

*Присвячую своїй родині ~
Неллі Корнієнко
й Оксані Шанюк*

Мал. В. Чорноморченко

Лесь ТАНЮК

ТВОРИ
ЩОДЕННИКИ
без купюр

в 60-ти томах

XXIV том

1969 р.
січень-червень

Київ
«Альтерпрес»
2013

ББК 84.44

T18

Танюк Л. С.

T18 ТВОРИ. Щоденники без купюр. В 60-и томах. Том 24. 1969 р. (*січень-червень*). — К. : «Альтерпрес», 2013. — 654 с.

ISBN 966-542-189-1 (серія)

ISBN 978-966-542-529-8 (т. XXIV)

24-й том «Щоденників без купюр» Леся Танюка обіймає першу половину 1969 року – від самоспалення Яна Палаха у Празі до кривавого конфлікту СРСР – Китай через острів Даманський.

Автор працює в цей час у Мінську – і в томі подано «Дзеннік» – матеріали, які стосуються білоруського національного визволення, а також самвидавні документи (Генріх Алтунян, Лариса Богораз, Вадим Делоне) і розповідь про самогубство перекладача Леона Тоома.

Завершують том спогади Леоніда Плюща (Париж) – з підсумком подій Празької весни.

В додатку автор подає свою монографію – розслідування підпалу Національної бібліотеки в Києві в 1964 р. («Справа Погружальського») – з додатковими документами.

ББК 84.44

ISBN 966-542-189-1 (серія)
ISBN 978-966-542-529-8 (Т. XXIV)

© Танюк Л. С., 2013
© «Альтерпрес», 2013

Д

З

е

Н

Н

И

К

січень —
червень 1969

*P.S. Запис вів у двох зошитах – в Мінську («Денник» – 1969) і в Москві
«Щоденник» (№35)*

Мінськ–Москва

«Нас мало, і навколо нас - глупа ніч, але ми вийшли шукати нової стежі. Наша слабкість нас не лякає. Ми вірили, що навколо нас, у темряві, не бачучи один одного, тисячі самотніх шукачів блукають у пошуках тієї ж мети. Коли ми знайдемо один одного, нам відкриється й заповітна стежка...»

Голоси перегукуються в темряві, нехай тут ще можна почути різне, але дух - один, перед нами одна мета...»

Георгій Федотов. 1918 р.

1969

січень-травень

Зошит №35

ЗАМІСТЬ ЗАСТАВКИ

Буквально за кілька годин до Нового року мені передали з рук на руки конверт, в якому були копії двох документів стосовно **Йосифа Бродського** – з проханням передати їх за призначенням – «адресату, который у тебя записан; но позже, его не будет весь январь в Москве; и без права их публиковать – до особого на то сигнала»; кілька рядків подяки за одержані від мене вірші Вінграновського, Драча, Стуса, Ірини Жиленко – «все почти непереводаимо, но какое чудо – я как бы окунулась в мир, в котором уже жила когда-то, в ином обличьи, и угадываю себя, сегодняшнюю...».

І наступні майже жартівливі рядки, які могли б правити за епіграф і для мого попереднього зошита (здається, вона читала 29-й – де виступ Чорновола, і щось із ранніх), і для майбутніх...

ПЕРЕЧТИ – І РАЗБЕЙ ВДРЕБЕЗГИ:

Дорогие мои Танюки,
Запирайте свои сундуки
На секретки и на замки –
Не пускайте пройдох на порог,
Бдите – и да поможет нам Бог

*Автошарж
Й. Бродського*

Наилучшие наши умы
Уберечь от сумы и тюрьмы!
Начеку будь, лихой книгочей,
В мире смертников и палачей,
В мире авторов и стукачей,
Где вверху только тот, кто ловчей...
И хоть рукописи не горят,
Жаждет их изымать Герострат,
Обожающий жечь на кострах,
Всех, в ком чувствует собственный крах.
Танюки вы мои, Танюки,
Берегите свои дневники!

ТАТЬЯНА ГАЛУШКО
Ленинград

С Новым Годом!

Обними Неллю и Оксаночку

и помни, что о них не позаботится никто, кроме Тебя.

Після келишка шампанського мені захотілося зателефо-
нувати їй у Пітер і відповісти в її стилі

Я вняв совету твоему –

И миновал – пока –

Але вирішив не дразнити чорта, курчат рахують восени...

Документ перший – **донос** на бурхливий ленинград-
ський вечір, що відбувся 30 січня 1968 року у тамтешній
Спілці письменників.

Отдел культуры и пропаганды ЦК КПСС Мелентьеву
Отдел культуры Ленинградского ОК КПСС тов. Александрову
Ленинградский ОК ВЛКСМ тов. Тупикину

Дорогие товарищи!

Мы уже не раз обращали внимание Ленинградского ОК
ВЛКСМ на нездоровое в идейном смысле положение в среде мо-

лодых литераторов, которым покровительствуют руководители ЛОСП РСФСР, но до сих пор никаких решительных мер не было принято.

Например, 30 января с.г. в Ленинградском Доме писателя произошел хорошо подготовленный художественный митинг. Формы идеологической диверсии совершенствуются, становятся тонченнее и разнообразнее, и с этим надо решительно бороться, не допуская либерализма. К указанному письму прикладываем свое заявление на 4-х страницах.

З А Я В Л Е Н И Е

Мы хотим выразить не только свое частное мнение по поводу так называемого «Вечера творческой молодежи Ленинграда», состоявшегося в Доме писателя во вторник 30 января с.г. Мы выражаем мнение большинства членов литературной секции патристического клуба «Россия» при Ленинградском обкоме ВЛКСМ.

Что же мы увидели и услышали?

Прежде всего огромную толпу молодежи, которую не в состоянии были сдерживать две технические работницы Дома писателя. Таким образом, на вечере оказалось около трехсот граждан еврейского происхождения. Это могло быть, конечно, чистой случайностью, но то, что произошло в дальнейшем, говорит о совершенно противоположном.

За полчаса до открытия вечера в кафе Дома писателя были наспех выставлены работы художника Якова Виньковецкого, совершенно исключаящие реалистический взгляд на объективный мир, разрушающие традиции великих зарубежных и русских мастеров живописи. Об этой неудобоваримой мазне в духе Поллака, знакомого нам по цветным репродукциям, председательствующий литератор Я. Гордин говорил всем братьям по духу как о талантливой живописи, являющей собой одно из средств «консолидации различных искусств».

Этот разговор, дерзкий и политически тенденциозный, возник уже после прочтения заурядных в художественном отношении, но совершенно оскорбительных для русского народа

и враждебных Советскому государству в идейном отношении стихотворных и прозаических произведений В. Марамзина, А. Городницкого, В. Попова, Т. Галушко, Е. Кумпан, С. Довлатова, В. Уфлянда, И. Бродского.

Чтобы не быть голословными, прокомментируем выступления ораторов перед тремя сотнями братьев по духу.

Владимир Марамзин со злобой и насмешливым укором противопоставил народу наше государство, которое якобы представляет собой уродливый механизм подавления любой личности, а не только его, марамзинской, ухитряющейся все-таки показывать государству фигу даже пальцами ног.

А. Городницкий сделал «открытие», что в русской истории, кроме резни, политических переворотов, черносотенных погромов, тюрем да суеверной экзотики, ничего не было.

Не раз уже читала со сцены Дома писателя свои скорбные и злобные стихи об изгоях Татьяна Галушко. Вот она идет по узким горным дорогам многострадальной Армении, смотрит в тоске на ту сторону границы, на Турцию, за которой близка ее подлинная родина, и единственный живой человек спасет ее на нашей земле — это давно почивший еврей по происхождению, сомнительный поэт О. Мандельштам.

В новом амплуа, поддавшись политическому психозу, выступил и Валерий Попов. Обычно он представлялся как остроумный юмористический рассказчик, а тут на Митинге неудобно было, видно, ему покидать ставшую родной политическую ниву сионизма. В коротеньком рассказике В. Попов сконцентрировал внимание на чрезвычайно суженом мирке русской девушки, которая хочет только одного — самца да покрасивее, но непременно наталкивается на дураков, спортсменов, пьяниц, и в этом ее социальная трагедия.

Трудно сказать, кто из выступавших менее, а кто более идейно закален на своей ниве, но чем художественнее талант идейного противника, тем он опаснее. Таков Сергей Довлатов. Но мы сейчас не хотим останавливаться на разборе художественных достоинств прочитанных сочинений, ибо когда летят бом-

бы, некогда рассуждать о том, какого они цвета: синие, зеленые или белые.

То, как рассказал Сергей Довлатов об одной встрече бывшего полковника со своим племянником, не является сатирой. Полковник — пьяница, племянник — бездельник и рвач. Эти два русских напиваются, вылезают из окна подышать свежим воздухом и летят. Затем у них возникает по смыслу такой разговор: «Ты к евреям как относишься?» — задает анекдотический и глупый вопрос один. Полковник отвечает: «Тут к нам в МТС прислали новенького. Все думали — еврей, но оказался пьющим человеком!..»

А Лев Уфлянд еще больше подливает желчи, плюет на русский народ. Он заставляет нашего рабочего человека ползать под прилавками пивных, наделяет его самыми примитивными мыслями, а бедные русские женщины бродят по темным переулкам и разыскивают среди грязи мужей.

И в такой дикой стране, населенной варварами, потерявшими, а может быть, даже и не имевшими человеческого обличия, вещает «поэтесса» Елена Кумпан. Она поднимается от этой «страшной» жизни в нечто мистически возвышенное, стерильное, называемое духом, рожденным ее великим еврейским народом.

Заклучил выступление известный по газетным фельетонам, выселявшийся из Ленинграда Иосиф Бродский. Он, как синагогальный еврей, творя молитву, воздевал руки к лицу, закрывая плачущие глаза ладонями. Почему ему было так скорбно? Да потому, как это следует из его же псалмов, что ему, видите ли, несправедливо исковеркали жизнь мы — русские люди, которых он иносказательно называет «собаками».

Последний псалом Иосифа Бродского прозвучал, как призыв к кровной мести за все обиды и оскорбления, нанесенные русским народом еврейскому народу.

Подводя итоги, нужно сказать, что каждое выступление сопровождалось бурей суетливого восторга и оптимистическим громом аплодисментов, что, естественно, свидетельствует о полном единодушии присутствующих.

Мы убеждены, что паллиативными мерами невозможно бороться с давно распространяемыми сионистскими идеями. Поэтому мы требуем:

1. Ходатайствовать о привлечении к уголовной, партийной и административной ответственности организаторов и самых активных участников этого митинга.
2. Пересмотра состава руководства Комиссии по работе с молодежью ЛОСП РСФСР.
3. Пересмотра состава редколлегии альманаха «Молодой Ленинград», который не выражает интересы подлинных советских ленинградцев, а представляет страницы из выпуска в выпуск для сочинений вышеуказанных авторов и солидарных с ними «молодых литераторов».

Руководитель литературной секции
Ленинградского клуба «Россия»
при обкоме ВЛКСМ
В. ЩЕРБАКОВ,
Н. УТЕХИН, СМИРНОВ

Члены литсекции

*Документ другой –
лист Сартра до Микояна на захист
Бродського.*

«17 августа 1965 года

Господин Президент,

беру на себя смелость обратиться к Вам с этим письмом лишь потому, что являюсь другом вашей великой страны. Я часто бываю в вашей стране, встречаю многих писателей и прекрасно знаю, что то, что западные противники мирного сосуществования уже называют «делом Бродского», представляет из себя всего лишь непонятное и достойное сожаления исключение. Но мне хотелось бы сообщить Вам, что антисоветская пресса воспользовалась этим, чтобы начать широкую кампанию, и представляет

это исключение как типичный для советского правосудия пример; она дошла до того, что упрекает власти в неприязни к интеллигенции и в антисемитизме. До первых месяцев 1965 года нам, сторонникам широкого сопоставления различных культур, было просто отвечать на эту недобросовестную пропаганду: наши советские друзья заверили нас, что внимание высших судебных органов обращено на случай с Бродским, и решение суда должно быть пересмотрено. К сожалению, время шло, и нам стало известно, что ничего не сделано. Атаки врагов СССР, являющихся и нашими врагами, все более и более ужесточаются. Например, хочу отметить, что мне неоднократно предлагали публично высказать свою позицию. До настоящего времени я отказывался это сделать, но молчать становится столь же трудно, как и отвечать.

Я хотел поставить Вас в известность, господин Президент, о беспокойстве, которое мы испытываем. Мы не можем не знать, как трудно бывает внутри любой общественной системы пересматривать уже принятые решения. Но зная Вашу глубокую человечность и Вашу заинтересованность в усилении культурных связей между Востоком и Западом в рамках идеологической борьбы, я позволил себе отправить Вам это сугубо личное послание, чтобы просить Вас во имя моего искренне дружеского отношения к социалистическим странам, на которые мы возлагаем все наши надежды, выступить в защиту очень молодого человека, который уже является или, может быть, станет хорошим поэтом.

Благодарю Вас, господин Президент, за Ваше благосклонное внимание и прошу Вас принять заверения в моем высоком уважении -

— Жан-Поль Сартр.

222 бульвар Распай,
П а р и ж

*7 березня
померла мама*

*Колектив обласного інституту
удосконалення кваліфікації вчи-
телів, обласний відділ народної
освіти та обком профспілки пра-
цівників освіти, вищої школи і
наукових установ глибоко суму-
ють з приводу смерті*

ТАНЮК

НАТАЛІЇ МИКОЛАЇВНИ

*та висловлюють щире співчуття
сім'ї покійної.*

ЧАСТИНА ПЕРША

Січень-березень 1969

*Мінськ. вистава й
московські візитери*

Рік розпочавсь обнадійливо. Вистава у Мінську, про яку Московія ніби не знає, плани на Київ, де не на жарт закрутилося навколо Театру Кіноактора (і рада б душа у рай, та знову ж не пустять!), Коротюков, ідея видати книгу про Крушельницького, плани на збірку Миколи Куліша. Добре мені перекладалося, сів за білорусів, нових і старих. Є домовлення з Веріко Анджaparідзе про Курбаса. У Неллі пішла дисертація. Вийшов по амністії Ч(орнові)л, він у Львові. Роботи не дають, але вийшов! Прорвало кілька публікацій у журналах, навіть українських. І почало здаватися, що облогу знято, й тепер має піти на добре.

А 7 березня померла мама.

Батько розповів – дивилась до пізньої години телевизор, раптом зойкнула й упала зі стільця. На ліжку почала задихатися, втрачати мову. Викликали швидку, приїхала пізно, якісь уколи, марно. Останні мамині слова – кликала мене, просила, щоб знайшли, неодмінно хоче побачити.

Телеграму я одержав у Мінську, куди за день до того прилетіла Неля. Одержав за неприємних обставин, про які – потім.

Добиралися до Луцька важко. 10-го, у понеділок, поховали. На поминки зійшлися родичі з Теремного і ті, хто з мамою працював. Багато було її учнів. Маму справді любили й ставилися шанобливо.

Не обійшлося й без фарсу. Одну з родичок я застав у хвилию, коли вона нишпорила під скатертиною на комоді (мама тримала там гроші), – ніби шукала якийсь борг. Гроші я їй віддав – з тих, що одержав у театрі. Затим з'ясувалося, через іншого родича, що то – вигадка, і мама ні в кого нічого не позичала. Раніше я гадав, такі сюжети є лише у Мольєра.

Мама лежала у труні, маленька й суха, а мені було соромно й боляче, що – не встиг. І я просив Бога простити мені. Зокрема, за один випадок, коли ми розминулися з нею на вокзалі у Москві: я – запізнився хвилин на десять, а вона, не дочекавшись, вирішила, що не приїду, й поїхала у метро. А потім скаржилась на біль у спині. Я певен, той біль – від яблук, що вона їх нам везла, кошик був невеличкий, але важкий.... Може, якби не те моє спізнення...

Мама немає. Усвідомити це неможливо. Галя у нас була «татова» (хоч батька потім і незлюбила), а я, мізинчик – «мамин». У нас були з мамою свої проблеми й таємниці. Вдячні ми з Нелею їй і за Оксанку: перше сонце прийшло до нашої малої від мами.

Мама була делікатна й м'яка, але попри ту м'якість жодного разу не схибила душею, не вчинила нічого, за що їй могло бути соромно. Була в мамі природня сила її **роду**, її предків. Була вона лютеранської віри. Кров розстріляного у 1938¹ році батька, Миколи Юлійовича Кенігсфеста (був він радянський німець, і розстріляли його, розповідала Наталя Павлівна, «за пропаганду фашизму»), – протестував проти сталінщини – він був відомий київський юрист – запеклась у неї на серці. Найдужче боялась за нас із Миколою. Те, що

¹ Насправді – 20.XI.1937 р. (Л.Т.)

вони зробили з Миколою, підкосило її, вона ніколи не вірила у природність його хвороби. Вважала, це її гріх – не вберегла Миколи ще там, у концтаборі, на нього табір вплинув психічно.

Важко переживала мама й подвійність батькового життя: журналістські дописи про коноплю у ставку чи про те, як під музику ловиться риба – про людське око, і – неофіційне писання «у стіл» про історію України, Волині, походження термінів «рос» і «рус». Мама була з інтелігенції, за юних літ дружила з Рильським, ходила на лекції Зерова, добре знала Драй-Хмару, цікаво говорила про Якіра, в дивізії якого викладала мови: і не загребли її чудом – поїхала у село, вагітна мною...

Над труною я не втримався й розридався – невтішно й нестримно, як мале хлоп'я, бо справді відчув себе сиротою. Думав про нас, про наше життя – цвинтар розстріляних ілюзій: Василь сказав геніально. Хіба таке можна подарувати «архітекторам людського щастя»? Боже, якби Ти знав, як мені жаль мами! Неля ледве змогла мене вгамувати.

N.B.

З маминого листа від 20.01.69.

«... В №5 «Лит. Укр.» дуже цікава стаття Б. Рильського «Мандрівка в молодість батька» – інтерв'ю М.П. Алексєєва. Я витинку послала Наташі. У мене теж є.

Між іншим, 22 січня Миколин день народження. 12-го був батьків, а 2-го лютого – у Галі.

Батько каже, що все у них в Луцьку спокійно, проте тривога не вшухає...

Йому здається, що він глибоко шифрує своє «повідомлення».

«Ось тільки із заходу насувається велика гроза – самим громом не обмежиться... А де блискавка – можлива пожежа... Гроза невідворотна, в повітрі нею пахне...»

«І мертвим і живим, і ненародженим...» – а у Сенеки: «Де ті, що вмерли? Там же, де й ненароджені».

Мама блискуче грала на роялі, знала літературу, підсовувала мені книжки філософів (випадково лишала на столі, – з неодмінною **заборною** читати, – «тобі це ще рано», – добре знала, що в такому випадку – **неодмінно** прочитаю). Хоча попервах я мало що в таких речах розумів. Мама іронізувала з того, яку літературу батько викладає в школі – Корнійчука, Собка, Дмитерка, героїчного Тичину, вірнопідданого Бажана. Його «наукові праці» сприймала з усмішкою – він був для неї на кшталт Ступая-Ступаненка з Куліша, навіть так само якимось гадав при мені на «Кобзареві». Чесно кажучи, викладав він, як міг, і все допитувався у мене, чим там усе скінчалося у «Бур'яні», вмер той Мотузка чи ні: бо так за життя й не дочитав тієї класики до кінця... У нього був ухил в іншу класику – він любив побутовий театр, Мирного (але й Коцюбинського). В домі у нас був Лепкий, була Старицька-Черняхівська, приносив² він загорнутого у першотравневий плакат Грушевського; то була крамола, і нам з Миколою заборонено було те бачити.

У мами були інші уподобання. Якщо порівняти, я б сказав, що старий мій більше плужанин, а мама швидше «ваплітянка» (колись розповім про батькову зустріч з Блакитним). Про Хвильового я почув од них лише раз, пізно, – коли відновлював «Маклену», батько радив бути обережним: «Вони там вас провокують, бачу, в інституті на відвертість, твій Мар'ян Михайлович: а ти можеш пояснити, чом він – весь в орденах, а Хвильовий – застрелився?»

Мама виховувала мене на «Пісні про Нібелунгів», на старонімецькому епосі, на шотландських баладах, на Шекспірі, якого переповідала по-своєму, як дитячу казку, вплітаючи туди щось із українських дум, з козаччини, зокрема. Історію України вона знала може й краще за батька... Мала унікальну пам'ять, у літературній, музичній і художній

² Від старого Покальчука (Л.Т.)

Європі почувалась як удома, виписувала купу іншомовних журналів – і все це без афішування, тихо, **для себе**.

Оце зараз, розбираючи її листи, знайшов купку епістолярій від Марі, її двоюрідної сестри з Парижа, французькою. І згадую, як батько боявся, що ті листи «до добра не доведуть», причеплять «зв'язок із закордоном». То були її родичі, князі Аїтови, виїхали ще до революції (чи вже потім, боюсь помилитись). Були вони якось пов'язані з Бердяєвим...

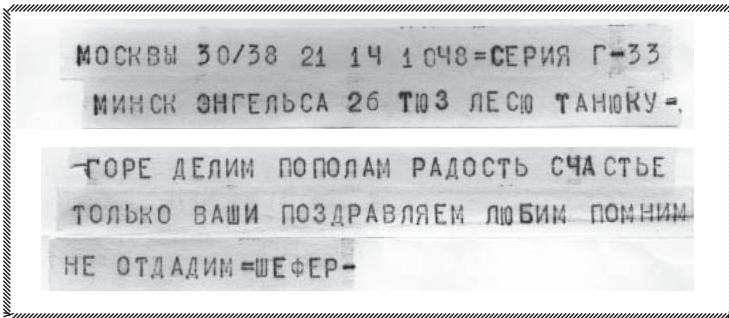
Батько був сентиментальний до Шевченка і після чарки ляяв на чому світ стоїть владу за те, що «і Шевченка зіпсували, зробили з нього українського Лазаря». Отож Шевченка я вчив з дитинства, і як усі ми, плакав над його рядками. Через маму прийшов до Пушкіна, Тургенєва, Достоевського, до Пастернака й Цветаєвої. А як мама читала Міцкевича! А німецькою – Рільке! Французькою – Аполлінера: до речі, збереглися її підрядники, – коли я почав перекладати, вона вирішила мені допомогти, – сонечко моє ясне, люба моя мамо...

Батько, здається, так і не зрозумів до кінця ніжної маминої вдачі, він надто **здоровий** від природи, плотський. Справжній селянин, типовий волиняк, – ніколи нічого напряду не скаже. Мама ж була відкрита, мудра, терпелива й тонка. Терemenці шанували її не за те що вона жінка Степана Танюка, – а за те, що «все зрозуміє й пояснить, а треба – і допоможе». Ніколи ні з ким не сварилась, голосу не підвищувала, а найбільша з її погроз була, коли котрий із нас, хлопців, зробить щось негідне – «Соромтесь!» Одне слово, але його вистачало, це почуття сорому живе в мені постійно – від мами.

Батько дуже переживав за мамою. Хоч перед тим у них доходило до хворобливого: він всерйоз ревнував її в останні роки до вчителя англійської мови й креслення (чорнявий красень, молодший од мами років на двадцять, не було там і натяку, але ж розмовляли вони часом **англійською!** – старого це нервувало). Він навіть подався якось

за нею назирці, стежити, коли вона поїхала на город за місто сапати картоплю, – чи справді до роботи, бо їхні городи поруч, наш і того вчителя. Мама розповідала про це з гумором, а старий віджартовувався.

Він почував у ній щось **інше**, іншу породу, інтелект, несхибність у всьому, що стосувалося моралі, і хоча теренці зробили його таким собі родинним арбітром у своїх незгодах, кожну справу він вирішував тільки після «консультацій» з маминим «судом присяжних».

Інші просто дзвонили – Галочка Іванова, Валентина Олександрівна, Віра Петрівна (не знаю вже, як до неї дійшло). Все-таки Шахові не вдалося залякати моїх акторів з ЦДТ – на глибині вони зі мною, попри всій його кагебешні інтриги. Звісно, не було жодного дзвінка від партбюро чи від міністерських, які раніше напрошувалися на дружбу...

Ну та минулого не вернеш. Сумні мамині очі постійно зі мною.

Ті двоє, що мали намір «узять мене в разработку», були «обескуражені» моєю поведінкою.

Але мені не до їхніх проблем.

«Я не думаю, что природа настолько выдохлась и обветшала, что она не в состоянии более породить ничего достойного. Она всегда остается сама собой, и чем больше она экономит свои силы, тем сильнее она становится...»(!)

Після похорон ми лишилися на кілька днів в Луцьку (упорядкування документів, могила, проблема надгробку). Галя була сумна й притихла. Бідна моя сестра таки добре здала за ці роки. Їй у селі важко, про Миколу іншим разом: це безвихідно й страшно. Далі – на кілька днів до Мінська, і вже звідти – до Москви. Отож я у Москві з четверга, це, здається, було 20-е.

Тут на мене чекало продовження того детективу, який розпочався у Мінську напередодні прем'єри. Отже, розповім про це по порядку, з самого початку.

Я був переконаний, що в Мінську Шах мене не відшукає, або – відшукає запізно.

Я помилився. Шах підготував **спеціальну конференцію** по дитячих театрах і наполог, аби провели її у Мінську (спершу їй плановано було зробити у Москві), «Цілком випадково» вона співпала з передднем випуску.

За тиждень до прем'єри Артура Вольського й Ганагу викликали до місцевого ЦК й поставили питання руба: або покладете партквитки, або знімете виставу, бо на Танюка є **заборона**.

Ганаго трохи злякався, почав пояснювати, що нічого не знав, не попередили. А Вольський виявився твердим горішком (він колись з комсомолу, знає їхні повадки). Він сказав у своєму ідеологічному відділі, при **людині** з Москви (!): нехай йому дадуть **офіційний** список людей, **яких не можна запрошувати**. Тепер, коли вистава готова, коли актори у захваті від Танюка, коли витрачено стільки грошей, – він і не подумає знімати. Без особливого на те офіційного наказу.

Одне слово, наскочила коса на камінь. Товариш із ЦК (і московський гість, безіменний) були заскочені таким непослухом і погрожували «розібратись». Вольський переповів все мені **при акторах**, і виникла «ситуація», якої так не люблять охоронці спокою та пильності.

Не в останню чергу ще й тому я попросив Нелю прилетіти до Мінська, удвох ці рифи долати легше.

Репетиції пішли далі. Відразу наспіло ж і продовження.

Підійшов парторг і пошепки (саме так) сказав, що мене просять до відділу кадрів. Я відмовився – все було надто прозоро. Бідолаха парторг зігнувся у три погібелі й почав бламати, щоб я пішов – у нього родина, він залежний і таке інше. Я пішов.

У відділі кадрів на мене чекало двоє «московських гостей». Метою їхнього «чрезвычайно важного» приїзду було дізнатися, виявляється, як я розцінюю те, що моя стаття «Летаргія українського театру» і стаття Нелі про Курбаса (передрук з «Театру») з'явилась друком там. Справді, – надрукували, поруч, додавши, що роблять це «без згоди і відому авторів», але «навіть з цих статей видно, як у більшовицьких лабетах, під гнітом цензури й залякувань, задираються українські митці та українська культура». А потім один з них витягає, здається «Дуклю», де спочатку була ця стаття – моя.

Не треба було великого розуму, щоб усе відразу прорасувати. Статтю я написав до «50-річчя радянської влади», вона мала вийти в «Дуклі» ще 1967 року, але вони тоді не відважились на друк. Адже йшлося про театральну **летаргію** – після вбивства Леся Курбаса, тобто про цілковитий **занепад українського театру за радянської доби**.

Звісно, запитання – чому ви передаєте в зарубіжні видавництва, адже все те, що є тут – відповідає дійсності, хоча й підібрано тенденційно: але ж і в нас друкують критичні відгуки про наше життя, – вам не здається, що це – неетично?

Поки вони все те переповідали, поки я переречитував свій текст, помалу-малу заспокоївся. Стаття є, факти в статті – не заперечити. Якщо й вони такої думки, хай передрукують статтю в радянській пресі – тоді зникне ота «неетичність», тоді й наші знатимуть мою думку. Про моє знайомство з «Дуклею» вони знають, – вони нас фотографували тоді надто нахабно, влітку, в Карпатах, у Львові, та й був лист від Павла Мурашка, в якому той невідомо для чого дякував за статтю мені й **Сверстюкові** (?), отож «господá» й це знають, перлюстрація на висоті.

Запитання їхні свідчили, що найбільше їх цікавить моє знайомство з Мурашком – і з якою метою ми «під час чеських подій» мали намір переходити кордон (?) в Карпатах, – разом з Горською, Світличним, Русиним етцетера?

У мене виникло відчуття, що Мурашка вони вже взяли – у Празі чи Братиславі. Я вирішив, що скористаюсь нагодою (я ж офіційно дізнався, що моя стаття вийшла у «Дуклі», чом же не написати йому?). Але треба відвести від нього будь-які «хвили».

Одне слово, була довга й терпелива розмова, при чому, здалося мені, кожна сторона розуміла, що протилежна – блефує або, принаймні, намагається пошити опонентів у дурні.

Про мою постановку **не говорилося**; один з них тільки зронив фразу, що йому розповідали – у виставі є деякі **формалістичні** моменти, а зараз з цим **суворо**. Другий люто зиркнув на нього – і балакучий «перший» прикусив язика.

На тому й розійшлися, – було пізно, я сказав, що Неля хвилюватиметься в номері, треба їй швидше все це переповісти.

— Навіщо? – майже в один голос, не змовляючись, вигукнули «двоє».

Надійшла моя черга розсміятися, низзати плечима й піти.

Мінськ, січень

Теоретично Київ після Мінська можливий, проте будь-яка теоретика стосовно української перспективи ніколи не має ймовірності. Якщо вдасться зманеврувати, і Шах не закриє вистави – все можливо. Та шила в мішку не втаїш, реальніше було б домовитись на виставу в Прибалтиці?

Але я – в Мінську; отже, зі своїм не криюсь, бо не така вже й малосольна Білорусія, як її іноді малюють. Був і тут потужний повстанський рух проти «більшовицького самодержавія», дещо вирує й досі...Запізнило порівняно з українськими шістдесятниками, але інтелігенція тут є, **істинна...**

Вірші в Артура Вольського не казна-які, але сам він – постать вагома, людина честі, – і на ділі, а не на словах, оболіває за білоруську мову, за історію Білої Русі...

Ббивство Янки Купали у Москві 1942 року, обставлене офіціозом як нещасний випадок (перевалився через поручні в готелі «Москві» – і впав у проліт з 9-го поверху... Жодного свідка не виявилось – упав та й усе! Мав 60 років, здоровий, не пив...)

Артур, а потім ще дехто, від яких я дізнався подробиці цієї смерті, не були анітрохи здивовані моїм визначенням. Для них це стовідсотково – розправа з поетом; НКВД.

Сталось це пізно ввечері, коли на сходах (на всіх 9-и поверхах!!!) **нікого не було...** Можна собі уявити готель, сходами якого увечері ніхто не ходить?

Н. розповів, що Янка Купала був арештований у 30-х. І звинувачений у приналежності до Спілки звільнення Білорусії (на зразок українського «Процесу СВУ»). «Свідчень» не давав, – і вчинив після важких катувань спробу самогубства, написавши в предсмертній записці: «Так пішли з життя Єсенін і Маяковський, так іду з життя я». І заколовся ножем у живіт.

На щастя, врятували. Сталін, очевидно, «пожурив» чекістів – бракувало ще одного культу. Слава Янки Купали була величезна – і слідчі перевели все на рядки «покаянного листа». Незабаром у «Звязді» з'явилась його заява, писана, як вважає Артур (а перед тим його батько!) таким собі «літературознавцем у штатському» на прізвище **Бенде**.

Спроба самогубства, вважає Артур, – «вроде самоубийства Хвильового» (я йому розповідав) – відчуття своєї відповідальності за **нову** генерацію (Тишка Гартний, Михась Чарот і десятки інших)...

Як і Курбас, як і Рильський, він був «націонал-фашист», а зростання авторитету й слави жохливо дратувало Кремль і Лубянку...

– Яка була роль Пономаренка?

– Не виключаю, і він був задіяний в убивстві. Був партизанський рух, у нас знали, що він ненавидів Якуба Коласа і

Янку Купалу, і наші партизани могли б **не визнати його верховенства**. А після убивства Янки Купали – він уже призначений Сталіном начальником центрального штабу всього партизанського руху Білорусі...

«Пономаренко був долдон, антисеміт, ненавидів білоруську мову і наших письменників, Пантелей Кондратович...» (А.В.)

До Москви Купала приїхав на запрошення влади, йому сказали, – хочуть широко відзначити ювілей, 60-річчя. Hotel «Москва», № 414. Як він опинився на 9-му поверсі?

Артур каже, що того дня на 10-му поверсі у Михася Линькова зійшлися друзі, стіл, випивали. Була підозра, що йому могли **щось підсипати** – чомусь не було розтину тіла – і блискавично швидка кремація... Купала не їв нічого, лише випив півкелиха шампанського.

Хтось зателефонував у номер Линькова, той передав трубку Купалі. Купала вислухав текст – і швидко вийшов від Линькова. Отак він опинився на сходах...

Пам'ятаю «Москву», був там кілька разів, зокрема, у Романова. Пам'ятаю ці сходи. Впасти туди без сторонньої допомоги – неможливо. Правда, я на зріст нижчий за Купалу, і дехто пояснює падіння тим, що він – високий – зачепився. І впав. Між тим він не просто «зачепився». На сходах між 9 і 10 поверхом лишився його черевик.

Чинив спротив?

Наступного дня «московські гості» прочитали мені у тому ж відділі кадрів протокол допиту. Я був лютий, як собака. Там було все перебрехано, все підтасовано, все повернуто навиворіт. Я перечитав ще раз, другий, потім почав спочатку. Вони спершу спостерігали за тим, як у мене тремтять руки, а потім відійшли до вікна «на перекур».

Трохи повагавшись, я розірвав цей «протокол допиту» спершу навпіл, а потім на дрібні шматки, згріб і жбурнув на підлогу. Коли вони підбігли, справу було закінчено, я стояв блідий – навпроти було дзеркало – зі стиснутими кулаками й мовчав. Мовчали й вони.

Після чого я витяг з кишені щойно одержану телеграму й сказав:

- Все. Я їду.
- Куди? – з неприхованою погрозою процідив старший.
- В Луцьк. На похорон матері.
- І пішов, брязкнувши дверима.
- Треба віддати їм належне – ніхто мене не затримає.

Ще одне – романтичне.

**Середа,
22 січня**

Янка Купала мав дружину – Владиславу Францевну Станкевич. І була в нього знайома з молодих літ, Павлина Медьолка, – її іменем він назвав свою п'єсу, вона зіграла в ній головну роль 1912 року (а знайомі з 1908) – яка. Виявляється, була тоді в Москві (і могла йому телефонувати!!!)

Між тим є ще деталь: його запросили до Москви **самого**, без дружини(!), хоч відомо було, що вона його ангел-хранитель, і їздять вони **лише удвох**. І таке розпорядження **влади** передав Купалі водій, як тепер відомо – чекіст, якого йому «подарували» разом з машиною...

З усього, що я тут розкопав, складається така версія. Як найвірогідніша.

Він був невгідний Берії через Пономаренка (як патріот Білорусі). Його викликали до Москви (без дружини), влаштували у Михася Линькова «прийом». Повідомили Павлині, що він тут, ось номер телефона у Линькова. Вона зателефонувала (чи від неї?) – він, звичайно ж, поспішив на зустріч (може, й дзвінок був **знизу**, чи з спецкімнати, які там на кожному поверсі). На виході його вже чекали, схопили – і жбурнули вниз. Через те й ні слідства, ні розтину, ні опитування тих, хто міг би щось бачити і чути.

Убивство в сталих традиціях НКВД.

А потім – розпускання чуток, що він перечепився за низький поручень і т. інше.

А по смерті – звичайно, творення легенди, приборкання інших норавливих. Редаговану ним колись «Нашу

ниву» заднім числом тлумачать як «націонал-фашизм». Але він з 1925 року – народний поет! – ось що дратує Центр, який це «прогледів» (!). Він – представник окремого народу, окремої – білоруської! – нації, і в енциклопедії 1931 року (переписую дослівно, вона переді мною!) –

«Но в дальнейшем К. все больше приближается к национальной идеологии «нашенивства»; перевес в творчестве берет националистическая деревенская ограниченность: К. противопоставляет крестьянина городу, белоруса – небелоруссу, идеализирует патриархально-феодальное прошлое Белорусско-литовской Руси времен «войска Всеслава», защищает «самобытность белорусского народа» и затушевывает классовую борьбу в Белоруссии» (т. V, 1931. ст. 733).

Але й після 1918 року «Янка Купала весь в плену у белорусского национализма». Кульмінація – «националистическая драма «Тутэйшыя» (1922).

Між іншим, статтю про нього в КЛЭ написав ніхто інший, як «літературознавець в цивільному» – **Л. Бэндэ**. Той самий...

У 7-му томі є аналогічна стаття про Якуба Коласа, в якій «мировоззрение поэта было обременено различными националистическими пережитками буржуазно-демократического движения...» (ст. 402). І навіть блискучий його твір «Симон-музика» (!) подано так, що він

«стремится воплотить в художественную форму (в образе Сымона) буржуазно-нашенивскую идею о мессианской роли белорусской интеллигенции. Мессианизм «Сымона» националистических тенденций в раннем творчестве Мицкевича». Упертий в своїх «помилках», він навіть «після революції» «пишет ряд националистических стихотворений. В сборнике стихов «Водгульле», вышедшем в 1922 г. после приезда М. в БССР, имеется целый ряд враждебных выпадов против советской власти» (стор. 403).

Звичайно ж, «радянська влада» його й «виправила».

«В конце 1930 М. опубликовал свое письмо к Советской Белоруссии, в котором он признает свои прежние ошибки, заявляя, что он «категорически порывает с национал-демократизмом» (см. «Сов. Беларусь», от 14.XII 1930 г.)

На переконання Н., лист – авторства все того ж Л. Бэндэ... Якого в 1937 теж оголосили «ворогом народу» (хоч вижив, вигнаний з партії).

Лука Бенде в 1933 році записав себе українцем. І – втік звідти, де – голод...

Отже, тепер – «московське» продовження.

Не встиг приїхати з вокзалу на Черкізовську – зателефонували зі Спілки Письменників. «Лесь Степанович? – Я. – Зайдите, пожалуйста, сегодня в 12 в ЦДЛ, тут вам письмо из Киева. – Почему в 12? Как-нибудь заберу. – Нет, тут срочное, человек, который принес, говорит, это по Театру Киноактера. А я уезжаю в командировку, лучше бы вы к двенадцати».

Чесно кажучи, дзвоник видався мені дивним, але я пішов. І то справді були їхні фокуси. Зустрів мене там один з мінських «гостей», пред'явив посвідчення – майор московського КДБ Шевчук. Розмова суха, протокольна:

– Извините, что таким образом вынуждены были побеспокоить. Но дело есть дело. Прочитайте и подпишите.

І простягнув мені «новий варіант» допиту. Він був справді пом'якшений, фантазій менше, але з такими виразами про Світличного, про Аллу, з такими ідіотськими формулюваннями, що мене знову пересмикнуло. Я вже мав перед тим розмову з І.(ваном) С.(вітличним) і в загальних рисах уявляв, що робиться в Києві, звідки віють вітри. Іван радив бути чітким у формулюваннях і по змозі робити все **власноручно**, – ти таке право маєш. Тому я сказав, що мені незрозуміла сама форма допиту, – в якій саме кримінальній справі? Не написано, в якій якості я допитаний, – як свідок чи як звинувачений. І т.ін. Тому я нічого не підписуватиму. Мене ніхто не викликав повісткою на допит.

– Ну добре, хай не допит; нас просто цікавить, як саме ваша стаття потрапила за кордон і як ви познайомилися з Мурашком. Ми наполягаємо, щоб ви це пояснили.

– Якщо ви на цьому наполягаєте, я поясню. Але пояснення формулюватиму сам, власноручно.

Вигляд у нього був трохи збентежений, виходило щось незаплановане.

Домовились, що завтра о 2-й я приїду на К-9, до Центрального телеграфу й віддам йому там це пояснення.

Але й то був не кінець.

Пояснення я йому віддав, але він попросив зачекати кілька хвилин, він повинен переглянути. Доблесний чекіст не став читати все і з копит сказав роздратованим тоном, що я його підвів. «Мы же уговаривались: только по существу. Зачем это вступление? Вот тут, где обо мне. Этого не надо. Лучше без этого: перепечатайте».

І справді хотів віддати. Я зрозумів, що він просто грає у якусь не зовсім зрозумілу мені гру. Виручила Галочка Іванова з ЦДТ, яка йшла повз нас. Я привітався з нею – кивнув «гостеві», вибачився, що маю пильні справи – і пішов з Галочкою, яка дуже цікавилась мінською виставою.

Щось вони там планують – чи в Україні, чи в Празі... Але на мене – де сядеш, там і злізеш.

Треба навести у київських хлопців довідки, хто такий Шевчук, які й чиї справи вів чи веде, київський чи московський кадр.

Як мені все обридло, всі ці Шахи й Верченки, міністерство культури з його страхом перед «органами», весь цей ідеологічний мазут телекоментарів, ці волання про непорушну дружбу народів! Невже готується новий вир подій?

До «Списку РЕПРЕСОВАНИХ...»

Чарот Михась (Михайло Кудзелька) (1896–1938). **Розстріляний.**

Поет, письменник, з 1920 – в партії. Керував спілкою «Малодняк», потім редагував газету «Савецкая Беларусь».

Л.Т. У мене в списку – що розстріляний в рік арешту, 1937-ий.

Горецький Максим – письменник, редактор, гром. діяч. **Розстріляний.** (1893–1938)

Був суджений ще 1930 року за міфічну участь у міфічній «Спілці Визволення Білорусі». Дали 5 років, вислали у

Вятку. 1937 – другий арешт, розстріл (у Вязьмі Смоленської області).

Жилунович Дмитро (Тишка Гартний) – поет, драматург, гром. діяч, перекладач. 1887–1937. Академія БАН БССР, заст. наркома освіти. Арешт. 1936 року. Голова Тимчасового Уряду Рад. Білорусі – з січня по лютий 1919. Запроторений до Могилівської психушки, там **закатований**.

Дубовка Володимир, поет, член літоб'єднання «Узвьишта» (1926) Арешт – 1930! – у Кремлі. 28 років у засланні. Вижив! (1900-живе у Москві).

Кочур – ! – про його переклади «Сонетів» Шекспіра.

Дудар Алесь (Дайлідович), поет, **розстріляний**. (1904–1937) Перший арешт – 30-31, 1936-го – вдруге.

Моряков Валерій, поет, перекладач (1909–1937). Підтримав його Янка Купала. Арешт – 1935, звільнений. Повт. арешт. 1936 р. Катували як «націонал-фашиста». **Розстріляний** у внутр. тюрмі в Мінську.

Прудников Алесь, поет (1910–1944). У березні 1933 р. репресований, 8 місяців тюрми. Вижив, загинув на фронті.

Ігнатовський Всеволод (1881–1931), історик, гром. діяч, перший президент АН Білорусії. З нього (після невдачі з Купалою) хотіли зробити «білоруського Єфремова», керівника «СВ Білорусії». Не дався, покінчив **самогубством**. Бучного процесу **не вийшло**. Був він і академіком ВУАН, – через те й шили йому близькість до Серг.Єфремова. Як і Купала, приятелював з Рак-Михайловським Симоном, який сидів разом з Курбасом.

Прудніков Павло (1911 р.н.) живе у Мінську, був **репресований**, дали 8 років, Бурятія, Єнісейск. Звільнений 1945 року.

Поет.

Дубовка: 1929 – ?

Ты думаешь, культура ходзіць
У портках ката слаўнае камуны,
У портках генерала Галіфэ?
Або у марынарцы ходзіць Фрэнча –
Другога ката, ката наших дзён?

P.S.

Ці рядки з вірша Дубовки надиктував мені – хто?
Алесь Адамович!

Сьогодні Артур звів нас разом, і я мав колосальне задоволення від цієї розмови.

І не штука, що багато спільних знайомих. Штука в тому, що розмова на одній спільній хвилі.

Він – майже жартом, що – безробітний. П'ять років викладав у МГУ, і був там на високому рахунку. Але – відмовився підписати груповий лист, що «викривав» Даніеля і Синявського. Його звіди виперли...

Дізнавшись від Артура, що за мною теж «щось такого», звільнення й заборона – після зняття з Держпремії – розійшовся. Схожий в чомусь на Івана Світличного – «Про наших писателів я вам лучше в Москве расскажу».

Про Дубовку – з жалем, що ходити до нього не слід, «укатали Сивку крутые горки...»

Тобто що той **зламаний**. І такого, як написав у 1929 році («это почти как у Мандельштама – про жирные пальцы горца?»), **сьогодні не скаже**.

Микулич Борис, письменник (1912–1954)

Репресований, помер у таборі під Красноярськом.

Від Алєся Адамовича – що **сидів** і Давид Кугультінов. Теж під Красноярськом – між іншим, там сидів (разом з Ердманом) і мій Кост. Ром. Гамсахурдіа!

Відносно письменників, – він дає цифру 2000 арештованих. Загинуло з них – понад 1500. З 600 делегатів І з'їзду письменників – загинуло понад 400...

Кугультінов Давид (1922 р.н.). З родини розкуркулених (перше заслання), з нації депортованих (кінець війни – у концтаборі). І далі – 15 років (!!!) у Норильську. Вжив і реалізувався (вийшов у 1957 р.).

Володимир Жилка, поет, волею долі залишився в іншій, не нашій Білорусії (Прага) і т.ін. 1926 року повернувся **суди**. 1930

року – арештували (хвороба, легені). СВБ. Не вийшло. Звільнили – Але засудили на 5 років. Уржум, де він досі й живе – в пам'яті друзів. Бо в 1933 році його не стало. (1900–1933)

Калюга Лукаш (1909–1937). Письменник, **розстріляний**. Перший арешт – 1933, 5 років. Повторно – 1937, розстріл. Перекладав з української, наприклад, «Блакитні ешелони» П. Панча.

Пушча Язеп (1902–1964) Арешт – 1930 р., 5 років висилки. Вжив.

Хадика Володимир (1905–1940). Арешт – 1936 р. (це «Маладняк»). 10 років заслання. Загинув на прокладці залізниці десь біля Улан-Уде. Між іншим, переклав білоруського чи не всі п'єси М. Горького... А також – перед арештом – «Тихий Дон».

Астапенка Змітрок (Дмитро) – поет. 1910–1944, загинув на фронті.

Таубін Юрій (1911–1937) поет. Арешт – 1933. Два роки заслання. 1937 – пересуд і **розстріл**. Перекладав Маяковського, Гейне.

Однак спробую реставрувати ще дещо з того, чим був позначений початок року. Високосний 68-й, недобрий рік мого звільнення, все-таки – позаду.

Спершу – шість листів від Нелі.

* * *

*Лист Неллі до
Мінська від
15.01*

**15.01.69.
До Мінська.**

Льончику, ну що, любий, у тебе?

*Я думаю, все складніше, ніж нам, які, здається, мають деякі ілюзії. Я тепер ані на йоту не сумніваюсь, – щодо **централізації**.*

*То ж ось. Тобі повернули статтю про Аполінера – під тим приводом, що вона – типово біографічного характеру, і **неспроможність** видно після прочитання будь-якої із сторінок.*

З тієї ж причини тебе **не друкують і не друкуватимуть**. Та Бог з ними. Шкода тільки, що нас мають за дурнів, ця повсякчасна нешляхетність життя (не кажучи вже ні про що інше) пригнічує.

Сечин обіцяв написати тобі.

З Оксаною – все дуже добре. Мені її нахвалювали в садку – у всіх відношеннях. Вона, нарешті, набрала в садку ваги – на 800 грамів. Ми з нею приятелюємо. Сьогодні середа – вона вдома. Ось вона мені каже: «Тобі дати яблучко?» Гарна вона у нас. Ку-медна й активно чула.

Додому я написала, що тимчасом потерплю, нехай чекають на повідомлення й роблять своє.

Від Ігоря Безгіна – лист з подякою за турботу про нього і з бажанням прийняти цю пропозицію, якщо директор ТЮГу **сам** йому це запропонує, що, на мою думку, цілком резонно. Однак Валя цього не розуміє. А він ще хоче, аби ти був у Києві. Питає, що він міг би для цього зробити.

Інших новин немає, якщо не рахувати Кирюшиної хвороби й Еминих страждань: мама у лікарні, у Володі кепсько з рукою, вона (Ема) перейшла до нового відділу, але досі – на лікарняному..

А мені без тебе так погано... Адже я вперше тут **сама**... То я без тебе, але не сама... А зараз Дуже погано. Вирішила бувати пізніми вечорами у Володі.

Іван з Льолею прийдуть 20-го – можливо, з Галею Севрук. Так не хочеться говорити про трагічні справи – навіть з ними!

Пиши частіше, якщо все буде добре. Так? Бажаю Тобі талану! Я в нього вірю. Цілую, люблю.

20 г. 20 хв.

Твоя Н.

Тут же – дописка від 18.01.69 року.

Який ти безсовісний! Я вже вирішила виїхати до Мінська 20-го! Хіба можна 5 днів не писати – **зараз**?

Прислали тобі 107 крб. з Хрестоматії («Радянська школа»).

Мені дали велику роботу (ото вже!) – читати й обговорювати директорську дисертацію одного вірменина – 660 сторінок.

Звичайно, я в паніці. Правда, хоча б знатиму тепер яку дешицію про вірменський театр.

Отож: учора зустрів мене Рибаків і, виявляється, хотів, щоб ми з тобою переклали для «Театру» мемуари Смолича про Курбаса. Я його розчарувала, сказавши, що переклад уже є. «А ще кого можна?» Тільки потім я збагнула, що це ж він, крім усього іншого, хотів нам **допомогти**, але під «діловим приводом»...

І ще. У 12-ому числі «Театру» надрукували листа-подяку Сердюка за мою статтю. У Куліша Рибаків закохався! Хоче, щоб я його прочитала – сама – «Мину Мазайла».

Цілую тебе і серджусь. У Загоруїків усі лежать хворі.

Твоя Н.

Сечин послав тобі листа.

* * *

22.01.69 року

Мій славний, мій різний, ну просто навіть не знаю, як таке буває?!

Просто я ніяк не можу без тебе.

Все навколо – звичайне, нічого поганого. Поруч дівчата, Загоруїки, Оксаночка, але все це якось ніби й не головне (тільки Оксаноньку дуже тепер чекаю!), а головне – коли ми разом чи хоча б реально знати, що з X-числа будемо разом... Сум якийсь космічний.

Якби не музика, то мене, напевне, не було б серед живих. Та ще якби не Пастернак.

Цілий тиждень витратила на вивчення вірменського театру – літопис Арутюняна – з 1917 по 1967 рік на здобуття докторської. Це відняло у мене мою главу про Курбаса. А сьогодні така була нудьга (може, від того, що ти в рідному Києві), що боюся, не вклучусь у писання свого розділу, а це вже зовсім не годиться...

Та нехай... Аби в тебе все було добре. Молитиму нашого Бога!..

Тобі знову прийшов виклик у воєнкомат. Я не ходила; може, напишу їм, що тебе нема?

Лист Неллі Віг
22.01

Жодних новин, крім того, що у нас в інституті розбиратимуть 27-го справу «Анікста, Анастасєва, Строевої» (Л.Т. – вони підписали листа на захист дисидентів). Ми підемо «боліти». Вперто йдуть обнадійливі чутки. Боюся, що це робиться, як завжди, – однією рукою так, іншою – антитак, щоб позитивне існувало для **популяризації**.

У видавництві «Наука» раптом **почали всіх наших** активно друкувати, а навпаки, в «Искусстве» – їх же **не пускають**. І так далі.

Пиши детальніше, як ти?

Ніяк не можу придбати № 11 «Нового мира» з твоєю рецензією. Що в Києві нового? Як взагалі там сніг і сади?

Я з кожним роком точніше відчуваю, що нас з тобою ніщо не зможе розлучити – ні землетруси, ні трагедії, ні закоханості. Це так добре, що навіть стає гірко-солодко, тому що – чого-чого, а трагедій на наш вік вистачить.

Я так хочу, аби тобі працювалося добре! Ти – справжній, і вони мусять посторонитися, всі. Я знаю – так буде.

Мій Льончику-Кльончику, як же ти там приходиш до свого порожнього й холодного номера? Як я до порожньої квартири? Не хочу тут бути сама – і піти в зиму не хочу.

Вже чекаю весни знову, і, дурна, – якогось чуда. Чому?

Ну, хай тобі працюється і налаштовується добре! І спи спокійно. Я з тобою. Цілуємо – Оксаночка, Нелка.

Вітання від усіх. Іду за Оксанонькою.

* * *

25.01.69.

Ну що там у тебе нового?

Як справи?

Мій ласкавий і мій найкращий, ти мені не смій ніколи просити пробачення за різні там складнощі! Дозволяю просити пробачення лише за першу частину – за розлуки.

Я тішуся життям у важкій втомі, у потрібній. Адже ми давно знали, що так буде. Ми готові до всього, бо кохаємо. Хочу тільки

Лист Неллі від
25.01

твоєї сили й тону. Я так у тебе вірю! І знаю, що ти себе не підведеш, не зрадиш. Я таким і люблю тебе.

...А вдома без тебе порожньо. Який гарний сенс у цій фразі: «Опустела без тебе земля...»

І надійшло знову безглузде оповіщення тобі – **терміново** з'явитись до воєнкомату. Зателефоную їм у понеділок чи під'їду.

Одержала сьогодні й книжки, післані від тебе. Читатиму. Тепер у мене з'явилося багато часу (звідки?). Віддала Дмитрієву твою роботу. Кажу йому: «У мене до вас особисте прохання – від мене й від Танюка». Він: «Хіба ж я можу вам відмовити?» У нього ще є гумор! Він таки непоганий.

31-го я виступаю з приводу вірменської дисертації. (Давали читати мені, Анастасєву, а потім вирішив і сам Дмитрієв прочитати). Мені доводиться виступати першою. А тут справа складна. Я йому знову (у двогодинній розмові) висловила всі принципи й дрібніші зауваги. Він був дуже стривожений, але сказав, що вперше з ним говорять так (складно, детально й добре). У мене становище складне. Він просив мене не говорити цілої низки тих зауважень, які я сказала йому: він усе виправить, але добре, якби я була м'якшою, – розумієш, робота абсолютно емпірична, і я переконана, такого кшталту праці не мають жодного відношення до науки. Але вони гідні публікації, популяризації тощо.

Всі метушаться. Анастасєв їде (не через це, звісно) до Казані, я переказала вітання Наумові Орлову. Доведеться мені виступити в певному сенсі й проти Кості Р.(удницького) – з приводу вірменської шекспіріани. Я вважаю, що Папязянів Шекспір 20-х років – справді класика, котра передує Шекспірові Остужева та Хорави (30-ті роки). Тільки про це слід говорити без вульгарних параллелей, як це є в даній роботі. Ну, в цілому, отакі справи. Дмитрієв вимагає детального аналізу, а той просить про дещо промовчати. Біда!

А ще 31-го у нас буде новорічний вечір (?) – тут, виявляється, так завжди. Чомусь не дуже хочеться...

Ще одне! Прийшла тобі **відмова** з «Всесвіту» й щодо «Мандрагори» – цього разу під приводом, що вони цього року, мовляв, відзначатимуть ювілей Уїтмена, а «Мандрагора» нібито багато разів друкувалася російською мовою. Коментарі, сам бачиш, зайві.

Равенських дуже детально розпитував про те, як ти працюєш з акторами. Сказав Сперантовій, що неодмінно допоможе.

Пишеться мені погано. Але я вирішила, що не здам на обговорення доти, доки сама не відчую, що можна цю чернетку виставляти на люди.

Якби ти знав, як мені було погано... Так ще не бувало. Навіть страшно писати ці слова – ніби напишу, а воно повториться... Але ні, я не дозволю. Чекаю від тебе листів, як рятунку. Цілую, люблю.

Твої – Неля і Ксаночка.

З Москви:

Поруч у готелі – журналістка з Праги. Лише на другий день упевнився, що не «підсадна качка» з московиток...

Що вона мені розповіла – омину. А її цікавив серпень 1968-го і реакція Москви.

Розповів – що знав; реакція «на загальнородному півні» реакційна, але були й винятки.

В Інституті російської мови АН на зборах засудили ввід військ лише троє, ме-не-еси: Костя Бабицький, який вийшов потім на площу (тут можу нарешті сказати, що це він приніс мені листа на захист Галанскова і К^о – для КДБ я вигадав байку про якусь жінку, матір когось із арештованих, а вони мене шантажували тим, що знають, хто приходив до мене – мовляв, він уже розколовся. Але Костя Бабицький не та Людина, яка могла розколотись, я з ним підтримував зв'язок – до виїзду в Київ); Леонід Касаткін і Булатов, яких потім маррист (не плутати з марксизмом) Філін Федот Петрович звільнив з ін-ту...

Бабицький – віку Світличного, Костянтин Йосипович. Сидить десь у Комі АССР, три роки.

З його останнього слова на суді:

«Я прошу вас, граждане судьи, видеть во мне и в моих товарищах не врагов Советской власти и социализма, а людей, взгляды которых в чем-то отличаются от общепринятых, но которые не меньше любого любят свою Родину и свой народ и поэтому имеют право на уважение и терпимость.

Мне приходится считаться с тем, что я, возможно, понесу наказание. Не скрою, эта перспектива меня не радует, но прошу верить — гораздо больше меня волнуют другие, более глубокие последствия того или иного вашего решения. Я уважаю закон и верю в воспитательную силу судебного решения. Поэтому я призываю вас взвесить ваше решение, подумать: какую воспитательную роль сыграет обвинительный приговор. Какие нравы будут воспитываться в массах: уважение и терпимость к другим взглядам при условии их законного выражения или же ненависть и стремление подавить и уничтожить всякого человека, который мыслит иначе? Я призываю учесть, что — как справедливо сказал здесь мой друг Литвинов — все, что исходит из социалистического лагеря, все хорошее и плохое, что происходит в нашей стране, имеет решающее значение для развития событий во всем мире.

Я полагаю, что вы здесь не только решаете судьбу нескольких человек на ближайшие несколько лет, но так или иначе, пусть отдаленно, влияете на судьбу всего человечества.

Прошу вас выполни свой долг с мудростью.

Полагаю, что вы будете исходить только из закона, и в этой уверенности спокойно жду решения своей участи.

- Защитительная речь Ларисы Богораз — 10.X.68.
- Последнее слово Ларисы Богораз — II.X.68
- Последнее слово Павла Литвинова — II.X.68
- Последнее слово Вадима Делоне — II.X.68
- Последнее слово Владимира Дремлюги — II.X.68
- Последнее слово Константина Бабицкого — II.X.68

Лист Неллі в
Луцьк віз 1.02

* * *

1.02.69 року.
Неля – в Луцьк, до батьків

Любі мої, мамо, тату, Миколо!

Дарйте, що не писала – забігалась. Дякую Миколі за листа і вам за посилку зі шкарпетками. У нас справді дуже холодно. І я купила малій дві пари колготок і нові, великі валянки, які можна надягати на ті товсті шкарпетки. Отож їй тепло. Вона – одна з небагатьох (тьху-тьху!) не хворіє у ці жакливі дні. Грип страхінний. Багато смертних випадків – розповідають лікарі. У Загоруйків хворіли всі – цілий січень: і Ема, і Володя, і Кирило, а Емина матір – у лікарні. У мене почалися головні болі, але я тримаюсь.

Лесь пише часто. І дзвонимо один одному. Ніби поки нічого, але дуже стислі строки, хвилюється. Люди там гарні, але театр – гірший за білоцерківський.

Київ обіцяє запропонувати йому виставу відразу після Мінська. Отож, якщо все буде добре, до червня його не буде. Це важко, бо на початок березня призначили моє обговорення, а потім у мене відрядження на тиждень чи днів на 10 – до Харкова, а потім – треба, як завжди, до Києва, хоч я й не сподівалась, що в червні здам усю роботу. Буду половину відпустки, тобто липень, писати.

Зараз працюю багато, однак ледве встигаю до кінця лютого зробити другий розділ. Вчора мала виступ на секторі з приводу однієї докторської дисертації (вірменський театр). Чомусь він викликав зливу захоплень. Мені 15 чоловік зворушливо пояснювали, що я талановита (!!). Це приємно. Але що зтого? Треба дуже багато поповнювати, щоб усе те закріпилося, а щодо перспектив – нічого не відомо. Спустили рознарядку – нікого не залишати у групі радянського театру (куди я мала б увійти у випадку гарної дисертації). Це дуже й дуже погано. Тепер пиши хоч геніальну роботу – нічого не світить. Але це мене не охолоджує. Працюватиму як зможу, але зроблю гарну роботу.

...З Оксанкою ми дружимо, дуже-дуже. Вона така чудова, що це перевищує всі мої сподівання. Невже це – ще одне наше справжнє щастя? Добре, що так...

Ото й усі новини. Пишть, рідні, як Ви? Що там з рибалкою? Як настрій, Миколо? Пиши.

Всіх вас цілуємо – Неля та Оксанка.

Знайшов тут «Вольпоне» Бен Джонсона і спробував пережити певну «реінкарнацію». Гостра доба суперечок і війн, людина вимірюється не лише інтелектом (освітою) – Бен Джонсон ерудит знань, отримав ступінь доктора наук (хоч не вчився в університеті), а й фізичною силою козацької вдачі; задирака, тричі в тюрмі – під сто кілограмів, високий на зріст, з голосом-трубою, але граціозний (як слон), і навіть танцює... Філолог, творець англійської граматики, перекладач поезики Горация – і найпотужніший комедіограф (у чомусь перевищив Шекспіра).

Існує легенда про їхнє «змагання в дотепності» – у таверні:

«Вони здавались – один – величезним іспанським галеоном, інший – англійським військовим кораблем. Майстер Джонсон був набагато вищий освіченістю; подібно до галеону, він був ґрунтовний, але сповільнений у маневруванні; Шекспір, подібно до англійського корабля, був менший об'ємом, легший в рухливості, міг швидко лавірувати й використовувати всі вітри завдяки швидкості власного розуму й винахідливості» (текст його сучасника – Фуллера).

Амплітуда життя – величезна: від теорем і звинувачень у державній зраді – до чину поета-лауреата при Якові I Стюарті (помер 1725 р., а перед тим згоріла бібліотека з працями короля-ерудита!!!): Яків I дав йому грошову пенсію і бочку вина (щороку).

Шкода, нема книжки про Бена Джонсона в «ЖЗЛ»! Дуже мене тягне в ті часи... Я заражений Ренесансом – щось середнє між Чумою і Народженням. Аскетична мораль католицької церкви довела людей до гуманізму. Сталінська

псевдоаскеза змішала всі карти – людство переплутало, в якому столітті живе. Люто знищуючи попередню «формацію», люди вірили, що на зміну їй прийде раювання. По суті, змінювались лише знаки – людина залишалась такою ж, як і за Адама. Тобто прогресує суспільство – не прогресує людина (як біологічний тип).

Унікальність буржуазної революції 1842 року. Масова експропріація селянських земель («огороджувння»). Третина люду переходила у стан жебраків і бродяг (жанр життя!).

Нам, українцям, слід було б вивчити перипетії їхніх процесів – до кінця століття завершився процес формування **національної держави** (перемогли кляту Іспанію!). Англія – володарка морів.

У нас – це Хмельниччина, 1648 рік – погром поляків під Пилявцями, облога Замостя плюс урочистий в'їзд до Києва. Ми були дуже близькі до тієї заповітної лінії, за якою могла б починатися **державна**. Національна.

Ще й тому мене так тягне до Ренесансу. Тоді браму перед нами – туди – Бог закрив. Бо не варті ми були самих себе.

Бен Джонсон – син протестантського священника, батько вмер, опікуном став муляр-будівельник. Малий навчився добре класти цеглу. Але мав авантюрну вдачу – і втік у солдати. В Нідерланди (війна проти Іспанії).

«Легенда розповідає, що короткочасна військова кар'єра Джонсона увінчалась подією, яка принесла йому лаври героя. За прикладом таких любих йому воїнів античності він викликав на двобій ворожого солдата й убив його, зняв з нього рицарський обладунок і забрав їх у якості трофея».

Після чого довго не мав роботи й подався в актори.

«Війна поетів», в яку були втягнуті всі англійські драматурги кінця XVI ст. (Три роки воювали).

З памфлета сучасника Шекспіра «Повернення з Парижу»: клоунові трупи Шекспіра Кемпові приписано такі слова: «О, цей Бен Джонсон зловредний хлопець. Він показав у своїй п'єсі, як Гораций примушує поетів ковтати блювотне, та наш товариш Шекспір прописав йому самому таке проносне, що той ледве втримався на ногах»...

Наприкінці життя – «Ода до самого себе»:

Оставь, поет,
Театр презренный и презренный свет,
Где спесь с бесстыдством, заключив союз,
Позорят ум и вкус.

И пусть их разума простого жалкий плод
Беснуется, шумит, ревет
В неистовстве своем, все лучшее губя,
Ты не для них — они не для тебя.

Джонсон вмер 6 серпня 1637 року. На могилі один з його шанувальників викарбував: «Oh, rare Ben Jonson!»³

Не могла Україна стати національною державою. Бо не мала ні Шекспіра, ні Бен Джонсона, ні Сервантеса. Нація – це те, що **перейшло через культуру**. «Якби ми, німці дожили до національного театру, ми б стали нацією», – скаржився молодий Шіллер.

Коли?

У добу Гете!..

N.B.

Миколу знову поклали до лікарні.

Батько запрошує на Шацькі озера...

Лікар про Миколу – це рецидиви «лікування» його попередників... Він, мовляв, був «неслухняний» і його «гасили» депресантами.

Тепер від часу до часу – рецидиви...

Марло, Грін, Кід, Лілі – гроно! Єлизаветинська доба як націєтворення Єдності. Єднають і виховують **нові ідеали**. Але їх треба **вживити** в соціальне тіло маси, яке потім стає нацією. Усвідомлює себе **в світі**, а не лише у власній хаті.

³ О незрівняний Бене Джонсоне!

Томас Кід (1558-1594) – бере за взірць Сенеку. Драми – серія вбивств. «Іспанська трагедія» – батькова помста за вбитого сина. Ієронімо вбиває вбивцю сина, а щоб не обмовитись ні словом про причину вбивства, відкушує власного язика...

Джон Лілі (1553-1606) – лірика, «евфуїстичний вірш» (від імені головного героя його роману «Евфуес»). Вплинув стилєво і на Шекспіра.

Крістофер Марло (1564-1593) – трагедія титанічної особи, могутні пристрасті, Шекспірові було з кого брати приклад. Фауст, Тамерлан, Варрава – масштаб його героїв.

Шекспір на межі двох епох: Ренесанс – і доба чистогану й хижацтва. Як Річард III, Едмунд.

Отож Бен Джонсон – останній з титанів англійського Відродження.

Якщо у Шекспіра розвінчання індивідуалізму – трагедія, то у Бен Джонсона – сатира і гротеск. Пафос його менший, через що він і масштабом **менший**. Він **боїться** свободи людини, через що й амплітуда – вужча... Пародював (зло!) «Іспанську трагедію» Кіда. Вижартовував «евфуїзми».

В одній з лекцій Фіхте пояснював, що лише **першонімець** – на відміну від німця функціонального – дійсно репрезентує народ у високому розумінні (тобто націю!).

Зрозумівши образ першобілоруса (першолитовця? поляка? українця?), можна зрозуміти кореневу Україну. У Фіхте йдеться про шляхетність на пряму думок, – про шляхетність як ген. Це ближче до Донцова? Але у Фіхте йдеться і про шляхетність **моралі**.

Знайти ще раз те видання (!) Може, ці його «першонімці» – як діти, які ще не втратили природності, Божого начала.

* * *

15.02.69. До Мінська:

Здрастуй!

Як справи?

Лист Неллі 90
Мінська віз
15.02

Дійсно, книжку Мілева ніби для мене особисто написано. Як це здорово! Й особливо те, як там говориться про часово-просторовий синтез. Я до того ж вела у своїй роботі – пригадуєш? Насолоджуюсь ним.

А взагалі мені дуже погано, дуже. Я не знаю, в чому тут справа. Може, справді, я – найкращий для психологів та медиків екземпляр при вивченні внутрішніх станів у період сонячної активності (?). Схоже, що так.

Мені ще ніколи в житті не було так погано, як було до Мінська і зараз, після нього. Чи я просто не виношу самотності? Не знаю. Але мені страшно.

І – ти не сердься, я напевне не маю рації – чомусь я була така радісна у Мінську, так широко мені було добре, що деякі твої фрази тільки тепер мене засмутили. Це нестрашні фрази й цілком справедливі. Просто я, напевне, думала, що ти не можеш їх вимовити. Я кажу про фрази, які – про те, що і тобі **не без зусиль** дається певна витримка. Все розумію. Ні з чим не сперечаюсь. Тільки стало сумно з цими фразами. Дуже боюсь: а раптом я не здолаю в собі цього майже відкриття для мене.

Думаю про себе. І здається мені, що я в цьому ж дещо палкіше, навіть гостріша, дужча за тебе. Але щось (саме так) у твоїх фразах – для мене не було за настроєм можливе.

І стало так погано. Яюсь невідступно погано.

Все це я пишу швидше для себе, ніж для тебе.

Ти – чудовий. Я справді так думаю. Але, виявляється, навіть тебе я зуміла ідеалізувати. У світі, напевне, все хитке. Навіть наш світ, якщо таке трапляється...

Ти ні про що не думай. І, будь ласка, менше за все шкодуй про те, що був одвертий. Ти не винен. І якщо в мені щось таке, що втратило зв'язок, відновиться, все буде добре.

Звичайно, не працюю.

Обговорення моєї роботи вже ввели у графік сектора – на 21 березня. Здаю – 14 березня. Був вихідний у Сатири, і ми з Володею туди не додзвонилися.

Дмитрієв сказав, що прочитав тебе – принесе на наступний сектор. Я попросила попередньо у двох словах сказати свою думку. Він сказав: «Чудово. Справді – чудово».

З Оксаною все гаразд.

...Менш за все мені хотілося розтривожити тебе у такий складний період. Але ти ж розумієш, то була б неправда, якби я промовчала.

Можливо, я не буду писати. Це не говоритиме ні про що, – крім відсутності настрою. Даруй... Навколо – лише відчуття цілковитої порожнечі. Все уже – без нас. Ще раз даруй.

Неля

Ще один лист – з чудовим фото весни 1965-го...

Ще один лист

* * *

Мій милий, ну що у тебе нового? З Києва жодних новин?

Не мерзнеш? Чи купив собі щось тепле?

Виявляється, у квітні в Мінську відбудеться якась конференція, пов'язана з ТЮГами, і будуть дивитись нові вистави!?

Дмитрієв ще не прочитав роботи. А я досі не бачила ані «Нового мира» №11, ані «Прапор» №1. Мені наші кажуть: «Яка талановита родина!» (з приводу твоєї рецензії і мого вчорашнього виступу).

Я виступала вчора (не кривлячми душею) – гарно! Така була загальна думка, до мене підійшло біля 15-ти чоловіка: «Бракує слів!» «Ви й інші національні театри знаєте, як вірменський?» «Як це ви так вільно, без записів оперуєте їхніми прізвищами, назвами п'єс?» «Яка тонкість аналізу, яка цікава логіка! Імпресія і точність!» (Родіна); «Ви – розумниця!» (Рудницький, з яким я сперечалася) і так далі і тому подібне. «Рідкість – така турбота про національне і такий такт!»

З Дмитрієвим потім трохи зчепилися. Я боронила роботу з позиції історичного погляду. Він багато що недооцінює. Багато у них тут все-таки обмеженості. Мені здалося, декому стало соромно за неглибокість свого ставлення до **національного**. Я широ тим задоволена. Це – кращий з моїх тутешніх виступів. (Гадаю – кокетуючи – не останній).

З Курбасом загальмувалося. І не випадково. Наштовхуюсь на цілком нове удумках. Нервую. Йду за паралелями, на які чомусь ніхто з дослідників не звертав уваги. Чи знайшла? Не буду завчасно педалювати. Дуже хочу до того, як передруковуватиму, прочитати тобі все. Може, вирвусь до тебе на два дні? Га? Хочеш? Десь з 10-го по 20-те лютого. Хочу, щоб мене обговорювали 7 березня.

Написала до Анджапарідзе, нагадала про Курбаса.

Арутюнян запропонував мені, якщо у мене робота вийде на паралелі з національними театрами (щоб був привід), він би її переклав чи хоча б зробив щось для статті про Курбаса. Я поки що не продовжила цієї теми.

Кримова попросила нас із тобою знайти мемуари, ще не перекладені (може, Водяного?) – і перекласти. І ще, аби я написала – про будь-яку виставу. Ти ж розумієш, я не можу поки ні про що думати.

Авдієву забракували.

Неодмінно зателефонуй Сперантовій і **вигадай**, чому ти в Мінську? Може, у літературних справах?

Кепсько себе почуваю, але воля не дозволяє хворіти. Від Оксани тобі вітання!

Я хочу, мій божевільче славний, щоб у тебе було все ого-го!!! Шлю фото – погане, але мені подобається!

Люблю! Ніколи і нікого не зможу більше покохати. Гарно і сумно (я вредна, еге ж?) це усвідомлювати...

Твоя – вдень і вночі, уві сні й у думках...

Я

* * *

*Мій лист №
Нелі з Мінська
вік 14.01*

**Мій лист до Нелі – з Мінська,
14 січня 1969 року.**

«Ну і як же тобі живеться без твого осточортілого Танюка? Я гадаю, ви з малою даєте собі раду? Чи вона знову захворіла, і ти в паніці? Тримайся, моя неспокійна. Нам якось треба все це перебути. Отже, приїхав я до Мінська. Вранці прийшов до театру, нікого не було, то мав гарну «гуторку» з пожежником.

Це третя людина в театрі (білоруському!), що знає білоруську мову й уживає її в житті. Перша людина – Артур Вольський, директор театру, друга – зав.літ. Петро Макаль (обидва поети).

Десь на 11-у годину позбиралися всі. Головний р-р театру Ганаго Борис Олександрович. Його вистав я ще не бачив. Спершу був актором (жив в Омську), далі вчився у Товстоногова, керує театром другий рік. Інтелігентний. Захоплюється йогою, парансихологією, сугестією, навіюванням, гіпнозом. Індиферентний щодо білоруської національної проблеми. Трошки зануда, але загалом хлопець симпатичний, дружина – хімік. Діти – дочка (16), син (11). Вдома у нього – книжки, картотека, фонотека (багато платівок). Думає непогано, але бракує йому якогось бісика.

Директор театру – молодий поет, син білоруського письменника В.Вольського. Його проблема **білоруської** культури хвилює. Вірші в нього звичайні, мене – не схвилювали (збірка «Дабрата»). Людина дуже люб'язна, приваблива. М'який. Не дуже вольовий. Симпатичний. Головне – всі кажуть, що порядний.

Цікавий чоловік – заст.директора Ігор Михайлович. Він же й грає в театрі головну скрипку. Головний режисер конфліктує з парторгом і профоргом, вони – теж люди досить молоді. Конфліктує не дуже розумно (по-акторськи).

Театр бідний (фінансово). Бухнули гроші на «Тры мушкацёры», а тепер не знають, як викрутитись. Зі мною підписали угоду на 600 крб., але платитимуть як штатному режисерові – по 150 крб. щомісяця – 4 місяці. З 1 січня рахуючи. Так їм легше. Але угода все одно є.

Живу в готелі «Мінськ». Це – в центрі, але – дуже холодно в номері. Уявляєш – мені (!) холодно!

Номер дорогий, коштує 3 крб. З ванною. З готелями у Мінську погано.

Приймають мене тут явно за когось іншого (режисер з Москви!) і шанують як половину міністра. От лишень ніяк не можемо почати роботу.

Звісно, про жодні підписи тут нема й мови; певен, нічого до них не дійшло. Бо тоді все було б інакше. А так за той час, що я тут, встиг уже познайомитись із заст. міністра, з секретарем (ідеологом) МК, із завідувачем студентським відділом ЦК ЛКСМБ. Розмови – нічого...

Театр не мобільний. Лише завтра буде готовий переклад п'єси. Потім – будуть ще кілька днів передруковувати ролі. Отже, почну (як Бог дасть) роботу не раніше як через 3-4 дні.

14-15-16 – в театрі три вихідні за канікули. В театрі – нікого; отже, робити нічого.

Художник буде молодий, Юрій Тур. Кажуть – здібний. Я бачив одну його виставу – «Дурочка» в російському театрі – непогано. Але не більше... Актори – є й здібні, але багато з самодіяльності. Спосіб гри – аматорський. Грошей на костюми й декорації – майже нема. Одне слово, буде важко. Дуже важко.

За планом, виставу треба випустити десь 7-10 березня. Якщо все закрутиться, числа 25 пошлю листа Науму Орлову про березень-квітень-травень. І одночасно – у Київ Осиці.

Вітай всіх Загоруйків, В.Г. Пиши мені безпосередньо на (Мінськ, Енгельса, 24, ТЮГ) театр. Чи написала ти до п. Орисі?

Обіймаю й багато-багато цілую свою Ласту і дуже-дуже чекаю від неї живого слова. Озовися!

Який у тебе настрій? Якщо тобі погано – візьми мій собі!

Цілую!!!

Твій, тільки Твій.

Чи ходила ти до Дейчів? Моє вітання. Не забудь про Кисіль. А Дмитрієву – віддала «Крушельницького» читати?

P.S. Купив я «Вопросы театра» за 1967 рік, отже, ти вже не купиш.

*Знайомство з
В. Карповим*

Тут уже можна додати те, про що не слід писати. Мав задоволення познайомитися з Володимиром Борисовичем Карповим. Читав його партизанський роман, ще дещо, великого враження на мене не справило. Але як людина – відкриття! Та ще більше відкриття – Василь Биков. Ні, білоруська література є, якщо є вони – Биков і Карпов. Бо то її сумління, її моральний стрижень.

Химерність ситуації в тому, що тут, на самоті, можу на решті, прочитати дещо з того, що **пропустив** у Москві. Виявляється, все воно тут в ходу так само, як у Москві й Києві. А дещо через Польщу й Прибалтику доходить навіть швидше.

Зріє в Білорусі нова генерація поетів, письменників, нової інтелігенції. Шістдесятництво захопило Білорусь, може, трохи пізніше, та й почалося воно не як **національне** пробудження. Але які тут є художники, які музиканти! Навіть з того, що я встиг побачити за ці кілька днів, можна зрозуміти, який процес **починається** у загальносоюзному масштабі!..

Добре було б з'їздити до Талліна, Риги чи Вільнюса, на власні очі побачити, що там є в 1969 році. Куди повертає. Бо, здається, московські утиски їх не дуже злякали, народ там лише по-доброму розлютився.

*Біла Русь і
Катерина*

Катерина почала процес нищення Білої Русі, потім на дійшла доба **полонізації** цих земель, а після 1831 року (польське повстання) їх почали страхітливо обертати на «руських». Дійшло до того, що й назву Білої Русі Микола I заборонив.

1918 року в Мінську було проголошено Білоруську Національну Республіку, й Україна визнала її як незалежну державу. А далі було все як у нас. Коли громили наших ваплетян, знищили і їхнє «Узвишша», краcich письменників звинуватили в націоналізмі й розстріляли.

Сідаю трохи до білоруської історії, до українсько-білоруських зв'язків.

Окрема тема – білоруські національно-визвольні змагання. Тут мого знання замало. Декого з тих, хто може

мене в цьому бодай трохи просвітити, я вже тут знайшов. Але не «поспішаймо до батька в пекло». Може, мені тільки здається, що я тут **не під наглядом?**

З Литви у Білорусію: Іванова книга стає популярною на Заході – чи не могли б ми дістати її для них у Києві?

Про Левка Коваліва у Смолича – запам'ятав лише «бандитську галімацію» під назвою «Десять заповідей самостій»: і Хухуйника Хухуєвич Хухуєвич...»

Між тим це постать для «Життя славетних». Загинув, мабуть, через те, що був лівий есер (згодом боротьбист). Лише випадково не розстріляний Муравйовим у Полтаві. Потім він нищив їх, недостріляних, у Києві – просто за те, що українці. 1934 року сталінці почали створювати на Україні «боротьбистське підпілля», до якого приписали (пізніше) Блакитного (!), Полоза, Шумського – і Левка Коваліва.

Боротьбисти (раніше УПСР) одержали назву за своєю газетою «Боротьба» – і гаслом «Борітеся – поборете!»

Коли прийшли денікінці (літо 1919), боротьбисти пішли в еміграцію – до Москви (Ковалів, Гринько., Полоз). Видали там раритетний журнал – «Український комуніст», українською – XI.1919, – одне єдине число.

Більшовики дали їм «на контакт» **принципових** неукраїнців – Раковського й Косіора. Але ті не пішли на **рівне** представництво в уряді, представництва дали 1:5. Більшовики їх уговкали, й угоду вони підписали...

Коли він був у Москві, денікінці розстріляли в Києві його дружину, яка лишилась у підпіллі... Клавдія Ковальова (? – 1919): **пошукати...**

Коли боротьбистів «вписали» в КП(б)У, вони добре розуміли, що – «не свої» – і вже 1921 року Ковалів подає заяву про вихід з партії більшовиків – і з уряду... Це йому потім згадують...

Журналістика, фототехніка, радіо. Аспірантура (хімія). Математика. Шахи. Художник. Блискучий промовець. Смолич – про «УЖ».

Арештований у Москві, де працював у фізико-хімічному інституті. У Москві вишукували всіх українців, щоб створити к/р групу (яка хотіла вбити Сталіна і все ЦК).

Арешт – листопад 1934. Суд 27-28 березня 1935 р. у Києві (Ульріх) 10 років.

Бамлаг. В 1937 році – розстріляли.

Розстріляли і його синів – Марка і Леопарда.

Володимир Ковалів помер на засланні, версія – після війни.

Валив Ковалів Андрій Хвиля. Потім «завалили» й Хвилю – як «агента польських фашистів» (1937).

Кілька моїх листів:

* * *

Від 17.01.1969.

До Луцька – з Мінська

Любі мої!

Ось уже десятий день я в Мінську. Сьогодні почав репетиції з акторами. П'єса – «Карлсон, який живе на даху». Театр Юного Глядача. Заприятелювали ми з директором театру. Він, крім того, ще й білоруський поет – Артур Вольський.

Театр маленький, бідний, але протягом останнього сезону почав виправлятися. Я мушу зробити постанову до середини березня. Поки що все йде гаразд, нема на що скаржитись. Уклали зі мною угоду на 600 крб. Мешкаю в готелі, надто шикарному для того, аби бути зручним. Та й дорогенький він.

Почуваюся в гуморі; тривожно лише за тим, що там у Москві. Чи не хворіє мала. Коли я від'їздив, все було гаразд. Неля багато працювала, а Оксана після 15 днів перерви пішла до садка. Як воно зараз – не знаю, лист від Нелі буде не раніше, як за тиждень.

Спасибі Миколі за листа. Я теж так думаю, як він, що все буде добре. Головне – це спокій, і більше бувати на повітрі. І – якесь заняття собі підібрати. Бо книжок і сидіння у 4-х стінах для гарного самопочуття мало.

Обіймаю вас усіх. Якщо писатимете, то на адресу: Мінськ, Енгельса, 24, Театр Юного Глядача, мені.

Будьте здорові й веселі.

Ваш Л.Т.

* * *

Від 17.01.1969.

до Нелі в Москву – з Мінська.

*Мій лист до Нелі
з Мінська від
17.01*

Моя сумна!

Не знаю, як почуваяться в'язні, що провели десяток років за ґратами, але я почуваяся як такий, що розмінював уже другий десяток. Ні, поводжу себе гарно, і всі бачать мене в мажорі, – але як мені кепсько наодинці з собою! Рідна моя, люба моя, хай тобі ніколи не буде тоскно як птасі в клітці – бо воно зразу мені передається сюди, а від мене – тобі. Змінімо цей кругооберт! Я закоханий у тебе, – дужче, ніж у найперші дні наших народжень, – і хай нам з Тобою буде так легко, як тоді! Найкраща моя, єдина, – добре?!

Три дні театр був вихідний. У день перший я ходив у гості до головного режисера. Він вражав мене новинами зі світу ірреального (сомнамбулізм, передбачення, парапсихологія тощо). Це його захоплення, він цікавиться найновішою езотеричною літературою Плюс космос, плюс гості «звідти». Мене його пристрасть не захопила, бо я ще не бачив жодної його вистави. Але ми вихилили з ним пляшку сухого вина (я тепер до нього вже охочий) і грали в шахи. Я (!) – програв: 2:3. У нього непогана бібліотека, багато музики, – отже, день минув плідно.

На другий день ми з ним поїхали за місто на дачу до заступника директора театру. Повітря, ліс, сніг – цілий день. Багато ходили. А ввечері потрапили на дачу молодій білоруській художниці Счастної (Щасної). Роботи гарні, я у захваті. До речі, вона переїздить до Москви, побачиш її роботи сама.

А сьогодні мав першу репетицію. Нічого. Прочитав їм п'єсу, й ми всі трохи поговорили про неї. Тут усе посувається повільно.

Одержав листа від Сечина. Поки що з мого приводу – нічого.

Нель, чи не давала ти Дмитрієву мого «Крушельницького»?

Як Тобі працюється-пишеться? Даєш собі раду з малою, чи вона тобі сидить на шиї? Не хвора? А Ти? Що від мами?

І що нам взагалі пишуть?

Як Дейчі? Привітай їх!

Вітай також Валентину Григорівну і своїх дівчат., Вовку з Емою.
До речі, хто ж все-таки головний режисер у Малому Театрі?
Цілую-цілую-цілую!

Твій – Я!

* * *

Мінськ. 19.01.69.

*Віа 19.01 – 90
Нельці ч Москви*

Отак-от носить мене по готелях різних республік, і я сиджу в їхніх номерах, пробуючи не саме Життя, а – його сурогат. Наче якась дурна й позбавлена сенсу п'єса, в якій мене приречено на довгий монолог – на порожній глядній залі. І хоч, здається мені, я знаю багато такого, чого не знає ніхто, п'єса моя – сумна; вона – у вакуумі. І я – мовчу, бо грати (бути) можу на сцені тільки з Тобою; а Ти – в іншій консервній банці, і тому я волю краще мовчати, ніж говорити чужі мені слова чужою мовою.

Стан мій непевний. Працюю, тренуюсь, вчуся, читаю, вивчаю франц. мову (досить наполегливо), бо енергії – багато, робити – нічого. А п'єска яку я ставлю, є для мене – як мінеральна водичка – «не море, не пічка і не чума».

Угода в кишені, але театр поки що не заплатив ані копійки. Кажуть, нема грошей. Обіцяють – після 25-го. А ти ж сама розумієш – доки вони не зроблять хоч якихось матеріальних затрат на виставу, все може полетіти шкереберть. Хоч усі поодинці представники театру – люди симпатичні, справа поки що не зрушилася ані в той, ані в інший бік.

Акторів я трохи розігрів. Але – театр навіть не встиг роздрукувати ролі (готовий лише 1 акт, його й мучимо)!

Не хвилюйся, Нельчику, доведеться потерпіти ще трохи – тоді з'ясується.

До театру Янки Купали не ходив, з директором не знайомився, листа від Сечина йому не передав і не передам; немає чого «возбудать нравы».

Люба моя, вірна моя розраднице! Так хочеться, щоб Тобі було тепло й радісно! Я – завше з Тобою і з Оксанкою.

Цілую – цілую – цілую!

Ваш татко.

P.S. А от візьму і якось прилечу! Га?

Л.Т.

Пісні Галича – новелки у драмі. Їх можна **поставити**. Бо кожна – «від когось», є характер, і є сюжет.

Цікаво було б звести колись на сцені – героїв Висоцького з героями Галича. Паралельність стилів. Люди проходять крізь людей, ніби інший вимір. Або – з героями Окуджави. Ще один вимір.

Окуджава такий же артистичний, як Шарль Азнавур, але Азнавур має ту свободу, якої так бракує усім «радянським».

Портрети Висоцького й Галича – жанрові зарисовки. В яких забагато «ідей». Тобто зарисовки неприховано тенденційні, соціальні, класові. Характери ж Азнавур – просто з вулиці, чи з родини, чи з туману спогаду, вони – «на всі часи». Бо й зроблені вони всі – з нього самого, позачасового, Може, тут і є таємниця «вільного мистецтва» – що не визнає воно ані «профспілки», ані «партійного бюро», ані «художньої ради»? Бо яка до біса «худрада» для пташки Божої? І приваблює нас передовсім оце ненасильство над змістом, невимушеність дійства.

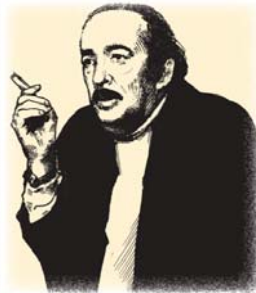
Через те музика – вища за драму. Справді вища, бо – абстрагується від «понятійного». Драма взагалі почала останнім часом дратувати мене відсутністю внутрішньої музики. Слово надто конкретне, щоб стати єдиного суттю театру. Не понятійністю міцний театр. Найкраща з вистав – та, якої **не переповіси...**

Ще одне подумалося: невже актор приречений бути лише виконавцем? Віртуозом, навіть геніальним, але – виконавцем? Бути цього не може. Все частіше приходжу до висновку, що майбутнє театру – в одному: хто якого актора виховає, викохає, створить. Якою буде акторська **порода** на той час, такою буде й театр. І менш за все думаю я про тренаж фізичний, хоча б волів бачити кожного актора таким же натренованим, як, скажімо, Єнгібаров. Сила актора – в розвитку

*«Портрети»
Висоцького й
Галича*

В. Азнавур

О. Галич

духовному, в натренованості сприйняття, в умінні розклас-ти мистецький твір на елементи – і витворити з них зовсім нове, власне, унікальне...

Геніям це вміння дає Бог. Для негеніїв потрібна **школа**. Нова школа. В якій театр став би відразу релігією й університетом. Але найголовніше – виховати вміння **відчувати**, вміння **слівпережити**. За доби Шекспіра було багато людей освіченіших за Шекспіра, з більшим життєвим досвідом, але у віках лишився він. Чому? Тому що не кожному було дано такий могутній дар **пережиття**, перевтілення в іншу матерію, оцього **відгадування тілом** (перевтілення). Унікальність актора в тому, що він Бог в двох іпостасях – одразу і Майстер, і Матеріал, з якого робиться мистецький твір. Й обидві ці іпостасі мають бути розвинутими до неможливого. Тут і тільки тут – майбутнє театру.

Але – парадокс – театрові заважає **життя**. Так, саме життя є ворогом театру, життя як середовище, до якого липне митець... Згадаймо, у Шарля Азнавура: «...Ми ніколи не втомлювалися від життя і кохання...» Втомлюється лише немитець...

ТЕЛЕГРАМА

СРОЧНО ВЫЗЫВАЕМ ЛЕНЮ КИЕВ ТЕЛЕГРАФИРУЙ
ТОЧНЫЙ АДРЕС = МЕРЗЛИКИН, СТЕШЕНКО

* * *

21.01.69. Вівторок. Мінськ

«Не спалося, а ніч – як море...» Думав-думав, перекладав думки свої і так і сяк, та задрімав десь о другій, а прокинувся о п'ятій, – і справді «ніч як море».

Живу безпечно й пецуся на сонці, як стародавній грек. Прав – нема, обов'язків – нема. Репетиції мене тривожать. Я до них не готуюсь; хоч і багато працюю, але за принципом «давайте

*Віс 21.01 – 90
Неллі ч Москви*

спробуєм, а там побачимо, що вийде...» Отак пливу – немов без керма й вітрил. І поки що **театру** в тому розумінні, як я його собі уявляю – **нема**. Все – дріб'язкове й маленьке. Мікросварки, мікрододощі, мікроуспіхи. Глибшого чогось я тут ще не відкрив (а може, не доклав зусиль). От і почуваюся як перекотиполе.

Це – дні. Потім надходить ніч – та ж п'єса, в якій ми з Тобою граємо головні ролі. Діавистава. І я переконуюсь, що нам з Тобою не є просто сказати про себе: «...к тридцяти годам перебесясь...» Відчуваю, що я лише зараз і починаюсь – справжній. Химерне тільки, що пролог затягнувся; занадто довгий вступ до симфонії – часто ознака її малопотужності. Але в найкращому, найзначнішому – ми з Тобою не перебісалися. І вірю, що все одно надійде година, коли з певністю можна буде сказати: «А завтра все одно наше буде зверху!»

Моя любя, моя найгарніша! Ти мені пробач, що мене так часто і так довго з Тобою нема. Пробач і за те, що завдаю Тобі так багато прикростей. І ще багато за що хочеться просити в Тебе пробачення – за все, що було і що може трапитись у житті. Бо я надто кохаю Тебе, бо мені всі ми втрюх надто дорогі для, того, щоб я міг ламати себе і паразитично пристосовуватися до «владсть імущих». Хай це вже інші. Але за одного битого двох небитих дають. Так?

Вже мусив би, за моїми підрахунками, прийти лист від Тебе. Пришли мені, будь ласка, своє фото (! скучив без твоїх очей). Зірньою ти моя ясна, як Тобі? Важко? Дуже? Пишу й згадую Достоевського, що очищення – лише через страждання... Якщо вірити Богові, ми з Тобою мусили б бути чисті, як два янголи (вони ж – дияволи).

До зустрічі! Не хвилюйся, я все-таки поставлю виставу **гарну**, (якщо дадуть випустити). Нема певності, що дадуть – от і не вкладай туди серця. І матеріал якийсь «беспольий». Ні дме, ні гуде. І занадто поки тонкий, щоб у **цьому** театрі не огрубити. Багато фальшу в театрі. Але я все те буду долати.

Цілую свою єдину.

Твій, тільки Твій – Л.Т.

Сьогодні мені виписали 100 крб. з тих перших двохсот, які я вже мав отримати. Отож стан мій задовільний. А через тиждень обі-

цяли й наступні 100. Отже, черкни, як у Тебе з грошима; може треба вислати вам з малою яку дещицю?

А головне: як тобі пишеться? Чи можеш ти працювати? Вчора (ні, здається, позавчора) дзвонила Вал. Григ. Розповідала, що в Малому головного поки нема. Що Завадський розпитував про мене Сперантову.

Будеш дзвонити їй чи побачишся – привітай. І Вовці з Емою – всього найкращого.

Будьте всі веселі й смішні.

Л.Т.

ГУМОР ЗА БЕН ДЖОНСОНОМ

*Гравюра на дереві
В.В. Смирнова*

Своеобразие эстетической позиции Джонсона яснее всего раскрывается в его концепции сценического характера, в так называемой теории «юмора». Эта теория легла в основу того особого, нового жанра, который Джонсон ввел в английскую драматургию — жанра комедии нравов. Термин «юмор» у Джонсона имеет совершенно особый смысл, отличный от того, который является для нас привычным и общепринятым.

На английском языке XVI века — слово «юмор» (humour) могло означать определенный склад характера, определенный комплекс человеческих настроений. «Юмором» Джонсон называет господствующую черту характера, определяющую все чувства, интересы и поведение драматического героя. Подчиняя себе всю внутреннюю жизнь героя, эта черта содержит концентрированное выражение всей сущности данного характера. Свое понимание «юмора» Джонсон сформулировал следующим образом: «Когда одна какая-нибудь черта настолько овладевает человеком, что заставляет все его слова и поступки, его настроение, все его силы, сливаясь вместе, течь в одном направлении, то это поистине может быть названо его юмором».

«Искусство» Л.-М., 1958. Ст. 36)

(А. Ромм «Бен Джонсон».)

СТАРАЯ ЛЮБОВЬ...

Давно закончился спектакль. Но вот уже в какой раз вызывают на сцену миссис Сэвидж, странную миссис Сэвидж. И снова занавес, и снова аплодисменты, и снова Фаина Георгиевна Раневская выходит к зрителям. Уставшая и такая счастливая...

И невольно возникает вопрос: а в каком спектакле сейчас еще можно увидеть Раневскую?

Действительно, в каком? Ведь в сегодняшнем весьма обширном и разнообразном репертуаре Театра имени Мос-

совета замечательная актриса, чей талант не увядает, занята лишь в одном спектакле. И подумалось: не по-хозяйски мы подчас распоряжаемся золотым фондом советского театра — актерами различных поколений, начиная от маститых и кончая молодыми, один раз сверкнувшими, как звезда, на театральном небосклоне и надолго исчезнувшим с него.

Вопрос этот, казалось бы, не новый. И «Вечерняя Москва» поднимала его в свое время. Но он по-прежнему волнует любителей театра.

Взять, к примеру, МХАТ Союза ССР имени Горького — академию актерского мастерства. В фойе театра развернута фотогалерея ныне здравствующих мхатовцев. Народный артист СССР В.А. Орлов. Давайте вспомним последнюю встречу с этим актером на сцене. Трудно? Да! А между тем его филигранное мастерство, огромный талант смогли бы украсить еще не один мхатовский спектакль.

В.А. Орлов — представитель старшего поколения. Но вот более года назад в спектакле МХАТа «Дни Турбиных» зрители познакомились с молодым актером А. Борзуновым,

В. Орлов

талантливо сыгравшим трудную роль Лариосика. А до этого Борзунов предстал перед москвичами, но не на сцене, а в кино, в фильме «Твой современник». Это была интересная актерская работа, о которой много говорили в нашей прессе. Ну, а что после «Дней Турбиных» сыграл Борзунов во МХАТе? Ничего.

Давайте заглянем в театр имени Маяковского. С историей этого творческого коллектива неразрывно связано имя народной артистки СССР М.И. Бабановой. Но спросите многих москвичей, особенно молодых, когда они на сцене видели Бабанову в последний раз в новой большой, интересной роли. Они, пожалуй, затруднятся ответить. А ведь не надо забывать, что с именем Бабановой связана, например, история одного из лучших произведений советского драматического искусства — «Тани» А. Арбузова. Эта бабановская роль принесла успех не только театру, но и первую славу драматургу.

М. Бабанова

Малый театр всегда необычайно бережно относился к актерскому таланту, к его выявлению, непрестанному совершенствованию. Труппа «дома Щепкина» и сегодня одна из лучших в стране. И, право же, обидно, когда такой самобытный талант, как народный артист СССР П. Константинов — актер яркой и неповторимой индивидуальности, так редко выходит на сцену в новых значительных ролях.

П. Константинов

Или взять, к примеру, В. Доронина. В скольких новых спектаклях видели его в последние годы зрители. Увы. А ведь актер интересен, по настоящему интересен.

Сравнительно недавно с огромным успехом на экранах кинотеатров страны прошел фильм «Сердце матери» с народной артисткой РСФСР Е. Фадеевой в роли Марии Александровны Ульяновой. За эту работу актриса была удостоена Государственной премии.

Е. Фадеева много лет работает в Театре имени Ленинского комсомола. Но создала ли она за последнее время на сцене театра образы столь же значительные, как в кино. Мы поинтересовались в каких спектаклях занята актриса, и с огорчением узнали, что всего лишь в двух, и то не очень интересных ролях.

Е. Фадеева

Мы назвали имена лишь нескольких артистов, встречи с которыми у московских зрителей бывают крайне редки. Право, список этот можно было бы продолжить.

Хочется в заключение сказать: годы идут. Появляются новые талантливые молодые актеры. Они смело и с полным правом заявляют о себе. Но старая любовь не ржавеет. Старая, проверенная временами любовь — это очень дорогое крепкое чувство. И надо одинаково бережно относиться, как к молодому таланту, так и к маститому ветерану сцены.

А. РУССОВСКИЙ,
В. ШЕВЦОВ.

* * *

**Мінськ,
25 січня 1969 року.**

*Лист з Мінська
90 Неллі — про
Київ*

Білочко моя пухнастенька!

Маєш звіт за ті два дні, що я їх провів у Києві.

Прилетів я літаком о 10-ій вечора. В Жуляни. Пані Орісі не дзвонив, і вона зацікавилася, несподіванно побачивши мене під дверима, це було в середу ввечері.

До пізньої ночі ми обмірковували різні варіанти майбутнього життя. Мама вийшла з лікарні, але до Москви їй не хочеться їхати, «батько бешкетуватиме». Разом з тим їй хочеться побути з Оксаною. Пані Оріся й Люда радять привезти малу до Києва, віддати мамі, а якщо вона хворітиме (мама), то п. Оріся й Люда (?) доглянуть Оксану, Можливо, віддадуть у Києві в садок.

Але я б радив не поспішати з таким варіантом. Він можливий, ти все одно – **вимушений**. Краще вдатись до нього пізніше, як не буде виходу. Пані Оріся – за це, бо вона, як і батько, виходить з позиції поміняти помешкання в Москві на Київ, а там – якось буде». Це несерйозно, принаймні, у найближчі три роки. Знову сидіти без роботи?

А викликали вони мене телеграмою ось чому. Нібито є реальна можливість увійти в штат Театру Кіноактора. Справу з ЕТЛ⁴ вони гуртом довалили; отже, вирішили звернутись по допомогу до мене. Чи не міг би я приїхати «просто так» і почати репетиції в ЕТЛ? Тимчасом у Мерзлікіна в ТюГові – конфлікт, він хоче звідти йти. Але куди? Найкраще – в Театр Кіноактора. Він і пішов до Осики-Ільєнка. Вони – згодні. Коля прийшов порадитися з пані Орисею – мовляв, не хочу перебігати дорогу Танюкові. Ось вони й домовились викликати мене до Києва. Відверто кажучи – дещо в мене в цьому приїзді не сподобалось – здається, за мною ходили...

Побачились. Безгін, Алек Парра, Микола. Вирішили: по-перше, зустрінися з кіно-хлопцями й поставити питання так, щоб зарахували туди нас з Миколою удвох. А тоді починаємо репетиції на два фронти: в ЕТЛ і в Театрі Кіноактора.

Була зустріч з кіношниками. Вони мені все більше починають подобатися. Ми, звичайно, про ЕТЛ їм нічого не сказали; загалом, домовилися, що вони на тому тижні вирішать це питання організаційно самі, потім підуть до Іванова, і якщо все буде гаразд, я після Мінська їду до Києва і беруся до справи. В Театрі Кіноактора почну з «Големанова». Якщо не в штаті, то хай зі мною принаймні укладуть угоду.

У Кісіна з Коротичем нічого не вийшло. «П'єсу» створили, прочитали – зелена нудьга. Я попросив їх, щоб до мого приїзду вони з цією справою **розв'язалися**. Краще зробити поетичний вечір Коротича – згодом, а п'єсу йому написати важко. Він бездраматичний і безпроблемний.

Бачився з Поповичем. Лаяв мене за дитячі віршв. Резонно.

Бачився з Григорієм Порфіровичем. Той про все розпитував і вітав Тебе. Кланяються тобі також Іван та Льоля.

(У п'ятницю) вилетів до Мінська. Живу в готелі «Беларусь», №220, але довго, очевидно, тут не затримаюсь, бо взяли з мене

⁴ Експериментальна Театральна Лабораторія – так вони назвали свою Студію «у салоні пані Орісі».

підписку, що на першу ж вимогу випишуся. Іноземцям легше, з ними вічливіші.

У театрі все гаразд. Почав проби. Виник у мене один задум. Якщо поталанить реалізувати – вистава вийде. Правда, кудись зник художник, а вже час здавати оформлення.

І – біда з музикою. Поки що Театр Сатири не вислав ані плівки, ані клавіру.

Отож, про виставу-мюзикл не варто мріяти: не лишилося часу ні на оркестр, ні на танки, ні на пантоміми.

Театр лихоманить. Актори кепські, та ще й п'ють. Театр вклав усі гроші в «Три мушкетери» (режисер Рехельс), а глядач на цю коштовну помпу не йде. Провал. Дефіцит. А відіб'ється на мені.

Щодо Крега я не телефонував Гончареві. Умисно. П. Орісі за рецензію ще не заплатили. Моя стаття у книжці про Крушельницько виходить, вже немов була верстка.

Придбай «Прапор» № 1 – в кіоску на Свердлова, – як буде, візьми два числа. Там є мої переклади Аполлінера.

Пані Орісю вилаяв Гаккебуш у «Культур йі житті» – за те, що вона невірно інформувала учасників передачі про Курбаса (а вона їх не інформувала!); а мене вилаяв К.К. Наумов (директор Луцького театру) – за те, що я погано поставив «Маклену Грасу» у Львівському театрі імені Заньковецької, – якої я, не ставив. Отже, як бачиш, ця газета не «Культура і життя», а – «Культура або життя», за відомою формулою «Жизнь или кошелек».

З грошима у мене все гаразд, не хвилюйся. А сьогодні або завтра вдень (у неділю) дзвонитиму В.З. у Москву, дізнаюся, як Ти.

До побачення, біжу на пробу. Я веселий. Все одно наше буде зверху! А зараз – аби тільки Оксана не хворіла. Я дуже радий, що ти перескочила «Гайдамаки» і що Тобі пишеться.

А спогади Смолича – треба докласти максимум зусиль, щоб їх надрукував Рибаків! Візьмись за це! І – зніми копії з листів! Бо буде пізно!

Вітай хворих Загоруйків, В.Г., дівчат. І – випийте за мене сухого вина. Смачного! Цілую!!!

Твій – Я.

P.S. У Чапаївці не був, і вони не знають, що я приїздив. І ти не пиши, бо образяться.

Лист з Мінська
до Луцька від
26.01

* * *

Мінськ,
26.01.1969. Неділя

Мої рідні! Одержав від Вас листа, з невеликим запізненням, – літав на 2 дні до Києва. Викликали мене туди в різних справах, і я був там четвер і п'ятницю (23-24). Можливо, ставитиму після Мінська виставу в Театрі Кіноактора (Київ). (?)

У журналі «Прапор» (1) є мої переклади з Аполлінера, в «Новом мире» (№ 11-1968), який щойно вийшов, є моя рецензія на книжку А. Кугеля. Неллі одержала мій гонорар за переклад уривка з її «Расіна (виходить у хрестоматії)». Отже, наші фінансові справи трохи ліпші, як були. І ти, мамо, не хвилюйся з приводу готелю – за мене платить театр, отже, мешкання в готелях розоренням мені не загрожує.

Нелина мама до Москви не поїде. Поки буде все як є, а далі побачимо.

Виставу у Мінську ставлю, випущу на початку березня. Працювати важко – дуже роздрізганий театр.

Цілую всіх.

Ваш Л.Т.

Додаток

№ 1-69, «Вітчизна»;

ПОЕЗІЇ МИКОЛИ КУЛІША

Багато цікавого розповідають про молоду радянську літературу газети 20-х років, і зокрема «Южный селянин», що видавалась у 1923 році в Одесі для селянського читача тодішньої Одеської губернії. Газета ця була російська, але публікувала також кореспонденції і художні твори українською мовою (з 1924 року замість «Южного селянина», який був додатком до одеської газети «Известия», почала виходити українською мовою газета «Червоний степ»).

Найактивнішим співробітником «Южного селянина», а згодом «Червоного степу» був Іван Микитенко. Тут друкував він свої вірші, фейлетони, статті.

Крім Микитенкових творів, в «Южном селянині» вміщено чимало виступів Миколи Куліша, який на той час працював в Одеській губнаросвіті. Майбутній автор «97» надавав великої уваги питанням народної освіти, не раз порушував їх у пресі.

В «Южном селянині» Куліш виступав систематично. Так, 2 вересня 1923 року надруковано його статтю «Якої нам треба школи», 13 вересня – «Вчитель на селі», 3 листопада – «Школа за часів революції», 6 грудня – «Декрет про рівноправність мов на Україні». Ці статті, що досі не привертали уваги дослідників творчості Куліша, Лідія Таранець, нині випускниця Одеського державного університету ім. Мечникова, вперше розглянула в своїй дипломній роботі.

Л. Таранець зацікавила в № 59 від 16 вересня 1923 р. байка «Куркуль та неможливі» з підписом «Максим Будяк», яка висміює куркулів, котрим не вдається пролізти до Рад.

Підпис «Максим Будяк» видався мені знайомим з періодики перших років революції. Він і справді подібався у збірці «Революційна поезія Жовтня», упорядкованій Б. Корсунською і виданій 1960 року в серії «Бібліотека поета» у видавництві «Радянський письменник». Цей підпис стоїть тут під цією-таки байкою «Куркуль та неможливі».

Той самий початок: «Раз до ревкому нищечком підкрався один куркуль, туди він звик ходить. Бо раньше в волості він добре наїдався...» Та сама мораль: «Нема коту вже масниці. Нехай куркуль підкрутить хвіст, прийшов йому великий піст».

Однак посилання на першодрук зовсім інше: «Днепровская коммуна», издание Днепровского ревкома и укома КП(б)У, Алешки, 1921 год, 28, ч. 3».

Збірка «Революційна поезія Жовтня» містить ще один вірш Максима Будяка, «Первомайські пісні», знов-таки з посиланням на олешківську газету «Днепровская коммуна» (1 травня 1921 р., ч. 18).

От і виникає у мене думка, що за псевдонімом «Максим Будяк» стоїть в усіх цих випадках одна людина – Микола Куліш. В

1921 році він перебував на керівній радянській роботі в Олешках. З цього міста він пішов у революцію, на фронт громадянської війни, сюди ж повернувся по її закінченні, очолив роботу на ниві повітової політосвіти і наросвіти. Цілком природно, що він був зв'язаний з місцевою редакцією, де друкував свої літературні спроби.

1923 року Микола Куліш вже в Одесі, в губнаросвіті, і друкується, як бачимо, в місцевій пресі. І те, що тут з'являється вірш Максима Будяка, вперше надрукований в олешківській газеті двома роками раніше (коли Куліш працював в Олешках), свідчить про його авторство. Цікава байка рушила до ширшої аудиторії губернської газети.

Досі ми майже нічого не знаємо про літературну передісторію автора «97», хіба що тільки про статті й нариси, надруковані в «Нашій школі» і, як оце тепер виявилось, ще в «Южном селянине». Цілком закономірно припустити, що Микола Куліш, як і чимало інших письменників, починав з поезії.

В газеті «Друг читача» від 5 грудня 1967 р. В. Півторадні опублікував невідомий вірш Миколи Куліша російською мовою «В полях Волини», вперше надрукований у березні 1917 року в газеті «Армейский вестник», що видавалась при штабі головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту.

Когда, прохожий, будешь ты
Свершать свой путь в полях Волини,
О, не топчи ногой цветы,
не трогай даже и полыни.
Пусть ветер нежит их порой,
Пусть ночь творит свои молитвы:
Здесь русский умирал герой,
Здесь кровь лилась, гремели
битвы...

Цей вірш стверджує наше припущення, що Микола Куліш починав свій шлях в літературі як поет. Дальші розшуки його ранніх віршів можуть і повинні бути продовжені.

Андрій НЕДЗВІДСЬКИЙ

м. Одеса

P.S.

Не писав Гурович байок, особливо – про куркулів.

Варто було б вигадникові Недзвідському перечитати спогади Кулішихи. Він ніколи не був «народником» а ля Павло Глазовий чи навіть Кость Котко. Отож з «Будяком» – лише припущення. Добре було б знайти його **гімназійні** вправи.

Статті Кулішеві я знаю – там забагато макулатури «на злобу дня».

Але з усього зрозуміло, що українцем він стає не зразу – після Української Революції (перший шок!) і зустрічі з Курбасом та Хвильовим.

Ні, байкарство – не для Миколи Куліша.

* * *

Мінськ, 27.01.69

*Лист з Мінська
до Москви від
27.01*

Моя най-най-найкраща, моя кохана, моя далека дівчинко! Рядки листа Твого бентежать мене і кличуть; я так чекаю на твої листи, що кожен з них перетворює мене на перший час у щось схоже на того малого синього птаха, який влетів колись – пам'ятаєш? – у нашу квартиру. Принаймні, все в мені колотиться так само як у нього – звичайно, не від страху. Я б справді вирвався до Тебе в Москву, і ніщо мене тут не тримає, крім відчуття кривди, якої я б завдав театрові; їм тут дуже кепсько, хоч вони не завше це розуміють. Інколи, бачучи їхні вистави, ловлю себе на думці, що непогано було б, якби мою виставу прикрили – як у Смоленську й Ленінграді; та потім жену ці думки геть, бо робота (процес) триває цікаво, і зроблено буде максимум усього, що можна. Та заздалегідь прикро, що й цей максимум так само на загальному тлі нічого не буде вартий. C'est la vie!

Найогидніше в житті театральної провінції – це життя «не всерйоз». Маленькі почування, легенький флірт, дрібненькі сварки – чорт зна через які дрібниці. Зайва афектація. Затиск. Несвобода. На репетиції вони соромляться одне одного. Ходять до мене на репетицію (жінки!) обов'язково у «найшикарніших» (ти ж уявляєш!)

сукнях. Малокровні, інфантильні, екзальтовані. Люди без власної теми (не всі!), а тому навіть найобдарованіші з них можуть правити лише за підсобний матеріал для розважального театру, або театру, який лише **шкрябає** проблеми, не ставлячи перед собою високої святої мети, не відчуваючи своєї місії.

Отож для того, щоб поставити гарну виставу, треба перш за все **поставити сам театр**. Скільки можу, я це роблю, але сама, Нель, розумієш, яке мале оце «скільки можу» – хоч би у зв'язку з тим, що треба випустити виставу за місяць.

Саме тому щодалі поглиблюється моє бажання все подолати. Хай поки що я «долаю» тільки акторів; музика ще не прийшла, від оркестрового супроводу доведеться вже відмовитись (строки!), художник кудись зник, і вже тиждень його не можна знайти. Сама розумієш, без цих компонентів я не можу вирішувати виставу; я не звик працювати наосліп, не знаючи, – до чого вести панів акторів. Оскільки художника нема, мені доведеться тепер нав'язати йому свій **абсолютно точний варіант рішення** – ніколи роздумувати. Звісно, це не шлях, але доведеться йому бути лише за виконавця – бо само собою зрозуміло, що за час його відсутності я змушений був взяти на себе ту частину роботи, яка пов'язана безпосередньо із задумом художника. Але хай пеняє на себе...

Так само і з музикою. Тепер доведеться відмовитися від плану «мюзикл», бо нема коли його опанувати; ми позбавлені можливості оркеструвати все заново, пристосувати до місцевих умов, оркестру, акторів тощо. Можемо лише використати плівки – запис вистави Театру Сатири. Мусимо піти на їхню трактовку музики, на їхні темпи, акценти. Не можемо до існуючої музики додати якоїсь іншої – лише скоротити окремі номери. Не можемо розчувати пісень, танків – бо їх нема. Отже, цей шмат роботи ще не починався, і по мірі зникання календарних листків зменшуються можливості моїх цікавих музичних рішень. Можна було б усе поламати й домагатися рішення цих питань, але це призведе до затримки випуску вистави. А театр горить. І я хочу випустити якнайшвидше.

Отакі справи, моя порадице.

№11 «Нового мира» вже маю. Читав. Рецензію майже не скоротили і не редагували. А взагалі номер не дуже цікавий – на перше відчуття. Втім, багато чого я ще не читав.

Отже, Арутюнян забрав у Тебе весь час, і Ти не встигаєш зі своїм розділом? І строк здачі розділу не відклали? Та, принаймні знатимеш вірменський театр. І мені розкажеш, бо я про них мало читав. Крім випадкових рецензій – нічого.

Звісно, радий, що ви з Оксаною знайшли спільну мову. Ах ви ж дві мої крихітки! Ну, вона про мене й не згадує? Я плачу їй тим же: згадую про неї тільки як частину Тебе, як про малесеньку «другу Нелю»...

Дзвонив учора Вовці З., було пізно, і нічого не можна було розібрати. Неділя, а Москви мені вдень не дали.

Живу в готелі «Беларусь», №220, телефон 292-751. Але підписав папірця, що «по першому же вимоганню звільнює освободить номер», – тому не знаю, як довго не буде цього «першого вимогання».

Знайшов мене тут Мирон Лукавецький (режисер з Харкова), він зараз головний режисер музкомедії в П'ятигорську. Запрошує на березень і т. ін. – туди. Ще один варіант.

Напиши, як минуло «дело Анікста, Анастасьєва, Строевої» – воно мало бути 27-го. І що?

Я теж – певен! – що ми з Тобою ніколи не розлучимося, якщо будемо справжніми. Інакше для нас це означало б втратити самих себе.

І я теж – хочу, щоб Тобі працювалося добре й весело. І хоч коли ми окремо, і в нас нема підстав для «весело» – хай йому! Все одно наше буде зверху, і з кожного нового лиха, з усякої напасті ми вийдемо свіжими й оновленими. Отже, «гетьте, думи, ви, хмари осінні» – і хай буде у Тебе (і в мене!) – «весна золота»!

Цілую Тебе – дуже-дуже! Моя любя, моя гарна, моя вродлива, моя вимріяна –

Твій, тільки Твій.

Оксаночці – «вот і сказочке конец, а хто слушав – ...!»

Лист М. Бажана

РЕДАКЦІЙНІЙ КОЛЕГІЇ ЖУРНАЛУ «ВІТЧИЗНА»

ШАНОВНІ ТОВАРИШІ!

У вашому журналі № 10 за минулий рік вміщено критичні зауваження Василя Карого до Українського Радянського Енциклопедичного Словника – «Нотатки на берегах словника».

Відзначивши як подію, що має велике політичне, ідеологічне і наукове значення в культурному житті нашого народу, вихід, слідом за 17-томною УРЕ, тритомного Українського Радянського Енциклопедичного Словника, автор досить докладно аналізує зміст, стиль і мову словника.

Головна редакція УРЕ складає тов. В. Карому щиро подяку за його побажання, спрямовані на поліпшення словника, за окремі зауваження термінологічного характеру (ЖОВТУХА замість правильного терміна ЖОВТЯНИЦЯ, ВІДВОЛІКАТИ замість ВІДВЕРТАТИ), окремі коректорські недогляди (водяний пар) тощо.

Усі слушні поради тов. В. Карого буде взято до уваги під час наступного перевидання словника.

Проте не з усіма зауваженнями автора рецензії можна погодитися.

Насамперед В. Карий закидає, що в УРЕСі вміщено біографічні статті не про всіх тих чи тих видатних людей. Енциклопедисти знають, як важко добрати політичних діячів, науковців, художників, літераторів, статті про яких слід подати у словнику. Вмістити статті про всіх видатних людей у порівняно невеликому енциклопедичному словнику немає змоги через брак місця. Зрозуміло, що «Большая Советская Энциклопедия», яка має 100 тисяч статей, дала біографічні довідки про всіх митців, яких відзначає рецензент. Але вже «Энциклопедический словарь», що містить понад 40 тисяч статей, не подав біографічних довідок про П.О. Брюллова, О.В. і А.Є. Маковських та О.Д. Полєнову.

Має рацію автор рецензії, коли говорить про розбіжність у написанні окремих слів, скажімо, «кровотворний» і «кровотвірний». Те, що термінологічні словники, які вийшли протягом

десяти років роботи колективу енциклопедії над підготовкою і випуском УРЕ і УРЕС, ряснуть розбіжностями такого характеру, що вони рееструють українські терміни: кислотоутворюючий, кислототвірний, ґрунтотворний, словотворчий, солетвірний, породотвірний, теплотворний, теплоутворювальний, сечотворний та ін., – не знімає з колективу Головної редакції УРЕ відповідальності за брак уніфікації.

Треба сказати, що перший наклад перших томів УРЕ було підготовано за старим правописом, і переробляти цей наклад за новими (1959 року) нормами вже не було змоги.

А тим часом змінилося, наприклад, написання власних імен. Раніше писали СУНЬ ЯТ-СЕН, «ГОМІНЬДАН»; тепер в усій радянській літературі пишуть СУН ЯТ-СЕН, «ГОМІНДАН» тощо.

Останніми роками в енциклопедичних виданнях імена діячів літератури і мистецтва дають мовою національності, до якої належить митець. Наприклад, російські енциклопедії пишуть НИКОЛАЙ ТИХОНОВ, але МИКОЛА КУЛИШ; ПАВЕЛ АНТОКОЛЬСКИЙ, але ПАВЛО ТЫЧИНА. За цим же принципом в УРЕСі українського актора Плошевського названо Казимиром⁵, а польського етнографа Мошинського Казімежем.

Імена героїв славнозвісних поем Навої і Нізамі мають у світовій літературі різні написання: Лейли и Меджнун («Большая Советская Энциклопедия», стор. 1, 24, 29, 43, 60); Leila i Madʒnun (Mala Encyklopedia powszechna, стор. 627); Laylá i Madjnnun – Lajla i Madʒnun (Wielka Encyklopedia powszechna, стор. 661, 881); Лайли ва Мажнун (Узбек Совет Энциклопедияси, стор. 221) та ін.

Назви річок і населених пунктів на початку 60-х років писалися Аму-Дар'я, Сир-Дар'я, Пном-пень. Отже, їх так і написано в УРЕ. Останніми роками («Административно-территориальное деление СССР»), усі атласи, карти ГУГК) подають ці назви одним словом, без дефіса. Виявляється, наприклад, що назва Пномпень не китайська, як дехто припускав раніше, а кхмерська, і її слід писати одним словом.

Щодо закінчень іменників чоловічого роду в родовому відмінку на -а, -у, то це питання, на жаль, досі не усталено. З восьми

⁵ Помилка у Бажана, треба - Плошевський Владислав Казимирович (Л.Т.)

словників, виданих останнім часом, слово «орган» (як частина організму) в чотирьох словниках подається з закінченням -а, а в інших чотирьох -у.

Як закінчення родового відмінка множини слово «легеня» український правопис зазначає -нь та -ів (легень і легенів). Отже, тут уже, видно, вирішує автор чи перекладач.

Поряд зі словом «сторонній» (білок) деякі словники рекомендують «чужорідний» (Словник фізіологічної термінології).

Російсько-український ветеринарний словник, всупереч твердженням В. Карого, рекомендує український відповідник: абердіно-ангуська порода (порода великої рогатої худоби м'ясного напрямку).

Більшість термінологічних словників, виданих останнім часом, рекомендують до російського «эфирное масло» український відповідник «ефірна олія» (Словник ботанічної термінології, Сільськогосподарський словник, Ветеринарний словник).

Як правило, в назві закону, винайденого двома авторами, прізвища вчених подано через тире. Випадок, названий рецензентом, є коректорською помилкою.

Наприкінці автор рецензії висловлює цілком слушну думку, що помилки, неточності тощо маловтішна річ.

Цілком погоджуюсь з цим твердженням, Головна редакція УРЕ ще раз висловлює подяку рецензентові і запевняє, що колектив Головної редакції зробить усе, щоб УРЕС у наступних виданнях став «неоцінним дарунком часу».

Статтю тов. Василя Карого було обговорено на загальних зборах працівників УРЕ. По Головній редакції видано наказ «Про стан та заходи до поліпшення літературного редагування».

З пошаною

М. БАЖАН,

головний редактор

Української Радянської Енциклопедії,

академік АН УРСР

* * *

Мінськ, 28 січня, вівторок

*Лист з Мінська
до Москви від
28.01*

Довгооке моє білчєня!

Довгооке моє білчєня!

Надсилаю Тобі довідку від театру. Ти обов'язково (не зважаючи на те, чи була вже у воєнкоматі, чи ні) її туди занеси. Хай задля всякого пожежного варіанту її там покладуть до моєї особистої папки; мо' ї згодиться. Все ж таки документ! Гарзд?

Сьогодні мені виплатили ще 100 крб., себто другу половину першої частки (тридцять відсотків загальної суми). Отже, вони зі свого боку угоду виконують, я – теж: ставлю. Вже почав планувати у вигородці першу дію. Нічого, потроху виставу набирає потрібного вигляду.

*Вчора добряче висварив художника; а потім мав з ним довгу розмову. Вплинуло. Він працював цілу ніч, а вранці приніс тузінь гарних ескізів. Уперше бачу, як він малює. Хлопець не дуже досвідчений, але гарний. Цікавий. З тих ескізів ще жоден **не годиться**, але для всього, що я казав, він знайшов **рішення**. У чернетці, але знайшов. Одне слово, зорово вистава себе знаходить. З музикою гірше – поки що мінус.*

Ти мені, ластівко, нічого не пишеш про Дейчів. Треба їх відвідати. Вітання їм. І – спитай у Дейча, чи не пробував він порекомендувати «Искусству» видати книжку О. Кисіля?

*Як з **угодою** на книжку п'єс Куліша? Чи відбулася в тебе розмова з твоєю тезкою? Чи не домоглася Неля Д. (айреджиева) чогось кращого? І чи домагалась? І як на це дивляться Дейчі?*

Доречі, він не хворий? Дай Бог йому до-о-овгого життя і здоров'я! І Євгенії Кузьмівні.

Не знаю, чи писати мені Наумові Орлову. До речі, його ім'я дебатуюється і як ім'я одного з можливих керівників Театру Російської драми в Києві. Ніна говорила – я писав Тобі, вона провела мене з Києва у Мінськ до аеродрому.

Вітання Сечину. Перекажи йому, що в Києві всі захоплені його виступами в театрі Франка. І в Російській драмі. Він сказав їм усю правду, а в наш час це вже щось значить.

Чи не бачила Ти в театрі чого нового?

Що нового й спішного у товаришів Загоруйків? Чи мама їхня досі в лікарні – і їм не до сміху? Ти часто буваєш у них і слухаєш музику? Добре, я Тобі обіцяю: при першій же нагоді ми «омузичимо» і нашу квартиру – щоб Тобі було веселіше.

А з телефоном нічого не чувати?

Цілую Тебе дуже-дуже! Усе частіше згадуються мені «дні колишні», – кожен наш крок, кожна хвилинка, це – не тільки було! Це – є!

Я люблю Тебе – нестримну й ніжну, палку й тиху, розбурхану й втомлену, заклопотану й радісну – різну! Ти моє перше й останнє життя, моє неповторне щастя, тривожне й солодко щемливе, важке й легке, кохана моя, мій раю!

До нашої зустрічі! – я так чекаю її!

Твій, тільки Твій!

А мені весело! Ні, їй-богу, весело!

P.S. Не поспішай навідуватися до военкомату. Можливо, хай попошукують? Ці розшуки чомусь пахнуть мені Шахом. Га?

Цифра 37- фатальна для мистецтва? У 37 років пішли з життя – Пушкін, Аполлінер, Маяковський, Жерар Філіп...

Сталін – і історія «домашнього карлика» (мова – як буквальний повтор з Макіавелі? (якого Сталін дуже шанував).

«Перегортаючи сторінки Макіавелевого *«Il principe»*, я перечитав історію мессира Ріміра д'Орка. Щоб знищити в Романії грабіжництво й злочинство, Чезаре призначив туди Ріміра д'Орко. Після того, як мессир виконав наказ і суворими заходами заспокоїв країну, Чезаре віддав д'Орко трибуналові і судив його. Тіло покараного мессира, розсічене надвоє, Чезаре наказав виставити на площі в Чезені і покласти коло трупа скривавлений ніж. «Це, – закінчує Макіавелі своє оповідання, – задовольнило почуття ненависті в народі і викликало жах та повагу до герцога».

З книги, яка ніколи не буде надрукована в СРСР..

А вже виходила – за 10 років до Єжова.

* * *

31.01.1969.**Мінськ, готель «Беларусь», 220**Лист з Мінська
вік 31.01

Ти закінчила листа фразою «Чекаю від тебе листів, як рятунок». Я – з цього почну, бо листи Твої – дійсно мій порятунок. Ночі мої без Тебе важкі й безсонні; ще ніколи мене не рвала на шматки розлука – так боляче... Я марю Тобою, молюсь на Тебе, боготворю Тебе, моя рідна, моя люба, моя кохана... Втратити Тебе – це втратити щось значно більше за життя. Для мене – це загальна руйнація; бо моє почуття до Тебе – основа, на якій тримається увесь світ (в моєму уявленні). І ніколи не відчував я так гостро драматичності нашого з тобою життя, як зараз. Можу лише дивуватися тому, як легко пливуть за течією інші, віддаючись усьому наполовину.

Мій єдиний світе!

У мене нічого не трапилось. Репетиції тривають. Спланував у вигородці і дію, почав другу. Художник за кілька днів закінчить ескізи. Актори стараються, репетирую удень і ввечері. Маю гарний режим, дыхаю повітрям, – одне слово, – рай та й годі...

Сьогодні був у театрі Монюков, дивився «Три мушкетери», робив одкриту рецензію. Досить «благополучно» говорив, гумово – хоч кілька гарних зауважень і було. Однак – без особливої користі, оскільки – безпроблемно.

У Мінську лютує гонконгська «грипа». Дай тобі Боже вберегтися від цієї напасти, – Тобі й Оксанці. Бо то якась підла хвороба, з кепськими наслідками. Уживай часник, не застуджуйся й не мерзни. Я – все гаразд; жодних симптомів.

З Києва-Луцька – нічого нового.

Прочитав н'єсу О. Коротюкова «Ульянови в Києві». З цього може щось вийти, але вона не має відношення до 100-річчя (а саме на це хлопці шукають н'єсу, бо з Коротюковим у них вийшов пшик). Втім, я їм у тому не помічник...

Гарної Тобі ночі. Хай Тобі присниться спокійний сон.

Цілую – цілую!

*«Львовский книжный
знак» («Дружба
народов»)*

ЛЬВОВСКИЙ КНИЖНЫЙ ЗНАК

На выставке экслибриса в помещении Львовской государственной библиотеки было представлено более 250 книжных знаков из частной коллекции художника В. Витрука — работы преимущественно 60-х годов.

Искусство экслибриса — это искусство графического афоризма. Он должен максимально передать характер и образ действия того, кому данный экслибрис предназначен, и одновременно отразить индивидуальность его непосредственного автора.

Львовские экслибрисы знамениты прежде всего образной насыщенностью рисунка. Традиции Г. Нарбута, В. Кричевского, П. Ковжуна, С. Гебус-Баранецкой, П. Обалья продолжают сегодня И. Катрушенко, Е. Безниско, П. Маркович, М. Курилич, Г. Давыдович, И. Остафийчук и др.

Молодой Евген Безниско известен во Львове как мастер жанра графики. Его экслибрисы Лины Костенко, Ивана Драча и Ростислава Братуня тонко характеризуют этих украинских поэтов; красочное многообразие Братуня, иронический интеллектуализм Драча, мужественная суровость Лины Костенко — все это в интерпретации художника не только вышло на первый план, но и окрасилось мягкостью, свойственной самому автору. Ему же принадлежат замечательные экслибрисы А. Горской, О. Гончара, В. Патыка.

Интересен экслибрис Михайла Косива работы Игоря Бодняра, сделанный в рисунке и размноженный цинкографическим способом.

Выразительны экслибрисы Стефании Гебус-Баранецкой, выполненной в технике кисилографии. Большинство из них неоднократно экспонировалось в Париже, Монреале, Вене, Москве, Ленинграде, Таллине, Киеве.

Запоминаются поэтические миниатюры Софии Караффы-Корбут. Талантлив экслибрис Ивана Крипьякевича работы Ярославы Музыки. Декоративно прост и изящен собственный книжный знак Петра Обаля.

Треть представленных на выставке художников экспонируют свои экслибрисы впервые. Следует сказать, что экслибрис очень популярен во Львове: редкий книголюб не имеет там собственного книжного знака.

Выставка экслибриса — показ еще одной яркой грани самобытной художественной жизни львовских мастеров.

ЛЕСЬ ТАНЮК

Л.Т. У словнику Брокгауза слова «екслибрис» нема. Нема й «книжний знак» абощо.

* * *

1.02.1969

*Лист до Москви
віч 1.02. віч
3.02*

Доброго ранку і доброї роботи? Як минув ваш учорашній новорічний вечір? І з якої речі ви робите його на місяць пізніше? Як Твій виступ (вчора) з приводу вірменського рукопису?

Вітання Сперантовій (4-2-19-41); як трапиться нагода, подзвони І Дейчам.

Загоруйків бачиш? Як вони – вже здорові?

Вовці перекажи, що я його по шматках вставляю у виставу.

Як побачиш Валентину Григорівну – вітай її. До речі, мо' вона мені черкне кілька слів про новини в ЦДТ і «вообче»?

Вітай дівчат... Забув я і про Поюровського.

Т.Т.Т.

P.S.

А щодо відмови з «Всесвіту» – хай їм грець! Полторадурацький у своєму репертуарі – його автура – Мещеряк і К^о. Між іншим, цей Мещеряк знову подав у ЦК доповідну (вона ж донос), де він чорт зна що клепле на Кочура, Лукаша; мені було сказано, що й моє прізвище там згадується. У Спілці не знають, що робити (а їм передали розібратись); чи фейлетона про Мещеряка написати, чи навпаки... Комісію створили.

До зустрічі! Швидше б минав час!

Твій Л.Т.

З МАКСА ВОЛОШИНА:

В этом ветре – гнев веков
свинцовых,
Русь Малют, Иванов, Годуновых –
Хищников, опричников, стрельцов.
Свежевателей живого мяса –
Чертогона, вихря, свистопляса –
Быль царей и явь большевиков.
Что менялось? – Знаки и возглавья.
Тот же ураган на всех путях:
В комиссарах – дух самодержавья,
Взрывы революции в царях.
1920 г.

* * *

Мінськ, 3 лютого, понеділок Готель «Беларусь»

Ані вчора, ані сьогодні не було від Тебе листа, і я стривожився. Чи не сталось чого? Тебе не спіткав клятий усесвітній грип? Лист від Тебе сьогодні, за моїми розрахунками, вже конче мав бути. Лист був, але не від Тебе. Від Івана Св. Я, знаєш, якось відчув, що вони **там**, у Києві, про нас думають – і зрадів. Нічого нового в його листі нема, але – я Тобі його висилаю, і давай насправді обміркуємо цей варіант.

Гадаю, що це може бути так: я здаю виставу в Мінську (якщо вона буде гарна, то я хотів би, щоб Ти приїхала й подивилась). А може, Тобі варто було ще когось б захопити сюди з собою – щоб хтось міг написати про це. Бо цей театр критики своєю увагою «не балували». (Але це – якщо вистава **буде варта** серйозної розмови). Після цього поїду до Москви на кілька днів (тиждень?), потім – до Києва. Тимчасом у Києві мусить вирішитися питання конкретніше – запрошують вони мене чи ні. Якщо так, тоді Ти привозиш до Києва Оксанку і працюєш над «Березолем» далі. Якщо ні – я вертаюся до Москви, а ти (якщо треба) їдеш до п. Орісі. А я шукаю роботи в Москві чи беру Оксанку до Києва (до мами) і їду кудись (Казань?) щось ставити. Або сиджу в Києві з експериментальним театром-лабораторією (ЕТЛ). Одне слово, усе – вилами по воді...

Обміркуймо ці варіанти. Чи в Тебе інші плани? Тоді детально розмалюй їх – порадьмось.

Але – напевне, у київські варіанти не дуже варто «посвяцять» наших московських друзів, це не додасть ані радості їм, ані користі нам.

Настрій у мене такий, що хоч зараз у літак – і до Тебе. Без жартів. Ні, репетирується чудово; план, що я його собі склав, перевиконую і за тиждень можу виходити на сцену. Запросили мене також на кілька лекцій-бесід у театральний інститут. Ескізи оформлення готові, завтра підуть в роботу. Все гаразд. Але без Тебе мені – як посеред Льодовитого океану на самотній крижині. І я вже от-от мало не вилетів до Москви, та – не вийшло! (Хотів і хочу бодай на день! На один дань – хоч би!)

А не виходить, бо – грип, і в школах карантин. Отже, вистави ТЮГу раз-у-раз відмінюються. І, мені весь час дають додаткові репетиції. І я двічі в день роблю **повні проби**. Зате потім – у мене відбиратимуть репетиції для вистав, які зараз відмінили – і тоді мені буде непереливки. Бо дають мені зараз – репетиції **без сцени**, а забиратимуть – **зі сценою**. От і не випадає витратити ні дня. Але – побачимо! Бо так треба Тебе побачити, що просто ну! Тому доводиться наслідувати ченців і приборкувати своє грішне тіло важкими фізичними вправами. Я тут собі таку «системку» завів, що

як приїду – не впізнаєш. Й-бо, гарний буду – і дужий, як після літа. За день обходжу пів Мінська, зарядку роблю тричі (!!!) на день, – одне слово, янгол та й годі! Дорогий мій любчику! Обов'язково пиши мені! Я дуже хвилююсь за Тебе. Так кепсько, що нема в нас телефону – я б Тобі щомиті дзеленчав.

Щойно подзвонив Вовці – чомусь мені здалося, що Ти можеш бути у них. Але він сказав, Ти будеш узавтра і завтра подзвониш мені від них у 23.00. Чекаю! А ще він сказав, що Ти лаштуєшся до мене приїхати на кілька день! – це було б чудово! Справді відважилась? Ай-ай, впізнаю **нас!**

До зустрічі!

Люба моя, єдина, кохана, палка, – моя Беатріче, моя Лаура – люблю Тебе «как сорок тысяч братьев любит не могут!» Та що там сорок!

Будь!

Т.Т.Т.

Ю.Ш.⁶

Була доба, коли кожна фірма метровими літерами виписувала свою назву. Скрізь: на вивісках крамниць, в оголошеннях газет, на кожному фабрикаті. Це була доба індивідуальної ініціативи. Практиці вивісок і реклам відповідали в ідеології філософія надлюдини Ніцше і теорія боротьби гатунків (і істот) за існування Дарвіна.

В советській дійсності ім'я людини зникло. Були Станкобуди і ХТЗ, Київторги й Гастрономи. Були Директори і завмаги взагалі. Серійні і безіменні. Вони і відповідали серійно і безіменно. Одного прекрасного дня серію їх нагороджувано орденами і медалями. Однієї нормальної ночі їх серіями заарештовувано, потім стандартно допитувано й стандартно знищувано. Глеб Успенський порівнював такі методи (він їх знав тільки в примітивних зародках) з ловлею оселедців, коли ті зграями пливають

⁶ Юрій Шевельов (Л.Т.)

метати ікру. Що може і що важить один оселедець? Один директор? Один завмаг?

...Потім прийшла німецька окупація. Недобитки приватно-торговельної кляси. На базарах росли кіоски. Сало коштувало 1000 карбованців, склянка соняшникового насіння 30 крб. Службовець діставав на місяць 300-400 крб. Робітник не діставав нічого, бо фабрики стояли пустою... Крамарі... вивісок уникали. Чи не краще просто викласти свої товари – підходь і купи? Влада наказала: мусять бути вивіски, на кожній вивісці мусить стояти прізвище підприємця. Але влада не передбачала розміру напису. Прізвища на вивісках мальовано якнайдрібніше. Доба індивідуальності вмерла. Панувала доба автоматичного функціонерства.

ст. 45-46

...житлокоопи – добі терористичного перетворення людини на функцію в ССРСР (ст. 51).

До теми «кашкет» – ст. 55.

«Всяке масове виховання готує функційну людину. Лесю Українку виховували індивідуально. Шевченко тікав від своїх учителів» (ст. 56).

Л.Т. Це – до розмови про «Пласт».

«Гей, не дивуйте добрії люди, що на Україні повстало»... (1648?).

12.2.69.

* * *

Лист від С. Білокона
28.1.69

*Лист від Сергія
Білокона до
Н.К. 28.01*

Добрий день, Нелочко!

*Здав нарешті останній іспит – філософію, – так що почалися
вакації, яких я вже півроку чекаю. А вакацій тих – одна тільки на-
зва, бо не більш як 1,5-2 тижні... Так що от.*

*Знайшов сьогодні в ІМФЕ децю такого, що має до Тебе від-
ношення.*

– В. Сарду. *Останній лист* (комедія в трьох діях). Переклад Леся Курбаса. ч. 14, колекц. 3 (Василька), № 14;

– Стенограма виступу Василька 14.5.62 на вечорі пам'яті Курбаса. ч. 14, к. 3, № 13;

– В. Василько. *Народний артист УРСР О.С. Курбас*. (1965). ч. 14, к. 3, № 15.

Може, це Тобі непотрібне (друге – так напевно), але надсилаю: бо пам'ятаю.

Привіт!

С. Білокінь

*Лист мій з
Мінська 90 Неллі
вік 6.02*

* * *

6.02. Мінськ

У передчутті Твого приїзду пишу Тобі листа короткого, як телеграма-блискавка.

Приїзди!

Прилети!

Якщо зможеш у понеділок – найкраще (бо найшвидше). Телеграму дай на театр. Репетиції у мене починаються об 11 (до 14.30, але можу й відпустити акторів раніше) та о 19-ій (чи у 18.30, чи у 19.30, – як коли). Але зустріну Тебе обов'язково. Аеропорт – близько; тролейбус 2 у центр їде хвилин 15-20.

Як їхатимеш, захопи із собою примірнок «Сповіді». І будь мені весела!

Фото Твоє (!!!) у мене. Тепер я не сам у цьому готельному покої. Дякую!

І – вітаю Тебе з тим гарним виступом, що про нього Ти написала. Молодець! Ми ще їм покажемо!

Цілую-цілую – всю-всю!

Т.Т.Т.

* * *

Лист від С. Білоконя

Неллочко!

Чи одержала Ти мого листа? Ти мені не відписала, й я не знаю. Пригадуєш, ми домовлялись утрюх, що я перекладу Володимира К. В-ка⁷, Дейч напише передмову, etr. Так я вже переклав. Ти мені не написала, й я в невідомості, чи доходять до Вас листи, і скажи, чи надсилати переклад. П. Оріся сказала, що гарний, тільки от що Танюк «самашедший», що мені таке пропонує.

Відомості про Київський театральний музей мистецького об'єднання «Березіль» є в ІМФЕ: ч. 13-5, од. зб. 335. Ганна А. щоразу про Тебе питає.

Чи можеш мене познайомити з Тамарою Главак? Я хочу запросити її на нашу історичну конференцію. Хай виступить від ЦК. Нам це було б дуже до речі. А від Конрада ні звука...

Передавай привітання Лесеві!

С. Білокінь

*Лист мій з
Мінська віз
25.02. віз
18.02*

* * *

25.02.69. Мінськ
Лист батькам в Луцьк

Добрідень, мої любі. Не зразу відповів на листа, бо прилітала до мене Неля – от і ніколи було. Вона була тут з понеділка по четвер, відлетіла в п'ятницю вранці. Погода випала поганюча, люта – мороз, вітер, завірюха. Отож ми з нею були тільки в театрі – і в готелі.

Привезла вона й прочитала II розділ своєї роботи. Молодець, вона пише все краще й глибше. А її ерудиції може позаздрити не один з її колег. Потроху успокійнюється властива їй семантична манера письма; все – науково і разом з тим – пристрасно. Темпи її приходу в театрознавство швидкі, я дуже радий і розумію,

⁷ Винниченка В.К. (Л.Т.)

що сьогодні про Курбаса ніхто, крім неї, не напише – так значно й глибоко.

У мене репетиції тривають. Я вже вийшов на сцену. Прем'єру заплановано на 14 березня, досі живу в готелі «Беларусь», але, очевидно, переїду в інший – довше ніж 20 днів в одному готелі числитись не можна(?)

Якщо трапиться вам №1 журналу «Дружба народів», там є моя інформація про виставку львівського екслібрису.

Перекладаю білоруських поетів. Запросили до тутешнього театрального інституту – прочитати кілька лекцій.

Отже, Микола в лікарні? Так, і справді, мабуть, йому вже не покращає.

Оксана почувається добре, в садок ходить охоче, і взагалі в Неліних руках стала шовкова. Не хворіла, – хоч усюди ця жадлива гонконгська грипа.

Цілую вас. Будьте мені здорові й не хвилюйтеся. Хай все гаразд буде і у вас.

Ваш Л.Т.

* * *

18.02.69. Мінська

Люба моя дівчинко! Листа Твого (сердитого) поки не одержав, але телефонна розмова, звісно, його попередила. Не сердься на мене. Нема підстав – от хіба що листа досі не написав(?) Та що за ці три дні нічого не сталося.

Так, Оксану давай відвеземо до Києва. Бо я напевне буду там. А коли Безгін став директор, шанси мої збільшилися; він зможе театрові допомогти. А там і ти приїдеш.

Виплатили мені тут ще гроші, але не всі, лише 180 крб. За готель треба платити самому. Чому? Бо театр бідує, і зарплатню ледве-ледве дають, і то не всім. Був карантин у школах, довелося відмінити декілька вистав, – от і збитки. А в них і без того справи були кепські.

Сьогодні вранці відмінив пробу (не на сцені) і пішов дивитись виставу театру «Скоморох». Пригадуєш їх? У Москві їх «не прописали», відправили кудись у Сибір (?), а останнім часом їх узяла Гомельська

філармонія. Підготували вони велику програму й показали міністерству – на предмет переїзду до Мінська. Показ був на театральній публіці. Всі в захваті (крім міністерства). Ні, Мінськ буде таки дурень, якщо не візьме собі такого театру, – але він, здається, так і шиється в дурні. Боягуз на боягузі сидить. А «скоморохи» – молодці, вони вже виробилися дійсно у **театр**. Є ще деяке перенапруження, кілька зайвих номерів, трохи несмаку, – але в цілому це **живі** люди, які роблять політичний театр – і роблять гарно. Треба бути абсолютним бовдуром, щоб не зрозуміти вартості цього явища – не кажу вже про те, що у сірому на театри Мінську воно (явище!) більшає у розмірі втричі. Бовдурів – досить, я сам їх чув.

Я працюю на сцені. Музики ще не прислали. З оформленням тягнуть. З двома складами працювати – важко, бо всі все щоразу забувають. Та й кількох акторів доведеться від роботи увільнити – не можуть. Не професійні. Не хочеться – але треба. Бо й натаскани, все одно забувають зразу ж – усе. І – не розуміють (тілом, здібностями) – жанру. І – не органічні. Поки що пробую зробити неможливе; але, здається, марную час.

Купив «Театр» № 1, «Драматургию и театр современной Франции» Т. Якимович (видання Київського університету), та «П'єси» Еленшлегера з серії «Бібліотека драматургії».

Зробив чорновий переклад анонімної білоруської поеми «Тарас на Парнасі». Хочу показати пані Орисі, а потім доробити після її зауваг.

Написав листи до п. Орисі (до речі, передав їй баночку розчинної кави), Коротюкову, в Луцьк. А що, ти сказала, якийсь лист від Ст. Сам. прийшов? Неприємний? То плюнь – і все. Знайшла чим хвилюватися.

Напиши, як Твої справи в Інституті. І чи встигаєш доробити й надрукувати свій розділ. Якщо Дмитрієву, як Ти сказала, мій «Крушельницький» сподобався, спитай у нього якось між іншим, як він дивиться на мою можливість захиститися цією книжкою (звісно, в децю іншому для дисертації вигляді, менш белетристичному).

ТЮГ – прохідна: 22-07-42 Директор (Артур Вітал.) – 22-09-34.

Заступник дир. (Ігор Мих.) – 22-07-45.

Цілую свою тривожну.

Чекай мене! Скучаю, сумую –

Т.Т.Т.

Лист мій віч
21.02.90
Неллі

* * *

21.02.69

Ах ти ж моя дурненька, дурненька, дурненька! Нічого-сінько ж ти не розумієш, мій пречудовий психологу й інтуїте! Все одно ти ще маленька-маленька дівчинка, і єдине, в чому Ти маєш рацію – це в тому, що тобі справді не можна бути самій! Аніскільки... Тобі не можна відпочивати від мене.

Читаю Твого листа й сумно посміхаюся. Переконаний, що розумію те, про що Ти пишеш, краще за Тебе, моя мила, моя єдина, моя чудова. І звісно, анітрохи не шкодую про те, що сказав Тобі... Та мене Ти нітрохи не ідеалізувала; я справді такий, яким Ти мене створила – і стаю, навпаки, кращим, а не гіршим. І хиткість (принаймні, та, про яку ти пишеш) – *Fata morgana*. І ті зв'язки, за якими Ти сумуєш, не рвуться, – відновлювати їх не доведеться. У який би бік не скерувала Тебе Твоя депресія (назвімо це умовно так), ти вбудована в мене намертво; виходу немає – ми приречені на вічне **разом**. Це диявольськи пружне почуття, і моя пристрасть до Тебе не може здрібніти; тут зайві будь-як присяги, обіцянки тощо. Я скроений навічно, живу в Тобі як у часі, і мене з Тебе вишнати – неможливо, як не можна почати жити у зворотній бік, від смерті до дитинства. І цього Твого листа я ніколи не знищу, скільки б ти про це не просила, – мені дорогі твої сумніви набагато більше, ніж віра, збудована виключно на позитивних імпульсах. У моєму «я Тебе кохаю» цей лист вміщається цілком, без жодних «але». Хоч як дивно, на перший погляд, читаючи його, я не нервував і не нервую зараз. Ловлю себе на тому, що посміхаюсь тією усмішкою, яку чомусь називають «краткою и ясною». Я дуже вірю в Тебе – і тому величезне Тобі спасибі за цього листа! Дуже й дуже його берегтиму – Ти потім сама зрозумієш, як це необхідно. Не зараз, але – неодмінно зрозумієш.

Якщо Тобі зараз не хочеться писати – не пиши. Я – розумію, але не заходь далеко у своєму відключенні; – воно підштовхує Тебе до копання лише у самій собі, а це вже «не смішно», і там, де мене немає, мені складніше за що-небудь поручитися.

Але й у цьому випадку Ти пам'ятай, що Твій чоловік від Тебе у захваті й завжди знайде можливість прибрати Тебе до рук. Він – хитрий!

Ну, а якщо зробити підсумок усьому, то в одному Тобі не доведеться ніколи розчаровуватися: для мене **все наше** існує виключно в єдиному числі, і ця **єдинність** – абсолютна. Ти це розумієш, але часом переносиш свої вагання на мене. Я – підлягаю не цим ваганням а – літературі про них, це єдина розбіжність у тому, як і що нам з Тобою дається не без труднощів (позичаю в Тебе).

Надобраніч Тобі, мій розумний (надмір, що – небезпечно), коханий (надмір – що теж небезпечно) звірику.

А ось Тобі на ніч останні повідомлення:

Вчора, тобто у четвер, був я з акторами в лижному поході. За містом. Їздив. Стрибав. Падав. Робив казна-що! Надзвичайно – повітря, сніг, ліс! Втомився, як щеня, що переплигло річку, – але задоволений був – по вуха; і якщо я Тебе не витягну до лісу на лижі (коли-?), можеш мене застрелити, це точно. Ти в мене ще поваляєшся у снігу!

Сьогодні була у мене лекція-бесіда у ТЮГові «Про сценічну виразність автора», двогодинна. І як це не дивно, минула вона обопільно цікаво, гостро й глибоко. У всякому випадку, я радію так, ніби поставив виставу.

Музики з Сатири ще нема. Скандал. Шумлю й лаюсь. Репетиція – вдень – на сцені – була посередня. Не вийшло. Репетирував гірший склад, доводилось витрачатися на чисту «педагогіку», а не на **пошук**.

Будь справжньою посміхнись. А головне – гарно спи, як ведмедик узимку, і смокчи лапу. Про запас.

Поцілуй нашу крихітку й зроби їй що-небудь приємне. Як вона – тебе не ображає? А Ти її?

До побачення, моя вперта дівчинко. Нехай прилетять до Тебе мої руки й заспокоять Тебе; відпочинь, розслабся. Я Тебе дуже-дуже міцно цілую.

Т.Т.Т.

Віа 22.02

* * *

22.02.69

Твій ведмедик стоїть на моїм столі і дивиться на мене жовтими очима. А я щойно повернувся з вечірнього прогону 1 дії. Втопився не знати як. Та ще й половина театру хворіє, мушу вводити нових акторів. Отож твій ведмедик і дивиться так сумно.

Музики досі нема, хоч Театр Сатири відповідає, що вислав (спершу казали – у п'ятницю, далі – в суботу, а тепер – ніби у четвер). Брешуть чи ні – видно буде завтра, – більше 5 днів навряд чи йтиме бандероль з Москви.

Не купуй книжок (бо я вже їх маю): Л.С. Выготский «Психология искусства», «Советский театр» (документи и материалы, 1917–1921), «Содружество наук и тайны творчества», Э. Винтерштейн «Моя жизнь и мое время»; «Молодой Ленинград» – 1968. Потроху виллю їх Тобі, (як прочитаю і пророблю).

Вчорашня моя лекція мала гарний наслідок. Дві актриси прийшли сьогодні на пробу з власними «перетвореннями» – поки що не дуже гарними, але – **власними**. Намагаються розворушитись – це приємно.

А звідки, білчєня, Тобі стало відомо про Ігоря Безгіна, що він уже директор?

Що нового в інституті? Чи не була Ти в «Театрі» з приводу мемуарів пані Орисі? Чи друкуватимуть вони Смолича? Чи не було мені листа з «Искусства» з приводу «Крушельницького?»

Хочеться задати Тобі ще багато запитань – інших... Не будь сумна і не будь сама... Я дуже-дуже Тебе люблю. Прочитай ще раз Єсеніна – там все про Тебе є. І про нас.

А Оксанка про мене, напевне, вже забула? Нічого, колись потім ми покажемо їй «Карлсона» – і вона згадає, що це я (робив).

* * *

Віа 23.02

23.02.69. Мінськ

Зранку сьогодні бризнуло у вікно сонце; я робив зарядку (за йогами, тихеньку), а з-під плінтуса вилізло мишеня й довго дивилося на мене. Потім відбігло в куток, сіло на задні лапки й почало вмиватися; а може робило зарядку за своїми йогами? Нарешті мені довелося зійти з килимка, паркет заскрипів, і воно вмить щезло. Отаке.

Не можу купити № 1 «Комуніста». В «Руде право» прочитав статтю «Сталін очима спільників» – відгук на рецензію о «*praci vuznatnych sovêtskych*» мемуаристів. Власне, назва – «*Stalin očima spolubojovnikov*». Автор – J. Boltin. Прочитай, що там такого.

Пишу, а сонце просто лізе в кімнату, як у Маяковського. І так хочеться мені, щоб воно й до Тебе сьогодні залізло крізь вікно – і щоб Тобі було радісно й весело.

Будь гарна й не хмар лоба. Все одно наше буде зверху.

Міцно-міцно обіймаю свою білку.

Т.Т.Т.

До Москви приїхала Антоніна Михайлівна. Батько у Києві хворий, віднялася ліва нога, гостре запалення радикуліту після грипу. Але бадьориться, як завжди.

23.02.**ПРО ДВА НАШИХ СВЯТА:**

– Собственно говоря, что мы празднуем 23 февраля? – спитав Копелев (торік) і продовжив. – У немцев о Брестском мире больше, чем у нас. Они пишут – двинули **ополченцев** Гофмана на Петроград, распустив слухи, что это отборная и до зубов вооруженная армия. Ильич жутко запаниковал: «Или мир – или я уйду в отставку!» И 23 февраля состоялось «сражение» под Псковом, героическим не назовешь – балтийцы сдали немцам Псков. Правда, успели прихватить на ж/д станции вагон со спиртом, отогнали в Гатчину и там победители «согревались» при участии

Дыбенко... А в 1919 году 23 февраля вдруг объявили днем рождения Красной Армии!

— Да и 7 ноября стали отмечать как всенародный праздник, потому что это было рождение Троцкого. Шучу, конечно. А, может, и не шучу.

А справді, коли народився Троцький? Число. Це був би гарний фарс.

Між іншим, день чекістів – у грудні – день народження Сталіна! А дні народження Л(еніна) і Г(ітлера)?

Суцільна символятина...

* * *

*Віт Олексія
Коротюкова –
25.02*

25.02.69

Лист від О. Коротюкова

Дорогой Лесь!

Благодарю тебя за письмо. Оно пришло очень ко времени — делаю новый вариант, без семейства, а значит свободнее в смысле подачи материала.

Только теперь понимаю, насколько связывала документальность материала.

Как дела в театре СПУ? Режиссеры работают каждый день. Шлак и говоруны исчезают, остаются люди надежные и, как мне кажется, не без таланта. Начальство, самое высокое, как мне сказывали, ждет не дождется увидеть результат, делает на него ставку. Всем хочется увидеть новый театр в городе, потерявшем на то надежду.

Думаю, что ты понимаешь в своих Тютюшах, с тобой роды пройдут успешнее, и ребенок будет жить.

На что мы все будем нужны, если такое дело прозеваем? Сейчас все уперлось только в нас. Ты здесь необходим, и если для тебя создание театра не пустой звук, ты будешь с нами. Чем скорее, тем лучше. Пойми, кусать локти будем, если не сделаем этого сейчас.

Твой Алексей.

P.S.

Олексій – автор п'єси, режисер для нього – функція, театральний буксир для його баржі, незважаючи на те, чим вона там навантажена.

А його баржа – не самохідна; рівень завантаження – помірний. Не більше.

Всі його резонанси стосовно «ждет не дождется» – міф. Хто на мене там чекає? Полторацький? Коломієць Олекса? Збанацький?

Коротюков на тому не Копенгаген. Крім того, йому байдуже, буде це театр російський чи український. А тут – Родос...

P.P.S. І все одно: – як можна було після такого листа не рвонутися до Києва?

Відволікусь від передруковування листів – аби записати по свіжій пам'яті, що було у п'ятницю.

Нарешті потрапив на прийом до Владикіна.

Артпідготовку до моєї «реабілітації» розпочав Юрій Олександрович Завадський. Йому розповіли, яка чудова в мене у Мінську вистава, і він, пам'ятаючи про «облогу», про лист і про Шах-Азізова, вирішив влаштувати мені візит до Фурцевої. Аби, нарешті, поставити всі крапки над «і».

До Фурцевої не вийшло, але мене прийняв її перший заступник – Григорій Іванович Владикін.

Привітав з гарною виставою, компліментарні загальники, вичікувальні інтонації; щоб не гаяти часу, я розповів про те, як КГБ через Шаха-Азізова заборонив виставу спершу в Ленінграді, а потім в Смоленську, про те, як зривалися інші угоди, – не з вини театрів, які мене запрошували, – і закінчив розповіддю про Мінськ, де теж планувалося так, але – вистава вийшла.

І спитав прямо: «Як мені це сприймати? Чи як те, що з мене «знято облогу» – чи як те, що контора просто «недоработала»?

Владикін відповів так само прямо: «Недоработала».

*Візит до
Владикіна*

А далі раптом, коли я спитав, який же вихід мені пропонується – навічне відлучення від театру? – Владикін запропонував секретарці принести дві склянки чаю (геть як у тих загальновідомих лєнінських п'єсах – ах ви ж мої традиційнички!) і почав розмову про Мінськ. Суть його мудрої пропозиції звелась до того, що в Мінську була погана ситуація з театром, Ганаго як головний режисер себе не виправдав, навколо вас люди об'єдналися, ви режисер талановитий, впертий, вам можна довірити театр – що ви сказали б, якби ми **призначили вас туди головним режисером замість Ганаги?** Всім, знаєте, міністерство незадоволене й Артуром Вольським, ви могли б самі собі підібрати нового директора; ми пішли й навіть на те, щоб призначити вас художнім керівником, тобто ще й на півставки директорської, а ви б собі взяли директора-розпорядника. Вольський – поет, хай поезією і займається. Як ви на це?

Ошелешений, я сказав йому, що він має мене або за ідіота, або за негідника. Ці люди – Вольський і Ганаго – у важку для мене хвилину запросили мене на роботу, – знаючи, що роблять не дуже приємне для «декого» запрошення, і їх за це по голівці не поглядять. Вольському запропонували заборонити мою виставу напередодні прем'єри – і він категорично не пішов на це. Ми всі разом – вони, я, актори, цехи, громадськість Мінська – **перемогли:** вистава вийшла, незважаючи на те, що Костянтин Язонович привіз до Мінська на перегляд «важку артилерію», – і дехто з «артилеристів» таки добряче стріляв по нас. І тепер я прийму вашу пропозицію, «віддячу» своїм друзям тим, що викину їх на вулицю – а сам сяду в директорське крісло?

Владикін начисто відкинув «політичну» підкладку справи, почав аргументувати все **потребами театральної справи**, звинувачувати мене у снобізмі й навіть проходитися по моєму честолюбству; треба віддати йому належне, **робив це майстерно.**

Але я вже його не слухав. І сказав наприкінці, що зроблю з усього цього власні висновки. Які – він сам мусить зрозуміти... І пішов од нього.

Неллі мене, звісно, підтримала; але зауважила, що все це виглядає на провокацію чи на перевірку. Про Владикіна говорять непогано, він не належить до крайніх. Цікаво тільки, цей **тест** – від нього чи?..

Я й сам помітив, що моя відповідь і мої аргументи Владикіна не дуже «розгнівали». Навіть більше, – мені здалося, йому це навіть **сподобалося**. Втім, не тішу себе ілюзіями, – може, сподобалося, що не доведеться далі грати в гру, **доручену** кимось. Та й розумів він, що я не приховую того від Ю.А, від Сперантової, від Єфремова. Може, тому ми розійшлися по тій розмові, «не дуже посварившись».

Побачимо. Але **методи в них все ті ж**.

Тимчасом Юрій Олександрович підтвердив свою згоду щодо українського театру-студії у Москві, який міг би бути створений під його егідою в ГИТИС е. З Володею Глухим ми обговорювали кандидатури акторів (Івченко, Ступка, Кушкова), дещо корисного порадили і Мерзлікін, і Коротюков, і Парра. Завадський просив подбати зразу й про адміністративну частину: потрібен директор. З панею Орисею зійшлися на тому, що це міг би бути Безгін. Від Безгіна я одержав листа ще в січні. Роботи у театрі він не має. От тільки чи не здасть він нас у важку хвилину? Він «бойовий товариш», але...

* * *

7.01.69

Лист від І. Безгіна

*Лист від Ігоря
Безгіна 7.01*

«Здравствуйте, дорогие Танюки! Позавчера я приехал из Ессентуков и застал Ваше письмо. Спасибо за то, что помните обо мне и беспокоитесь. Я действительно хотел бы трудиться в Москве – в качестве, вами предлагаемом. Однако обратиться к И.А. Когану я не могу, т.е. мне неудобно навязывать свою кандидатуру ему в помощники...»

Ігор не зовсім зрозумів, що йдеться швидше **про тактику**, а не про переїзд до Москви заступником Когана. ГИТИС не може ввести у список нашої «ординатури» адміністратора,

там розраховано лише на 13 акторів і 2-х режисерів, варіант з Коганом і був би тим способом сяк-так **перебути два роки у Москві**, але займатись власне українською студією, хоча й рахуватися на Малій Бронній.

А він таки справді сумує за театром:

«Не скрою, хочу працювати в театре, люблю театр. Кино – это техника от искусства, а в моем теперешнем «амплуа» это админхозяйственность от кинотехники. Служу. Но привыкнуть не могу. В Киеве о работе в театре пока и не помышляю.»

«Дорогие Неля и Лесь!

Я очень отдаленно знаю о Вашем житье-бытье, а вчера с сожалением узнал от ребят (из театра-лаборатории при Союзе писателей), что Ваши дела оставляют желать лучшего. Ребята накануне были у Ирины Ивановны. Может быть, Вам действительно подумать о Киеве? Здесь ведь много друзей; правда, и много «друзей». Тем не менее, может быть, заняться работой пока не очень интересной, но готовить себе почву для дальнейшей деятельности на театре. Вчера мы мечтали в Союзе писателей о том, чтобы Лесь приложил руку к этому театру-лаборатории. Напишите мне, как Ваши дела. Может быть, я смогу быть чем-нибудь Вам полезным. До свидания. Ваш Игорь. Большой привет Валентине Григорьевне.»

Дякую так само за турботу й за співпереживання. Але театр-лабораторія при СПУ – це те, **чого не існує** і що не має жодної театральної перспективи. Просто дехто з письменників хоче, щоб актори читали (поширювали-пропагували) їхні твори. І на це Спілка може дати якісь кошти. Гучна назва театру-лабораторії не вводить мене в оману. В кращому разі це скінчиться (проба театру) корнійчукізмом чи Зарудним-Коломійцем; або доведеться повернутися на тридцять років назад і гратися **на леваді**.

Наш варіант з поверненням до Києва як **професійний** театр, з власним – уже готовим! – репертуаром, маючи за собою потужну спину Завадського, підтримку Олега Єфремова, Бояджієва, Анастасьєва, Кримової та Ефроса, –

реальніший, хоча й важчий до реалізації. Мусимо знайти хоч якусь підтримку з самої України. Обіцяли підтримку львів'яни(?).

Ну, дай боже нашому теляті та вовка з'їсти...

* * *

Лист від Веріко Анджапарідзе

**Лист від Веріко Анджапарідзе з Тбілісі:
1 марта 1969.**

Дорогая Нелля, даже не знаю, как оправдаться перед Вами, — за столь грубое нарушение данного мной обещания написать о Курбасе. Но так ужасно все сложилось. Бесконечная цепь обстоятельств — то меня долго не было в Тбилиси, вернулась сюда, — то сын тяжело заболел, потом зять, дети — в общем, я голову потеряла и, конечно, ничего не лезло в голову; а время шло, и сейчас я ужасно загружена; семья у меня очень большая, а работницы нет, можете себе представить, как трудно мне справляться с ужасно неустроенным бытом. Почти уверена, что я все сроки пропустила. Но я знаю и то, что подготовка к изданию книги зачастую очень затягивается, я Вас очень прошу, телеграфьте мне, если еще можно подбросить, я за два-три дня вышлю обещанное.

Еще раз прошу — извините меня.

С уважением — Верико Анджапаридзе

Тбилиси, ул. Сумбаташвили, 16.

Одержав я в Мінську й листа від Лілі Миронівни Новоселицької.

* * *

Лист від Новоселицької Лілі з Одеси

Одесса, 6 марта 69.

Дорогие, дорогие мои Ленечка и Нелличка!

Большое спасибо за память, за весточку.

С нетерпением буду ждать вестей о прере. Бог видит, как я всей душой желаю вам ни пуха, ни пера

(принимаю, принимаю... иду...). Не знаю, докатились ли до вас слухи о нашей опереточной баталии – свержении Ошеровского, 5-ти неделях его сидения дома, затем его водворения обратно волей высокого руководства вопреки желанию и козням нашего «святого» директора и самых прославленных «мастеров»...

Теперь все вернулось на свои места, непосвященные, наверно, и не заметят швов, пластыря и т.п. Кстати, недавно мне позвонила Дина Берон, что автор музыки к спектаклю об аистах (забываю точное название пьесы...) хочет предложить ее Ошер(овскому), т.к. у Жени Зав(адСкого) что-то не клеится с выпуском – папа, мол, недоволен. Затем по моему совету они звонили Ошеровскому, предложили привезти пьесу и свои 50 муз. номеров. Мы посоветовались, и я написала письмо, что вызвать их мы не можем, а если они хотят приехать и показать, – милости просим. Ответа нет. А потом где-то промелькнула заметка, что спектакль в Моссовете все же выходит.

Ну, милые мои, обнимаю и целую вас. Очень жду сообщений после 15 марта.

У меня тут были волнения: я лежала в гриппе, а мама и Ниночка – в Киеве тоже переболели, а Ниночка еще и упала и больно ушибла руку. Еще болит. Но уже работает.

Ваша Л.Н.

«Сп. об аистах» – це «Ми не віримо в лелек» Недялко Йорданова, вистава, яку мав ставити я, але потім автор змушений був забрати п'єсу з ЦДТ й віддати – за мою порадю – Завадському.

Неля одержала листа від Раїси Скалій:

15.01.69.

Неллочка, здравствуй!

Приехала в Киев и почти сразу же наткнулась на Волошина. Сообщила ему о моей поездке в Москву. На мое удивление, он очень даже положительно на это прореагировал. Даже более того, он как-то уж слишком хорошо стал ко мне относиться. Меня это по

*Лист Р. Скалій
до Неллі від
15.01*

крайней мере беспокоит. Выслушав мое сообщение о театральных впечатлениях от Москвы, он предложил мне сделать об этом информацию на кафедре, и на ней он, после моей информации, внес предложение, чтобы я выступила в большом зале перед студентами и т.д. и т.п. Не знаю, что бы это могло значить.

В отношении Сердюка еще ничего не ясно. Я сама написала ему письмо, но не отправила, т.к. жду, когда напишет институт, а Волошин почему-то тянет. Он хочет, как он говорит, поговорить с ним лично. И потому ждет, когда той придет в Киев. Получила новогоднюю открытку от Людды (да, кстати, вылетала я из Москвы в час ночи и только в 8 утра была дома). Она пишет, что поговорит с Сердюком и сообщит мне об этом разговоре, но пока от нее тоже ничего нет.

Нелля, как у Вас дела? Как твоя глава? Уехал ли Лесь в Минск? Если будет время, черкни пару строк.

Видела Мерзликينا, интересовался вашими делами, говорил, что собирается что-то сообщить Лесю, вероятно, о Театре Киноактера.

Звонила Римма. Она в ужасе от всех тех забот, которые ей приносит сын. Тороплюсь в институт, потому пишу сумбурно, до свидания.

Целую.

Рая.

Маргарита Терещенко повідомила з Києва – про книжку («Крушельницький»): «...майже все здано – хорошого додалося мало, а такого, абищо – аж надто багато. Я, крім фактичного матеріалу, скорегувати, на жаль, нічого не можу, бо не офіційна особа при редакції. Все те, що зібрано й скомпоновано, мені дуже мало подобається, а між тим, я молюсь – хоч би це вийшло. Листом надсилаю план і перелік авторів. Може, вам удасться якось із Завадським про три слова до передмови?»

Буде текст Завадського. І **буде** текст Равенських, я з ними домовився і **майже** зробив. Але холера б узяла упорядника, який абсолютно нічого не тямить в тому, що таке «Березіль», хто такий Круш тощо. Від нього за три кілометри смердить соцреалізмом, він боїться самої згадки про Курбаса.

Може, **зняти** свій фрагмент, щоб не було потім соромно? З іншого боку, нічого кращого сьогодні в Україні не видадуть. Така вона є, наша бідолашна, – там правлять бал Волошини й Білодіди, нам туди ходу нема...

*Віг Дейчів · (Мінськ).
Мій з
Києва*

Від Дейчів – листівка з Ленінграду, власне, вже з Москви

11 марта 1969

*Дорогие друзья,
Спасибо за память. Радуюсь, что у вас все благополучно. Мы только что вернулись с шевченковского свята из Ленинграда. Вспоминали Леся в обществе Олеса Гончара и Ивана Драча, – конечно, добрым словом. Очень хотим видеть вас обоих. Обнимаем. До встречи.*

Дейчи.

Мы 22 марта хотим сбежать в Переделькино.

* * *

**З Києва:
№ 1. 28 березня 1969 р.**

Люба моя дівчинко!

Ось тобі перший мій звіт (буду їх нумерувати, щоб не погубилися).

Цвіркунов лише сьогодні приїхав з Москви, я його не бачив. У Івана взяв адресу Яременка й написав йому листівку про «Маклену Грасу».

Вчора тут були Коротюк, Ігор, Кісін, Мерзлікін. Говорили ми до 2-х ночі. Нічого не вирішили.

Батько нас не зміг зустріти – у нього радикуліт; взяли машину, приїхали у Чапаївку, а звідти тією ж машиною я поїхав у центр. Завтра зранку їду туди. Лишив мамі 25 крб. про всяк випадок, якщо треба – залишу ще.

Отож новин поки нема. Рівновага. Гончар В.С. у відпустці, я дзвонитиму після 3-го йому щодо Крега. Одержав гонорар з «Прапора».

Я чомусь певен, що Ти приїдеш. Чи не виходить поки? Як твоя зустріч з К.? Як вони поведуться після «битв колишніх»?

Від Оксани тобі – «мамі пливів і до побачення». Від пані Орісі – страждання. Чи написала Ти кілька рядків у Луцьк батькові?

Вітай В.З. та Ему.

Міцно цілую.

Твій Л.Т.

P.S. Чогось хоче бачити мене Вінграновський.

Київ.

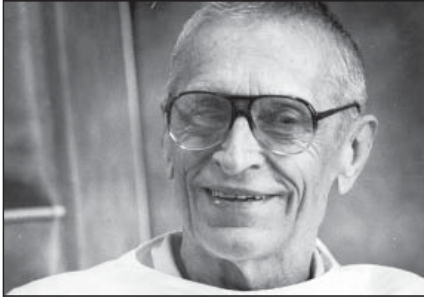
* * *

Мій лист №3 від 30
березня до Неллі

№ 3. 30 березня 1939 р.

Неділя сьогодні. Вона – підсумок самотності. Читаю. Довго й уперто. Статті, романи, вірші.

З одного боку – анахронічна «Енеїда» Котляревського з її математичним оптимізмом відчайдушного гультіпаки, якому все – «тринди-ринди коржі з маком». Боже, скільки там бідні троянці їдять! Здається, всі українські куховарські книжки мають право писатися «Енеїдою» як своєю пра-пра-прабабусею! Читати її всю підряд – важко; втомлює базар з виставлених овочів, людських тіл, питва, лайок, гумору. Найцікавіше, либонь, пекло – бо там прокреслюється тема відповідальності за життя. Отак і не знаю, що можна максимально поставити з «Енеїди» на сцені **сьогодні**. Звичайно, за умови пієтету щодо Котляревського – важко досягти впливу поеми на глядача. Тут треба щось хитріше; це не балаган ідей, а швидше конгломерат авантюрності людського життя. Я б зробив колись із «Енеїди» злу-презлющу сатиру – і вона (вистава) могла б змагатися з «Фаустом» Гете (так, як його ставили західні німці). Але – у моїй сатурі не було б тієї святковості, якої вимагають сьогодні від народного театру. Синтез бурлеску з осмисленням вічних категорій **непридатності** життя на кожному його етапі – ось про що була б моя сатира. Та мене було б звинувачено в аморалізмі й неповазі до гілки, на якій сиджу сам. А я все одно ще подумаю про виставу – хоча театр, що я його проектую, її все одно

М. Амосов

не витримає (якщо такий театр буде). Принаймні, до висоти «Енеїди» він у найближчі 10 літ не доросте.

А з іншого боку – «Записки з майбутнього» Миколи Амосова. Роман друковано в «Науке и жизни» № 9, 10 та 11 за 1965 рік; мені приніс його Коротюков на предмет перетворення у п'єсу. Це справді реально, але

мене так лякає сама фактура матеріалу, що я здаюсь собі неосвіченою нечемою перед рівнем його мислення і скидаюсь на ланця з «Енеїди», що потрапив у нашу добу **випадково**; ба ні, коли я читав Амосова, – відчував у собі (та й у сучасному українському театрові) щось **питекантропічне**.

Боюся й думати, що зможу перенести це на кін; тут мало Дюренматта, аби **вибудувати** п'єсу.

P.S. Нель, у 6-ти-томнику Кропивницького у нас є «Енеїда». Привези.

Як тільки поруч нема нікого, і я маю можливість залишитися сам-на-сам із Тобою, в голові моїй одразу виникає одне дієслово: **приїзди**.

Так мало ми буваємо разом, що хочеться стати десь на високій горі й закричати – щосили: «А чи не пішли б ви усі (людство) к такій-то мамі, якщо я не можу щохвилини бачити свою кохану Нелю!» Моя єдина, моя найкраща!–

Я з Тобою.

Твій Л.Т.

* * *

**Записка від пані Олени Кисіль,
з Чернігова до Москви:**

Спасибі за березневе привітання й за побажання рушити справу з російським виданням. В березні сподіваюсь на появу трьох рецензій – двох київських і однієї чернігівської. Сердешно вітаю Вас і дружину – Олена Кисіль.

11.03.69

ІВАН ДРАЧ

ОФЕЛІЯ

Напитись неба, губи вітром втерти,
 Сп'яніти степом, сонцем захлинутись
 Офелію полів – холодну соломинку –
 Віднести в задум вітру крижаного.
 Яка ж мізерна колотнеча долі!
 Ей ви там, як вас – тихо, не сполохайте
 Тонюсінку холодну соломинку.
 Що гріється у мене біля серця.

(«Балади буднів». К–1967. ст. 99.)

*Віт Олени Кисіль.
Тоні з Праги*

Л.Т. Мені асоціативно – Лір, буря в степу, крижаний вітер, а потім смерть Корделії. Самотність у космосі крижаного вітру.

Якби актори могли **так** почувати!

Согрішив би проти істини, якби не занотував тут, у цьому щоденнику, спогаду про той січневий день, коли до Мінська долетів попіл з Праги. Самоспалення студентів – такої ганьби не знало й Середньовіччя. Якщо людина йде на такий крок, це означає, що вичерпано всі інші можливості. Коли я розповів про це акторам, вони не могли далі працювати. Пятрусь Макаль застеріг потім, що не слід таких речей ширити привселюдно, актори в нас різні...

А йшлося не тільки про Яна Палаха. Я розповів і про київське самоспалення. 5 грудня з власної руки став жахливим смолоскипом учитель з Дніпропетровська Макуха чи Макух. Перед смертю він кричав, – за І.С., – «Хай живе незалежна Україна!» То був «День Конституції»...

Отак ми й живемо у 70-их роках ХХ століття. Тчемо з найтонших павутинок килим життя з усіма його комедійними й з трагічними візерунками, борсаємося у пристрастях, про які завтра й не згадають. А десь танки нищать людей, «молоді люди спалахують як смолоскипи», інші гниють по таборах і в'язницях, – і жахливе опудало Ілліча так само стоїть на тому ж городі, – соціалізм у дії, без жодного «человеческого лица», і на нього сідають горобці нашої довірливої і багатотерпеливої людности, цвірінькають, казяться, бенкетують...

Прости їм, Господи, бо не відають, що творять. Може й краще, що **мама** більше цього ніколи не бачитиме, не чути-ме. Уявляю собі, з якими очима вона сприйняла б цю звістку з Чехо-Словаччини...

Але – не вмирає душа наша, не вмирає воля. Якщо є кому йти на такі відчайдушні протести, соціалізм не остаточно зогидив людські душі. Часом охоплює зневіра. А коли дізнаєшся про **таке**, починаєш поважати справжніх людей. Вони є, були й будуть. І тому справа відродження України йде на розквіт, а не на захід. Мусили б зрештою зрозуміти це й ті, хто ще вірить у невідпорну силу танків, терору й гвалту.

Шкода, що Курбаси й Хвильові не дожили до наших днів. Чи могли вони **тоді** гадати, що так обернеться?

Після відкритого (або, як наполягає пані Орися, **відвертого**) Василевого листа, присвяченого Полторацькому і його статті про «деяких гуманістів», Стусові, звичайно спокійно жити не дадуть, це спроба дати більш-менш повну картину утисків і погрому, від 65-го донині. Я в таких випадках завжди думаю, як почуватимуться діти того ж Полторацького чи, приміром, Іллі Стебуна? Адже те, що вони роблять, є вже не «політика», якою вони намагаються при-

крити свій сором, а звичайнісінька підлота, низькопробна й гидка. Тексти Полторацького – про Остапа Вишню, Івана Ле – про «контрреволюціонерів Косинку, Фальківського, Досвітнього, Підмогильного» – страхіття. А «горезвісний Стебун»? Який радів, що українські письменники оточені «постійною увагою особисто Л.Кагановича»? «Дуже гірко відчувати, – пише Стус, – що Полторацький завше має рацію: і коли вбиває, і коли займається реанімацією вчорашніх жертв. А таких, як він, чимало.»

Справді – чимало.

Нехай залишиться цей ряд – як у Стуса – з малої літери, – «шамоти, полторацькі, санови, стебуни, моргаєнки (гуманісти без лапок!)...

Залишиться у пам'яті. Бо в мистецтві його давно вже нема. Вся ця номенклатура – сухе бадилля.

Але ж паскудна стала газета «Літературна Україна»! Що ж тоді таке Спілка Письменників України, якщо нею керують полторацькі?

(Або, за панею Орисею, – полторадурацькі).

Я ось з чим зустрівся в Києві. Знайомі наші різко поділилися на два табори. Одні, дізнавшись, що я в Москві без роботи й звільнений за підпис листа, вмить втрачали бадьорий тон і намагалися «не заглиблюватись» у проблему. Інші – це було менше коло, але в ньому – майже всі (майже!) **питомі** катеємівці, – відразу ж починали світитись бажанням допомогти, **співпережиттям**. І що вищий щабель посідала людина в чиновній ієрархії, то важче їй було озирнутись на ті хрущовські роки. Дуже швидко надійшла ця хмара лякливої пилюки, що позабивала людям роти, і вони – обрали мовчання.

Ні, тут не просто страх. Люди починають у таких випадках вишукувати вагомі причини для виправдання своєї неучасті, шукають психологічного ґрунту; адже їм до всього того ще й хочеться поважати самих себе. І тоді починаються кивання один на одного: Дзюба такий-то, Драч, бачите, теж уже «не той», а Світличний обрав легкий шлях – пішов

у переклад. Алла від того «в ярости», я ніколи не бачив її такою лютою. А ось Коля Мерзлікін, скажімо, – той воліє відійти у непомітність. Справа не у словах, які вони при цьому говорять, – у тому, як вони дивляться, яка в кожного з них усмішка, **куди хилять**. Враження таке, що незабаром буде величезна черга за хатніми замками, особливо у письменників. Розумію Ліну, яка починає вести чернечий образ життя.

З усіх, з ким я цього разу зблизився, мені видається найглибшим Борис Дмитрович. Мало знаю його прозу, але переконаний, що це блискучий автор. Бо він розповідає так, як ніхто. В ньому нуртує приховане джерело. Гадаю, таким має бути і Гірняк.

До речі, Антоненку-Давидовичу у серпні виповниться 70. Треба придумати, як його привітати. Він же наш почесний легіонер, – один з тих небагатьох, кому КТМ завдячує **лінією**.

*Молодь з
Теребовлі*

Ще була одна цікава новина з тернопільськими земляками Крушельницького. Молодь з Теребовлі надрукувала листа у «Правді», – скаргу на відсутність установ дозвілля. Я говорив з одним італійським журналістом: він вважає, що факт друку – багато про що свідчить, це проба загравання з нацменшинами. Але відразу по тому інформації про це з'явилися чи то у Нью-Йорк Таймс» чи то у «Вашингтон поуст», – отож українська проблема **вийшла «на світовий кін»**, цей хлопчина представляє тут «Ла Стампа», судячи з усього, доволі поінформований. Багато чого про наші українські справи він не знав, отож пообіцяв поширити принаймні те, про що дізнався. Його колегам, американським кореспондентам, **заборонили** поїздки по Україні, яку вони заявили на квітень-травень.

З акцій, про які «просочилася» інформація – був замах на Брежнєва, коли машини їхали в Кремль. Але той, котрий стріляв (у формі лейтенанта міліції), переплутав Брежнєва з космонавтом Береговим. Загинув водій машини Берегового. Лейтенанта арештували. Ленінградець.

З Чехії пішла тривожна чутка, що під тиском Кремля там зніматимуть з посади Дубчека. Європа й без того вже кляне Москву на всі заставки, компартії європейських країн потрапили до стану шоку – з них тисячами виписуються члени цих партій, в першу чергу – інтелігенція. Але нашим не звикати, у наших до інтелігенції ставлення як до ворогів. Я наполіг на тому, щоб від молодіжної секції ВТО послали свого часу привітальну телеграму Дубчечкові. Новіков потім усе мені погрожував – ти підписав, там твоє прізвище, ти й відповідатимеш. Але нічого не було. Може, **ще** не було?

Невже нами правлять такі тричі нерозумні політики, що самі собі сукають петлю? Є ж якась міра глупоти!

А може – немає?

Ще знайшов одного старого листа – від Івана Світличного.

*Лист від
Світличного*

Нелю, золотко!

Читаю Ейзенштейна – звичайно, з великою насолодою і – і не втримаюся, щоб не порадити й Тобі: мені здається, що деякі ідеї, які він розвиває у своєму «Вертикальному монтажі» («Избранные сочинения в шести томах», т.2), близькі до того, що Ти говорила вчора у пані Орисі про можливість точного розрахунку просторових рухів на сцені; у всякому разі, вони можуть сприяти Твоїм роздумам. Чи знайома Ти з цими його ідеями? Якщо ні, дуже раджу познайомитися. Як Твої справи?

Від Леся отримав листівку зі Смоленська, але як його справи, довідався небагато.

Ми з Льолею (а може до нас приєднається й Галина Севрук) десь числа 20-го приїдемо до Москви. Отже, якщо Ти будеш у Москві, скоро добачимося. А Лесь цілий час у Смоленську, чи приїздить до Москви?

Пані Орися на кілька днів поїхала до Львова.

Будь здорова і щаслива – Ти і всі, хто біля Тебе.

Твій І.С.

Не вийшло нам тоді зустрітися у Москві; вони з Галею Севрук, здається, і не приїздили. Чи ми були в Мінську або в Києві. Шкода: Галина – першокласний художник, я б неодмінно поводив її по театрах. І взагалі, треба буде і її, як Аллу, загітувати на постановку в театр. Семікіна вже согрішила з Мерзлікіним. У Галі все попереду.

*Василь Макуха
і Микола
Береславський*

Переповіли мені сьогодні кияни й оту історію із самоспаленням. Чоловіка того звали Василем Макухою, він колись воював в УПА, відсидів великий строк – і життя йому не давали, після всіх тих знущань він і вирішив поставити оцю страшну крапку. Помирав дуже важко – під наглядом КГБ – у Жовтневій лікарні. Від тих лікарів відомо, що в маренні – передсмертному – його слова були про Україну і про Чехословаччину. Не знаю, де його родина; треба знайти їх – і **написати** про цього чоловіка. Слава героям... Посмертна. «Імена Ти їх, Господи, знаєш...»

Та виявляється, в Києві було ще одне самоспалення! У першій половині лютого біля Університету облив себе гасом і підпалив (в Київському університеті) Микола Береславський, так само колишній вояк УПА, так само концтабірник. Його врятували й судитимуть.

Невже ніколи не судитимуть **тих**, хто довів їх – і Макуху, і Береславського, невже не судитимуть – **убивць**?

Мої рефлексії відтак не випадкові. Почалося безумовне загвичування гайок. Поштовхом стала московська постановка ЦК КПСС (відразу після Нового року) **про цензуру** на радіо, телебаченні й у видавництвах. Ні, безпосередньо про цензуру не йшлося – мова була про «підвищення відповідальності». Але ми знаємо, ще це означає. Потім цю постанову повторили республіканські компартії. В українській постанові, зокрема, згадали Ярослава Ступака з його «Гординею»: ото вже налякав їх хлопчина! До чорного списку потрапили майже всі центральні українські видавництва й деякі журнали, які вчасно «не розгледіли» «Собор» Гончара. Особливою небезпекою визнавалося там – переправка за

кордон українських творів та листів-заяв (Дзюба таки вийшов «за межі»!!!). Серед «небажаних» – Драч, Вінграновський, Ліна Костенко, Чендей, Андріяшик, дісталось навіть тричі обережному Борисові Олійнику – він таки молодець із своєю поемою!

Пані Оріяса вирішила «не искушать судьбу» й переховалася у Львові. Окремо дістають Павличка. Мені переказували, його взяли на зуб – і умовляють виступити проти Івана Дзюби. Мазохісти у нас ще не перевелися. Спільчанські генерали не знають, на яку стати. Полторадурацький – поза ваганнями, цьому все зрозуміло, семафор відкритий.

Лев Адольфович попередив – слід бути обережним. Чомусь до московських українців проявляє інтерес Володимир Беляєв. Мені про нього багато говорити не треба – начуваний у Львові про його подвиги.

З розповіді Михайла Рудницького:

«А як він жінці у м'яке місце з пістоля стрелив – не знаєте? О, то був прикрий для нього випадок, ледве не посадили. Він був до пиття небайдужий, пили вони з одним моїм приятелем, той – філолог в університеті – а горілки забракло. Беляєв і послав господаря по горілку, а сам до його жінки – так, мовляв, і так, часу мало, давай согрішимо, але тільки нашвидкуруч. Жінка – спершу сміялася, потім у сльози – не ті роки, та й що це ви вигадали, пане москаль. Ах, москаль? Він – за револьвера: «Застрелю, як не той...» Ну, вона, звісно, в крик, до дверей – а він і пальнув. Поціливі у стегно. Її потім судили, а Беляєв відбувся «суворою доганою».

– А за що ж її судили?

– З'ясувалося, що вона – сестра вбивці Воровського. Ну й Беляєв тоді ніби герой, його постріл, – не просто постріл, – класовий!»

Старий Рудницький міг і прифантазувати. Але повоєнні львів'яни знали про Беляєва багато такого, чого не вигадась.

Отож його інтерес до «земляків» у Москві – зрозумілий.

Колись я з юнацьким захопленням читав його «Стару фортецю» й не розумів, чому батько не поділяв мого ентузіазму.

*Анекдота Рудницького
про постріл Беляєва*

Два листи від
п. Ориси до Неллі:
14 січня, 19 січня

Два листи від пані Ориси – до Нелі:

14.02.69 р.

Люба Неллічко! Спасибі Тобі за Твого листа – «хоть редко, да метко...» Але я знаю, що Тобі немає часу і тому не ображаюсь. А взагалі ні на кого не «ображаюсь», але «дещо», що відбувається у нас – дивне...

По-першу, скаржитись я Тобі не буду, бо це однаково ні до чого. Погано, що я лишилася зовсім сама, і що «з великої хмари» вийшов «дуже малий дощ»...

До «весни» ще дуже далеко, якщо вона взагалі буде. Поки що в мене в хаті холодно. В Києві стоять морози, і намело багато снігу.

*За Тебе – страшенно рада. Інакше я собі і не уявляла!! Отже, думаю, що справа Курбаса, зрештою, потрапить в єдині (на превеликий жаль!) **достойні** руки. Якщо Ти приїдеш у Київ, то я розкажу (і покажу) Тобі багато цікавого. Щодо поїздки в Харків, то – помози Тобі Боже! Шкода, що я не зможу побалакати з Тобою до тієї поїздки. Так, або – нічого й справді не знають, або «преднамеренно ошибаються», як це робить переважна більшість. Крім того, там (навкруги) майже всі (щодо Курбасового питання, принаймні) – «убежденные хулиганы» (м'яко висловлюючись). На жаль, давно не чула й не бачила Ніни Мир.(онівни). Очевидно, вона хвора (як і половина Києва). Ані, то я б дещо знала. В кожному разі, Ти, мабуть, одержала моє попередження щодо В.Гак.(кебуша). Я написала Тобі ще, що вона мене просила, далі – не знаю, бо її нема.*

*Що статті Авд.(ієвої) не взяли – я щиро рада! Ти й уявити собі не можеш, яка вона людина, і що зараз виявилось в мене з **чотирьох** зовсім ріжних (і навіть незнайомих між собою) джерел?!*

Шекспір таки вічний! Все розкажу, якщо побачимось. А остання крапля впала в зв'язку з передачею «Лесь Курбас» (до речі — абсолютно бездарною, тобто — ніякою). Часом буває, що «на всякого мудреця — довольно простоти», і тут Авд.(ієва) прорвалась і сама себе видала вже мені особисто (а не через треті руки)! А з Вал.(ерієм) Гак.(кебушем) я перекинулася парочкою «компліментів»... Він дуже похвалив ту «передачу» в газеті «Культура і життя» (№ 103-1968 р.), а я «прореагувала» на його закиди мені(!), (яка навіть не знала про ту передачу і ніякого відношення до оної не мала), написавши невеличке пояснення в «Літературній Україні» (ч. 29 за 31.0169 р.) і маю вже резолюцію на «все происходящее» від Юзіка. До чого він «у курсі дела» і вірно розбирається в ситуації! Навіть я тут не знала того, що знає він там.

В кожному разі — почитай обидві ці газети, (хоч мене й дуже скоротили)... А про все детальна розповідь — за мною! Тільки слід було б Тобі їхати до Харкова в оте кубло «друзів» і божевільної Чист.(якової), задалегідь знаючи все досконало і маючи свою власну платформу.

А щодо Авд.(ієвої) — дуже рада! Один мій колишній «знайомий» казав колись, виявляється, що крім усього свого власного «шарму» вони з Ир.(иною) Дм.(итрівною) весьма «спелись», і те тривало дуже довго, якщо й не дотепер, так як він казав колись: «Ваші спогоди нікуди не годяться (мовляв, Ви — взагалі ніщо), а от у Ир.Дм. чудові!..» Етс. А вийшло, що мої не тільки надруковані давно в «Прапорі», а ще й з них «передачу» робили (три ха-ха!), мені не сказавши і все перекрутивши, а от її «чудові» — забраковано!.. Я знаю, що я зловредна зараз, але вона мені стільки зла зробила (за всю мою любов до неї), що я не можу лишатися до того байдужою. Пробач мені такий злий вибух, але, коли Ти знатимеш, що тепер знаю я, то й Ти думатимеш так само. Я в неї не буваю зараз і не дзвоню, і вона, нарешті, зрозуміла, здається, що «несть ничего тайного, что бы не сделалось явным». Отут уже й до мене дійшло нарешті... що не слід метати бісер перед свинями...

Я кінчила Лондона — переписую. Але коли з того буде діло — невідомо. Маю трошки ще роботи, але нецікавої. Театр закрили від

мене інші «щирі друзі», дарма, що перекладає там хто хоче і як хоче... Нашій бражці всій це неважно, але то тема для розмови, а не для листа. Зате «бувший наці...» почуває себе чудово, на висоті і користується великим авторитетом і пошаною не тільки в себе на роботі (і в свого начальства), а й у періодиці. Дарма, що пише він безглуздя, але воно має зелену вулицю... Крім того, бере він участь іще в одній історії (це висновки деяких людей), але це теж для диванної розмови... Словом, — «все хорошо, прекрасная маркиза...», і, очевидно, нормально, закономірно і невипадково.

Коло мене лишився тільки Альоша Коротюков. Анекдот!.. Тільки йому й мені (?) потрібний експериментальний театр... Він написав п'єсу — я переклала (раз!), він її начисто переробив — я переклала (два!) Ми з ним обговорюємо, строїмо плани — артель «напрасный труд». І все — більше нікого й нічого нема!..

Рима перетворилася на матір «которая кормящая», Бориса — взагалі не існує. Не існує (і не існуватиме взагалі) їх обох. Кажуть, що для театру взагалі — то втрата невелика. Але це — сплетня. Це кажуть ті, що їх знають. Я їх не знаю з творчого боку, але знаю, що зараз (і надовго) їх нема.

У Римі зараз грип. Дитина має діатез і голодна; бракує молока. Почуваю, що Рима в депресивному стані в усіх відношеннях. Говоримо з нею тільки по телефону.

Алек — «порхает, как мотылек», або «Фігаро сі — Фігаро ла...» Принаймні, у Тебе в Москві він не був, і в мене зовсім не буває... Мабуть, колишня «Алекова пара» була таки права. Не знаю, чи я писала Тобі, що маю від неї листівку і цукерки, з Кисловодська, де вони на гастролях.

Лесика Сердюка — не чую й не бачу, відколи Ти виїхала з Києва.

Микола заходить раз на рік, коли йому треба якоїсь поради — от і все. Тепер я бачу, хто во что горазд, і буду так само чхати на всіх їх, як вони начхали на мене. «Как аукнется — так и откликнется...»

Театр (імені «міне і й Льоші Коротюка») щось робить, але, крім нас, нікому не потрібен і ніхто їм не цікавиться. Риба починає гнити від голови, а тут і голови немає...

Ігоря Безгіна призначено на директора «Дому кіно» (чи кіноактора?) Шкода! Він чудовий директор, коли б був театр, звичайно.

Про Крега — не тільки для Вас, а й для мене — нічого не чутно. Для таких речей треба, очевидно, бути в Києві.

Серьожа Білокін іноді заходить, але я була права, що там теж росте «*tapia grandiose*», тільки — поки що порядна (здається)!

Але я (отут-таки!) була цілком права — і Ти дозволила йому з собою амікошонство (а воно возымело пренеприятный резонанс), і «самашедший» Танюк зробив одну дурницю (і хоч би зі мною був порадився!), яка також «возымела соответствующий резонанс...» і в наслідок цього в мене була з Сергієм серйозна розмова, я сказала, що я думаю, а він образився (як і помагається самовпевненій самозакоханій людині) і вже кілька день не дзвонить. А взагалі «хай живе кар'єра та кар'єризм», якими б шляхами її не добувалося... Отепер я бачу, яка ж, власне, є «нынешняя молодежь» за мінімальними винятками, звичайно.

А щодо-мого «любимого» Алека, то дехто прав — він-таки й справді, на жаль, порожнє місце... Слава Богові, що хоч не вредне...

Від Крюбів листів дуже давно не маю, то й сама не маю охоти писати. Що вони і як — не знаю. Сьогодні ввечері має до мене прийти її сестра; цікаво — чого?

Не забуває мене тільки Твоя мама (велике їй спасибі)! Вона мені телефонує майже щодня. Там були різні «ускладнення» (через батька). Зараз — «не было бы счастья, да несчастье помогло...» В батька Твого сильний грип, і він лежить у ліжку, мама теж хвора, але менше і хазяйнує, і лікар був в обох, і приймають вони одні ліки. Взагалі зараз пів Києва хвора. Мороз і сніг. Мама ще збиралася мені помагати!?

Не розумію я Ваших «планів», якщо вони у Вас обох є. Але добре бачу, що «нікто не даст нам избавленья...» Треба мати свою власну сильну руку. Ну, Ви ще молоді, і в Льоні рука сильна; а в мене від усяких перемін руки опустилися і, що найгірше, працювати я не можу. Шкода, що Льоня в Москві — працювати вдвох було б корисніше і легше. Має вийти Аполлінер у ч. 1-му «Прапору». Побачимо! Нещасну Полю Самійленко мучать із книжкою. Все той же Перепелиця. А «Курбас» немов виходить, **але який?!** Все робить Васька (так пише Юзик) так, як йому й хочеться. Мене скоротив до мінімуму — я бачила верстку — не давали, а я потребовала — Лабін-

ський (жив курилка! та ще й підтриманий Авд. (?!?!), робить нову книжку про твори Курб. Уявляю! Так і мадам Чистякова раптом проявилась і всі, як один, безграмотні в усіх смислах.

Мені Тебе страшенно неvistачає. Уявляєш — «ни сна ни отдыха измученной душе...» и т.д. и т.п. Про всі Твої й мої перипетії поговоримо колись на дивані (якщо доживу!) У Ліни теж усе негаразд — і надто літні люди, і всі хворі (і молоді хворі серйозно), і страйки там і отсюда все скверны.

Цілую Тебе міцно. По можливості, напиши. Про Льоню нічого не знаю!!

Вітати «наших» не можу, бо їх нема.

Бувай здорова!

І другий лист – власне, **перший** – від 19 січня 1969 р. До Москви, до Нелі. Такий же зойк самотності, як і лютневий...

«Дорога моя голубочко! Спасибі Тобі за листівку. Хоч якась вісточка про Тебе!

Ти дуже добре вгадала: без Тебе я дуже сумую і взагалі — без руля і без вітрил... І взагалі все в мене виходить навпаки, чим далі — то гірше. Кажуть, — час найкращий лікар. А в мене «що далі в ліс, то більше дров...» Словом, чомусь так погано, як ніколи. Може, ще й тому, що після великого товариства я лишилася зовсім сама (буквально!) Тому, очевидно, ніяк не можу «обрести душевного рівноважя, забвения и покоя», головне — покоя. В нас тут цими днями повісилась чудовий хірург (лікарка з ЦЛК); як я довідалась, дещо з її біографії схоже на мою, і теж людина не молода, під шістдесят. Ну, я її розумію — часом буває невтогугу... От як у мене зараз.

Ще й дуже погано, що у людей, як правило, «не было ни гроша, да вдруг алтын», а в мене, навпаки – було досить багато людей коло мене, а зараз нікого (!), буквально.

Колі – нема й голосу, відколи ми проводжали Гната.

Рима (і Борис) – не існують. **Що** вона народила, я не знаю, ще не бачила, бо я простудилась і не виходжу. Вона мені телефонує страшним жалібним голосом, що їй тяжко, що вона більше не може, що вони цілі ночі не сплять і т.д. і т.п. Поки що великої радості я не відчуваю. Та ще й вона сама хвора (печінка) і тому на дієті. Навіть (але це абсолютно, як і все, між іншим, – між нами!) сказала мені таку фразу:

«Вы были совершенно правы, пани Орыся...» Я промовчала, але бачу, що Рима вибула з творчого процесу, якщо не назавжди, то дуже надовго».

На цьому трохи переведу дух і спробую записати дещо з того, що мене вчора вразило у розмові з Юрієм Олександровичем. Завадський слухав про мої проблеми розсіяно, думки його були зайняті іншим. І те, про що він думав, справді – варте того, щоб не забути.

Завадський, останній учень Станіславського, принц Калаф і «божий одуванчик» (Раневська). Герой Соцпраці й «зразковий комуніст (згадаймо ідею зробити Москву «образцовым городом», що він її висловив на якомусь там бюро міськкому партії...)» А в глибині душі – шукання Бога, теософська бібліотека, міркування про злочин і кару.

Вчора Завадський наполягав на тому, що система Станіславського – шифр. І що істинно прочитати Станіславського може тільки віруюча людина, що його «життя людського духу» – це життя Божого духу, і лише для радянської цензури він змінив термін Бог на термін Аполлон, умисне подавши Боже натхнення як натхнення мистецьке...

З'ясувалося, він перед смертю заповів, щоб його відспівували, щоб над ним було здійснено обряд, – й учні виконали заповіт учителя, хоча надворі був страшний ежовський терор.

Навіть Крегівського «Гамлета» вони трактували як Христа, що зійшов на землю.

Це зовсім нове, принципово нове для мене в «системі», – ось чому М. Чехов так шанував саме цю частину пошуків Станіславського, якого, звісно, задавила не його «система» – інша. Система пішла на систему. І учні так само помалу-малу продавали свого Бога, як це вже було у першожитті. Вони змирялися з неправдою – тішачи себе тим, що калічачи його рятують ім'я Станіславського. Я не був згоден з Кнебель, коли вона мені в ЦДТ повторювала, що містицизм Михайла Чехова – **форма його хвороби**, а при слові «Штайнер» перелякано озиралась. Завадський вважає це найбільшим гріхом учнів Станіславського. «І вашим?» «Моим – в первую очередь. По молодости я был самовлюбленным оптимистом и старался избегать сложностей. Это – грех.»

Невже колись буде змито з портрета Станіславського **лак**? Зовсім інакше звучать тепер для мене анекдоти про нього («Вы этого не говорите, а то вас посадят в ГУМ», або – «Что, сегодня какой-то большой советский праздник? – Почему? – Да потому что я видел сегодня на улицах много председателей профсоюзов» – це коли його студієць з останнього випуску прийшов на заняття у шнурованій футболці, а студієць був голова місцевкому...)

Отже, пишучи про Курбаса, Станіславського, Мейерхольда, треба не забувати, що вони жили **ніби у кількох вимірах**. Виховані на старій культурі, вони змушені були вдавати себе **новими**. І якщо цей гріх відчуває на собі Завадський, тобто зовсім інша генерація, відчуває сьогодні, у 1969-му, то як же розривало на частини Курбаса, Станіславського, Таїрова?

Хочеться тепер заново перечитати Станіславського, саме під цим кутом зору. Цікаво було б заглибитись у листи, там, може, менше цензури чи самоцензури...

Для Завадського ця теза є поясненням того, чому «система» пішла на Заході, а у нас – її висушили на сухарі. Тут її функціонально **запрягли в ідеологію**, і бідолашна шкапина надірвалася. Там – цікавились нею незаангажовано,

на тлі розвитку психологічної науки, без потреби захистити чи затаврувати будь-який суспільний лад.

Завадський: «Знаете, если говорить точнее, система – не творение Константина Сергеевича, нет. Она – творение Божье, Станиславскому это было дано Свыше. Как результат деятельности всей культуры века, всего накопленного театром. Кому-то это должно было быть даровано. На эту роль избран был Станиславский. Сам отнюдь не «божий человек», мучимый бесами и страстями, как и каждый из-нас. После лепки системы – обратите внимание – стал **отшельником**. И уже не отдавался так греху, как ранее. У него появилась **миссия!**»

Запрошував до себе ще. Хоче поговорити про Крушельницького, Бучму, Ужвій. Але за тим стоїть цікавість до явища Курбаса. Я розповів йому, як ми з Неллею набурили у Курбаса на тексти Штайнера, як Крушельницький наголошував на спорідненості пошуків Чехова з пошуками Курбаса; говорив про Йосипа Гірняка. Здається, Юрій Олександрович нічого такого не знав. Й відразу почав будувати нову теорію – що й Курбас був богопосланий, і Ахметелі, і Міхоелс. «Каждой нации нужен в театре пророк, – не режиссер, именно пророк, мессия, которого непременно распнут.»

Прекрасний вечір!

Продовжу листа пані Орисі:

«...У Львові мені було добре. Там мене справді люблять й умовляли переїздити туди. І так погано, і так погано. Сама не знаю, як краще. Але була я там тільки тиждень, серед багатьох цікавих людей, а повернулась – і тут нікого.

За півтора місяці вперше був у мене Алек. Він гратиме Шмідта і вообщє... Весь у нових настроях. Просив (на цей раз!) дозволу прийти до мене з «Нею». А я йому сказала відверто (як ми колись і умовились), що я з «Нею» ще навіть не знайома, і ще не забула його рекомендацій щодо Лени, і що Лена залишила по собі в мені гарний спогад, і що я не можу так блискавично переключатись і т.д. Алек

немов мене зрозумів, і розстались ми як завше. Але мені чомусь здається, що ця дама зовсім іншого «звучання», і Алека (не тільки я) ми всі втратимо цілком».

(Мій принагідний коментар: ні, Тамара не Лена, а Лена не Тамара, проте натура вона симпатична – на свій лад. Щира. Проблема в самому Паррі. Він починає заgravатися, – заграючи з життям, і то в власної вини. Колись його зіб'є з ніг егоїзм, який межує в нього з байдужістю до інших. Він не може довго «тривати», втомлюється бути послідовним...)

«Лондона знову почала гризти, але стан у мене настільки «не в формі», що дуже важко. Але роблю.

П'єсу Альоша переробив і треба перекладати її вдруге, що мені зараз дуже важко. Але, здається, там щось міняється (в зв'язку з Колею, здається...) – точно нічого не знаю – і п'єси, може, не доведеться перекладати...»

(Знову – мій коментар: чуття її не обмануло. Мої «студійці» почали розлізатися. Немає скеровуючої волі. Таких речей заочно не зробиш. А Микола Мерзлікін так само не бігун на марадонську дистанцію, як і Алек Парра. Зрештою, і як Альоша Коротюков, у поведінці якого чимало химерного й препаскудного. Не кажу вже про те, як він ото почав ухльостувати за Неллею. У цьому було щось від елементарного зрадництва. Це мало пошлий признак, м'яко кажучи.

Ні, творення нової студії – це творення театру, це творення Сім'ї. Бачу, що на київській моїй спробі час незабаром ставити крапку. Обтяжливо це і для пані Орисеньки – суцільне розчарування. Між тим вона просто жінка, яка, подібно до всіх інших жінок, потребує опори й захисту. А тут їй доводиться бути єдиним мужчиною.)

«Так що, як бачиш, з великої юрби я поки що (поки Ти прийдеш) зовсім сама, а це трудногато, та ще в моєму депресивному стані, та ще на грані грипу.

Ще мала одну прикрість – Ір.Дм., яку я справді любила і якій я в свій час довірялась цілком, виявила себе дуже нещирою і «двуличною» щодо мене. Соня кричала мені, що я дура, ідіотка, і т.д., що я не бачу того, що ясно, як білий день, тобто – що вона мій ворог. Чи «ворог» – не знаю, але що не друг – то вже я тепер, знаю точ-

но і напевне. А це ще один удар до всіх інших. Справа стосується особистих наших взаємин, а також і передачі про Леся Курбаса. Коли приїдеш – розкажу. Писати довго. Передача була погана й бездарна. Всі деталі розповім Тобі, як побачимось. Тільки швидше приїзди! Надовше!!»

(Боже, як їй справді самотньо! Я б так хотів узяти її до нас у родину – тут у Москві чи десь у Києві, а найкраще – у Львові, – і забути про все, що заважає. Нам було б разом добре. І доглянули б нашу Княгиню, і мали б змогу спілкуватися – не листами, і взагалі я її люблю. Але вона більше любить Нелю. Вони однакового темпераменту, і часто знаходить коса на камінь.

Про «Курбаса» – тут ще треба «розділити на шістнадцять», як кажуть в Одесі. Кожна з них живе своїм Курбасом, якого нікому віддати не хоче. І найменшу «варіативність» розглядає яко відхід від канону. Ірина Дмитрівна – тонка й розумна жінка, у неї свої підходи. А вони ж так товаришували! Шкода буде, якщо ця тріщина між ними розшириться. А ніби на те пішло.

Є у пані Орісі певна непослідовність. Вона швидко захоплюється – і так само швидко зневірюється. А тоді вже кличе на голову «зрадника» чи «зрадниці» всі громи небесні. Бо – дуже переживає. Тими переживаннями й живе, вони їй продовжують віку. Інакше б – закисла...)

«Щодо Льоні, то Ти знаєш мою думку про його «помилки». Тепер об «спрыгнуть» не может быть и речи, – вопрос об том, как слезть...» Отже, – Горський, Иванов тощо. Виявляється, хтось комусь дав невірний телефон і той тов., що був у Москві і мав конкретно побалакати з Льонею – не міг додзвонитися. Чи, може, Горський (чи Ти) дали йому невірний номер. Це дуже шкода! А я певна, що Льоні обов'язково слід було б на кілька день приїхати до Києва, і самому де в чому розібратись...»

(Ах, мої славні коміки!...Вона й справді вважає, що вся проблема в зіпсованому телефоні! Швидше за все, їй хотілося б, щоб це було саме так, бо то підкріплює її віру. Достеменно відомо – з багатьох джерел, що в Україну мене не пусять, принаймні, у найближчий час. Всі мої візити

до Києва кінчалися обіцянками-цяцянками і тільки заважали роботі у Москві, бо, подібно до пані Ориси, я так само **вірив** і сподівався. А тому відкладав на «потім» навіть те, про що в Москві по театрах уже було домовлено. Пані Орися визнала, що наше життя у «столиці» – еміграція, вигнання, покара; але час від часу їй хочеться про це забути. Я ж ставлюсь до київських бонз та брехунів так, як вони на те заслуговують. Через приниження не можна повернутися до України. Маєш справу з **ворогом**, а ворога треба бити по голові. В тому числі й гарною виставою в Росії чи деінде.)

Але продовжу пані Орисю:

«Намагалася говорити з Гонч.(арем) за Крега. Він перманентно хворий – отой Гончар. Грошей за рецензію я не тільки не одержала, але їх навіть не виписували мені. Чи Вам щось про Крега відомо? Як Рудницький?»

Ти пишеш про Весну! Три ха-ха! ще тільки починається зима. Сьогодні «Водохреща». Ще мінімум два місяці суворої зими. В нас зараз – 13. Боюсь, що поки для мене «сонце зійде, то роса очі вийсть...»

Батько Твій (спасибі йому) кілька разів мені дзвонив.

Учора була в мене Твоя мама. Вона дуже помолодішала і гарно виглядає, і в розмові з нею (а вона була в мене довгенько) я помітила дуже позитивні у ній зміни. Але... через місяць їй треба йти туди повторно. І треба!.. інакше може бути негаразд. І дома їй також треба бути весь час, бо батько Твій, хоч безмежно цікавий і талановитий, але без неї досить (м'яко висловлюючись) безпутний, і це її нервує, і відти всі неполадки і т.д. Не можна кидати його самого, це навіть мені на віддаленні ясно.

Дуже скучають вони за Оксанкою. Там у них багато снігу, вони катаються на саночках у лісі гуляють і дихають чудовим повітрям. Якщо трохи спаде мороз – поїду і я до них, набратися здоров'я. Там стрибають зайчики в лісі і бігають лисички й білочки. І навіть ходять ведмеді.

Да, щоб не забути – для літературних справ (не знаю про Крега) – дитячих віршиків тощо, Льоня повинен бути тут. Бо це

робити на віддаленні не можна. А дитячі віршики могли б піти, тільки треба попрацювати з редактором, відповідно до вимог видавництва.

Дуже прошу Тебе, при нагоді, якщо побачиш (чи писатимеш) Коли Шейкові, передай йому мої найкращі побажання і привітання, а також моє велике здивування, що він не відповів мені зовсім на мого листа. Мені то дуже шкода. Де він? Може, мого листа він не одержав? Може, я невірно написала його адресу?.. Або в нас у ящику його лист до мене пропав. Попроси його, щоб він написав мені про себе. Тільки обов'язково хай напише **рекомендованого** (заказного) листа. Декому обов'язково треба було роз'єднати мене з Колею. Може, це справа не в тому, що лист «загубився», а загубився він з нашої поштової скриньки **не випадково**?

І Тебе прошу так само — посилай «заказним», щоб я обов'язково одержала, якщо Ти мені напишеш.

З радістю привітала б від Тебе (і від себе) «гарних людей». Але таких зараз, як сама бачиш, біля мене немає. А тих кілька, що до мене приходять, Ти не знаєш.

Від Юзка й Ліпочки маю листівочки і то давненько. Там справи неважні. Юзко хворий взагалі й на грип зокрема. Там епідемія грипу страшенна. Крім того, там був страйк, і тиждень не працювало опалення, так що вони сиділи в нетоплених приміщеннях, зимою, та ще хворі. Почуваю, що з Івою і з хлопцем теж не все гаразд. Словом, відчуваю, що настрої у них погані. Та ще Наталка Пилипенко випустила в світ свої «Спогади» (с позволення сказати!), і Юзка прийшов «в раж». Знаючи добре Наталку в минулому, уявляю собі, що вона там понаписувала.

Словом, Юзко пише, що він виступить із протестами у пресі.

От Тобі всі наші новини — на сьогодні. Прошу Тебе — приїзди швидше і назовсім, бо інакше мені каюк. Цілую Тебе, моя люба. Не забувай за нас, якщо можеш «в чаду семейных утех». Чи не написали б Ви чи Ти Горському? Особливо в зв'язку з тим, що по телефону Ви не спікались.

Як би я хотіла, щоб Ти швидше була тут. І мама Твоя теж.

Цілую міцно.

Твоя Ор.(ися).

Від Саші Тобі сердечний привіт. Питає, чи скоро ти приїдеш.»

**16 берез-
ня, неділя**

*Річниця
Я. Свердлова;
його син*

Радіо вчисто розповідає про Якова Михайловича Свердлова, сподвижника, культ якого ніби існує серед московської інтелігенції. А тут у мене – сюжет для Шекспіра, – якщо не для Іонеско... Втім, знайдуться майстри пера, які захочуть зробити з цього роман у серії ЖЗЛ...

Отже, Андрій Якович Свердлов, єдиний син Якова Михайловича.

«...совсем молодым, немного старше 20 лет, стал работать в НКВД. Здесь он быстро выдвинулся благодаря своей патологической жестокости и грубости. Первое время ему поручали вести главным образом дела тех партийных и государственных деятелей, с кем Андрей Свердлов учился в школе и кого хорошо знал с детства. Когда Ханни Ганецкая, не дававшая показаний, увидела, что в комнату следователя вошел А.Свердлов, она бросилась к нему с возгласом: «Адик!», – в ответ на что последовала самая грубая брань. В Москве живут, по крайней мере, семь человек, которых Андрей Свердлов лично допрашивал, применяя пытки и истязания. Он принимал участие в следствии по делу Елизаветы Драбкиной, которая в 1918–1919 гг. была секретарем Я.М. Свердлова и по его просьбе за несколько часов до его смерти увела из квартиры его сына Андрея и дочь Веру. Андрей Свердлов хорошо знал, что Драбкина не совершала инкриминируемых ей преступлений, но вымогал у нее «признания» и «раскаяния».

Через некоторое время Андрей Свердлов был арестован. Но арест этот был фиктивным. Бухгалтерия НКВД продолжала начислять ему зарплату, а он выполнял в тюрьме роль осведомителя, используя доверие, которое вызывала его фамилия. Когда его роль была раскрыта заключенными, он опять надел форму НКВД. После расстрела Ежова полковник НКВД А.Я. Свердлов стал одним из видных людей в окружении Берии. После смерти Сталина Андрей Свердлов перешел на «научную работу» в Институт марксизма-ленинизма. В 1956 году после XX съезда он год переживал трудные времена в кремлевской больнице, а потом опять вернулся в институт, в отдел истории КПСС. Андрей Свердлов одним из первых поднял шум вокруг обсуждения книги Некрича

в Институте марксизма-ленинизма. Он в тот же день написал доклад на организаторов и участников этого обсуждения в КПК при ЦК КПСС и в партком института, клеветнически утверждая, что при обсуждении имели место «антисоветские выступления».

Живе глибокодостойний син глибокодостойних батьків усе в тому Домі Уряду на вул. Серафимовича (2, кв. 319; телефон домашній 231-94-97, службовий 181-23-25).

Такий коментар до 50 річниці з дня смерті Якова Михайловича Свердлова, до якого таке зворушливе ставлення у московської інтелігенції. Чи відпочила природа на дитині, не знаю, бо не знаю достатньо про глибокодостойного батька.

Яка страшна й викривлена реальність!

Московські майдани – як московські кайдани – суціль поіменовані титлами убивць, садистів і катів. Центр – Леонід Красін (цілком аморальний тип, починаючи з убивства Савви Морозова, з якого більшовики качали гроші). Дзержинський – і Яків Свердлов... Я Валентина Сорокіна не люблю за його майже «бей жидов – спасай Россию!», але його вірш про кумира революції – мушу тут дати. Безумовно, він помиляється, бачучи причину в Сіоні й приреченості «гоїв» («смертельные нити»). Усе багато трагічніше – це більшовизм! Який так само винищив тисячі й тисячі талановитих євреїв, як це робив Свердлов з козацтвом. Мандельштам і Міхоелс закатовані на «Сіоном» – більшовизмом, цією найстрашнішою чумою ХХ століття, яка породила іншу чуму – фашизм!

Але вірш цей – теж документ доби...

ВАЛЕНТИН СОРОКИН

У ПАМ'ЯТНИКА СВЕРДЛОВУ

Прозревает Россия от горьких наук,
От клевет и расстрелов, от войн и трюкачеств,
И стоит на граните кровавый паук,
Главный карлик, душитель крестьян и казачеств.

Он плюется мокротой в донскую волну,
Хищно харкает в древние плесы Яика.
Синеглазых парней отправляя ко дну,
Пулеметы стригут русы головы лихо.

По ночам с пьедестала снимается он
И, гортанно свистя, на проспектах маячит
«Под каблук Революции бросил я Дон,
Не воскреснет праправнук в грядущем.
казачий!»...

Гей вы, соколы-ратники, вы, казаки,
Просыпайтесь и саблей рубите туманы, —
Не над вами ль в степях, высоки, высоки,
Колокольно гудят и рыдают курганы?

Мать идет, н сестра, и невеста идет,
Три казачки идут — тени движутся эти,
Но библейская вьюга метет и метет,
В черной пропасти тонут славянские дети.

Но стоит на граните кровавый паук,
Гнусный карлик, заразной мокротой плюющий.
Первый праведник наш, мастер кары и мук,
Потрошитель царя, благодарности ждущий.

Он змеиного яда припас на года,
Протянул среди гоев смертельные нити.
Поработал свинцом и указом тогда
И теперь, отдыхая, разбух на граните.

Гей вы, соколы-ратники, бог вас хранит,
Вы слезами омыли дорогу распятыя, —
Да не стерпит земля,
и взорвется гранит,
Начиненный святым динамитом проклятыя!

Кривавий павук не просто стоїть на граніті – він проріс
у масову свідомість взірцем революціонера; хоч насправді

був лише бандит, який тільки випадково не очолив держави... Ленін, Троцький, Свердлов, Сталін... Одна записка – плюс особистий комплекс неповноцінності.

Репліка з п'ятого випуску, грудень:

«В июле 1968 г. Львовское УКГБ организовало длительную слежку за приехавшим в Западную Украину критиком Иваном Светличным. В конце концов его задержали и обыскали. Примерно в то же время генерал КГБ Полудень на активе львовской интеллигенции ругал Ивана Светличного, Ивана Дзюбу и др. Одним из его обвинений было то, что они поддерживают связь с Ю.Даниелем через его жену. «Что им нужно от этого жида?» – спросил он во всеуслышание (с. 99).

І це теж – реальність.

17.03.

понеділок

1. Ольга М. Россіхіна «Крушельницький», – спроба відбілити добу (1948-50), зняти «євр. вопрос» (Тев'є). Наполягає і Вася Кисунько. Не знаю, він мені не указ. Бояться власної тіні?

2. Дайреджієва – з «М. Кулішем» все гаразд (!).

3. Ходив до Л.З.К. на пораду – Мінськ, Київ. Безробіття. Владикін. А в нього до мене своє – показав чернетку листа до І.Д. і, по суті, і – просить **вивірити його українську...**

Написав гарно, чіткі формули. Я спитав – чи не забагато про загрозу атомної війни? Але далі щодо світової стандартизації – резонно (!).

Цікаво й інше. Після першого ж рядка я здивовано підвів на нього очі. Він зрозумів – і випередив мене поясненням, що **так буде краще, це відповідь на книгу, а не на рукопис.**

Рукопис (три чверті у моєму перекладі) я давав йому **більше як рік тому, 25.01.66.** Він тоді все проштудював – і в розмові зі мною багато що заперечував, **посутньо.** Та часом чіплявся й до дрібниць.

Книжку я приніс йому **тиждень тому.** Часу опрацювати її в нього було вдосталь.

Добре, що в ньому відбулась така еволюція. Самвидав – одне, а **книга** (!) впливає.

Втім, могли бути й інші мотиви переоцінки, ніж просто уважне читання. За рік – нова інформація. Чехія, здвиги...

Отож не в тактиці справа, **коли саме** прочитав. Лист – ! Аби не загубився⁸.

4. Л.К. зацікавився моєю розповіддю про Шевельова. «О Д-ве слышал только минусы – буду рад прочесть».

А це не вийде. Хіба зробити фото?

Проблема на проблемі.

5. Комсомол обіцяв дати копію листа Шелеста (сюди в Москву), в ЦК – про негативний вплив «чеських вольностей» на Україну. Сам себе рятує? Чи підставляє? Лист від середини лютого!

Обіцяв якимось несміливо, і це теж нове. «Страх і відчай у в третій імперії»?

18.03.**Вівторок**

Прийшли попи, диктатори (о сором!), –
якраз всі ті, кого ти не любив.

І хтось Твоє погруддя встановив
поміж монастирем, поміж собором.

Стоїш. У далеч дивишся з докором...

Який огонь в душі Твоїх горів,
коли будив Ти, кликав кобзарів
з насильством биться, з царствами, з терором!

Ну що ж, Тарасе! Рад еси, не рад –
дивись, який в господі нашій лад,
в сім'ї великій, у громаді вольній.

Дивись. Мовчи. Хоча б схотів і їсти –
нічого не кажи Первопристальній, –
Бо ще й тебе пошиють в шовіністи.

⁸ Повністю лист Л. Копелева до І. Дзюби надруковано в т. 13, с. 154-156. Там його подано за публікацією в кн. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (К., 2005)

Ці рядки Тичини я переписав у Льва Копелева, він датує їх 1920-м роком. Наступного року Павло Григорович піде далі – напише «Загупало в двері прикладом» («Та чим же я буду вітати – іще не зварився синочок...»). А в 1925-му, на пікові так званої «українізації» (ой як мав рацію дядько Тарас – Кулішевий!) про катів... однокласових.

Поети (істинні!) струнами душі відчували «завтра». Інтуїтивне осягнення перспективи і є поступ культури.

«Попи» у Тичини – явно політичні, прихвосні диктаторів – конгломерат того, кого Шевченко ненавидів у першу чергу. Адепти чергового холуйства (геніально – у Сенченка – «Із записок» (Холуя)! – їх усіх пекла гречкосійна терплячість нації, гнучкошиєнкість – повставали й гинули найкращі, перші одинаки...)

«Поховайте та вставайте!..» – цей Шевченків заповіт прийняли не лише «маси». Кривавий відблиск «ножів свячених» – на всій протестній українській культурі, від Курбаса й Хвильового до Драча й Стуса, до Алли Горської і Світличного; попри «комсомолізм» палало це і у Василя Симоненка. Українську ж еліту в цілому лякав і стримував страх крові, яка «потече сторіками» у синє море.

Ми, сьогодні, розуміємо, що так і буде.

З щоденника Михайла Драй-Хмари:

«...Ленін говорить про поневолені класи, про те, що пролетаріат об'єднає й поведе їх за собою на боротьбу за краще майбутнє. А Чупринка співає про людей у горі, про людські муки, про сльози й крик одчаю. Наслідком цього буде гнів і полум'я пожежі. Хіба це не та сама віра в революцію? І що ж? Ленін розстріляв Чупринку».

* * *

*Лист до Пилипса
Геврика вір
23.03*

**До Тита Геврика
Москва 23 березня 1969 р.**

Шановний Тите!

Кілька днів тому одержав я чотири Ваші книжки. Дуже зацікавив мене той збірничок, де французькою мовою є «Стільці» Іонеско. Ця п'єса в мене була, а двох інших авторів я ще не мав. «Джув'єттту...» почав читати – цікаво. Із збірника «The new underground theatre», укладено Робертом Шредером, я не знав жодної п'єси, – хіба ще в переказі. П'єс Маргарет Дюра теж не читав, – дякую. «Гамбіт» – ще не розібрав, що воно таке. Бо моє знання мови (англійської) – недостатнє; але все одно Ви на те не зважайте, і якщо трапиться ще щось цікавого з нових п'єс або кижок про театр, – надішліть. Натомість напишіть, щоб вислати Вам з того, що виходить тут чи в Києві.

Я випустив прем'єру в Мінську, в дитячому театрі. Ставив шведську казку Астрід Ліндгрен «Малюк і Карлсон, який мешкає на даху». Здається, вийшло нічого. Майбутні мої плани – невідомі. Очевидно, поїду до Києва, спробую там поставити виставу в Театрі Кіноактора. А там буде видно далі.

У нас вийшла книжка спогадів Смолича (1-я частина). Якщо побачу її в Києві, вишлю.

На все добре. Ще раз дякую за книжки.

Напишіть мені кілька слів – як воно живеться.

Тисну руку.

Лесь Танюк

На замітку**ПІСНІ ПЛАСТУНІВ:**

Пластуни заслуговували б на кращі пісні...(Нац. романтика)

...Недобре. Але чи цього досить? Щоб умерти за Україну, досить. Але щоб перемогти? ...Це пісні ХІХ сторіччя. Вони не озброюють перед добою функційности . Вони замовчують її. Як про це сказати в пісні – проблема...

А самі мелодії – монотонні або понурі. З такими мелодіями трудно перемогти. Carmen – оmen. У 1943 р. В Києві я вперше почув німецьке радіо для тубільного населення обсадженого райхкомісаріату України. З ранку до ночі одноманітно-сумовито нявчало радіо: «Es geht alles vorüber, es geht alles vorbei». Я згадав советське «Москва моя, страна моя» – огидне, антимилицьке, але влізливе, підмиваюче, маршове, бадьористе. Мотив, що проти волі оформляв ритм биття серця і крок ноги. І я тоді сказав собі: «Німеччина програє. Росія виграє.»

«Російська революція 1917 року створила свої марсельези, марсельези функціональної доби». Українська р-я 1917 року умиленно вітала золотий гомін над Києвом дзвонии Лаври і Софії. Там був розгін і рух – тут статика і зосередженість. Там розмах, тут – етичний зміст. Системи вирівнюються на рівні гіршої. Другий потом почав переживати «миров города» (Л.Т. Маяковський) саме від Києва. Тепер він переживає Софію, Београд, Будапешт і Прагу. Над Києвом не чути золотого гомону, а дзвони Лаври і Софії давно перетоплені на катюші й Т-34.

[Ст. 57 Ю.Ш. Д.пр. т.]⁹

Ст. 88: «Картагена нашої провінційности мусить бути зруйнована. Або ми знайдемо свій ритм у нашу офіційну добу, або нас не стане».

⁹ Юрій Шевельов «Думки проти течії», с. 57

ЧАСТИНА ДРУГА

Квітень 1969 року

Вівторок, 1 квітня

Не розумію, чому День Дурня святкують лише раз на рік. У нас у Союзі – свій календар...

Проте першого квітня дурять беззлобно й одверто. В інші дні року це робиться «більше ізощренно».

*Зустріч з
Шах-Азізовим*

Про що я? Та все про того ж найкращого свого приятеля Костянтина Язоновича. Ми зустрілись, і він був сама гречність і чемність. Якби мені відбило пам'ять, я б сприйняв усе Шахове за чисту монету. Такий він, холера ясна, був переконливий. Виявляється, була у нього розмова з Владикіним, цікавився моєю долею Григорій Нерсесович Бояджієв. Вітання Валентині Григорівні, як її здоров'я – не вже справді найстрашніше? І нарешті: вас (тобто мене) хотів чи хоче запросити на постановку Товстоногов, радився зі мною, **я підтримав**, чекайте дзвінка...

Я внутрішньо ахнув. Проте відразу все стало на своє місце, коли він ненароком докинув, що має справи у Ленінграді і хоче туди під'їхати. Ото сучий син. Отож зірветься і з БДТ. А я ж, дурень, так на це сподівався, що й не сказав нікому про дзвінок Георгія Олександровича, навіть сюди не записав – аби не зурочити... Зіпсує. Бо важко повірити, що в ньому раптом прокинулося сумління й почалась гризота – на мій рахунок.

*Обікрадено
Ойстраха*

Навряд.

З пліток про Ойстрахову квартиру на Чкалова. У торішньому жовтні (листопаді?), коли Маєстро був на гастролях за кордоном, його пограбували. Відімкнули сигналізацію, відкрили відмичками замки й тиждень почергово виносили з хати майно. Золоті речі, шуби, дорогий посуд, коштовності, колекцію годинників (йому дарували багато й дорого, то вважалося за честь, якщо подарувати самому Ойстрахові!).

Але...

Але злодії не були музикантами, що їх і підвело. Вони не звернули уваги на дві старенькі занюхані скрипки у шафі. І на купку важеньких грампластинок.

Між тим скрипки були Страдіварі, а пластинки – із щирого золота, подарунок шейха чи султана, тридцять штук, графіт лише напилений зверху. Їхня вартість разом із скрипками Страдіварі – у кілька разів перевищила б ціною все вкрадене – з шубами й годинниками...

Боря Бланк розповів, що браття Вайнерти уже пишуть про це сценарій. Злодіїв узяли, – теж двоє братів. Рвуть на собі волосся, що не звернули уваги. Московські ж музиканти заклопотані іншим: скільки зароблять одні брати на інших (фільм, п'єса, потім роман). Мені б ваші клопоти.

Існує версія про фантасмогоричність, про реальну неімовірність нагромадженого у Шекспіра, Достоевського, Кафки чи Маркеса. Життя куди вигадливіше за ці нагромадження. Треба тільки вміти перевтілитись у ці переживання, збагнути не лише факт, а і його мотиви; тут, а не у самому факті – океанська глибінь. Ми ж ліниві й нецікаві, через що наші описи значно убогіші за те, що діялося насправді.

Я перейшов на самокритику? Але ж на те й День Дурня.

Кіностудія домовилась, що мене прийме сьогодні Овчаренко. Був би ще один «первый апрель – никому не верь». Не зміг, перенесли на завтра.

Але ж і феномен мій Тартюф Язонович! Цікаво, чи ділиться він своїми стратегіями й тактиками з домашніми, з тією ж Танею, яка так любить писати статті на моральну проблематику?

* * *

Лист від Н. Новоселицької
Київ, 6.IV-69 г.

*Лист від
Н. Новоселицької
вік 6.04*

Дорогие!

Хотелось бы знать, как все прошло в Минске.

Когда думаете быть в Киеве? А может, вы здесь, и я напрасно пишу в столицу?

Ета зима у мене яка-то дурная. Упала, очень сильно ушибла руку, возилась больше месяца. Лежала простуженная. Потом опять простудилась, опять лежала. А в промежутках записывала два спектакля, один с польским режиссером... И другое всякое.

Собираюсь 1 мая выехать в Москву. Если дома все будет хорошо. Лиля сейчас в Венгрии, а в конце апреля мама собирается в Одессу. Вот и я хочу сразу умотать.

Вы хоть будете?

Леня! Вы говорили, что у вас остался гостиничный (с администратором) блат? Спросите еще у Загоруйко. Он тоже хвастался. И напишите, ладно?

Хорошо бы поговорить.

Будьте все здоровы и бодры.

Целую.

Ваша.

Нина

P.S. Спасибо за пожелания в дамский день.

(Н. Новоселицька)

**25
березня**

Доки я нидів у Мінську, ССРСР і Китай мало не розпочали масштабної війни! Спочатку історію з Даманським замовчували, проте стало відомо: число вбитих перевалило тисячу. «Комсомолка» послала туди кореспондента, просочилось й в «Юність». Але то вже було *post factum*; сьогодні радіо й преса подають це як переможний блиц-кріт і – «утерли носа Америці» (?).

Не розумію, через що – така кривава сутичка. Подейкують, ми теж не янголи – і Даманський насправді належить Китаю, кордон по Уссурі, острів – ближче до китайського берега.

Колись докопаємось?..

**Понеділок,
7 квітня
1969**

До дня народження Нелі мав три подарунки. Перший – нічого не вартий, – продовження розмови з Овчаренком. Про повернення до Києва. Зайвий раз мені дали по фізіономії – переконався, що **нічого такого не може**

*День
народження
Неллі*

бути. Всі вони хочуть справити гарне враження, але жоден нічого не вирішує. Та й не знають вони, чи слід лізти у ці проблеми. Найліпше для них – чекати, доки вирішиться «без них». Це при тому, що Овчаренко не належить до чорної сотні, що йому не байдужі українські мотиви, і що він значно освіченіший за всю братію...

Єдине, що я виніс: повернутися зараз на Україну мені можна лише **капітулювавши**. Лише раз і назавше **забувши** про Курбаса-Куліша, не кажучи вже про Гірняка чи страшитного Хвильового (хоча ні, сказав Овчаренко, Хвильового починають **згадувати**, – тамтешні націоналісти приписали його до комуністів і лають, ото ж у нас можливі зміни в оцінці...) Це вже щось нового.

Шлагбаум мені до українського театру закрито. Не маю ні сенсу, ні здоров'я на ці ігри. Головне – нема жодної внутрішньої потреби змінювати світогляд. Не суджу інших, кому припекло, може, дужче, ніж мені. Хоча й шкодую, що вони обрали такий шлях. Адже потім це стане для них внутрішнім пеклом.

Так я сказав Фед. Овчаренкові, коли той навів приклад з Іваном Д.

Він, здається, іншого й не чекав. Бо сам розуміє, що приклади його – некоректні. Не можна будувати логіку життя на вимушеності, на силуванні, на погрозі. Рано чи пізно це обернеться проти тих, котрі – погрожують. Я не кину камінем в жодного з Іванів, хоч би як про них говорили наші запеклі вояки. «Каждый мнит себя стратегом, видя бой со стороны».

Другий подарунок – справді радість. Наші катеємівці порозбрідалися світом, мов шевченківські мишенята. І коли бачиш кого у Києві – спливає така хвиля тепла й рідності! Ой не все ми зробили тоді, за Хрущова, довго розганялися, довго запрягали. Було й на нашій вулиці свято, і ми могли святкувати його **довше**. Отож на таких зустрічах – поряд з радістю – **ностальгія за недовершеним**.

На Хрещатику випадково зустрів Галю Зубченко! Кинулась до мене, як до рідного, першої хвилі я її не впізнав.

Трохи здала, проте настрої все той же, бойовий. Так мені стало гарно!

Пригадую її по тих часах, коли вона ще не працювала з Григорієм Пришедьком. 1963 року ми ходили дивитися її мозаїку – панно у кав'ярні «Либідь». Це було знаменито! Вони робили його з Сергієм Отрощенком. Йому було біля 60-ти, але він не поступався енергією перед молодими – перед тим же Юром Милком чи Сашком Клушиним. Взагалі, у старших був міцніший гарт. Отрощенко й зараз у чудовій формі. От тільки, кажуть, зовсім його догризли тут, переїхав чи їде до Москви...

1966 року, як я був уже у Москві, Галя працювала у групі Синиці, яким тепер захопилася Алла; вони оформлювали у Донецьку школу.

Згадали КТМ. Галя була – трудяга. Інший наколотить сім мішків гречаної вовни, а потім підведе. Галя нічого не обіцяла, а все виконувала – мовчки; і завжди краще, ніж їй пропонувалося, – з вигадкою.

У її тодішньому живописі – після інституту – було щось яскраве, контрастне, радісно-експресивне. Наївне. Схильність до монументалізму, рух, декоративність. Вони, може, тому й на стіни полізли, що їм мало було тішити фахівців у салонах; хотілося справи **всенародної**. Олія у Галі не справляла на мене враження. З її малярських робіт я б вибрав для себе одну – середнього розміру, темпера, – під назвою «Сільський філософ», це їй вдалося – гарно!

Просила привітати Нелю й поцілувати. Охоче зроблю – тричі.

Третій подарунок – найбільший. Кланяється Тобі, Нелю, твій коханий Іван Світличний. Поцілунків не передає через мене, – каже, таку роботу не може нікому передоручити.

Мав з Іваном довгу й добру розмову. І про мамину смерть. І про театр, що його хотілося б зробити «під егідою Завадського». Якщо «землячки» не перешкоджають. Про кийівські варіанти. Розповів Іванові «в лицах» про все, що було в Мінську і про московське продовження. Розробили «теорію і практику».

Іван – песиміст. У студію Завадського вірить більше, ніж в українських «доброхотів», які кричатимуть на всі боки, що були б щасливі «допомогти такій гарній справі», а потім побіжать «радитись» і благополучно завалять. На його думку, вгорі забагато колотнечі, і в них немає часу думати про Україну. «Це добре, що ти розмовляв з Федченком, а не з ким іншим. Цей хоч і не зробить нічого, – бо з ним ніхто не рахується, – але принаймні ніжки не підставить».

Одне слово, Танюче, «не надійся и не жди...» Пані Ори-ся таким висновком незадоволена.

Восени кінчається строк у Валентина Мороза. Якщо ні-чого не вигадують, має повернутися. Щойно у Верховному Суді був касаційний розгляд справи Назаренка і ще двох (про 22 травня, торішнє): суд був у січні, хлопцям дали – ні за що! – п'ять, півтора і три (Карпенкові й Кондрюкову). Сидять у Мордовії. Суд вироку не одмінив, більше того – почались утиски свідків.

Однією з таких свідків була Надія Кир'ян, філфак. Погро-жують вигнати.

Назагал в Університеті – жах. Пройти туди не можна, беруть на карб, вносять у чорний список. Так само і в ін-ті мо-вознавства. Наш з Іваном приятель «общечеловеческий» академік Білодід, борець за нову «українську білодідівську мову», наполіг на звільненні Зені Франко.

Іван попередив мене, щоб я не купився. Києвом ходять «самвидавні анонімки», – вироблені, вочевидь, у КГБ. Одні нібито з таборів, інші ніби із-за кордону; є російською, є й українською. В одних лають Дзюбу й Світличного, в інших дістається Чорноволові. Нова тактика: спроба заплутати людей, збити з пантелику. Проте по почерку все вичиту-ється...

З Іванових рук – вірші. Записав, бо – гарні:

Вчися чекати, друже,
Вчися чекати.
Ластівки на електричних дротах,
Почорніші од сині неба,
Ще наслухають стумні струми землі...

Вісім Стіуса

Ще підсліпі вікна
За тисячі проминулих літ
Не витворили своєї духовності.
Ще людська душа
Дрижить, як море,
В незручній западині екзистенції;
Ще потерпає вивериця
Битий горіх брати з твоєї руки;
Кам'яній, кам'яній, кам'яній.
Тільки твердь знає своє самозбереження.

Це – Василь Стус! Зовсім нова поезія.

Іван спитав, чи знаю я Василя Голобородька. Звичайно, знаю: читав. Після Драча, Ліни й Вінграновського, навіть після Стуса – цілком інше. Правда, я читав мало, менше, ніж, скажімо, Мовчана. Щось мені в ньому засвітилося від Ігоря Богдана Антонича, тільки без галицького шлейфу. Природній талант.

– Отож бо! – хитнув головою Світличний. – Цьому хлопцеві треба допомогти. У нього проблеми з університетом, і він рвався на режисерський.

– Спробуємо.

– Ні, він зараз в армії, рік служить. Просто візьми собі на карб. Може, до тебе звернеться. Золотий хлопець, тільки неприкаянний.

Отже, нашого театрального полку може прибути? Є щось привабливе у театральному інституті. Я чув, і Воробйов має потяг до театру, до сцени. Якби ж тільки там не сиділа вся ота волошинська згряя.

Неллі – сьогодні тридцять. Уперше ми не разом. У Києві самотність почуваєш особливо. Адже тут все навколо **моє**. І разом з тим – чуже, не наше, залапане чужими спітнілими руками. У цьому гарному місті, де заповзялися нищити справжню інтелігенцію, де плодять міщанство й пошлятину, – самотньо, друзів багато, а все одно – як на острові.

Тут виживає хіба тільки те, що римується на «ота» – підлота, бруднота, глупота, шамота... А ще – свинота, нудота й соромота...

Києве, Києве, коли ми тебе від того вичистимо? Хіба двірників закликати з Галичини й Волині, аби пройшлися з мітлами й вимели весь мотлох? Так хочеться, щоб хоч Оксана змогла колись жити у гарному й **порядному** Києві, де принаймні говорили б нормально, – як у Львові, – українською.

Однак послухаєш часом, що саме іноді дехто говорить українською, подумаєш: краще б уже ти балакав китайською. Та це вже я, здається, цитую Лесю Українку...

Злий став і роздратований.

З «народної творчості» у Києві – нецензурне:

Говорила баба діду:
– Я поїду к Білодіду,
Ізучу двомовну мову
І вернусь обратно-знову.
А дід бабі: «Не пизди,
К Білодіду нет їзди, –
Туди не ходять поїзди...»
Отже, Київ ще не вмер?

Поліщук назвав дочку Елею-Люциною.Єля – від Електрика. А чому «Люцина» – вона й сама не може пояснити.

А я знаю. Читав Цицерона («Про природу богів») там у розділі XXVII: «Луна (luna) названа так от висече (светить), другое ее имя – Люцина...»

Додаток

РОСІЙЩЕННЯ ДОНБАСУ

Донецький кряж – це перлина української землі – став тепер болючою раною України. Шовіністична Москва повела на цей «Донбас» посилений наступ більшовицьких російських націоналістів, намагаючись відірвати донецьке робітництво від України та

створити з нього всеросійську авангарду. Висліди того наступу виявились дуже скоро. Не минуло й двох літ від його урядового проголошення, а вже В. Поліщук у повісті «Металля і вугілля» констатує, що жіноцтво в Донбасі говорить ще по-українськи, але мужчини всі по-російськи.

Якими шляхами переводять російські більшовики свої шовіністичні пляни в Донбасі – це посвідчає історія літературних змагань донецьких письменників. Літературний рух у Донбасі розвивався від 1917 р. й за часів М. Скрипника почав уже краще виявлятися у своїх українських формах. Незабаром з'явився замітний український журнал «Літературний Донбас», що за редакцією Г. Баглюка почав виказувати оригінальні явища. Однак український літературний рух здавлено в Донбасі скоро. В 1933 р. вийшло ще два випуски українського «Літературного Донбасу», але вже найближча книжка того журналу (10–12 за 1933 р.) має титул – російський «Литературный Донбас» і називається: «Орган Донецкого Областного Комитета Союза Советских Писателей Украины». З того часу перемінився цей місячник на російський.

Причина тієї переміни виявлена в резолюціях Першого З'їзду совітських Писателів і літкружковців Донбасу за доповідями Селівановського й Землячки в 1933р. Третій пункт тих резолюцій постановляє: «Перед молодістю літературою Донбасу як складовою частиною літератури ССРСР стоїть завдання скріпити нерозривний зв'язок із літературним рухом усіх народів ССРСР, обмін досвідом та підкріплення роботи в підготові та зрості українських совітських письменницьких кадр. З'їзд домагається від всіх письменників і літкружківців Донбасу безпощадної послідовної боротьби з найменшими проявами контрреволюційного троцькізму й місцевого українського націоналізму, що являється в данну хвилину головною небезпекою на Україні, не ослабляючи при тому боротьби з великодержавним шовінізмом... «Отже в результаті: переведено редакцію «Літературного Донбасу» з Артемовського у Сталіне, звільнено – розуміється – Баглюка з редакції, а журнал перемінено на російський («будем виходить в основном на русском языке»).

Боротьба проти українського націоналізму стала головним завданням совітських донецьких письменників. У дійсності означає це похід найчорнішого російського імперіялістичного шовінізму,

з повним подавленням української гадки в слові та ідеї. Почалась справжня оргія російського шовінізму під покришкою більшовицької інтернаціональної пропаганди. Літературу в Донбасі захопили жиди і росіяни. «Літературний Донбасс» уже майже не містить творів українською мовою – українська проза вже зникла з його сторінок, полишилося ще хіба декілька дрібних віршів, що посвідчають тільки про руїну українського життя в Донбсі. Російська мова запановує тут з повним шовінізмом нетерпимої Москви.

А ідейно? Твориться особливша література. Вона російська не тільки мовою, але й усім змістом. Власне в Донбасі, отже на Україні, повстала російська література з виразною метою: російшити Україну. Місце дії в тій літературі – Україна, але ціла та література сконструйована так, щоб з усіх боків здобути душу України для шовіністичної ідеї всеросійського імперіалізму.

Ця стаття – з архіву Ганни Бегічевої.

(на жаль, витинка без дати і невідомо з якої газети. За стилем – газета галицька, а дата – очевидно, 1934 рік.

Поруч була стаття Якова Савченка «Людина – маса» з газети «Більшовик», за лютий 1924 року, бо це рецензія на прем'єру, а вона відбулася у Києві 14 лютого 1924 року).

«ЛЮДИНА–МАСА»

4-а майстерня «Березіля» виставила нову прем'єру «Людина–Маса» – в постанові Гн. Ігнатовича.

Ця п'єса Толлера значно слабіша його ж таки п'єси «Машиноборці». В «Людині–Масі», як і в «Машиноборцях» – постановка проблеми класової боротьби, при чому в найкращу добу для пролетаріату – під час імперіалістичної війни. Така тема, взагалі є характерною для творчості Толлера. Так само характерним для Толлера є й те, що проблему класової боротьби він ставить більше в площину морально–філософського змагання світоглядів пануючої та гнобленої клас, не даючи чіткої інтриги, фабули до того змагання.

Особливо це помітно в «Людині–Масі». Майже вся п'єса – філософська схематизація, теоретичні суперечки між ватажком робітни-

ків та якоюсь абстрактною фігурою ідеалістично – меншовицького гатунку. Більше внутрішньої дії, більше психологічної колізії, аніж – конкретної, реальної. Більше статичної класової емоції, аніж класового чину.

Коли б з п'єси викинути сцени біржі та два-три моменти з повстання робітників, – від п'єси лишився б голий кістяк патетичної декламації, дешевих і потертих прийомів агітаційних промов, якогось невиправного трагізму. П'єса погана, монтаж – елементарний. Сюжет не загострений – без окресленої колізії, без «відпору». Майже не сценічна. В читанню вона більше справила б вражіння.

Другий дебютант з молодих березилевських режисерів Гн. Ігнатович – узяв на себе надмірне завдання довести до порядку слабо сконструйовану п'єсу, сценічно перетворити психолого-філософську постановку класової боротьби та класової свідомости пролетаріату. Треба визнати – режисер багато поклав праці, виявив чималу майстерність в загальному оформленні й монтажі сцени, але все таки – також треба визнати, – його зусилля не дали значних наслідків. Режисер не зміг (та, здається, взагалі це неможливо) подолати філософії та теоретичного шитва п'єси. П'єза задушила режисера своєю фрагментальною хаотичністю, відсутністю зовнішньо-фабульної дії.

Через те то «Людина-Маса» промовляла до глядача найбільше як п'єса, а не як театральна річ, не як режисерський продукт.

В прем'єрі більше домінував Толлер (автор), а не режисер.

Там же, де режисер брав собі слово – також не зовсім гаразд було.

Перш за все треба одзначити, що молоді березилівські режисери не засвоюють від Курбаса його майстерности, що при використанні їх дебютантами ці елементи набирають характеру уїдливого штампугу, трафаретки. Особливо ця трафаретка «від Курбаса» помітна на «Людині-Масі». Будова масових сцен, характер жесту, способи рухового виявлення колективної психології – все од Курбаса. Але, розуміється, в блідій і разом з тим – в утрированій копії. Нарешті, сам спосіб режисерського сприймання а далі й інтерпретації емоції (колективної чи індивідуальної) – також повторювання Курбаса та ще в його помилках. А саме – це: трагічний тон, нахил

до мелодрами, обважнювання психологічними аксесуарами, – часом дрібничками, – цілої композиції.

Це все єсть у Гн. Ігнатовича – в «Людині–Масі». І, на жаль, в підкресленню, в переборщенню, в утрировці. У Курбаса ці «дуже неприємні» ролі тонуть у великому напруженні загальної фактури, а у Ігнатовича – штамп, місцями навіть – пародія, засмічення фактури.

Коли ж спинитись на хибах, що мають самостійне походження від самого поставника «Людини–Маси», і що дуже яскраво позначались на постановці, треба категорично осудити: проблеми схематичних алегорій та містично–мелодраматичного виявлення класової (пролетарської) психіки. Це–звучить фальшиво. Це–показчик–режисерського безсилля.

Містика: Зловживання прожектором, гашення світла, непояснені режисером короткий масовий гул чи стогін за сценою, чи в п'ятимі на сцені, таємниче появлення й зникання окремих груп робітників, мелодраматичний патос колективного деклямування чи діалогу. Місцями той патос переходив до виття.

Алегорія: ціла трактовка меншовицького ідеалістичного світогляду (Гаккебуш) – вся в алегорії і в мелодрамі. Сцена з привидами – особливо.

До слабих місць також треба зачислити всю другу дію. Маса безпорядно рухалась з кінця в кінець сцени, замогильним голосом промовляли, патетично ломали руки погано.

Проте режисер не скрізь був розгублений. Кілька моментів в постановці таких, що навіть глибоко зворушують. Сцена біржі вся в цілому, появлення біржовників, «шанування героїв вітчизни» – дуже майстерна робота. Також сильний момент – рішення маси розпочати постання. В цій сцені – велике напруження класового гніву розв'язано могутнім руханням мас.

Оригінальна сцена в фактурному значінню появлення капіталіста з ліхтариками, але.. дуже вона нагадує такий же прийом у Мейерхольда.

Загалом же вся постановка – невиразна в своїй конструкції, реалістичні прийоми перемішані з алегорично–містичними, героїчний класовий патос підсолоджено мелодрамою; масові сцени –

трафаретні, нудні, мертві. Конструкція розліталась на фрагменти. Центрального місця не було в постановці. Постановка не розряджена. Чимала й серйозна режисерська робота виповнена тільки в окремих частинах композиції. Але й це вже плюс дебютантові.

Поза всім тим постановка має все таки корисне соціально організуюче значіння.

Станки (Меллер) дуже допомагали режисерській роботі в позитивній її частині. З кожним разом Меллер все більше й більше стверджує репутацію оригінального майстра.

З окремих виконавців – цілий час імпонував і зворушував – Маляренко. Гаккебуш, прекрасна артистка – в ролі ходульно-фальшивої меншовицької постаті (ходульність – вина Толлера) почувала себе не певно, впадала часто в мелодраматичний тон.

Я. САВЧЕНКО

**Вівторок,
8 квітня 69**

**Лист від Нелі:
6.IV. 1969 р.**

*Лист від Нелі –
6.04 (мені 90 Києва)*

Мій славний, – тільки сьогодні, ти знаєш, змогла сісти за роботу – і то чисто організаційну...

Арк(адій) Миколайович¹⁰ посидів зі мною добре й детально. Виявилось, в цілому не стільки треба міняти (це дуже просто), скільки додавати; тоді урівноважаться акценти.

Основна претензія у нього – що Курбас поза історичним і культурним процесом. Це-то я зроблю, хоч воно не так просто, як здається (витрачу літо), а ось 3-й розділ даватиму йому на предмет найактивнішого втручання (чого він не робить).

Бесіда з Дмитрієвим була відчайдушною. Він не відстає від мене – міняйте, думайте... В інституті знову починає працювати ідеологічна комісія райкому.

У нас утворили міжсекторальну групу з національного мистецтва («національним» тут називається все, крім російського?) Від

¹⁰ А.М. Анастасьєв, театральний критик.

нас туди увійшли – Кайдалова (нова), Анастасьєв і Сечин. Щось видаватимуть. А Рудницький запропонував секторові продовжити видання 6-томника національного хронографа, дуже важливого, – в одному томі. Це добре.

Ото й усі новини. Кажуть, Андрій Попов подав у відставку (?)..

Настрій у всіх важкий.

...Завтра мені 30. Невже?

«Как мало пройдено дорог, как много сделано ошибок?!»

Як нічого не зроблено!

... Так хочеться бути просто з тобою у цей день. Я мало не вирішила їхати сьогодні, на все плюнувши. Але ми все одно - іншого дня зустрінемо з тобою моє 30-річчя. Так, зайчику? Дочекайся мене.

Я думаю, **нічого там не вийде**.

Лише тут, у Москві, будемо домагатися істини. Тільки так! Вони не повинні вважати, що такі як ти люди можуть бути поза єдино можливим – творчим життям. І звідси ми зробимо для Курбаса і для нас усіх – може, більше, ніж там, під отим «усевидячим оком», під наглядом. Із заборноюю «писать и рисовать». Україна – оселя страху.

Розумію, як ти переживаєш кожну нову відмову. Але мусиш зрозуміти, це – норма. Якби ти міг сьогодні працювати в Україні, життя було б іншим. А воно сьогодні саме таке, як є...

Мій гарний, – все одно має настати час, коли буде добре.

Як Ви?

П. Орисенько, моя дорогенька, не сумуйте, – щось придумаємо! Не дамо подонкам з'їдати Вас! Ви ж наша люба й гарна, і сильна! Так? Цілую Вас.

Ваша Нелка.

Льончику, поїдь до Чапаївки і поцілуй від мене маму, тата й Оксаночку – я їх так люблю – вони навіть не знають, як!

Твоя дика – Я.

Говорили з п. Орисею про Курбаса. Вона, як на мене, **обмежує** його творчість і життя – національно-патріотичним моментом, соціологізує, – як і його радянські опоненти, тільки з протилежним знаком. Між тим творчість – відповідь людини на заклик Бога. Отож ідучи вглиб за Курбасом чи Станіславським, за Крегом чи Ефросом (сьогодні це порівняння здасться комусь натяжкою – завтра й позавтра – ні), ми вертаємося до вершин, до того осяяня, про яке – в щоденнику Леся Степановича («Власне, все моє життя – це...»). І моменти суто суспільні, залежні від державного ладу – лише часткова **публіцистика** їхнього життя. Поза творчістю людини царство Бога неможливе, адже творчість є Божий заповіт, продовження того, що розпочав Він. Є лише або Творчість як шлях до Бога, – або знищення творчості, як шлях до Диявола. Ми живемо у царстві знищення, у царстві творчої ентропії, тих, котрі пливають проти течії – **мало**.

Я щасливий тим, що зустрів Нелю. Від неї йдуть оті промені, про які писав той же Станіславський («лучеиспускание»), вона сама і є втіленням **Творчості**. Їй абсолютно протипоказані **штампи**, в усьому. Тому їй так важко жити у цю препогану добу.

Хочу взяти її на руки й перенести в іншу.

**Середа,
9 квітня
1969**

«Литературная газета» дала з семи ілюстрацій Данченка до «Козацькому роду нема переводу» – лише дві; а **весь мій текст пішов на пси**. Залишили три абзаци. Ото й усе, що зосталося від замовленої **проблемної** статті про Сашка Данченка і ширше – про українську книжкову графіку. Сергеева натякала, що **не гарантує дати це з моїм прізвищем**, мовляв, суतужно з «підписантами», є список...

У пані Орисиному ЛНВ набрів на прецікавенну для себе статтю «Білоруський національний рух» Антона Новіни (Річник XIV, січень-март 1911, стор. 533-545). З епіграфом з Максима Богдановича:

Праці цячэньня вады
Зможэ толькі живое паплыць,
Хвалі ж рэкі заусагды
Тое цягнуць, што скончыло жыць...

ПРОТИ РОЖНА

«Дуже розповсюджена думка, буцімто серед народів нашої планети ті, що досягли вже високого розвитку своєї культури, мають право горожанства, – право на дальше самостійне національне еснування, а всі інші – позбавлені сього права і з національного погляду – засуджені на загибель». Серед тих, які суперечать цьому «правилу» й відродилися – «Чехи, Українці, Литовці, Сербі, Хорвати... відроджується Прованс і Каталюнія...» Отож ми в непоганій опинилися «кумпанії»...

Непогано дати білорусам, хай би почитали про свої визвольні змагання – у мене враження, що знають вони про це мало. Принаймні, загал. Та й московським інтелігентам не завадить просвітитися.

Я помалу-малу збираю такого роду матеріали; можливо, треба буде підготувати **добірку про антиімперські рухи**. Або – опрацювати як розвідку; тут є кілька, як на сьогодні, цікавих проблем. Особливо цікавий оцей матеріал про білорусинів – для нас, українців, для поляків і для литовців.

Основна теза – Білорусь під перехресним вогнем двох ворогуючих станів – польського й російського.

Янка Купала («молода людина, що походить з-під селянської стріхи, без жадної освіти, бо дістала «виховання» – як робітник на поміщицькій винокурні...»)... «посідає таку творчу інтуїцію, таку легкість і ріжнومانітність форми, що, гляди, з часом стане білоруським Шевченком!»

Тут же – ніби на моє замовлення – стаття М. Євшана «Суспільний і артистичний елемент у творчості». Шкода, тільки шкіц. Але за тенденцією – річ украй потрібна, аргумент до нашої дискусії з п. Орисею.

*Білоруський
національний рух*

Мій лист до
Яворівського від
3 квітня

* * *

03-04/1969
(В. Яворівському)

Серйозний мій Володьку!

Опинився у Києві, але не знаю, чи надовго. Йдеться про залучення моєї персони до створення Театру Кіноактора (на базі кіностудії ім. Довженка). Але, запросивши мене, дирекція студії та Комітет не змогли в останню хвилину вирішити все самі; отож учора я опинився на прийомі у Овчаренка з ЦК КПУ. Чоловік, як на мене, приємний і розумний. Розмовляли з годину, та нічого конкретного з тої розмови не вийшло за браком часу, і мені призначено другу з ним зустріч – у понеділок. Побачимо, чим скінчиться.

Якщо все буде гаразд, лишуся в Києві й почну ставити якусь виставу, – а далі буде видно. Нелля до травня теж у Києві, сидить в архівах у справах своєї дисертації.

У Мінську справи мої були гарні. Крім театральних турбот, мав клопіт з перекладами білоруських поетів для української антології, що виходить у Києві. Переклади П. Макаля, що я їх тобі надсилаю, відібрано до антології. Так от я й подумав собі, може, товариш Яворівський, людина висО-О-О-коавторитетна у місті Львові, зможе кудись там прилаштувати переклади режисера Танюка – чи в «Жовтень», чи на радіо, чи на теле..?

Подивись сам, що там можна зробити, (якщо варто, звісно). А як захочеш черкнути листа, буду в Києві (перед тим можна буде зателефонувати туди, краще – годині об 11 вечора). Якщо мене не викличуть до Москви, перебуватиму «в салоні пані Орисі» до середини травня.

Вітай і цілуй Ніну. А Нелля, сама розумієш, переказує тобі різні приємні слова – язик не повернеться сказати вголос. (О!)

Може, надрукують в «Литературной газете» мою рецензію на російську збірку Р.Іванчука (на «Мальви» поки бояться, і дуже). Ска-зали, ось-ось вийде. Вітання моє йому.

Тисну. Будь здоровий.

Лесь Танюк

«Лит. газета», 9 апреля 1969 г.

Роман Александра Ильченко «Козацькому роду нет переводу, или Мамай и чужая молодица», неоднократно переиздававшийся, пользуется постоянным успехом у читателей. И прежде всего потому, что посвящен он неумирающему герою украинских легенд, борцу за народное счастье — Козаку Мамаю.

Издательство «Дніпро» выпустило этот роман в оформлении художника Александра

Данченко и Владимира Юрчишина — автора шрифтов. В книге более 150 рисунков.

Во всех иллюстрациях — тонкое чувство меры, умение найти главную композиционную точку, безошибочно отбрасывать лишнее и сосредоточить взгляд на основном. Александр Данченко, мастер самобытный, талантливый, глубоко чувствует своеобразие национального характера, украинского юмора, так щедро отразившегося в романе Ильченко. Здесь воспроизведены две иллюстрации из этой книги.

*Художник і книга
(О. Данченко)*

* * *

10 квітня 1969 року

Чортів Яворе!

Сьогодні прислали мені з Мінська твою поштівку. Я тим часом уже побував у Москві, потім – два тижні в Києві, потім знову прибув до Москви – з тим, щоб завтра полетіти з Неллею до Києва. А ти все відповідав мені у той Мінськ. Що й казати, – молодець.

Виставу у Мінську я здав, – все гаразд. Вона йде й має успіх у глядача. Головний режисер пише, що завдяки їй театр нарешті виконав фінансовий план (!) та ще й перевиконав. Приїздила до Мінська київська телегрупа, 14-го показуватимуть мою виставу по київському телебаченню.

*Мій лист до
Яворівського Вія
10 квітня*

Справи мої з Театром Кіноактора – пшик. Директор кіностудії Цвіркунов викликав мене, я приїхав. Потім виявилось, що він **само-чинно** вирішити питання про зарахування мене в штат не може. Мусив піти до Іванова, який керує на Україні всім кіно. Той теж **не зміг** вирішити сам. Мусив радитись в ЦК. Там (десь чи не на самій горі) питання теж **не вирішилось**, а Цвіркунов поїхав на 10 день до Москви. На тому тижні повернеться, і тоді я повинен зайти до нього. Гадаю, нічого путнього зі всього того не вийде; ситуація для відкриття в Києві Нового Українського Театру найбільш непридатна – з усіх okazji, що траплялися.

Отже, сидітиму поки в Києві, щось писатиму, перекладатиму, тощо. Хочу укласти збірку перекладів з Аполлінера. А там буде видно.

Пиши мені обов'язково – Київ-4, Пушкінська, 20, кв. 31, Стешенко Ір. Ів., для мене. Нелля теж буде тут, писатиме свою дисертацію. Вона молодець, але їй теж непереливки.

Тисну. Вітай Чайку, люби й цілуй.

Твій Л.Т.

Стаття «Знаменіе
лета» для «Л.Т.»
Р. Іванюк

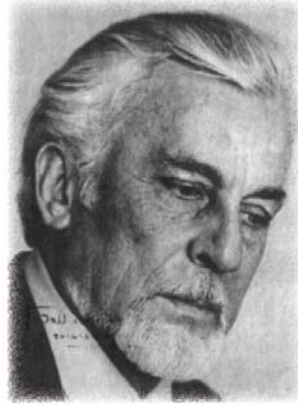
ЗНАМЕНИЕ ЛЕТА

«Метет, догуливає над миром моим то-полиная метель – знамение лета», –

заканчивает одну из своих новелл украинский прозаик Роман Іванюк. «Тополиной метелью»¹¹ назван сборник рассказов Р. Іванюка, недавно изданный «Советским писателем» в авторизованном переводе Ю. Саенко. Сборник этот – знамение лета в самом прямом значении слова. Летевшие на белых парашутиках тополиные семена этих рассказов (а среди много и ранних) упали на благодатную почву и, зацепившись за землю, проросли зелеными саженцами; один из этих саженцев успел превратиться сегодня в стройное деревцо романа «Мальвы». Русский перевод романа пока еще не опубликован; на Украине

¹¹ Роман Іванюк «Тополиная метель». Рассказы. Авторизованный перевод с украинского языка Юрия Саенко. «Советский писатель», Москва, 1968.

роман полюбился многим, успев вызвать в прессе большую полемику. «Мальвы» — это уже само лето, а не только его знамение — лето созревания, лето туго налитого колоса. Роман историчен в самом широком смысле этого понятия, и отнюдь не потому, что время действия в нем — XV-XVI столетие. Уйдя в глубь веков, автор сумел добыть в них, по выражению писавшего о романе на страницах журнала «Дніпро» В. Яворивского, «истины не обыденные, не десертные однодневки, а истины, которые понадобятся где-то впереди, и непременно лягут в основу проекта будущего».

Р. Іваничук

Успех романа «Мальвы» не случаен. Зрелость Р. Иванычука — результат сложной творческой жизни, последовательного преодоления автором своей ранней литературной однозначности. Первые его пробы хотя и отмечались самобытностью, но были в чем-то декларативны. Таков рассказ «Прут уносит лед» (так назывался первый сборник рассказов Р. Иванычука, вышедший в 1958 год), — в сборнике «Тополиная метель» он весьма статичен. Таковы резюмирующие концовки в новеллах «Доктор Бровко», «Новогодний бокал за счастье», «Воровство?», «Кинжал», вошедших в сборник. Если последние точки новелл, скажем, Эдгара По, меняли структурные основы сюжета, коллизии, сообщали всей истории «под занавес» неожиданно новый смысл, то у Р. Иванычука в его ранних рассказах концовка не всегда несла новую информацию. Чаще всего она только подробнее объясняла известное. Недоверие к читательской понятливости толкало автора к излишней прямолинейности, к разжевывательной логике, к боязни сложного глубинного анализа. Эти недостатки Р. Иванычук почти преодолел в своей трилогии «У столбовой дороги». Роман концептуально прост, автор сознательно избегает предельных положений, сюжетной остроты, внешней многослойности; самое ценное в романе — время (1935-1945), отражен-

ное через сложность поисков человеческой контактности, нерасторжимость психологического с социальным, идеологическим.

Внешняя непритязательность рассказов, опубликованных в сборнике «Тополиная метель», некоторая замкнутость действия в пространстве и времени, апелляция в основном к сугубо моральным категориям, — все это служит у автора как бы катализатором энергии, направленной на раскрытие внутреннего мира его карпатских героев, умеющих знать «то, что будет, и видеть то, чего никогда не бывает» (почти Рудольф Штейнер!). Он конденсирует узкий луч своего внимания на порой незаметных движениях человеческой души, и души не абстрактной, общечеловеческой: в центре его лучших новелл стоит он сам, со своими надеждами и сомнениями, со своей поэтизацией милого его сердцу Прикарпатья, страны легенд и подвигов. Писатель родился в горной деревушке возле живописного Косова, столицы мастеров западноукраинского народного прикладного искусства. Человек здесь живет органической связью с окружающей красотой; вне духовной чистоты и свежести природы он немислим. Он страстен. Он любит и ненавидит — полной мерой. Его страдания никогда не опускаются до самоистязания. Он существует либо в трагедии, либо в площадном фарсе; среднеарифметическая логика цивилизованного компромисса вызывает в нем, мягко говоря, недоумение. Он доверчив, и его целомудрие — результат не привнесенных нравоучительных правд, а — следствие определенного (патриархального) уклада жизни, следствие происходящей в нем постоянной подспудной борьбы за единство человеческой личности с миром шумных горных речек, ароматных елей-смерек, пятнистых коров с медными звонками на шеях, виднеющихся из тумана вершин Говерлы и Попа Ивана.

Таковы люди из рассказов Р. Иванычука. Они достоверны, выразительны, действенны. Главный лирический герой автора, человек двойственный, рефлекторный, сомневающийся, вступает во взаимодействие с этими натурами, в чем-то более цельными, но в чем-то и менее сложными в своей органике. Из этого поединка обе стороны выходят обогащенными. Такой схемой можно было бы определить основную структуру рассказов Р. Иванычука

о Прикарпатье, — разумеется, определить очень общо, игнорируя целые пласты психологических сложностей, тонкой нюансировки и др. Цель этого взаимодействия — познание мира, изучение тайн человеческого общения. К открытию некоторых из этих тайн автор в лучших своих новеллах приблизился вплотную.

Автора раздражает присущий многим рассказам о Карпатах умилительно-туристический взгляд на вещи. В новелле «Рододендроны» его герой с рюкзаком за плечами и с тетрадью записанных песен путешествует в Карпатах. Как и полагается, он красиво говорит о «величии украинской Швейцарии», собирает роскошные высокогорные цветы, чтобы подарить их «стройной, как елочке», девушке-гуцулке, сбивающей брынзу. Но представление о красоте этого мира у героя рассказа — книжное, вторичное, буафорски театральное; в самом главном он тут чужой. Герой Р. Иванычука уходит из новеллы с новым пониманием красоты, которая не есть нечто отдельное от жизни, от ее грубых мозолей, от ее риска, от ее безжалостной повседневности. Протест против красивой праздности становится утверждением многообразия жизни.

Национальное, народное становится для Р. Иванычука не только формой, но и содержанием; автора интересует национально-психологический комплекс современного советского человека в его социалистическом выражении. Близость к своей нации помогает автору проникнуть в психологический и эстетический мир иных народов. Интересно, что и там, где украинский автор отрывается от привычной географии, где он восходит на вершину Мамед-Дага, записывает легенды о красавице Загре и богатом Сейткамале, охотится в пустыне на орлов или пытается под синевой азербайджанского неба нарисовать глаза девушки Айны, он находит краски самобытные, яркие, слова звонкие, чистые, незатертые. Об этих людях он пишет как о своих старых знакомых; он заставляет нас полюбить их так же как и синеглазых гуцулов. Пишет Р. Иванычук о них без той фетишизации «местного колорита», которая превращает иные рассказы в справочники по этнографии. Человек и страсть — вот что волнует здесь Р. Иванычука. Он как бы пытается выяснить, что же чем руководит — человек страстью или страсть человеком. В этом смысле новеллы его в

чем-то романтичны, а герои несут за собой шлейф размышлений о судьбах народа, о будущем, о великом подвиге современника, призванного творить завтра.

Язык перевода органичен и прост. Пожалуй, не всегда сохранено в переводе своеобразие авторской стилистики; иногда переводчик забывает о мелодичности языка Р. Иванычука, о его эмоциональной насыщенности. Легкость перевода Р. Иванычука на русский язык только кажущаяся. В его прозе большую роль играет темповая нагрузка речи, ритмические перебивки длинных фраз драматическими вставками и др. И в этом смысле в переводе Ю. Саенко существуют определенные психологические потери, без которых можно было бы и обойтись. Пожалуй, стоило бы проявить и бо́льшую требовательность при составлении сборника. Главный же недостаток сборника в том, что русский читатель знакомится с Р. Иванычуком не в самом современном варианте: сегодняшний Р. Иванычук глубже, интереснее, диалектичнее, социальнее, чем тот, который встает перед нами со страниц изданных на русском языке рассказов. Но это уже частности.

«Тополиная метель» — действительно знамение лета талантливого львовского прозаика Романа Иванычука. И знамение уже оправдавшееся, так как сегодня творческое лето Р. Иванычука — в самом разгаре.

ЛЕСЬ ТАНЮК

*Лист до мене
від Б. Ганаго*

* * *

13 апреля 1969 года
Від Бориса Ганаго з Мінська

Дорогой Лесь Степанович!

Как решилаь Ваша дальнейшая судьба?

У нас без особых перемен. Вчера было общее собрание, которое прошло на редкость мирно и на котором отметили улучшение работы театра. Если за первый квартал прошлого года убыток составил 8 тысяч, то в этом первом квартале мы дали прибыль в 2 тыс. Спектакль Ваш идет нормально. Хорошо принимается детьми. Учителя не все одобряют. Вероятно, узнают себя в Фреккен

Бокк. Недавно смотрели работники Киевской студии телевидения. Позавидовали, что у них в ТЮЗе нет таких спектаклей как «Мальш», «Три мушкетера», которые они взяли для показа по телевидению. «Мальша» они дадут в эфире 14 апреля. Правда, выбрали второй состав. Кстати, Турмович растет.

Пожалуй, уже сложилось единое мнение, что 1-ый акт нужно сократить минут на 5, а то и более. Я пока на такую хирургию не решился. Может быть. Вы посоветуете как сделать?

Числа 13-14 должен быть в Москве. Был бы рад увидеть Вас. Высылаю Вам программку «Мальша».

Нэлле Николаевне порекомендуйте прочесть в «Технике молодежи» №3 за 1969 год статью «В лабораторию приходит «маг».

Жду Ваших весточек.

Привет Нэлле Николаевне.

С уважением Б. Га

Ще дванадцять сторінок листів від Юзка, «на храненіє», як каже наша спільна з паном Юзком Джульєтоська. Щоразу одне і те ж: спершу вона ні в яку не хоче й говорити про листи, на другий день сідає і читає нам усе підряд, а на третій починає переживати, що можуть пропасти, – отже, ти мусиш мати копію, я зроблю, тільки ж дивись, щоб у тебе там ніхто не поцупив. І переходить на Скалій або на Авдієву, які нібито за тим полюють...

Бідолашні мої березильці...

Листи – 21-27; від 4 грудня 1968, від 10 грудня; від 9 січня 1969, від 26 січня, від 25 лютого, від 26 лютого, від 7 квітня.

Тут він переповідає про історію з гастролями у Тифліс. З цікавого для мене – про дружбу Ахметелі зі Сталініним (фото на стіні в кабінеті) і про його ворожнечу з Марджанішвілі, яку він (Юзко) оцінює як «конструктивну».

Гірняк пише – «газard»...

Мармурова плита з іменем Курбаса на дверях кабінету Ахметелі – цього не вигадаеть. Штрих унікальний. Але

**Неділя,
20 квітня
1969**

*Листування з
паном Юзком*

Гірнякові більше в пам'яті шашлики й банкети, ніж вистави: ні, він таки живий чоловік, Йосип Йосипович!

Курбас вважав рецензентів «на висоті свого плеча».

Грузинська мова Курбаса – виступ на привокзальній площі.

Ахметелі очолював грузинських «вуспівців»?

А чого вартий такий пасаж:

«Наприклад, коли я спитав Веріко Анджапарідзе, яка причина гризні між їхніми театрами, то вона відповіла, що «ахметелівці» вважають, що в їхньому театрі більше «князів» ніж у них, тобто в «Марджанівців», а це є навпаки – «в нас більше князів». Це, звичайно, був застольний анекдот, але з нього пробивалась картина загальної ситуації...»

Фінал одного листа: «Дуже прошу вітати добрих людей, гарних і милих жінок, а особливо Неллю і її надійного супруга». Приємно, ще й як!

Нотки безнадії у Курбаса – 1932 рік, подорож: Афон, Сухумі. Колись неодмінно візьму Неллю й Оксану, і ми пройдемося-проїдемо тими шляхами. Неодмінно!

Останній при Курбасові директор – Лукіяненко?

«Толя Петрицький» – на вулиці, вимахуючи ціпком: «Я этого фашиста Курбаса и его гадостный театр уничтожу» (лист від 10 лютого 1969)

«Ще в 1919 році Курбас, під впливом Крега, стає абсолютним режисером...» (лист від 7 квітня 1969)

Крім фактів, найцінніше – інтонація. Він ніби знову програє всі ті моменти, якими жив тоді, – і ніби відчуваєш: воскресає, проявляється, як на фото.

Я вже казав пані Орісі, колись треба буде видати ці листи – діалог про Курбаса через океан, Джульєтта й Ромео, князь і княгиня української сцени... Бо то не тільки історія – в кожному рядку світить день сьогоднішній, **крізь** історію. Тим воно й цінне, їхнє листування. Дай Бог їм його продовжити.

Не маю симпатій до Віталія Коротича, але за цю справу (привіз адресу) я йому вдячний. Хай тут можуть бути

й «інші інтереси» – чорт його бери! Головне, що пані Орися та Йосип Йосипович мають змогу все згадати, а ми – змогу прочитати. Це справді скарб.

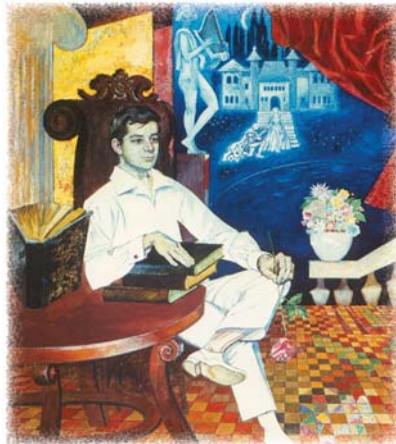
У листі до Неллі не все вмістилося, і тон може надто оптимістичний. На глибині я відчуваю, що Київ морочить голову, і краще хай за діло береться Мерзлікін – принаймні, реальність не вийде...

Забув похвалитися Неллі й походом на Репіна.

Алли не застав. Але з Віктором – це вдалося. Слава Богові, настрої у нього бойовий.. А з робіт останніх – найдужче сподобався портрет нашого наймолодшого колеги – Сергія Білоконика. Робота не велика, Але й не мала – метр на метр, темпера. За манірним столиком сидить, заклавши ногу на ногу, замислений джентльмен у білому, не в кріслі – у фотелі, за пані Орисею, такий собі вольтерівський фотель. У глибині театральна завіса, за нею – відверто декоративний «пейзаж» – блакитна місячна ніч, старовинний замок, при і пред нею на колінах – декоративно, виразно, не без гумору.

Самого Сергія він трохи засерйозив, той ще все-таки хлопчисько. Але недаремно пані Орися називає його професором – він справді хлопчина (вже!) структурний, а не просто «архівний в'юноша». Віктор втулив у цій роботі його перспективу – з цього хлопця вийдуть люди. І хоч би як часом бурчала проти Сержа непостійна пані Орися, Зарецький ближчий до істини. Він малює не рукою – інтуїцією. Каже – перечитував Уайльда (!)...

А ще дав йому в руки троянду (коханка) і книжки на столик, плюс розкритий фоліант (чомусь

С. Білокін

Тр. Халимоненко

*Моя відповідь
Йому віт
10 квітня*

стоячи). Суміш символізму з романтизмом + усмішка автора + «надзвичайно серйозне» обличчя героя.

Гарна робота. Показував Вітько й багато іншого., Але цей портрет я запам'ятав найкраще.

Взагалі у Віктора зараз якийсь чисто театральний період. Хоч портрет Гриця Халимоненка зовсім інший. Без усмішки.

Хотів, щоб я подивився «Вітряк». Іншим разом.

* * *

10 апреля 1969 года
(До Б. Ганаго у Мінськ)

Дорогой Борис Александрович!

Письмо ваше получил с большим опозданием, т.к. находился в Киеве. Рад, что в театре дела идут все лучше. Мой самый искренний привет всем участникам и неучастникам «Карлсона». Буду смотреть 14-го спектакль в Киеве по телевидению (завтра лечу туда вновь).

Пока у меня ничего не выяснилось. В Киеве – сплошные обещания, чем их больше, тем меньше верю в реальность создания нового театра. Благие намерения требуют еще и решительных действий, а этого я там и не вижу. Но – выясняю.

В Москве у меня состоялось свидание с Владыкиным. Поговорили довольно приятно, ему уже было известно о спектакле в Минске, и он настойчиво советовал мне ехать в Минск еще и все говорил, что вот-де он позвонит Вашему министру, чтобы тот принял меня с распростертыми объятиями. Но сами понимаете, Борис Александрович, я активнейшим образом просил его этого не делать – зачем еще и министра тревожить? Как бы задним числом какого нагоняя не было. Он согласился со мной и обещал не звонить министру.

Жаль, не увижу Вас в Москве, когда Вы приедете 13-14-го.

Напишите о своих планах. Как у Вас складывается следующий сезон?

Относительно сокращения 1-го действия «Малыша» по времени – в этом есть смысл. Нужно проверить – может, там слишком много музыки? И реплики на занавес и на круг можно давать раньше (Лиля пусть крутит круг на действии, чтобы оно шло непрерывно, слово за слово). Можно сократить: 1-ю песенку Карлсона (они ее оба плохо поют), длинный кусок с паровой машиной – уменьшить, не затягивать сцену с Пелле-Бетан и их перепалку, снять один из музыкальных номеров на крыше. Если номер с котами идет плохо, снять и его и сразу переходить на пожарные сирены; раньше давать финальную музыку на конец 1-го акта. Но все это нужно проверить, чтобы не обкарнать спектакль по живому телу ради каких-то 5 минут.

Еще раз привет всем. Всего лучшего!

Лесь Танюк

З просторої статті про Берлінський театр «Всесвіт», всупереч обіцяному, дав лише такий собі куций інформативний клаптик (2), що не варто було й ставити під ним моє прізвище. Зате аж тепер одержав від Павла М.(урашка) свою статтю про театр і його тривалу сплячку, через яку мав оті «проблеми»...

Дійшло.

Перечитавши спокійним оком, дійшов висновку, що тон публікації навіть **поміркований**, – порівняно з тим, як я оцінював ситуацію тоді і як написав би про це **зараз**. Там у мене ще була чисто Дзюбина ілюзія – прочитають, зважать на аргументи й бодай трохи розтривожаться станом справ. Якби ж то! Нікому з них нема діла до театру, і порятунок потопуючих – справа самих потопуючих. Як Мюнгаузен, український театр має витягти себе з болота за волосся, і витяг би, якби не тримали його в тих корчах відьмаки з міністерської та іншої колекцій. Якби!

**Вівторок,
22 квітня
1969 року**

*Берлінський
театр
«Дружба»*

Ні, сьогодні я написав би все різкіше, і подав би різючіші приклади. Вакханалія, яка розгорнулася у Москві навколо кращих вистав і кращих режисерів, навколо редакції «Театру» і «Нового мира», – не піддається порівнянню з тим, що я оскаржував у «Летаргії»... То були дитячі забавки після хрущовської хвили (не беру історію з «Гускою» і Одесу, бо це **моя** історія, – жодної такої іншої на Україні не було... хіба тепер починається...). Нині все набуває вигляду ретельно спланованої на всіх широтах і висотах кампанії, – на всіх фронтах; **добре продуманої**.

«Транпор» з
Аполлінером

Якщо продовжити про друк, то приємно було потримати в руках перше число «Прапора»; завдяки пані Орисеньці там проскочив мій Аполлінер. Переклад самої Княгині – зразок, мені далеко. Треба забрати у них ті тексти, які не пішли...

А в «Народному календарі» (я посилав у «Дуклю», а пішло тут; мали дати в 1967 році, а вийшло вже після серпня) – я в гарному оточенні. На обкладинці два Марчуки (а ще кілька – в тексті), Євген Безніско (Залізник, Довбуш, Сліпий і Перебендя), Шевченко Панаса Заливахи (той самий, наш!), «Минають дні» Холодного. Є невиразно-описовий нарис про український театр у Пряшеві і – дуже гарна публікація Дзюби про Миколу Вінграновського, датована березнем 68-го.

На ст. 127 – Василь Стус:

Вірш
В. Стуса

Як нам порозумітись – душу в душу
і серце в серце? Тишею. Без слів.
Як нам порозумніти – без жалів,
без нарікань, без сліз?
Невже я мушу
сторч головою западать, мов в прірву,
у карооку кару? Падають так,
щоб знітись і зникнути. Розтанути,
ввійти в єдиний звук, єдину віру,
в просторі очі, ніби в тятиву.

Ввійти стрімкою пружною стрілою,
і відчувати дикою бровою,
що тільки мить – і дивом задивлюсь
і задимію димом. І вогнем
прорвуся. Ти ж, моя гірка покаро,
підійдеш, візьмеш головешку з жару
і жально усміхнувшись, не збагнеш,
І що, й до чого.

*Квітневі тези
про Київ*

«КВІТНЕВІ ТЕЗИ» про Київ:

Опісля протестних листів, – крім того, про що я писав раніше:

- виключили із Спілки Художників Аллу Горську, Люду Семикіну (про яку Сергій Білокінь каже, що вона українка і справжнє її прізвище – Семикінь), Галю Севрук, Івана Литовченка, Довганя Бориса і ще чоловіка з п'ять. Зарецькому вкатали сувору партійну догану. Особливо лютували Бородай і Лопухов;
- з інституту історії вигнали Михайла Брайчевського, якого люто ненавидить Скаба, котрий пішов з ЦК й очолив інститут. До речі, академіком його затвердили за кілька передовиць у газеті. А Брайчевський – талант від Бога, – кандидат наук (докторської захистити йому третій рік не дають). Сидить без роботи і без грошей. Скаба про Брайчевського: «Нечисти не потерплю!»
- Ірині Заславській, кандидатів фізико-математичних наук, висловили політичну недовіру й зняли з посади;
- звільнили з Інституту Рильського Леопольда Яценка, чоловіка просто божого й безборонного; не уявляю собі Києва без Леопольда.
- звільнили з інституту літератури Леоніда Коваленка;
- вигнали з Інституту мовознавства Зеню Франко;
- вигнали чи виключили з партії Генріха Дворка, прекрасну людину, доктора наук; абсолютно безпідставно, – просто чесний хлопець, не захотів пристосовуватись і брехати;
- з університету звільнили Боднарчука, талановитого математика. Тут уже постарався ректор Швець, біг попереду прогресу. Погрожував кожному, хто не проявив «рішучості». Мракобіс і бісом-

- рак Г. Положій, член-кор, зарекомендував себе у цій ситуації як Смердяков...
- Березанському й Скороходу (член-кореспонденти) «не рекомендовано» віднині викладати в університеті, – «згубний вплив на молодь». Воно й звісно – говорити молоді правду – згубно;
 - з художнього Інституту виключили Алісу Забой (Володя Прядко);
 - двічі звільняли дружину Леопольда Яценка вчительку Лїду Орел;
 - виключили з партії Івана Драча, – прелюдія до чого?
 - з інституту кібернетики – Льоню Плюща;
 - погорів Гриць Міняйло з інституту мікроприладів, той самий, котрий створив після КТМ дискусійний клуб «при ЦК ЛКСМУ», – звільнили з роботи;
 - на київському радіо працювала Рая Мотрук; не послухала заборони й пішла до пам'ятника Шевченкові 22 травня; звільнили;
 - з інституту зоології вигнали Г.Бачинського;
 - у грудні – арешт Бориса Кочубієвського, подав на виїзд до Ізраїлю. 20 січня справу передали до суду, звинуватили у поширенні «клевети» у Бабиному Ярі. Найпарадоксальніше, що донос на нього написали **два євреї, жертви Бабиного Яру**, – про них є у книжці Кузнецова «Бабин яр». Донос у КГБ! От я й згадую, що у фашистів була і єврейська поліція, – наприклад, у Варшавському гетто. Але євреї люблять більше писати про українських поліцаїв;
 - нова хвиля утисків греко-католиків. Торік у жовтні – десять обшуків з вилученням церковної літератури. У січні виявили й арештували підпільного єпископа Величковського, – хворий, 70 років;
 - у пресі взяли за Михайлину Коцюбинську та Івана Гончара. Їй шиють «меркантильні зв'язки із заґрянцею», «посилки й подачки», йому – зоологічний націоналізм (збирає старі строї, український антикваріат, замальовує національні типи, – «а сам, падло, воевал за советскую власть, кровь проливал»). Його хату наказано оминати, «бо інакше...» Все одно люди туди йдуть.
 - у Дніпропетровську виключили з партії С. Шейніна, старого журналіста із «Зорі», – мав необережність **позитивно** оцінити «Собор»;

- підняли провокаційну кампанію, звинуватили в націоналізмі, вигнали з театру і виключили з партії Римму Степаненко (ту, що поставила у Херсоні й зіграла Маклену);
- виключили з партії М.Скорика, дніпропетровського журналіста, який не підтримав розгрому «Собора»;
- звільнили там же В. Зарембу, М. Опанасенка і відповідального секретаря дніпропетровського відділення Українського Театрального Товариства С.Левенця;
- звільнили В. Чемериса з «Променя». Гарний хлопець, полтавчанин, хвалити Бога, у нього гарно з гумором, інакше б не витримав. Він з тих, кого прийняли до Спілки у часи КТМ, у нього була гарна книжка «Хто на току, а хто на боку», – нічого особливого, але щира й трохи «симоненківська» (інтонаційно). Вигнали;
- Іван Сокульський звідти ж, з батьківщини генсека; звільнили з роботи й крутиться на гірше;
- вдарили доганою письменника Б.Карапіша;
- у Харкові на допити викликали Іру Рапп з університету, її підпис є під листом на захист Галанскова та Гінзбурга;
- Івана Дзюбу викликали до КГБ й вимагали «дати відсіч буржуазній пропаганді» у зв'язку з виходом **там** «Інтернаціоналізму чи...» Іван Дзюба ніби заявив, що вважає свою працю марксистською, до її публікації непричетний, і його обурює сама ідея писати «відповідь», – одержавши інформацію з рук КДБ;
- у Львові взялися за Ігоря Калинця; за кордоном надрукували його поезії, і секретар обкому Чугаєв двічі у привселюдних виступах називав Калинця «підривним елементом». Колись про владу, яка бореться з поетами, буде написано багато. І щасливий буде той, хто належав до поетів, а не до влади. Калинцеві вірші – висока поезія, владі до неї не сягнути;
- у Харкові тягають причетних до справи Алтуняна;
- минулого листопада був непристойний обшук у Кочура, – той, коли йому підкинули листівку (а потім визнали це!);
- у Львові був обшук у Ярослава Кендзьора. Шукали за матеріалами Чорновола. Вилучили «Чорну раду» Пантелеймона Куліша, старе видання. Якби ж вони знали, що «Дніпро» готує роман до друку!..

- останнє: 28 березня – обшук у Івана Світличного, а потім і окремо – у Надійки, окремо – у Наталки К. Вилучили фотокопію «Т(технології) владі» А(вторханов)а. У Наталки знайшли «В круге первом»;
- ще один виток навколо Віктора Некрасова.

Це тільки те, що потрапило «на облік»; а фіксується лише третина «акцій», інше стає відоме пізніше. Отож маємо картину не-веселу.

За цей час вийшли: Іван Гель та Богдан Горинь, які мали по 3 роки. А в лютому – Чорновіл. За два місяці до кінця строку проти нього почали у Львові нову справу, – за «Лихо з розуму», вийшло за кордоном. Мали намір перекваліфікувати на ст. 62 й додати строк. Чорновіл оголосив бойкот слідству як незаконному. Це стало відомим. «Слідство» припинили. Тимчасово?

Нарешті, така прикрість: доки я вештався по Києвах, Славко Ч.(орновіл) побував у Москві. Петру Григоровичу він сподобався. Гадаю, що й навзаєм. У такий спосіб ми розминулися. А дуже хотілося зустрітись...

**28 квітня,
понеділок**

*На Паску
задався
«Туска»...*

На Паску згадалось, як геніально репетирував Козачковський Гуску. Коли Алла виготувала йому триповерхову перуку а la Ейфелева вежа, він спочатку не на жарт перелякався. А потім звик і вже пручався, коли перукар зменшив об'єм «надбудови». Зробили йому саме такого хмарочоса, як намалювала Алла – і був він у ньому безподобний (незрівнянний?). Черевце грушкою, інтонація чи то одесита чи то львівського бацара, чи то руського поміщика з босяцьким акцентом, жести як у новелі Остапа Вишні, криві ноги як у персонажів Ігоря Ільїнського, неперевершена пластичність, – він прекрасно відчував ритм! – винахідливість у кожній сцені (не плутати з штукарством!), прямо таки обожнювання Куліша (уперше, кажуть, знав досконало текст!); а ще – глибинна повага до Курбаса, до колишньої України, до своєї молодості. Авторитет Козачковського

стояв не на наказі; всі на сцені слухали його порад, бо на поради він був скупий, і як уже щось говорив, то ваговите. Як кумедно ходило це створіння у халаті навшпиньках, як крутило «дірочку» до сусіда-постояльця, як він ганяв своїх дочок, як лаяв і шпетив свою жіночку, «дочковал»!

Згадую, як апетитно сіла старенька вже Кривицька у сцені на острові «Жух, я впала!..» – несподівано й з подивом. Відтоді всі актриси це підхопили і в будь-якій ситуації повторювали – «Жух, я впала!..» Доценко, Кривицька і Козачковський – незамінне тріо. Ні, всі вони були в мене найкращі – Босенко, Галя Шайда, рибалки. А вже Володя Глухий – про нього й на мить не забудеш. Якби не Аркушенко, це стало б кращою роботою і Козачковського, і Глухого; в одному прокинувся, а в другому народився істинний актор, на всі епохи... Розцінюю цю виставу не тільки в естетичному ключі. Вона несла на собі й моральну хвилю: на цих пробах актори відключалися від кулуарів, від свого каботинства... Ця легенька й легковажна п'єска стала тлом для вишивки, канвою. Може, якби це було щось складніше написане, актори не змогли б віддатися своєму зухвальству, своїй волі так розкуто... Тут над ними не тяжів вантаж незбагненого, вони весело творили анекдот, який ставав мудрим не тому, що вони цього домагалися; всі ми ніби **гралися** у театр 20-х років, у той стиль прямокутної віри, і Кулішева мова була для нас теплою річкою, по якій було так приємно плисти! Звідси й наші тренажі, і щоденна газета, і «Республіка імені Миколи Куліша». Проби тривали на легкому диханні, ми не втомлювалися, – незалежно од віку й статі; я по черзі репетирував із двома складами, і не почував утоми. Думаю, так було й з іншими.

Згадав це, бо – Паска, свято, яке єднає нас – із Курбасом, Кулішем, Крушельницьким. У нашій церковці на Преображенці великодні дзвони не дуже гучні, а все одно – вгамовує, надихає, розправляє зморшки.

Так добре на душі, що не сяду до щоденника цілий великодній тиждень.

Коли нікого немає вдома, ми тепер іноді розмовляємо – я і мама. Як у фільмах Антоніоні – вітер, хмари, – і мамине обличчя. Але вираз його – протилежний хмарам – домашній, добрий, погляд у мами – вибачливий. Про що ми говоримо тоді – не розповіси. Але добре один одного розуміємо. Вона так хотіла мене побачити, а я – не встиг...

29.IV

Телефонував батькові. Дякує за листа, за підтримку, за гроші на огорожу. Сьогодні з одним теременським родичем вони поставили огорожу на мамину могилу. Далі заллють доріжки бетоном... Хоче висадити квіти; переживає – дуже. Планує замовити пам'ятник (плиту) – «Точно так, як у заслуженої вчительки Катерини Шевченко або як на могилі в генерала, які ми з тобою дивились!..» Плиту з написом зроблять десь біля 20 травня.

А 23-го – мамин день народження. Якби вдалося прийти!

Проте «озеро Світязь» уже пише як «Витязь»...

Смаки в них не збігались. Батько шанував рибу у всіх варіантах – в ющі, смажену, запечену, в'ялену, копчену, засушену як тарань. Мама любила рокфор (?) і маслини, про які я лише читав... А ще – зелений сир, тертий на порошок; його засипали у макарони – смак!!!

Зберігся в мене (забрав!) млинок для кави (Schwarzwald) – трофей з Німеччини, єдиний – крім букваря й трьох книг готикою... Стояв у нас для прикраси, доки батько його не зіпсував – почав молоти в ньому макуху для риболовлі.

*С. Пяткович
«Малыш і Карлсан,
які живе на даху».
Рецензія*

«МАЛЫШ І КАРЛСАН, ЯКІ ЖЫВЕ НА ДАХУ»

МАЛЫША вы напэўна, ведаеце. Ну той самы карапуз, мама якого вечно занята ў тэатры на рэпетыцыях, у сястры галава зауседы забіта хлопцамі, а ў брата-спартсмена – треніроўкі.

Поуны дом людзей, а ён заўсёды адзін са сваімі цацкамі. «Малыш, не рабі тое. Малыш не чапай гэта!» — а увагі ці ласкі ні ад каго не дачакаешся.

А Карлсан? О, гэта таямнічая істота, якая ніколі не паказваецца дарослым, ведаюць яго толькі дзеці. У яго на спіне прапелер з маторчыкам. Ён можа лятать у паветры, і заўсёды прыходзіць да Малыша, калі таму стане сумна. Ён любіць варэнне і салодзенькія плюшкі, ён і выдумшык розных цікавых штуківін. Малыш называе яго Карлсан, але можна назваць і па-іншаму. Гэта тое, што бывае у жыцці толькі адзін раз і завецца Дзяцінствам.

А чаму Карлсан жыве на даху? Гэта ўжо сакрэт фантазіі Малыша, для якога дах іх шматпавярховага дома — чароунная краіна яго сноў і мар.

Пазнаеміся і з астатнімі. Мама Малыша — артстка, якая увесь час нешта рэпеціруе або знаходзіцца на гастролях. Бетан — гэта сястра, пра яе мы казалі. Пеле — той самы хлопец, які прыходзіць кожны дзень і цалуеца з сястрой. Дзячынка Астрыд — прыгожанькая малая з сабачкам. Яны сябруюць. Ей Малыш паказвае свае малюнкi, расказвае пра Карлсана і гуляе з ёю у розныя гульні, калі яго выпраўляюць па вуліцу. Філе і Руле — гэта страшэнныя разбойнікі і зладзеі, якія ноччу бадзююцца на даху. Яны нават хацелі абкрасці кватэру Малыша, але Карлсан... І, нарэшце, жудасная Фрэкен бок. Яка хацела выбіць з галавы Малыша усе фантазіі, выгнаць з дому Карлсана, але той...

Што адбылося з усяго гэтага, вы зможаце даветанца, прагледзеўшы увесь спектакль ад пачатку да канца у Тэатры юнага глядача. Прыдумала гэту дзівосную гісторыю вядомая шведская пісьменніца Ліндгрэн. Другая пісьменніца С. Пракоф'ева перарабіла гісторыю у п'есу. З яе рэжысер Л. Танюк і калектыў тэатра падрыхтавалі спектакль. Ём дапамаглі мастак Ю. Тур і кампазітар А. Эшпай.

Ці падабаюцца прыгоды Малыша маленькім глядачам? Мяркуючы па реакцыі глядзельнай залы і па тых доўгіх чэргах школьнікаў, якія кожны дзень выстройваюцца каля уваходных дзвярэй тэатра, спектакль падабаецца, і чутка аб ім шырока разнеслася па школах і дзіцячых дамах.

А цяпер хочацца аб некаторых рэчах пагаварыць больш сур'ёзна. Не сакрэт, што наш Мінскі тэатр юнага глядача на працягу многіх гадоў знаходзіўся у вялікім даўгу перед глядачамі дашкольнага і малодшага школьнага узросту.

У апошні час справы тут пачынаюць наладжвацца. Радуе не толькі афіша, на якой ужо многа новых шматабяцаючых назваў, але і сама якаець спектакляў, іх ідзйна-мастацкі ўзровень. Мы маем на увазе «Цудоўную дудку», «Тры мушкецеры», «Горад на зары» і нескалькі іншых.

Прыемна і тое, што тэатр, пры захаванні лепшых традыцый у сэнсе стварэння нацыянальнага рэпертуару і спектакляў для больш дарослай аўдыторыі, звярнуў цяпер вялікую увагу на свайго непасрэднага глядача — школьную моладзь і зусім маленькіх. Робіцца спроба адшукання новых форм сувазі тэатра з глядачом, наладжваецца педагагічная работа.

Для прыкладу зноў спынімся на спектаклі «Малыш і Карлсан, які жыве на даху». Выбар твора зусім невыпадковы. Ён знаеміць аўдыторыю не толькі з лепшым дасягненнем сусветнай дзіцячай літаратуры, але і адыгрывае немалаважную выхаваўчую ролю. На першы погляд, здавалася б — забаўнае відовішча, гульня. Але з гэтай гульні разважлівы дзіцячы розум выносіць шмат карыснага. У тым і заслуга рэжысёра Л. Танюка, што ён нідзе канкрэтна не павучае дзяцей, пазбягае дыдактыкі, а увесь час прымушае думаць.

І у той жа час спектакль — яркае відовішча, якое дае багата матэрыялу для фантазіі дзіцяці і для задавальнення яго эстэтычных патрэб. Акцёры ніколькі не падладжваюцца пад дзяцей на сцэне, а як бы пранікаюць у іх ўнутраны свет непаўторных выдумак і вобразаў. У пастаноўцы «Малыш і Карлсан, які жыве на даху» заняты два акцёрскія саставы, іграюць яны папераменна.

Малыша іграюць два выканаўцы — Т. Калеснік і З. Паулоўская. Роля цікавая, яркая, і поспех спадарожнічае абедзвюм артыстам. Але вобраз яны ствараюць усё-таю па-рознаму. сваімі асабістымі мастацкімі сродкамі. Малыш-Калеснік крыху большы гарезчкі і неслух, які любіць пажартаваць, «выкінуць штуку». У Паулоўскай жа ён куды больш паэтычны, задумены, з шырэйшым колам унутраннай фантазіі. Малыш у выкананні Калеснік ад суму не ведае, куды прыкласці энергію; Паулоўская паказвае яго учынкі як вынік унутранных патрабаванняў, цягу да чагосьці фантастычнага, прыгожага, незвычайнага. Вобраз другой выканаўцы стаіць значна бліжэй да задумы аутара і рэжысера.

Амаль тое ж самае можна сказаць і пра двух выканаўцаў ролі Карлсана. Яе іграюць М. Пятроў і Турмовіч. Зноў-такі выконваюць зусім па-рознаму. Задума М. Пятрова больш адпа-

вдае стылю выканання Малыша-Калеснік. Ён такі ж гареза і няурымслівы, гульні іх рухавыя і шумныя, выдумкі і «штукі» даволі натуральныя, уласцівыя жывым рэальным дзесям. В. Турмовіч будзе свой вобраз строга у адпаведнасці з паэтычнай манерай Малыша-Паулоускай. Выканаўцы па-мастацку тонка адчуваюць адзін аднаго. Карлсан-Турмовіч крыху больш фантастычны, іменна прыдуманы і апаэтызаваны Малышом. Гутарка яго цурчыць ручайком, рухі плаўныя і павольныя, увесь ён светлы і лірычны, як само дзяцінства Малыша. Не будзе перабольшаннем сказаць, што роля Карлсана у творчасці маладога артыста В. Турмовіча – значнае дасягненне.

Асноўнае месца на сцэне займаюць Малыш і Карлсан. Іншыя дзеючыя асобы носяць чыста службовы характар і глыбока аўтарам не распрацаваны. Гэта Мама (Л. Цімафеева, К. Каралева), Пеле (Ул. Кошаль), Астрыд (К. Мізгайла, А. Бендава), Бетан (Г. Раеуская, Л. Горцава). Выключэнне складае роля Фрэкен Бок – домакіраўніцы, якую запрасілі для выхавання Малыша. У Фрэкен Бок свая асабістая сістэма выхавання дзяцей, яна вельмі ганарыцца ёю і толькі у канцы пераконваецца у памылцы, калі злавіла за руку сваяго сына-злодзея Філе (В. Лебедзеу, Г. Ручымскі) і яго сябра Руле (Б. Барысёнак, З. Шаміенка). Ярка, з багатым выкарыстаннем сатырычных фарбаў выконвае ролю Фрэкен Бок артыстка П. Ротар. Гэта самыя цікавыя карціны у спектаклі, калі домакіраўніца (яе Малыш заве «домамучыцельніца») прымяняе сваю педагагічную сістэму на практыцы. Іграе Фрэкен Бок і маладая выканаўца Т. Мужэнка, але ей яшчэ пакуль не хапае таго вопыту і спрактыкаванасці, якімі валодае старэйшая актрыса.

Спектакль «Малыш і Карлсан, які жыве на даху» падабаецца не толькі глядачам, але і самім выканаўцам. Яны іграюць яго з вялікім захапленнем і добрай мастацкай выдумкай. Хочацца спадзявацца, што гэта і ёсць удалы пачатак тых будучых цікавых пастановак, па якіх даўно сумавалі нашы самыя маленькія глядачы.

С. ПЯТРОВІЧ,
кандыдат мастацтвазнаўства

«Червоная змена», 30 красавіка 1969 г.

P.S. Прислали статтю – білоруською. С. Пятровіч, кандідат мистецтвознавства «Малыш і Карсан, які жыве на даху» («Червона зміна», 30 красавіка (квітня) 1969 р.)

З повісті Астрід Ліндгрэн «рэжысер Л. Танюк і калектыу театра падрыхтавалі спектакль».

На думку автора, справи у Мінському Тюгові починають налагоджуватися, в тому числі й у сенсі створення національного репертуару. Заслуга ж режисера Танюка в тому, що він «нідзе канкретна не павучає дзяцей, пазбягає дыдактикі, а увесь час прымушае думаць».

Оце я радий, що саме в такому плані оцінено виставу, бо нам йшлося про карнавальний хід, про фантазійність, про чудо дитинства, про його незаангажованість. Ротар грає у нас «виховательку» дуже добре, з азартом, їй подобається «заграватися» витівками Малюка: виникає ситуація, коли не вона впливає на Малюка, а Малюк – на неї...

Хвалить і Зіну Павловську, і Таню Колісник. Зіна грає більш поетично, задумливо, чудо, а Колісник – малий хуліган (в доброму сенсі слова, звісно).

Гарні в мене й обидвоє Карлсони – Петров і Турмович. Петров ближчий до стихії Колісник, Турмович – такий собі чисто народний, сільський хлопець, і те, що він від побутового шаржування перейшов тут до такої гострої формальної логіки – прекрасно. З нього вийдуть люди, він ще молодий. Дуже подобається мені його білоруська мова, не тільки природня, а й мудра у своєму звучанні. Для Петрова вона не зовсім материнська, але він володіє нею чудово.

Фінал статті: вистава подобається не тільки глядачам, а й самим виконавцям, вони грають її із захватом і мистецькою вигадкою.

То справді так, у виставі, хвалити Бога, велика доза імпровізації. Я так вибудовував дію, щоб через кожні десять-п'ятнадцять хвилин фіксованого дійства актори могли мати 3-5 хвилин позасюжетної «розрядки», могли б вільніше йти «від себе», – поза, так би мовити, регламентом. Є сюжет, є певні межі, є обов'язковість на пряму, є, нарешті, смакове поле, в межах якого вони можуть почуватися вільними.

Це не лише не руйнує вистави, як боявся Ганага, а й надає їй шарму. Акторського.

Звичайно, тут немає імпровізацій чисто «алюзійних», плакатно осучаснених, голої тенденції на злобу дня. Вони це пробували спершу (за звичкою гратися дулями у театральних кишнях), але я переконав їх, що момент естетичний завше вищий за бажання «утром – в газеті, вечером – в куплеті».

Йосип Кисельов «ГЕРОЙ І ЧАС».
ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ НАРИСИ ПРО
СУЧАСНУ УКРАЇНСЬКУ ДРАМАТУРГІЮ.
«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
Київ – 1969

*Проблеми драматичного
письменства. Рецензія на
книжку нарисів Кисельова
«Герой і час» – для
«Вітчизни»*

ПРОБЛЕМИ ДРАМАТИЧНОГО ПИСМЕНСТВА

Дехто, посилаючись на відому «теорію дистанції», не ризикує виступати з ґрунтовим дослідженням літературного процесу, так би мовити, по гарячих слідах. Безпечніше, мовляв, дочекатися, поки сформується загальне усталений погляд на ті чи інші мистецькі явища, а тоді вже виступати з критикою на їхню адресу. Певна слушність у цьому є. Але такий кут зору заважає участі критика в безпосередньому процесі; зокрема, ніде так не шкодить вичікувальна логіка, як на терепі драматургії. З усіх мистецьких творів театральна вистава чи не найдужче поєднана з часом, в якому вона виникла й існує: одна і та сама п'єса, виставлена в різні часи, набуває різного звучання. Тому так важливо вчасно сказати драматургові влучну пораду визначити місце і роль даної п'єси в його творчому доробку, скерувати його в потрібному напрямку. І я певен, що громада українських драматургів вдячна театральному критикові Йосипу Кисельову за його постійне дбання про їхні твори, за його чуйність, за його активну участь у пропаганді нової української п'єси. Й. Кисельов – доброзичли-

вий критик, і вся його довгорічна діяльність на ниві театральної критики – свідчення цього.

Остання книжка Й. Кисельова «Герой і час» цікава тим, що в ній автор пише сьогодні про п'єси, прем'єри яких відбувалися тільки вчора. Вона – наслідок лабораторної участі критика у поступі української драми, результат його багаторічного втручання як безпосередньо в творчість багатьох драматургів, так і в сценічне життя їхніх творів.

Нариси Й. Кисельова позначені ерудицією автора; головна їхня вартість – у повноті охоплення матеріалу. Автор аналізує понад 60 п'єс – найзначніше з усього, що вийшло з-під драматургічних пер на Україні протягом останніх років. Він не ставить собі за мету вичерпно писати про кожну нову п'єсу (в межах даного дослідження це й неможливо); проте Й. Кисельов створив таку мапу сучасної драматургії, що її масштаб дозволяє аматорам театру й літератури роздивитись на ній не тільки великі драматургічні острови, а й відкрити для себе нові землі там, де раніше були суцільні білі плями.

Книжка приваблює читача саме своєю полемічністю, коріння якої у великій схвильованості автора з приводу тієї дистанції, яка утворилась зараз між поодинокими драматургічними набутками театральної України і навалюю невизначних, малозмістовних спеціальних підробок. «І ця небезпека дуже відчутна на театрі, – пише Й. Кисельов. – Коли б мене запитали, що зараз заважає розвиткові серйозної драматургії, я б відповів: «Злива п'єс!» Парадоксально? Анітрохи! Адже маються на увазі не справжні художні витвори, а та одверта й засмакована ілюстративна сірятина (якщо не сказати макулатура), яка переповнює театральний «ринок» і заважає утвердженню серйозних творів, бо в забрудненій воді важко пробиватися чистому струменю». Книжка відомого критика допомагає відрізнити зерно від половини в «розвиткові дуже важливого і все ще дефіцитного жанру».

Безумовно багато вважать розділи, присвячені останнім п'єсам О. Корнійчука, М. Стельмаха, О. Коломійця, М. Зарудного, О. Левади, П. Загребельного, Л. Дмитерка, І. Муратова, І. Кавалерідзе. Й. Кисельов прискіпливо аналізує здобутки і втрати цих п'єс, не розсипаючи надто високих компліментів і

не знижуючи їхньої об'єктивної вартості. Пишучи про п'єси, що привернули пильну увагу громадськості, вимогливий критик не може позбутися тривожної інтонації: «Чи велика питома вага серйозної драматургії, чи так уже багато пишеться п'єс, які витримують іспит часом, залишають після себе сильне, незабутнє враження, стають цінною духовною зброєю народу?» – питає автор. І з повною відповідальністю за свої слова, підкріплюючи згодом цю тезу висновками зі своїх нарисів, резюмує: «На превеликий жаль, ні! Створюються (і ставляться) різні п'єси, і серед них чи – мало прохідних, які навіть не за суворим «гамбурзьким рахунком», а за більш ліберальним – навряд чи становлять якусь помітну естетичну цінність. «І тому автор книжки має рацію, коли закінчує передне слово до своїх нарисів висновком, що «сучасний стан драматургії не може не хвилювати громадськість».

Процес розвитку театру і процес розвитку драматургії – це не дві трамвайні рейки, що завше перебувають на однаковій відстані одна від одної. Ці процеси краще порівняти з двома берегами однієї річки. На різних поворотах її один берег мілішає, другий крутішає, в глибоких місцях береги можуть зійтися ближче, на міліні річка стає розлога і т. ін. І тут важко сказати, який берег скеровує течію річки; як у дійсності течія сама формує свої береги відповідно до законів утворення ґрунту, так і в мистецтві течія життя сама формує його складові чинники відповідно до законів соціального поступу людства. Театр і драматургія взаємозапліднюють одне одного, і про розвиток драматургії важко говорити відрубно від характеристики розвитку театру. Кваліть театральних постанов кращих українських п'єс безумовно стримує процес розвитку драми. Сьогодні ж український театр намагається буди обережним і ступати слід у слід за драматургами; зрозуміло, це нічим не збагачує драматургів, а надто тих, що не ставлять собі за мету піднести театр на інший щабель а отже й пристосовувати п'єсу до рівня кожного окремого театру. Виникає зачароване коло непринципового взаємопідкорення театру драматургові, а драматурга театрові; провідною ідеєю стає відсутність пошуку, експерименту тощо. Цікаво, що доброзичливий Й. Кисельов знаходить в п'єсах більше новацій та відкрить, аніж ми їх бачимо у сценічній реалізації цих п'єс; це свідчить про те, що по дорозі на

сцену п'єси часто-густо втрачають свіжість і штамуються. Факт не тільки прикрий, а й драматичний.

Але ще драматичніше, коли театри, висуваючи на авансцену касові інтереси, йдуть, так би мовити, на «заплановану» халтуру. Доводиться дивуватися, що навіть провідні театри республіки могли взяти до свого репертуару такі безнадійно сірі п'єси, як мелодрами А. Школьника «Стасик-слідопит» чи «Людина за бортом». Й. Кисельов цілком справедливо піддає критиці естетичну концепцію драматургів такого кшталту, доводячи, що театрам часто в таких випадках бракує чітких ідейних критеріїв, високого мистецького смаку, відповідальності перед великим покликанням мистецтва ушляхетнювати людину, а не тільки розважати її.

Не обмежуючись завданнями ідейно-естетичного порядку, Й. Кисельов зупиняється і на проблемах драматургічної форми. Він обстоює бажання драматургів збагатити сцену образними перетвореннями, метафорами, фантастичною умовністю. Й. Кисельов відзначає безумовну користь таких спроб, як фантастичність прологу й сцени розмови з Чортом у стельмахівській «Правді й кривді», як створення нових композиційних моделей у п'єсах О. Коломійця, як експериментальність «Сторінки щоденника» О. Корнійчука. Зокрема, цілком слушно Й. Кисельов вступає в гостру полеміку з критиком Ю. Зубковим, який на шпальтах «Советской культуры» піддавав критиці виставу Малого Театру за цією п'єсою, звинуючи театр і драматурга у руйнуванні «четвертої стіни» й прямому контакті акторів із глядним залом. Але ж у публіцистичності і була своєрідність цієї новелістичної п'єси. Але навряд чи варто писати формули на зразок: «Зачарований в ітряк» – це образ України, або «в цьому образі уособлюється український трудовий народ» і т. ін. Напевно, це дещо прямолінійна класифікація.

В аналізі п'єс Й. Кисельов багато уваги віддає проблемі метафоричності слова (назві п'єси, ремарці, репліці, діалогові) й не наголошує на проблемі метафоричності сценічної дії; а саме створити від уміння драматичну напругу дії (себто конкретної боротьби) залежить успіх п'єси. А багатьом українським п'єсам бракує дієвості.

Аналізуючи п'єсу О. Левади «Фауст і смерть», Й. Кисельов ставить її на заслужений п'єдестал; критика цікавить тут передусім розвідка нових драматургічних обріїв, тематичне й формальне новаторство О. Левади. Але в розмові про те, як поставилися до цієї п'єси театри, варто було б більше спинитися на тому, що режисери в інтерпретуванні цієї п'єси здебільшого грішили «побутовізмом» і залишали за бортом її образну поетику. Деталізація виконання й монументальність задуму створювали ножіці в сценічному житті і цієї п'єси й вкорочували його. А між тим герої цієї драматичної поеми — не тільки живі люди, а й міфи, конденсації легенд, символи певних тенденцій. І в цьому — насамперед новаторство О. Левади.

У книжці Й. Кисельова — чимало нововідкритих прізвищ. Досвідчений критик вміє побачити в молодих початківцях майбутніх драматургів. Так, зокрема, Й. Кисельову належить участь відкриття цікавого драматурга О. Коротюкова, якого ми знали досі тільки як автора збірки новел «Ще один кіноактор» та оповідань в періодиці. Вірячи в творчу спроможу О. Коротюкова, Й. Кисельов не помилився: після драми «Треба», що про неї схвально говорить критик, О. Коротюков створив ще кілька гарних експериментальних драм, якими зацікавились театри.

Втім виникає подив, чому саме розділ, присвячений молоді, автор починає з тези: «Ми звикли думати, ніби активні мистецькі шукання найпомітніші в творах не дуже-то великого суспільного значення, ніби експериментують найбільше ті, хто мало турбується про соціальну вагомість своїх праць». Хибність цієї тези не потребує доказів, увесь досвід світового театру заперечує її.

Незрозуміло звучить і фраза: «Іноді навіть здається, ніби деякі твори написані в дореволюційні часи, за рецептами модерністських прав...» Що саме автор мав на увазі? Під модернізмом сьогодні аматор театру що найперше вважатиме п'єси Беккета, Іонеско; твори, написані в щореволюційні часи, викликають асоціацію з натуралізмом якщо ж Й. Кисельов мав на увазі модернізм початку сторіччя, про це слід було сказати конкретніше, бо в модернізмі обвинувачували колись і п'єси Горького, Лесі Українки, Івана Франка.

На деяку упередженість Й. Кисельова натрапляємо, прочитавши розділ «Під знаком атома». Перерахувавши з тузін зарубіжних авторів, критик узагальнює, що для всіх цих характерні «мотиви страху, розгубленості, розпачу». А йдеться ж про митців зовсім різних – Стенлі Крамера, Х. Лакснесса, Рея Бредбері (до речі, останній чомусь перетворився на Р. Бретітбері – ?); класифікація Й. Кисельова, м'яко кажучи, штучна. Далі автор, розглядаючи п'єсу Ф. Дюрренматта «Фізики», пише про бранс у швейцарського драматурга позитивної програми, стверджувальних ідеалів; Й. Кисельов уважає, що п'єса – «плід розгубленості, розпачу безсилля...» «По-іншому звучать твори радянських авторів», – пише далі критик, і не знаходить нічого іншого, як протиставити «Фізикам» п'єсу В. Лаврентьева «Людина та глобус» і п'єсу Н. Хікмета «Дамоклів меч» (хоч і зауважує принагідно, що остання п'єса – «не дуже мажорний оптимістичний твір»). Але критикові слід було знати, що перша п'єса знаходиться в стані доробки, і молоді режисери В. Бейліс та В. Іванов, які ставлять її в Малому Театрі, досі не випустили прем'єри, бо працюють з автором над остаточним варіантом драми (хоч прем'єри п'єси в кількох обласних театрах відбувалися); п'єса ж Хікмета не належить до «творів радянських авторів». Подальший аналіз «Грози над гаваями» О. Левади, «Останньої хмарини». І Муратова та інших п'єс не доводить переваги їх над класичною трагікомедією Дюрренматта, яка вже ішла на сценах понад семидесяти країн. Авторів не слід було вдаватися до цієї полеміки й збільшувати одне за рахунок іншого.

До речі, читач так і не може дізнатися, якому саме належить роман «Хмара», за мотивами якого написали п'єсу О. Богачук та І. Бойко, – письменниці Мартині Монс (153), Мартині Моро (174) чи Мартіна Моно (175) Своєрідним піонером виступив Й. Кисельов в оцінці п'єс драматурга О. Володіна. Один з кращих сучасних російських акторів не дістав поширення на Україні, його творчість чекає вивчення. Справа за театральними режисерами, яким варто придивитися до названих Й. Кисельовим п'єс – і до «П'яти вечорів», і до «Моєї старшої сестри», і до «Призначення».

А ось з оцінкою п'єси «104 сторінки про любов» Е. Радзинського можна посперечатися. Автор цих рядків не належить до шанувальників таланту названого драматурга, але слід віддати Е. Радзинському належне: його п'єса не випадково стала найпопулярнішою за минулі два роки. Можна послатися на думку режисера Г. Товстоногова, що, здійснивши постанову цієї драми, назвав її кращою сучасною п'єсою про чистоту (!) першого почуття, яке стає основою подвигу (як відомо, героїня п'єси Наташа гине, рятуючи людей з охопленого полум'ям літака). Можливо, п'єсі бракує глибини, але вона людяна, психологічно обгрунтована, і перетворювати її на утвердження «грубих, спрощених, примітивних поглядів на любов» не варто.

Книжка цікава тим, що її написане «по гарячих слідах». Але це має і свій зворотній бік: вона рясніє неоковирними виразами, мовними огріхами, русизмами. Тут можна зустріти: «ясне одне» (15), «ритміка повісткування» (38), «відстоює принципи» (44), «іносказань» (48), «говорить на своїй мові» (50), «завдати рани» (59), «не дуже-то відчутна», «не дуже-то ясно» (82), «шукати нові форми» (82), «достойнства... чимало» (126), «уступив кохану дівчину» (127), «розтлители» (149), «Камні Хіросіми» (154), «У п'єсі що була... пересказана мовою кіно» (188) та ін. Авторіві, який обстоює на сторінках книжки чистоту й оковирність української мови, така неуважність не до лиця.

Та після тих кількох ложок дьогтю, що їх, на жаль не довелося вкинути у бочку рецензованого меду, все одно хочеться завершити огляд книжки вдячною інтонацією. Попри всі вади нариси Й. Кисельова – корисні ґрунтовні, значні. Автор висвітлив у них багато проблем українського граматичного письменства, що потребують розв'язання. Побажаймо ж авторіві в подальших своїх працях перейти від суто літературного аналізу драматургії до всебічного вивчення її проблем як вивідних із загального стану сучасного українського театру: розв'язання цих невідкладних проблем можливе в їх **комплексному розгляді**.

ЛЕСЬ ТАНЮК

17 квітня 1969 року

*«П'ятдесят років тому»
Про «Фуенте Овехуна»
Марджанова у Києві*

П'ЯТДЕСЯТ РОКІВ ТОМУ...

...Київ шойно звільнено, але ненадовго. Петлюрівці, Денікінці, Зелений — все було поруч. Мистецьке життя в місті завмерло. 1919-ий рік був суворий...

Наближались роковини 1 травня. Цю дату вирішено було відзначити якимось особливо.

Коте Марджанішвілі, на той час уже знаний театральний діяч, навесні 1919 року посів посаду «головного режисера Києва». Сивий чоловік з пронизливим поглядом чорних, майже гіпнотичних очей, зайшов до київського парткому.

— Що я можу для вас зробити?

— Що ви можете зробити?

— Я можу поставити п'єсу іспанського письменника Лопе де Вега про повстання селян. Чим ви можете мені допомогти?

— Нічим. У нас нема нічого.

Справді, в місті не було нічого. Навіть фарб. Була тільки суха охра.

— Чудово! — сказав художник І. Рабинович. — Давайте охру. Я зроблю з неї золотий пісок Іспанії.

Та самого піску, навіть іспанського, для першотравневої прем'єри було мало. Довелось реквізувати у Київських праль синьку; з неї художник зробив жагучо-синє небо Іспанії.

Приблизно так згадував про цю легендарну виставу один з її перших найпалкіших глядачів, молодий червоногвардієць у будьонівці. Він писав згодом: «Вийшовши з театру, ми знали, що ця вистава нас оновила; ми були брудні — вона нас вимила, ми були голодні — вона нас нагодувала. Ми знали, що готові битися і будемо битися...»

Червоногвардієць у будьонівці був Всеволод Вишневський, а вистава, про яку він згадував, — «Фуенте Овехуна» у поставі

К. Марджанішвілі. Та сама вистава, яку було зроблено за 14 днів, прем'єра якої вийшла 50 років тому, 1 травня 1919 року, – вистава, за яку видатного режисера білогвардійці засудили заочно до страти через повішення.

Вистава Марджанішвілі була першою революційною подією у радянському Києві. Режисер працював над нею на колосальній творчій напрузі, і вона стала не тільки його особистим творчим спалахом, а й злетом всього нового театру України. Поруч з першими спробами Молодого Театру, ще ним керував Лесь Курбас, режисура Марджанішвілі збагатила український театр, дала йому новий зміст, наштовхнула його на нові театральні форми.

Виконання головної ролі Лауренсії В. Юренева писала у книжці «Записки актриси»: «Марджанов з'являється на репетиції «Фуенте Овехуна» натхненний, а коли він говорить, то запалює все навколо себе, і тоді працює швидко, зводить сцену по сцені, і здійснює все майстерно».

1 травня бійці Червоної Армії заповнили залу театру Соловцова, переіменованого тепер у Другий театр імені Леніна Української Радянської Республіки. Завіси на кону не було. Видно буде не мальовану, а об'ємну декорацію. Підлога сцени – сонячно-оранжева, даль-синя; над веселим спокоєм приємних кольорів панували дві середньовічні башти. Праворуч на загальному кону був ще один маленький кін з маленькою завісою на ньому; на завісі була іспанська герольдика. Ця завіса відрізала невеликий шматок сцени, де в маріонетковому стилі відбувалися епізоди придворні й у палаці Командора. В цьому «театрі в театрі» шанували етикет, церемонії, умовність манер. Все йшло тут на темному світлі, у похмурих холодних сріблястих тонах. На противагу аристократичним народні сцени йшли яскраво, широко, без умовної стилізації.

Два театральні герольди сурмили початок, і в маленькому капелку починалась дія, під час якої глядачі знайомились з Командором. Далі дія переносилася в село, – там відбувалося веселе й бучне свято. Марджанішвілі вирішив це свято як радість плоті; на кону багато їли, пили танцювали, співали. Посланець Командора хотів улестити Лауренсію подарунками; режисер вибудував цілий «конвеєр» подарунків: через увесь кін на мотузку пропливали перед

силянми гуси й качки, кошки з фруктами, глеки з вином тощо. Танки талановитого М. Мордкіна та муз. В. Бюцова органічно доповнювали живописний малюнок цього сільського свята.

Дуже драматичний місцем вистави був монолог збезчещеної Лауренції, що втікла від гвалтівників. Вона жбурляла переляканим односельчанам, що зійшлися на раду, образливі слова, нещадно біла їх своїм гнівом, а вони тулилися до купи, як вівці, і нічого не могли зробити. Переконавшись, що вони не можуть дати собі ради, Лауренсія починала промовляти до їхньої людської гідності. І ось уже один піднімає з землі камінь, інший хапає палицю, ще хтось вибігає за лаштунки й вертає звідтам з кілком. Переляканий натовп перетворюється на загін відчайдушних месників. Ще мить — і червона хвиля бунту залила весь кін: людська юрба змітає зі свого шляху все, що їй заважає. Командора та його поплічників убито, і над усім лунає переможний гук: «Тиранів більше нема!» І люди, п'яні від крові, починають танцювати — цей шалений танок перемоги визначив темпоритм вистави, її цілеве настановлення. Якийсь невтримно святковий настрій охоплює всіх — акторів на кону і глядачів у залі. Так буває лише в кульмінаційні хвилини духовного звільнення — марджанівська вистава була саме про це.

Далі на глядача падала холодна злива трагедійної сцени тортур. Повстання приборкане, — влада шукає винних. Та люди збагнули радість спільності, — їх уже не можна здолати по одинці. І на всі допитування судді: «Хто вбив синьйора Командора?» кожен відповідає: «Фуенте Овехуна!» І нікого не дивувало, якщо на котрійсь виставі хтось із глядачів не витримував і у якійсь нестерпній павзі кричав на сцену суддям: «Фуенте Овехуна!»

У фіналі глядачі й актори перетворювались на одне ціле, спалахувало світло, актори виходили вперед, а глядачі, затиснувши в руках гвинтівки, ладні були тієї ж миті стати до бою проти будь-якої неправди, проти будь-якого ворога.

Героєм вистави став народ, і глядачі у солдатських шинелях сприймали стару іспанську п'єсу як виставу про себе, про свою боротьбу. Саме тому вистава одержала народне визнання, хоч здійснена була у формах складних, насичених метафоричністю, виразністю, поезією. Як згодом після Курбасових «Гайдамаків»

бійці з вистави ішли з шевченковими гаслами на бій проти білополяків, так після марджанівської «Фуенте Овехуна» вони виступали проти деніківців, скандуючи: «Геть тиранів!»

Високомистецький витвір Марджанішвілі був політичне явище, і саме це забезпечило його естетичний рівень; в історії театру на Україні ця сторінка — незабутня.

В. Вишневський сказав:

«А коли після вистави Марджанов вийшов на поклони, ми побачили людину з блискучими палкими очима, яка, здавалось, робила зусилля, щоб і собі не піти разом з ними, і якщо треба буде, віддати власне життя, але битися й битися, до поки ми не здолаємо ворога.

Ми не мали й не маємо сумніву: коли надійде година, що нам знову доведеться зустрітися з ворогом, ми не раз згадаємо про цю виставу, й міцно триматимемо у своїх руках той прапор, що його ніс у своїх руках цей великий майстер».

До цих чудових слів можна тільки приєднатись.

ЛЕСЬ ТАНЮК

3 січня 1969 року

“Новый мир”, 1969, №4 ст. 285-286

П. МАРКОВ.

В театрах разных стран. ВТО. М. 1967. 396 стр.

Недавно вышла пятитомная Театральная энциклопедия; главным ее редактором после покойного С.С. Мокульского по праву стал ветеран театральной критики П.А. Марков. Отдельной энциклопедии зарубежного театра у нас нет, но новая книга Маркова «В театрах разных стран» с успехом может заменить ее на первых порах.

П. Марков пишет о театре более чем пятнадцати зарубежных стран, — пишет обстоятельно, основываясь только на лично виден-

ном, – Франция, Румыния, Польша, Австрия, Венгрия, Америка, Англия, Цейлон, Индия, Греция, Югославия и другие. Статьи, собранные в книге, принадлежат разным периодам: с иными странами он расставался более чем на тридцатилетие, с иными поддерживал связь все время; одни театры он видел на гастролях в Москве, другие – у них дома, третьи отправлялся смотреть за три моря. Из каждого путешествия привозил он не только впечатления о конкретных актерах, режиссерах, спектаклях; статьи П. Маркова – всегда целая картина театра того или иного народа, понятая в тесной связи с социально-эстетическими задачами, которые этот театр на себя взял. В театральных зарисовках П. Маркова отражается культура страны, ее нравственный и философский уровень.

Кроме фактической насыщенности, каждая статья проблемна и целенаправленна. Во всем, что бы ни делал П. Марков, всегда видна его преданность традициям МХАТа и учению К.С. Станиславского. Однако, к сожалению, работы театров, не идущих в фарватере системы Станиславского, анализируются автором зачастую менее интересно, чем они того заслуживают. Особенно характерно это для работ критика, написанных им в первые послевоенные годы. Больше всего не повезло оперным театрам ГДР. «Здесь формализм еще не уступает до конца своих явно проигранных позиций», – пишет П. Марков о постановках «Бал-маскарада» Верди и «Руслана и Людмилы» в Государственном оперном театре (1950 год). А ведь эти спектакли были высоко оценены мировой общественностью, и их традиции во многом получили дальнейшее развитие, в частности, в лучших постановках руководителя «Комише опер» Фельзенштейна!

Сужает понятие реализма автор и там, где пишет об итальянском театре 1958 года. Рассказывая о спектакле «Кошка на горячей крыше» Т. Уильямса в постановке труппы под руководством Джино Черви, П. Марков делает вывод, что пьеса «поставлена в целом реалистически, лишь порой сквозь стены дома просвечивают сад и лестница, ведущая во второй этаж дома». Разве эта деталь художественного решения – не из арсенала реалистических средств? Сегодня такое противопоставление звучит уже комично.

Но такие детали — частность. В целом же проделанная работа огромна: автор знакомит нас с несколькими сотнями (!) спектаклей, каждый из которых — поучителен.

Особо ценны статьи последних лет — о Национальном театре Великобритании, о гастролях греческого театра и о Югославском драматическом театре. Тут все проникнуто желанием осмыслить новые пути развития театрального искусства, исследовать поиски и находки на этих путях.

Книга П. Маркова — свидетель мирового театрального процесса; она рассматривает его не статике, но в стремительном развитии содержания и форм.

ЛЕСЬ ТАНЮК

Додаток з 2009 року

КРАСНЫЙ СНЕГ ДАМАНСКОГО

*«Красный снег
Даманского»*

КАК МЫ ВОЕВАЛИ ЗА ОСТРОВ НА РЕКЕ УССУРИ

40 лет назад, в марте 1969 года, Советский Союз и Китай оказались на пороге войны. Камнем преткновения стал клочок суши (1500 на 500 м) на реке Уссури, который не имел никакого стратегического значения. Остров Даманский.

Отношения коммунистических сверхдержав начали ухудшаться в середине 50-х гг. Когда Хрущев развенчал культ личности Сталина, Мао Цзэ-Дун назвал СССР страной ревизионистов. Начались провокации на границе. Самое серьезное столкновение произошло в январе 1968 г, в районе острова Киркинский (неподалеку от Даманского) «Китайцев было около тысячи, а у меня вместе со всеми резервами набралось человек триста, - вспоминает **Виталий БУБЕНИН**, служивший в те годы начальником погранзаставы. — До наступления темноты огромная масса дралась не на жизнь, а на смерть на льду Уссури. Когда мы уже выбились из сил, китайцы стали выдергивать

Оперативная группа выдвигается к острову Даманский на реке Уссури.

наших солдат из толпы, чтобы взять в плен. Я забрался в БТР и с разгону въехал в эту кучу. Китайцы начали разбегаться».

ВРАГ КИТАЯ

Реальные боевые действия начались на Даманском **2 марта 1969 года**. Ночью три роты китайской армии тайком пробрались на остров и окопались в снегу. С берега их прикрывали батареи минометчиков и артиллеристов. Утром на место происшествия выдвинулся отряд старшего лейтенанта Ивана Стрельникова.

Пограничники полагали, что их ждет очередная словесная перепалка. Привычно выразили китайцам протест, а те в ответ открыли автоматный огонь. Большинство наших бойцов погибли, раненых китайцы добивали штыками. Сложно сказать, чем бы все это закончилось, если б не подоспели пограничники соседней заставы во главе со старлеем Виталием Бубениным. На БТРе он въехал на китайскую территорию и начал обстреливать врагов с тыла. БТР подбили, но механик-водитель чудом вывел его из зоны поражения. Старлей пересел на бронемашину убитого Стрельникова и снова ринулся в бой. «Со мной было 10 человек. Мы палили по китайцам из всех бойниц, так что бронетранспортер превратился в огненного ежа, — рассказывает В. Бубенин. — Когда нам удалось уничтожить командный пункт, китайцы бросились бежать».

Когда командование начало разбор полетов, крайним чуть было не «назначили» Виталия Бубенина. Мол, год назад подавил китайцев бронемашинной, теперь вот воевал на их территории. Однако первые же разведданные подтвердили: Бубенина нужно не наказывать, а награждать.

Ему вручили орден Ленина и Золотую Звезду... Говорят, в Китае его объявили общенациональным врагом.

После сражения китайцы стали подтягивать к острову крупные военные силы. Но и советское правительство решило укрепить восточные рубежи. В район тревожных застав перебросили две

мотоманевренные группы и одну дивизию. 15 марта в 9 утра на китайском берегу включили громкоговоритель. Советским пограничникам предлагалось покинуть спорную территорию. Наши сообщили по громкой связи: «Одумайтесь, пока не поздно. Перед вами – сыновья тех, кто освобождал Китай от японских захватчиков». Вскоре началась битва. Командир погранотряда полковник Демократ Леонов решил повторить маневр Бубенина: прорваться на юг с острова и нанести удар с фланга. Но китайцы оказались к этому готовы. Танк Леонова был подбит, а полковника поразила снайперская пуля.

В 17.00 наконец заработал «град», считавшийся тогда секретным оружием. Удар по вражеским огневым позициям получился точным и сокрушительным.

«БЕЗ ШТАНОВ В КОММУНИЗМ»

ПО ДАННЫМ российских источников, всего в ходе боевых действий Китай потерял убитыми около тысячи бойцов, СССР – 58. Пятеро советских военных были удостоены звания Героя Советского Союза, трое из них – посмертно. Наши соседи считают события на Чжэньбао (китайское название Даманского) своей победой. Подбитый танк Леонова китайцы перетащили на свой берег. Теперь он хранится в Пекинском музее. Да и остров с 1991 г. официально стал частью КНР. Все точки вроде бы расставлены. Однако однозначного ответа на вопрос, зачем китайцы развязали это побоище, до сих пор нет. «По одной из версий, – сказал **«АиФ» автор книги «Испытание Даманским» историк Анатолий СМИРНОВ**, – Мао Цзэдун хотел отвлечь внимание населения от внутренних проблем, сплотив народ в борьбе против «северных ревизионистов». Масла в огонь подлил Никита Хрущев, который нервировал руководителей КНР тем, что поглядывал на них свысока. Дескать, без штанов ходят, а туда же – кричат о коммунизме. Есть еще и одна точка зрения. В те годы возобновились контакты между Китаем и США. Атаковав Даманский, китайцы показали Америке, что готовы идти с ней на сближение».

...В сентябре 1969 года в Пекине председатель Совмина СССР Алексей Косыгин и премьер Госсовета КНР Чжоу Эньлай дого-

ворились прекратить враждебные акции. Однако и после этого драки на границе какое-то время продолжались, хотя были уже не такими ожесточенными, как прежде.

Сейчас здесь российских поселков не осталось, погранзастава перенесена. Но в день 40-летия на месте боев открыли обелиск в память о погибших и часовню, а Иван Стрельников навечно занесен в списки личного состава. «Стоило ли воевать за остров, который для нас ничего не значил и который все равно остался Китаю? Он и должен был им достаться, если бы границу сразу провели в соответствии с международными нормами» — размышляет **начальник регионального погрануправления по Дальневосточному Генеральному округу генерал-полковник ВАЛЕРИЙ ПУТОВ**. А, воевать, безусловно, стоило. Если бы пограничники тогда убежали, это был бы позор для всей страны. Но они приняли внезапный и неравный бой и сумели остановить неприятеля. Поэтому мы обязаны помнить 20-летних парней, которые там полегли. И воспитывать на их подвиге нынешнюю молодежь».

Владимир ХИТРОВ

ШАЛЯПИН И СТАРИЦКИЙ

«Дружба народів» № 2. 1969 р. ст. 284-285.

*«Шаляпин и
Старицкий» .
Чернетка і публікація в
«Дружбе народів»*

Пожелтевшей этой записке 70 лет. Она сохранилась в архиве известного украинского переводчика Ирины Стешенко от ее деда, выдающегося украинского драматурга Михаила Старицкого.

«Глубокоуважаемый Михаил Петрович!

Будьте добры, сообщите Миколе Витальевичу¹², чтобы он прислал ко мне сейчас ноты «Мені однаково» или Тараса Бульбу¹³.

Я, слава Богу, немного отошел и вечером хоть что-нибудь да спою на Шевченковском вечере.

¹² М.В. Лисенко – выдающийся украинский композитор

¹³ Шаляпин имеет в виду арию из оперы Лисенко «Тарас Бульба» «Літа орел, літа сизий».

Ф. Шаляпин

Пришлите к Льву Абрамовичу Купернику¹⁴, т.к. я буду у него.

Жму Вашу руку –
 слуга Ф. Шаляпин»

Взаимоотношения Шаляпина и Старицкого малоизвестны.

Ирина Ивановна Стешенко рассказывает:

Когда Михаил Петрович гастролеровал со своей труппой по Поволжью, молодой Шаляпин пел у него в хоре. Этому хору он во многом обязан знакомством с

украинскими народными думами.

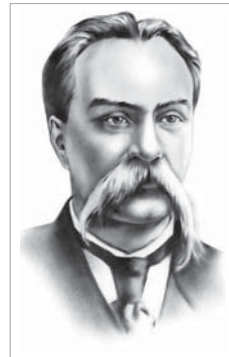
Впоследствии они часто переписывались, и из Италии Шаляпин передавал Старицкому подробный «отчет» о триумфе в театре «Ла Скала», где сравнивал итальянские мелодии с украинскими. К сожалению, эти письма затерялись.

Встречаясь со Старицким, Шаляпин живо интересовался украинским театром и вспоминал:

– А помните, Михаил Петрович, как я у вас в хоре запевал:

Ой у лузі та ще й при дорозі
 Червона калина.
 Породила молода дівчина
 Хорошого сина...

«Ой у лузі» – одна из самых популярных в шаляпинском репертуаре песен. Примечательно, что Шаляпину принадлежит ее уникальная трактовка. Он выбрал не широко распространенный вариант, а – одно из «лірницьких» исполнений. Самое неожиданное, что хор, аккомпанирующий тут Шаляпину, намеренно обеднен, лишен стройности и мощности. Когда слушаешь эту песню, возникает впечатление того, что Шаляпин поет

М. Старицкий

¹⁴ Известный киевский адвокат (отец Т.Л. Щепкиной-Куперник), с которым Шаляпин был дружен.

ее в сопровождении нищих украинских слепцов. Обедненность сопровождения и отсутствие единства хора оттеняют могучий шаляпинский бас и дополняют трагический образ одиночества, положенный и в основу песни, и в основу шаляпинского исполнения. Интонации Шаляпина похожи тут на интонации украинских бандуристов: те же придыхания, тот же речитатив, та же эпичность; это действительно шедевр постижения истинно народного искусства.

Шевченковские вечера, о которых упоминает Шаляпин в записке, были одной из наиболее распространенных форм борьбы украинской интеллигенции против запрещения русским царизмом украинского слова, литературы, музыки и театра. Ежегодно в день смерти Т.Г. Шевченко в Софийском соборе устраивалась гражданская панихида «по усопшем рабе божием воителе Тарасии». На нее собирались самые демократические круги любителей шевченковского слова, студенты, интеллигенция, рабочие. Официальные вечера были запрещены, участников нелегальных собраний по чествованию «возмутительного Шевченки, запятнавшего себя гнуснейшим поклепом на существующее в государстве положение дел, при котором все мы – истые братья и сестры», ожидали полицейское преследование и произвол. Поэтому вечера памяти Шевченко устраивались в домах Старицких, Косачей, Русовых, Лисенко. Бюст Шевченко перевозили из дома в дом на извозчике; для этого его облачали в кожух, надевали шапку, поднимали воротник. Создавалось впечатление, что за спиной извозчика едут двое; вторым был гипсовый Шевченко. Участие в этих вечерах требовало большого гражданского мужества. Сбор от них шел на общественные нужды, на поддержку революционно настроенных студентов и др.

Выступления Шаляпина на концертах шевченковских вечеров – яркое свидетельство его симпатий к борьбе демократической украинской интеллигенции против царских указов, запрещавших малейшее проявление украинской свободолобивой мысли.

* * *

*Лист від Й. Гірняка з Н-Йорку
4 грудня 1968 р.*

*Сім листів Йосипа
Гірняка 90 Трині
Степаненко*

Дороженька моя Орисенько!!!

Сьогодні отримали Твого листа з 25-го II-го ц.р. Постараюсь коротко відповісти на питання і поведу далі мову про наш альянс з театрами Тифлісу.

Про Дору Петрівну хай Ліпа Тобі звітує, бо я не є знавець її домашніх справ. Про її рухи (тобто подорожі і громадські нагрузки) довідаюсь у пресі. Останніми часами щось нічого не попадалось мені на очі. Вечір Стефаніка, здається, пройшов «нічого»... Його молодший син — Юрко прилетів з далекого Едмонтону, говорив про свій рід козацький, який свого часу забрів на Підкарпаття, і довгий час турбував польську шляхту, аж поки не вилонився нащадок Василь, який не тільки своїм сучасникам, але й нам блідим і малокровним дітям своїм, сльози витискає з старечих очей. Читаючи «Камінного хреста», я всю свою волю і силу мобілізував на те, щоби самому не попасти в море сліз, в якому потопали слухачі. Безпощадний письменник — землячок Стефанік. Здається мені, що не тільки ми — старички — в полоні того геніального майстра новелі, але догляджу в сучасних (шестидесятників) Стефанівську «силу духа». Хай Бог їм щастить!!! Я ж щасливий, що мені поталанило свою акторську епопею — кінчати творами Шевченка та Стефаніка. Хоч не в драмтеатрі, то в театрі слова. З такими авторами цікаво собі, час до часу, поговорити, як це слушно завважив Гетівський Мефістофель: з Богом час до часу варто поговорити.

Й. Гірняк

Тому що наші вистави мали відбуватись у театрі ім. Руставелі, тобто під опікою Ахметелі, то перша скрипка була віддана цьо-

Ахметелі

му колективові, після зустрічі ми мусіли їхати прямо у той театр, там був приготований, як каже Соня, «пишний підвечірок», увечері Ахметелівці вітали нас своєю виставою, а після неї – грандіозний бенкет з шашликами та зурнами, і все це заливалось морем кахетинського вина – під командою тамади – Ахметелі... Марджанівці мали привітати нас виставою і бенкетом наступного дня, і тільки після такої церемонії були заплановані наші вистави. Щоби не впасти лицем у болото, Марджанівці вирішили перехитрити своїх суперників і тайком виїхали

на кордон Грузії, теж з шашликом, вином і молодими, довгими, як дишли – огірками, зурнами і співами привітали нас на кордоні своєї батьківщини, і разом з нами приїхавши на вокзал своєї столиці – показали Ахметельцям свої побідоносні язики.

Реалізація між тими двома театрами була заложена на звичайних людських слабостях. Як Тобілевич у «Суєті» пояснив ворожнечу між поваром та поварихою: «ревность до плити»... Правда, Ахметелі був молодшим і динамічнішим за Марджанова (чи пак – Марджанішвілі). Марджанов вів свою родословну від МХАТу, але старався йти з духом часу, не відставав від модерністичних впливів і модних прийомчиків, та все те в нього пахло душком провінціалізму. Фізично він вже здавав, і як знаєш, скоро після нашого візиту він помер по невдачній операції (навіть у Кремлівській лікарні). Чи пригадаєш собі, як ми на чолі з Курбасом віддавали шану йому, коли провозили через Харків до Тифлісу урну з його тлінними останками? Поїзд проходив раннім-ранком, і ми вартували всю ніч на вокзалі, щоби не прогавити того моменту.

Ахметелі вміло використовував свою динамічність і випадковий контакт з Сталіним (в його кабінеті пишалось фото їх обох при якійсь нагоді). Так чи так, але першу скрипку грав Ахметелі і його театр, але Марджанова це діймало, і театри й оба керівники почувалися ворогами. Їхня ворожість була дуже

непримиренна, і як видно, вона все ж таки була конструктивною, бо підганяла одних і других, і не давала заспокоюватись на досягнутому.. Мистецькі профілі обох театрів були дуже різними. Марджанов, досвідчений педагог, з великою режисерською практикою, який за своє довге життя виховав цілу плеяду акторів, і його вистави були (навіть) букетом революційної еkleктики (якщо так можна висловитись...) Ахметелі, сидючи на рогах національної стилізації, на ритмі грузинської пісні та лезгінки, будуючи на тих елементах масові сцени і характер цілої вистави, — переконував сучасників у факті народження нового театру, по зразках якого піде майбутнє соціалістичне народно-мистецьке життя. Такі риси можна було вловити на тих виставах, якими обидва театри нас вшановували і нам демонстрували. В цьому було багато задирливості, молодечого запалу, але те все потопало в амбіційній претензійності керівника та промотора театру ім. Руставелі.

Марджанов

Весь цей театральний світ Грузії до нашого приїзду знав нас більше з пресових інформацій про Курбаса та про «Березіль». Газард, з яким нас вітали і приймали, базувався більше на політичних мотивах і природній грузинській гостинності, чим на професійній ширості. В кожному разі і Лесь і всі ми були мило заскочені й рівночасно ущемленні тим, що не зуміли так їм заімпонувати, як вони нам... Як я вже сказав, ми не були і не почувалися такими господарями в себе, як вони. Та правду кажучи, не були ми з роду князями, як вони, і не було в нас тієї «панськості», як сказала б Соня...

Поминаю привіти, бенкети, теплі слова і щирі потиски рук, але й ось така деталь: почались наші вистави, входимо до театру, на дверях кабінету мистецького керівника Ахметелі висить чорна **мармурова** плита з написом золотими буквами: «Народний артист Республіки Лесь Курбас (українською мовою)». Шукаю своєї гардероби. На дверях прем'єрської металева табличка з моїм і Мар'яна іменами. Бучми тоді з нами не було, він промишляв на кінофабриці. Наша гримувальня поділена на дві частини, в пе-

редній, яка служила вітальнею, м'ягка мебля, на столі кіш квітів, чепурний торт і пляшки з славним кахетинським вином. Далі за ширмою столики, дзеркала і розвішені костюми для ролів. Це була відступлена для нас кімната первачів театру ім. Руставелі – Хорави і Васадзе. Такі таблички висіли на всіх акторських кімнатах, з іменами цілого нашого ансамблю. Як видно, грузинські товариші приготувались до нашого приїзду – дуже старанно і довго і продумано.

Не можу пригадати собі, яким репертуаром вгостили ми наших гостинних господарів. «Диктатура» була напевно, бо не

можу забути того подиву й розгубленості, яких не могли приховати тифлісці в розмовах з нами – після цієї вистави. Вони були «ошарашені» новизною і режисерським мисленням Курбаса. Вони признавали (одноголосно) оригінальність і, в нікого не позичену, відвагу постановника в шуканнях і нахідках нових розв'язок синтези театральних жанрів. Це було для них нове, несподіване, і вони не приховували, що над цими проблемами, які поставив Курбас у «Диктатурі» – не можна прийти до порядку дня, бо над ними треба спокійно і фахово-глибоко призадуматись та розібратись. Однак, як було помітно, вони зрозуміли, що Курбас і Березіль не виломались із ребра російського театру, що це зовсім самобутнє явище, якого голими руками не візьмеш, і над ними варто «задуматись»...

Лесь був людиною скромною, але перед ніким спини не гнув, у нікого нічого не просив, ласки не запобігав. Цими якостями не міг похвалитись жоден з сучасних йому керівників українського театру. З рецензентами був на ножах, вважав їх не на висоті сво-

го плеча. Хоч, як я згадав, скромність його була подиву гідною. Ближче знайомство його з роботами московських режисерів, як знаєш, наступило в двадцятих роках, багатьох з них він цинив і поважав, але тримався від них здалека, бо не зносив їхньої заносливості й імперського хамства, та «ласкавого поплескування по плечу». Особистого знайомства не шукав, хоч не раз бував у Москві на виставах, але за куліси не заходив, ниць не падав, як це раболіпськи робили молодші браття. Як пам'ятаєш, ми поза межі батьківщини не їздили, бо Лесь вимагав тільки **паритетного змагання** всіх театрів ССРСР, а не екзотичного показу окремих країн.

Зовсім інакше виглядала справа двотижневика української культури в столиці Грузії. Після гостинних виступів обох театрів Тифлісу — Марджановців і Ахметельців — у Харкові, був запланований виїзд до тієї столиці й нашого театру. За рік до нашої подорожі, заходячи до Леся, я часто помічав на робочому столі підручник грузинської мови. Знаючи його здатність до чужих мов, я не звернув особливої уваги на ту книгу, бо це було звичайне явище в його заняттях і зацікавленнях новими мовами. Тільки через рік, коли ми приїхали на вокзал у Тифлісі, я розкумекав загадку підручника грузинської мови на курбасівському столі. Під час торжественного привітання нашого театру, на привокзальній площі, на високій трибуні з'явився Лесь, щоби подякувати за такий тріумфальний прийом, і коли він заговорив грузинською мовою, я не тільки розгадав загадку підручника нової мови, але мене ще і не раз вразила курбасівська інтуїція, його політична кмітливність, його принциповість. Пригадуєш, як розентузіязнені громадяни чудової Грузії знесли його з трибуни на руках і мало не через ціле місто пронесли аж до театру ім. Руставелі?? Всі вулиці, по яких везли нас, були прибрані червоними полотнищами з привітаннями грузинською й українською мовами, по обох боках вулиці люди вітали нас квітами і щирими усмішками, а ми — у своїм виробничім одязі, обшарпані, як босяки, бо ж нікому з нас в голову не приходило, що будуть з такою парадною вітати і повезуть прямо з корабля на бал. Вся Ахметелівська трупа вишикувалась двома шпалерами у вестибюлі свого театру, актриси у довгих бальних сукнях, чоловіки в чорних парадних костюмах, — вітали кожного березільця і з великою «помпою» проводили на другий поверх, де в парадному фое чекали на нас господарі театру і смачні їстива на гойних столах.

Князівська ментальність грузинського народу наочно продемонструвалась в організації нашого «двотижневика» в Тифлісі. Гостинність тієї нації, зовнішня культура, їхня гладкість у поведінці з іншими – прямо подиву гідна. Грузини дали нам класичний приклад, що то є гостинність і як треба ставитись до сусідів... Правда, вони були і жили в відмінних обставинах, ніж ми. Березільці не могли їх так привітати, бо не вони були **повноправними** господарями у своїй хаті. Між офіційними чинниками з керівництвом «Березоля» не було співдружності – такої, як між тифліськими театрами й адміністративним апаратом країни. Уряд Грузії доручив всю справу наших гастролів керівникам двох театрів: Марджанівцям і Ахметельцям. На цю справу було відпущено великі суми, і то не тільки для всіляких пишних прийнят та банкетів, але навіть індивідуально були субсидовані актори, щоби вони могли повестись з нами як гойні господарі.

Продовження слідує! А поки-що кінчаю, щоби скоріше вислати хоч написане і скоротити перерву..

Цілую Тебе, моя Ти єдина товаришко і пізня любове!

Лесь поважав Марджанова, він цинив його культуру, його розсудливість і співчував йому в тій неетичній боротьбі, яку останньому накинuli грузинські «вусповці», яких очолював Ахметелі. На жаль, тоді не відбулось між нами офіційної дискусії на тему мистецького процесу, що хвилював весь театральний світ країни. Приватні розмови в час банкетів, правда, кидали деяке світло на внутрішнє життя – їхнє та наше, але за вином та ситими столами, і що найважливіше – обмеженим і випадковим сусідством, розмови теж були випадкові і більше жартівливі ніж ділові. Наприклад: коли я запитав Веріко Анджапарідзе, яка причина гризні між їхніми театрами, то вона відповіла, що «Ахметелівці» вважають, що в їхньому театрі більше «князів» ніж у них, тобто в «Марджанівців», а це є навпаки – «у нас більше князів». Це, звичайно, був застольний анекдот, але з нього пробивалась картина загальної ситуації, в якій барахтались ті театри. Ахметелі не визначався особливою скромністю, навіть перед Лесем, пописувався своїм превілейованим становищем. Це, як загальновідомо, не спасло його від долі, яка змела непривілейованих.

Наша подорож до Грузії, той «панський» прийом, за яким почувалась гостинність не тільки колегів по фаху, не тільки представників уряду, але й всього дружнього народу, все це дуже скріпило і підняло настрій та сили Курбаса. Він тут же організував екскурсію до Сванетії, щоби вивчити побут того ізольованого племені і збагатити матеріяли для постановки п'єси Мдівані – «Тетнулд». Групу в складі: Курбас, Меллер, Склярєнко, Верхаський очолила художниця з театру Марджанова, призвіще якої вилетіло а пам'яті (малого росту, блондинка, дуже темпераментна і патріотка свого театру і чарівної батьківщини). Вона в мужському одязі була провідницею і перекладачкою по недоступній території, в якій осіли давні хрестоносці і донесли до нашого часу свою самобутню мораль та культуру.

З того часу, помимо всяких зовнішніх і внутрішніх упереджень, взаємини між нашим театром і столиці Грузії затіснились, і я особисто дружбу ту відчував навіть у Чіб'ю. Вона була не тільки моральною... Для Леся, в той критичний час (жорстокої критики і форменного цькування) це був життєдайний застрик, бо він побачив, що ми не в самотині, що процес, який так дошкульно діймав Леся і його театр, не є відірваним явищем, що ми не блукаємо в пустині, і що наш голос не є «вопіючим»... Два тижні ми гостювали і грали, кожноденні бенкети, що тягнулись до самісінького ранку, ставали вже загрозою життя, або, щонайменше нотиричного алкоголізму. Коли б так продовжувалось ще якийсь час, то бог зна чим би це скінчилось. Одного з останніх днів нашого побуту я був вільний від вистави. Актори були запрошені до однієї актриси на приватну квартиру для зовсім неофіційної зустрічі, без представників установ та організацій, навіть без свого театрального начальства. Зустріч мала відбутися пізньою порою, після вистави. Звечора Курбас, Меллер і я зайшли до одного із репрезентативних ресторанів. Тільки ми розмістились за столом, як офіціанти почали підносити пляшки кахетинського. Це зовсім не знайомі нам горожани стали засипати нас пляшками, і тим способом вітатись з нами, при одностайному викрику цілого ресторану: «ВАША!» Нам довелося всякими витівками спасатись із того ентузіастичного «погрому»... Вирвавшись на вулицю, я намовив «собутильників», інкогніто,

нагрянути на помешкання неофіційного прийняття (Лесь і Вадим нічого про цю зустріч не знали). Дорога вела через Куру. На мості, від «ізбитка чувств», ми всі три, пожбурляли свої закордонні капелюхи, і з захватом приглядались, як бистро і повноводна ріка погнала їх у далеке Каспійське море. Я намагався ще й свій парадний піджак туди погнати навдогін капелюхам, але найрозсудливіший в присутніх — Вадим, — в останню хвилину зупинив цей прояв моєї щедрости і вдячности до братнього народу.

Після довгих розшуків та блукань ми таки добились до помешкання молоді «Марджанівки», де зібрались актори («второго плану») обох театрів, а вірніше, це був жіночий пікнік, на який запросили наших молодих холостяків... Нас ніхто не сподівався, тобто, Курбаса і Меллера, бо я ще міг зійти за кандидата «в ухажори»... Початкова констегнація дуже скоро розвіялась, і вожді оба «Березоля» не зіпсували «змички» молоді генерації двох братніх театрів, а навпаки, заініціювали дуже приємну гутірку про те, що нас ріднило і зближувало в роботі й шуканнях. В час всього нашого побуту в Тифлісі, це, властиво, була одинока ділова зустріч, на якій довелось обмінятись думками, бо всі інші були переладовані бенкетами, офіційними прийняттями, обміном обопільними компліментами та відповідними, за таких нагод — ритуалами. Але навіть при таких офіційних і товариських нормах відчувалась різниця ставлення обох театрів до нашого... Марджанівці беззастережно співчували Лесеві, його постановки робили на них велике вражіння, вони розуміли й сприймали найризикованіші режисерські експерименти у поставі «Диктатури», вони дуже співчували йому в тому безпрецедентному цькуванні, яке паралізувало його творчість і затроювало життя. Сам Марджанов був щирим прихильником Миколи Гуровича, що теж кидало певне світло на постанову його і цілого театру до ситуації, в якій ми жили.

Я почав свою писанину про нашу поїздку до столиці з того, що Лесь заздалегідь готувався до тієї нашої мандрівки, про вражіння, яке робили його виступи перед широкою аудиторією. Ось ще одна деталька:

Під кінець останньої нашої вистави Лесь вийшов перед завису, щоби подякувати громадянам Грузії за гостину, за співчуття

до нашої роботи і за теплоту, якою нас обдала ця мила країна. Він, як це робив спочатку при першій своїй появі, говорив грузинською мовою. Ти напевно пригадуєш собі, яка була реакція?.. Овації, здавалось, не буде кінця! І ось у сам розпал ентузіастичних оплесків та викликів – Ахметелі, мов цирковий клоунчик, кривляючись, вискакує з-під завіси, мов «деус ех махіна», і тим засобом перериває настрої аудиторії, і тим способом переводить весь настрої у зовсім інший план... Що він хотів тим сказати – не трудно догадатись: ось, мовляв, – моя зверху! В тій детальці крилась уся суть... Лесь це зрозумів і відповідно сприйняв, Марджанов на такий нетакт не дозволив би собі!

Це для з'ясування наставлення обох театрів до нас, і до історії театральної ситуації того часу. Якщо неповно я вив'язався із завдання, яке Ти поставила перед моєю скромністю, то притискай до муру, – може, щось більше витиснеш з моєї старечої пам'яті.

Під кінець писання цього листа прийшов Твій з I-го грудня, де Ти мене лаєш і погрожуєш розлюбити... Отак й Ліпа мене лає. Всі Ви, жінки, «много потребує з одного мужчини!» Та я не «серчаю» й обіцяю «принять соответствующие меры»... Прошу – в смисле умоляю – не гнівайся і ввійди у моє старчество!!!

Дуже прошу вітати добрих людей, гарних і милих жінок, а особливо Нелю і її надійного супруга. Тебе ж цілую дуже міцно!!

Твій Юз

* * *

10 грудня 1968 р.

Дорога Орисенько, Друже наш єдиний!!!

Навздогін 21-му пишу наступного листа, щоб Ти не гнівалась і не грозила – розривом наших амурних відносин. Мене й так позабували й покидали колишні любки й приятельки, а коли ще й Ти реалізуєш свою погрозу, то мої справи зовсім підуть під «откос»... А що вартує мужчина без любки?.. Навіть моя Ліпа такого не поважає. А мої акції і без того в неї дуже низько котируються. Тому то – благаю: не кинь мене і не пожалій мені – ласки своєї!

Світла все ж таки були яркіші від тіней, що притемнювали щирість відносин між театрами Тифлісу і «Березолем». Результат нашої поїздки був доволі ефективний, ми перевірили багато чого, що до того часу викликало сумніви, відносно правильності шляху, по якому плив наш театр, і багато з наших скептиків переконались, що Лесь Степанович не даремно ламав списи на театральному боєвищу. Грузинські колеги по фаху, які мали нагоду побачити деякі навіть не програмні роботи Курбаса, але й постановки його учнів, переконались, що «Березіль» є чимсь більшим за рядовий театр, що програма його, масштаб мистецького мислення керівника далеко перескочили потуги інших українських театральних діячів, які в той час уже встигли пописатись на всесоюзних театральних сценах (Гнат, Васька зі своїми театрами). І Ахметелі і Марджанішвілі переконались, що Лесева теза про всесоюзне змагання театрів була слушною і справедливою. Для підтвердження того досить згадати факт здобуття «Березолем» золотої медалі на світовій виставці театральних оформлень в Парижі в 1925 році.

З московськими театрами такого контакту ні Курбас ні «Березіль» не мали. Коли в 1932 році заговорили про святкування десятиріччя нашого театру, один лише Таїров прислав привітання Курбасові і його дитині – «Березолю». Цей ювілей так і не відбувся, бо на першому засіданні в НКО, скликаному для оформлення того акту (я був присутній), Лесь побачив, що це робиться тільки «для годиться», а не для того, щоби по справжньому підсумувати

й оцінити явище, яке не мало прецеденту в історії нашого театру, – Лесь на тому ж засіданні відмовився від такої рутинної шопки. Десятиліття минуло під ударами шкалювань розгулу забріханих критиканів на чолі з керівними органами ВУСПУ. І т.п. І все це відбувалось при «благосклонному» мовчанню «вдячних громадян».

Про відносини між театрами на Україні в добу Курбаса вичерпні інформації може зачерпнути кожен до-

слідник із книжки листувань, статей та споминів І. Микитенка, яка вийшла цього року у видавництві «Мистецтво». З тих матеріалів можна скласти чітку й об'єктивну картину ситуації і відносин, серед яких доводилось працювати Курбасові, на протязі всього існування «Березоля». Що керівники інших театрів (а всі, за малими виїмками – колишні учні Леся) ганебно підсиджувались і використовували кожну нагоду, щоби виламати шпиці в колеса його воза, це можна пояснити тільки – дрібною заздрістю маленюсеньких людей та самопожирающою стихією хахлацької людини, того Богом проклятого племені. Але, на жаль, ту всю дрібноту використовували графомани з ВУСПУ та люді, які не терплять – справжнього, вищого, талановитішого за себе. Їхніми руками та їхніми ін'єктивами було мобілізовано всі сили земні та небесні, щоби зпаралізувати а то й знищити роботу, талант тієї небуденної (до них не подібної) людини.

1932-го року Лесь намовив мене поїхати разом з ним в Хосту (біля Сочі) на літній відпочинок. З ним була Ванда Адольфівна. Крім нас, були ще Микола Гурович і Володимир Гжицький та ще чимало з столичного українського Олімпу божків. Тих вакацій я ніколи не забував у найкритичніші хвилини свого життя і пригадував собі цілонічні наші розмови, які нас дуже зблизили... Ми багато мандрували по горах, їздили до Афону, Сухумі. Я тоді в розмовах з ним уловлював нотки безнадії та песимістичних передчувань. Я тоді прийшов до висновку, що та людина дуже шукала близьких соратників, а йому в тому ніяк не везло. Товариші по режлабу, як тільки ставали хоч трохи на ноги (а це ж безумовно за допомогою і за його плечима) – моментально задирали носа, і їм тут же здавалось, що вже Бога впіймали за ноги, а не того, щоби построятись до Лесевої скрипки і включитись у симфонію, яку тільки він один міг скомпонувати. Він шукав їх, одностумців, серед письменників, серед наукового світу, але, знову ж – на жаль, це не було легкою справою в тих часах. Григорович¹⁵, а особливо Гурович¹⁶ в де чому, рятували положення, але в театрі він був самотній.

Морально і фізично Леся вичерпала «Диктатура». Цієї п'єси він ставити не хотів. Йому, при допомозі інтриг Микитенка на-

¹⁵ М. Хвильовий

¹⁶ М. Куліш

казали поставити цю стандартну п'єсу; ще вищі за НКО органи зажадали, щоби він не передавав її черговим режисерам, а сам узявся за цей архітвір. Сам цей факт, а згодом вальпургієва ніч біля театральних кіл довкруг постановки остаточно підтвердили наступ, з якого Лесеві вже не можна було вийти цілим. Ще в Хості Лесь, як видно, підхопив черевний тиф (напередодні від'їзду). Зразу після повороту до Харкова хвороба його звалила, і він двома поверненнями хвороби пролежав 40 днів у найвищій гарячці, яку людина лише може винести. Це було чудо, що він все ж таки викарабкався з цієї тяжкої недуги. Між іншим, урятував його син відомого довголітнього керівника харківського театру – д-р Синельников.

У день прем'єри «Хазяїна» 24-го грудня 32-го року (перша вистава, до якої Лесь не докладав своїх рук) він виїхав до Сочі, і вернув ранньою весною 33-го. Фізично він ледве прийшов до себе, і зразу після повороту знову почалась веремія біля його особи, його роботи – і аж до прем'єри «Маклени», вересень 24-го.

В час після того всього, що діялось від цієї дати, я не раз ловив себе на мислі: надаремне Леся врятували з того тифу. Останню його поставу й так забули, але зате – його б поховали з почестями «Народного Артиста», театр не перейменовували б, його ім'я пишалося би на скрижалях «Березоля», а, найголовніше – Лесь не пережив би і не побачив того жахіття, яке супроводило його в могилу. В цьому сенсі доля була безжальною до нього. Сьогодні з нього знято ті безглузді обвинувачення, якими обмальовували його навіть ті, які прекрасно знали про безгрунтовність і навіть брехливість тої пакості...

Орисенько! Чи Тобі відомий факт і зміст розмови Леся з П. Постишевим напередодні прем'єри «Маклени»? Якщо дозволиш, то я Тобі пригадаю у наступному листі. Тепер, з історичної перспективи, сліпому видно, хто мав рацію!

По отриманні Тобою цього листа продовжуватиму свої медитації на цю тему. На цьому кінчаю і прошу Тебе дуже: не гнівайся на мене і не розчаровуйся в якостях свого останнього одоратора, тобто в мені...

Цілую Тебе і пригортаю до свого тужливого серця.

Твій

Ромео

* * *

9 січня 1969 р.

Дорога Моя Орисенько – Друже Мій Зворушливий!

Взявся я писати Тобі від руки лист дрібний, та так надряпав, що й сам не зумів би прочитати, тому закинув ту ідею і, дочекавшись з ремонту свого робочого станка – починаю все «з кінця».

Ти просиш переповісти розмову П.П.П-ва¹⁷ з Лесем, яка відбулась за тиждень до прем'єри «Маклени Граси», отже маєш її! («Ви хочете п'єсень – их єсть у меня...») Але спочатку малесенький регрес. Останнього вечора, перед нашим від'їздом з Міжгірського Спаса, де відбувались проби «Маклени», хтось організував маленький концерт, на якому ми з Валею виконали скеч (авторства Ю. С-ча.), темою якого було пристосуванство у літературі. З тим номером ми з Валею майже два роки шлялись по всяких клубах та установах, підробляючи – детишкам на молочишко. Однак цього разу зміст того грайливого скечу дуже дійняв присутнього Семенка, і він безпардонно висипався на нас за ширення (як він висловився) – «пасквілю на радянську літературу». Я в боргу не залишився, і дав Михайлеві дуже різку здачу, обізвавши його «бутербродчиком». Це був модний тоді налігач. При тій оказії був присутнім Лесь, який вже від кількох років був на ножах і з своїм колишнім напарником. Причина того розриву була відома, і я думаю, що тут уточнювати нема рації. Другого дня в Києві ми чекали поїзда до Харкова, і щоб збавити час, пішли з Лесем попрощатися з Аскольдовою могилою. Лесь був явно «схвильований» вчорашнім моїм інцидентом з Семенком, і став попереджувати, щоб з Михайльом не встрявати в такого рода дискусії, бо він «розгубився на перехрестях степових доріг». Лесь не приховував свого песимістичного настрою і передчуттів грозових бур над нами. А в такий час, як він казав, зв'язуватись з подібними «друзями» не варто... Як пригадуєш собі, Михайль в періоді Києва був дуже близьким Лесеві. Розчаровуватись в друзях доводилось Лесеві не вперше, але розрив із Семенком він болюче пережив, а останнім часом

¹⁷ Павла Петровича Постишева

таких розчарувань доля йому не жаліла, навіть соратники почувши паленим, стали шукати стежок, як криси з корабля... В Харкові я мав розмову з Вадимом Георгієвичом (після приїзду), з якої зрозумів, чому Лесь був так огорнутий чорними думами над берегами Дніпра. Він відчував, що пити чашу до дна йому доведеться самому.

Ти тямий ту картину, яку ми застали, після приїзду, в Харкові?! Вона не сприяла творчим поривам. Пахло нервозністю, напруженим неспокоєм. Біля нашого театру ситуація була нікудишною. Микитенки, грудини, терещенки, кулики з «ВУСПу», погрожували кулаками під нашими вікнами та дверима. Так довелося працювати до самих генеральних проб.

Одного ранку Лесь не з'явився на роботу. Ми чекали і не могли збагнути, що трапилось. Вдома його не було. Коли ж врешті-решт він з'явився, починати пробу вже було ніколи, треба було думати про вечірню виставу. Актори розійшлися у своясі, а Лесь запропонував мені піти з ним на обід до ресторану. Я відчув, що йому хочеться поділитись пережитим, передуманим... Як тільки ми опинились у затишному кутку, Лесь почав свою розповідь з того, чому він своєчасно не прийшов на роботу. Річ у тому, що перед самим виходом з дому його (по телефону) викликали на розмову з П.П.П-им.

Не знаю, чи Ти пригадаєш собі те, що Лесь ніколи не вів – навіть ділових – розмов з високим начальством і не домагався зустрічей з ними, як це робили інші... Його принагідні обміни думками з Комісарами Освіти відбувались під час вистав, в кулуарах театру, всякі ділові справи полагоджували адміністративні персонажі і наказні директори. І тут Лесь пробував пояснити, що це час репетицій і його чекають в театрі, але йому «внушительно» пояснили, що не дивлячись на все інше, йому треба явитись до кабінету П.П-ва.

Для Леся такий наказ був новиною, і він своє здивування висловив, увійшовши до кабінету, але харківський хазяїн приступив зразу до діла такою заявою:

«Товаришу Курбас – ви одинокий режисер в нашій країні, який здатний створити театр доби комунізму. Ми можемо ство-

рити всі найсприятливіші обставини для вашої творчої праці. Але перед тим, ніж ви включитесь у той грандіозний процес, вам треба розброїтись, вам треба переглянути всю минувшину, свої ідеологічні кредо та концепції, вам необхідно посамокритикуватись, і що найважливіше – вам необхідно засудити ворожу діяльність Скрипника і його підручного Хвильового, яких розсконспіровано як запеклих ворогів і контрреволюціонерів. Вам теж слід зарядитись ентузіазмом до тих грандіозних планів, які зараз впроваджуються в життя. Коли ви усвідомите це і приступите до діла, вам буде прощено все негоже, що ви досі робили, та негайно припиняться всі напади і критичні виступи проти вас і вашого театру. Але ваш театр має чимало людей, яких імена пишуться на сторінках оцієї книги (і тут П.П. погладив чорну палітурку товстої книжки, яка лежала перед ним на масивному столі. До речі, така ж книга лежала на столі Кілерога – під час зустрічі з акторами нашого театру, коли вже Леся не було між нами...), тут про них багато сказано, і про те, чим вони займаються поза стінами театру. Отже – слово за вами».

Лесева відповідь, звичайно, не могла задовольнити співрозмовника, вона була така: (розповідь ця врзалася мені в пам'яті на все життя): «Ревізувати свою минувшину, свої ідеологічні настанови я не буду, бо ними, тобто минувшиною – я пишаюсь. Розброюватись не маю потреби, бо я проти нікого не озброювався, тим більше, що, коли хто хоче, може пригланутись до моєї практики, і він там не знайде й зернини злої волі до тієї правди, якій служив я і очолюваний мною театр. З М. Скрипником як наркомом освіти я часто сперечався і не погоджувався з тією лінією, які він проводив на театральному фронті. Хвильовий був моїм однодумцем в питаннях культурного процесу на Україні, і тому сьогодні засуджувати його було б нижче моєї гідності. На могилу Скрипника я теж не стану кидати камінням, бо для мене незрозумілі його провини перед країною, та й врешті – я не є суддя, тим більше для нього. Відносно акторів, яких ви маєте в реєстрі отієї зловіщої книги, я відповідати за них не можу, бо ми є товаришами по роботі, але чим вони займаються поза театром, це є їхня справа, і я тим не цікавлюсь, бо це не належить до моєї

компетенції. Однак при тій нагоді, я скажу вам про себе, що я останніми часами став буркотати, і не можу не буркотіти, коли, йдучи з дому до театру, я мушу під самим порогом «Березоля» переступати через труп жінки, яка ось й зараз, вже третій день, лежить, і ніхто її не прибирає. Ось чому не слід мені дуже дивуватись, що не виявляю особливого ентузіазму до сьогоднішньої дійсності. Відносно тієї кампанії, що зараз так інтенсивно ведеться проти мене й «Березоля», то цього я дуже трагічно не переживаю, бо знаю, що колись все одно моє буде зверху»...

Оце, в основному, конспект тієї рокової розмови. Думаю, що Лесь не затаїв її перед Миколою Гуровичем, але «вообще» – мало хто про неї знав, але в самому театрі тодішній директор (останній при Лесеві) – Лук'яненко – тут же розперезався і розпочав безсоромну кампанію серед акторів проти Лесея, чого не дозволяв собі до того дня. Як видно, йому дали право на це згорі, і він радий був постаратися.

Наслідок такої кампанії був такий, що режштабівці і Вадим Георгієвич, занюхавши письмо носом, стали підшукувати темних плям на березільському сонці, і найгірше те, що це творилося не без участі та інсинуацій грудин і микитенків. Навіть Павло Григорович, якого я зустрів на Сумській, не зумів приховати свого роздвоєння і заговорив про нерозсудливість Лесея і Миколи Гуровича, які надаремне лізуть на рожен, ставлять свої голови на плаху. Він просив мене передати Лесеві ту свою пересторогу, що я, звичайно, зробив негайно. Лесь, вислухавши мою розповідь, заявив, що йому дуже прикро усвідомлювати те, що навіть соратники й учасники одного ж процесу не в стані зрозуміти того, що бувають межові ситуації, за які доводиться відповідати перед історією. «І я – заявив Лесь – зараз почуваюсь перед таким моментом відповідальності»...

В тому ж часі й відбулась славнозвісна вечера в Лесея, де Наталя Михайлівна пролила перші свої гіркі сльози. Перед виконавцями ролів і членами режштабу Лесь не ховав свого бачення найближчого майбутнього; він просив тільки своїх співробітників, щоб вони збагнули ту обстановку, в якій він не може кривити душею і не може зійти до ролі того манекенника, якого при-

мушують вимахувати руками і ногами в різні боки, при помочі смикання за шнурочки... Лесь не втаїв своєї думки про те, що багатьом із присутніх доведеться бути свідками того, коли вийде на світло денне його, тобто Курбасова правда. Далі, як знаєш, все пішло дуже скорими темпами, і, звичайно, ні «Маклена», ні інші постановки не були причиною такої драматичної розв'язки проблеми Леся. Справа була ж в цілому комплексі проблем, і Лесь прекрасно розумів, що його участь в тому процесі визначена самою долею. І тому «відповідальність перед історією» була для нього мірилом людини, що грала роль у певному історичному періоді. Попри всю свою скромність, Лесь такою людиною вважав себе, і тому чинив так, а не інакше. Хто був правий, а хто ні, історія вже вирішила, і то ще за нашого життя з Тобою. А що ще й тепер багато плутанини, і важко людям відрішитись від своїх недавніх скидок на час та обставини, то згодом і це мене, як чимало з того вже минулого. Особисто я – спокійно готовий піти у своясі, бо ще за життя свого побачив, що Лесь мав рацію, і «його таки зверху», і що мені не доводиться крутити хвостом, як багатьом іншим учням та соратникам.

Дорога моя Орисенько! Прийми й цей причинок до загального образу Леся Курбаса як людини. А що це була людина з великої літери, то тепер і сліпому видно, не лише розсіяним по світовому побоевищу – березільським недобиткам.

З нетерпінням чекаємо заповідженої книги спогадів. Крім того, натрапив я на анонс Видавництва «Дніпро»: «Курбас Л.С. Статті, інсценізації, переклади.» 30 арк. 15000 прим. Нові книги України, 1969. Якщо вийде – прошу на колінах: вишли! «30 потес» отримали справно і вчасно! Сердечно дякуємо.

Крім того, прошу: не покидайте мене й не лишай мене своїх ласк, бо Ліпа у надвечірря 50-ліття супружеской жизни – відлучила мене... і я лишився у розбитого корита! Одинока надія на Тебе, моя Ти нецілована радосте!.. Не забувай! Не покидай! І хоч грошки ЛЮБИ!!!

Твій Ромео.

* * *

26 січня 1969 р.

Дорога моя Орисенько – любко незрадлива!

Твій лист з 15-го січня дійшов нормально і благополучно. Неперпляче чекаю звістки про те, чи так дійшов мій наступний лист, в якому я звітував про розмову Леся з П.П.П-им. Однак поки ця звістка дійде до мене, то вирішив відповісти на останній Твій...

Дуже нас обрадувала Твоя подорож до Соні і Твої вражіння із столиці короля Данила, чи пак, князя Льва. І мені хотілось би полазити по Високому Замку, Стрийському парку, і згадати свої перші романтичні авантюри, які спрямували мої кроки до «карузелі», як кажуть галицькі недобитки ненаситної Мельпомени. Про всяк випадок передай мої привіти всім, хто ще собі цього бажає, і хто не згадує мене лихим словом. Соню поцілуй крепко і подякуй їй за турботи, які вона переносила на своїй спині, в час місячної відпустки в санаторії на вулиці Чернишевського, де й вона боронила честь мого мундира... Стефі теж передай моє «гальо», хоч вона може ще й досі сердиться на мене за той час, коли я вибивав із неї «опереточний шарм», який ніяк не пасував до комедій Гольдоні. Її мама Софія була більш податлива і зговорлива. Ах, Господи!.. Все йде, все минає... А от «Романа» не можу згадати, хто він такий, і з яких він учнів моїх? Та все ж – сердечно дякую за добре слово. Їх тепер дуже рідко попадає в мої вуха.

Наталія Пилипенко

ЖИТТЯ В ТЕАТРІ

НЬЮ-ГОРК НАКЛАДОМ АВТОРИКИ 1968

З Пилипенчихою не така то проста справа. Її божевілья вже стало соціальною небезпечкою. Ходить по всяких установах, по клубах і пропонує всім і вся свій архітвір (і то вимагає горендальну ціну), не звертаючи уваги, що

люди прямо відвертаються від неї та її краму. Ти уявити собі не можеш, що це за «гамалітія»... Чого вона там тільки не наперла!.. І то без подачі авторів і джерел, свої бездури перемішала із сентенціями людей, не називаючи їх прізвищ, і все то те не має ніякого відношення до «Життя в театрі»... тобто до авторки – божевільної Наталки. Боже-Боже, що той «Березіль» тільки не наплотив?.. Трагедія в тому, що на цілому світі немає куточка, де б можна було сховатись перед навалою тих, що тепер мажуться і пристають, як «банні листки»... Проте, підожди: вона напевно Тебе обдарує тим архітвором, то сама побачиш, чому я не можу спокійно помандрувати на лоно Авраама. Одинока надія на пошту, що вона відмовиться перевозити таку радість... і вообще!

А Валя Гаккебуш, як видно, далеко не втік від свого ексвітчима. А шкода, бо він критик не «согірший», як каже Соня. Я читав деякі його критичні есеї про чужинні театри, вони свідчили про певну ерудицію і навіть смак... Але тут він заліз у Васькине багнисько. І вчепився за Твій спогад у «Прапорі» та нагородив гороху з капустою, щоб тільки догодити тому, кому не слід догоджувати. Ти зовсім резонно описала телеграфний перегук представників воюючих держав в ритмі і стилі Морза, але біда, що Васька у своїй статті про Джіммі теж з'ясував цю сцену, а той його трубадур вирішив Тобі щигля дати за Твої реакції на редакційну беліберду Васьки над спогадами про Леся. Їм очі коле Твоя активність біля спадщини Леся і той вплив, який Ти маєш на покоління, що шукає слідів та правди про «Березоль». І ось піймали нагоду за хвоста, щоби напакостити. Я вважаю, що це не є причина для хвилювання, а навпаки: це підтверджує, що Твоя робота не є марною, що вона має вплив і розголос на тих, для кого адресована. Тому то, моя Ти мила Орисенько – хвіст догори, а що собаки гавкають, то значить, що їдемо...

Валя Гаккебуш плям шукав і смакував ними ще коли став «вообще» примазуватись до Курбаса, «Березоля», до постановки «Макбета» та інших тем зв'язаних з творчістю Леся, як тільки стала та постать актуальною на шпальтах періодики. Свої екзерзиси на ту тему він базував на інформаціях мамаші та Васьки, бо сам у творчому періоді нашого театру був ще «мальчишка и щенок», як казав Расплюєв, і тому виходило у нього все – дуже

туманно, тенденційно і, що найважливіше, білими нитками позашиване. В цій темі він не може сказати нічого свого оригінального. І так вийшло зараз! То не важно, що Ти не мала жодного відношення до телепрограми, але факт, що Ти маєш вплив на молоде покоління, то це їх муляє, ото ж ножниці одізвилися!.. Вітаю Тебе з новим успіхом, бо так я розцінюю чергову вилазку наших старих добре знайомих «бутербродників».

Недавно гостював у мене Валеріян Дмитрович Ревуцький, небіж сучасного корифея вітчизняної музики. Валеріян професорує у Ванкувері в Західній Канаді. Тільки-но закінчив він велику працю англійською мовою: 100-ліття українського театру. Кілька років він сидів над цією роботою, і нарешті здав її до університетського видавництва, і, як тільки появиться вона на світ, пошта і літаки понесуть її до Тебе. Там чимала роль призначена Лесеві і нашому театрові. Тепер він збирає матеріали про Ліпину і мою театральну веремію в час світових мандрів. Навряд чи я доживу до того часу, коли це вийде на книжковий ринок. Однак справа не в тому, а «гвоздь» ось де: – Валерій передає Тобі сердечний привіт і просить такий передати його дядькові, якому не відважується сам писати – доки не матиме благословення на це від самого адресата!..

Тут появилася з Парижа донька Драй-Хмари. Вона була викладачкою в Сорбоні. Я підозрюю, що Ти свого часу мусіла бути з нею знайомою? Коли так, то я постараюсь її розшукати й, евентуально, як каже Соня, нав'язати з нею контакт і передати його Тобі. Словом – чекаю авіза!..

Дора Косач

Дуже нас потішила пропозиція Дори Косач, яку вона об'явила Тобі – відносно Твоїх відвідин її, а тим самим нас усіх суших. Коли б це стало реальним, то здається – нічого радіснішого нам уже не випросити в Бога. Я вважаю, що Дора Тобі є приятелькою всього Вашого роду, але й духовою родичкою, яка має повне право заініціювати оформлення записин і виклику. Всі інші клопотання спільними зусиллями поладимо тут.

Ти тільки повідом – чи Твої хатні обставини і вообщє, не стануть на заваді для зреалізування того геніального Плану Дори?.. Я постараюсь якнайскорше переговорити з Дорою й обміркувати всю технічну і матеріальну справу (що беру, розуміється, на себе), і тоді повідомим Тебе про стан речей, які належать до поладження тут по всім нам доступним інстанціям. А Ти, наша люба сестричко, «роззуй очі» і розглянься добре навкруги, що і до чого. Нам вже немає часу на довге роздумування, бо сільонки вже не ті, і треба поспішати, щоби перебороти всі труднощі і процедури ще до того часу, коли доведеться ставати на суд праведних. Словом – засукаймо рукава і до роботи!!! На цей «пойнт» теж чекаю відповіді.

Продовження моїх галюцинацій про наше спільне минуле і про наш Жаткінський вертеп – послідує після підтвердження Тобою справности поштової діяльності. Ось і тепер ми знервовані, бо чергова посылка лежить в хаті вже майже місяць, а демократичні хрущики наші вперто і заїдливо бастують, і пошта не хоче приймати пакунку, бо не має місця на своїх складах, а Ти, моя голубко, там мерзнеш без теплих причандалів. З нетерпінням чекаючи Твоєї відповіді – цілую Тебе і обнімаю, як сладострасний – юний – сама знаєш хто!..

Па, моя рідна Рижеточко.

Юско – ректе – Ромео.

* * *

10 лютого 1969 р.

Дорога, єдина моя любонько Орісю!

Листа Твого з 2-го лютого отримав вчора і невимовно зрадів, що всі мої пророкування не здійснились, 23-тий лист дійшов, і дуже важна риса Лесевого характеру дорисована у портреті цієї епохальної людини.

Отож відповідаю на два наступні питання:

І. Анатолій¹⁸ після Молодого театру вже більше не співпрацював з Лесем. Різні це були люди і не змогли зігратися в спіль-

¹⁸Петрицький А.Г.

ній роботі. Перший, хоч й безмежно талановитий, але неопанованого характеру і дикого темпераменту самолюб, не був у стані підкорити свій хист для вимог цілості театрального явища. Анатолій міг співпрацювати тільки з такими режисерами, які приймали без жодних дискусій все, що тільки він приносив. Ніякі режисерські концепції його не цікавили і не були для нього миродайними. Він вважав себе найголовнішою ланкою вистави, і тому не дивно, що для нього найбільш відповідними кадрами для співпра-

ці були такі митці, як Юра, Маркуша¹⁹, або безцвітні ремісники оперної режисури, які процвітали на тодішніх оперних сценах. Навіть коли його ангажували московські театри, то лише такі, де режисери не грали провідної ролі. Лесь розкусив цей характер ще в Молодому театрі, тому нічого дивного в тому нема, що Толя був поза скобками «Березоля». Толя це сприймав своєрідно, і тому, де тільки міг, вставляв шпиці в Лесеві колеса, але в душі він не міг погасити болю, який йому спричиняв Лесевий холодок. І тоді Толя зривався, віжки замулювали йому під хвостом, і тоді він спрягався з Микитенками, Юрами, Маркушами і навіть Васьками й однією лавою лізли проти Лесєвого рожна. Це використовували ті, яким було на-руку не допускати до домінуючого впливу такого режисера й організатора як Лесь.

Я з Толею був близький сусіда на Жаткінському, і ми не одну нічку проговорювали на ці теми, і я мав нагоду переконатись, що Толя через своє самолюб'є не міг переступити, а що він не панував над своїм незагнуданим темпераментом, то не раз допускався до вибриків, які межували з хамством. Ось приклад: Петрицький оформив балет у Харківському театрі – «Огонь над Гангом», а Володя Склярєнко в «Чотирьох Чемберленах»

¹⁹ Марко Терещенко

випустив кілька «герльс», які протанцьовували пародійний таночок, одна з тих наших красунь під пачкою, в самому пікантному місці, запалювала під час танку, лампочку.. що мало символізувати «огонь над Гангом». Другого дня, ранком, коли актори чимчикували до театру на проби, Толя стояв під дверима на Сумській вулиці і вимахуючи ціпком, викрикував: «Я етого фашиста Курбаса и его гадосний театр уничтожу!»... Звичайно, що це було дів'ятьким вибриком, яких у нього було чимало на кожному кроці щодня. Але кажу: це використовували всі кому не лінь. Толя був шалено працьовитий чоловік, але тільки в себе в майстерні, над своїми ескізами, макетами, чи навіть полотнами. Курбасові потрібний був не тільки майстер оформлення, але й педагог, організатор школи, яким був Вадим Меллер. Вадим переробляв макети та ескізи доти, поки вони не ставали співзвучними Лесевим завданням, Вадим не ображався, коли Лесь не вгавав до того часу, доки його видіння не відбивалось у Вадимових оформленнях. На таку співпрацю Толя не був здатний. В тому й цвяшок незігранності тих двох майстрів. Кажу – Толю я любив, дружив з ним, він відплачував мені тим самим, але слів з пісні не викинути...і на це нема ради.

З Михайлем «зовсім інший колінкор».

Їхнє знайомство почалось ще з часів Молодого театру. Зблизила туга за новим, свіжим. Лесь привіз подув західних вітрів. Михайль був юним «шукачем перлин». В тих пошуках він скоро заплутався в «лефовських» хрущобах, але в часах початкових «Березоля» Михайль цупко тримався фалдів Лесевої бекеші і він навіть був частим гостем Леся в «Селянському будинку», напроти театру Бергонье, де ми, траплялось, грали з ним у підкидного дурака (Лесь, Семенко, Бронек і моя скромність). Лесь розбудовував театральні майстерні, Вадим – студію художників-оформлювачів сцени, Михайль – групував молодих письменників під плащиком «Аспанфуту» і під тим уніформом підростав у літературні

М. Семенко

метри... (при активній співпраці Ярошенка, Шкурупія, згодом — молодих Бажана та Яновського). У Михайля апетит зростав з їдою, і роль літературного боса стала чимраз більше запаморочувати йому голову. Пролеткультівські та лефівські загиби («Нові ідуть», «Машиноборці» і та ж «Людина-маса») скоро ставали анахроністичними заскоками, а з моменту появи «Джмі Гігінса» і концентрації всієї уваги Лесея на нашій майстерні т.е. 4-тій, настав час реформації «МОБУ» у профтеатр. У Харкові почала активізуватись група Миколи Григоровича із закликами ВАПЛІТЕ. Михайль, пронюхавши, що виникає поважна загроза його гегемонії, став йорзатись і перешиковувати свої лави до наступу, пропагуючи лозунги: «всяка зброя добра, щоб ворога бити»... а зброя ця була під стать Лесеві. Цю зброю згодом перебрали у Сема «Вуспівці» на чолі з микитенками та грудинами, а роль Михайля звели до Шіллерового «мавра», який скінчив своє буття дуже плачливо. Безпардонний наступ Михайля на хвильовізм — остаточно вилікував Лесея від будь яких ілюзій щодо чеснот того невдалого ідеолога нової літератури. Вже в перших часах нашого побуту в Харкові Лесь остаточно обрізав свій контакт із Семом, бо той почав безпардонно «пересмикатись» і запобігати прихильності від тих, яким доля нового мистецтва була «до лампочки»... Михайльові все одно не повірили, його сльози нікого не зворушили, минулого йому не пробачили, і в результаті він на своєму коникові доїхав туди, де козам роги правили.

Лесеві з напарниками не везло! Його трагедія була в тому, що він вірив у людину, а справжні люди — це рідкий товар на нашому загумінковому базарі. Кому-кому, а Тобі цього пояснювати не треба, багатий калейдоскоп людей пройшов перед Твоїми очима, і Ти мала нагоду переконатись у вартості того краму. Напарництво велика річ! Коли воно справжнє, то ніяка сила, ніяка черва його не підточить... Лесеві в тих буремних часах такі друзі не попадались під руку. Це можеш перевірити на його співробітниках та учнях. Тому то був йому таким рідним Гурович, що випив чашу до дна разом з ним.

Наше місто засипане снігом. На вулицях весь рух припинений. А моя супружниця, яка на гладкій дорозі розбиває голову, розтягує м'язи і вообще, не знайшла нічого мудрішого як ви-

братись «у безпросвітну метелицю», на виставу до театру французів, які привезли травестію «Антигони», сучасного драмороба Жана Ануя. На вулицях світа Божого не видно, а її понесло в таку хурделицю, що я вже гадав, що стану один доживати свого віку – але лихе не пропаде... повернула цього разу ціла і неполомана до хати, і, без телячого восторгу, як це звичайно буває. А ось-на розшуки хліба та молока, то вже мене виганяє з хати, бо, як каже, це належить до супружеских обов'язків. Отака-то правда на світі.

В надії, що Ти мені співчуваєш і розумієш моє положення, цілую Тебе і пригортаю до свого покривдженого серця!

Твій рідний Юзко.

* * *

26 лютого 1969 р.

Дорога моя незрадлива Рижеточко!

Останній Твій лист в 15-го лютого побив всі рекорди, бо прийшов за 5 днів, але він так зворушив мене, що я розсентиментився і зміг взятися за відповідь тут-же, і тільки сьогодні, як бачиш, за свою горесну машинку сідаю і починаю медитувать...

Отож слухай: Оксана Драй-Хмара знову появилася на наших горизонтах, а то вона довгі роки була в Парижі, де закінчила студії ступенем «доктора» і там закріпилась на Сорбоні, де читала лекції. Гадаю, що фахом її є славянська література. Докторська праця її була: творчість Драй-Хмари. Тут постійно проживає її мати, яка видала пристойну книжку творів батька Оксани. Першим чоловіком Оксани був професор візантології – Ігор Шевченко (прошу не плутати з сином Полі Самійленко), який являється видатною постаттю по тому фаху у науковому світі.

Не зійшовшися «характерами», вона покинула була чоловіка і виїхала до Франції, де, як бачиш, зробила не тільки наукову кар'єру, але також знайшла більш підходящого чоловіка – не тільки характером, але, кажуть, і кишенею. Я ще не провідав – чи вона зовсім переїхала сюди, а чи тільки на відвідини до матері, яка, між іншим, хворіє. Тепер, коли я маю Твоє благосло-

вення, то постараюсь сконтактувати з ним і зав'язати кінці їхні з Тобою. Я вже згадував у попередньому листі, що був на доповіді Оксани, і вона зробила на мене дуже миле вражіння. Не знаю, яка вона п'яністка, а от літературознавець — «перша кляса», як кажуть Соня і Стефа.

Була у нас Дора Петрівна, і ми обговорювали «геніальний» план. Вона доручила мені розвідати про всі реальні можливості реалізації його за кілька днів, буду мати мародайні факти і ясніші можливості. Так, як сьогодні виглядає, то здається, треба тісніших родинних зв'язків. Але остаточно буду знати незабаром. Ми з Ліпою тепер тільки про це мріємо... Ух, здорово було б! Коли Бог дав, щоби всі ті формальності не затягались «ад календас грекас», бо, я, як видно — вже нездатний на довші вичікування.

Якщо Наталчина писанина не дійде до Тебе, то я постараюсь сконспектувати той архитвір, щоби Ти наочно переконалась, які тільки ідіоти водились між нашим стадом.

Не знаю, чим Ліпа Тебе порадує в своїх писаннях про «Молодий театр», бо вже дуже довго відгрожується (із-за хатньо-побутових клопотів) за ті писання. Я свого часу вже Тобі дещо сам писав про той період Лесевого життя, а тепер хочу дещо додати до попередніх своїх міркувань.

1. (Не знаю чи Вам попалась під руки така праця молодого дослідника — Юрія Блохіна під заголовком: «Молодий театр» — ЖИТТЯ Й РЕВОЛЮЦІЯ». Місячник. Книжка 6. Червень, 1930. Стор. 145–170?)

На мою думку, там зібраний матеріал дає для допитливого шукача багато матеріалу, з якого можна скласти собі доволі яскраву картину про ту добу, про відносини, про обставини Леся і його роботу з т.з. «молодотеатрівцями»... Для сьогоднішнього дослідника ця стаття прямо — скарб. Там між стрічками можна доглядіти не тільки шляхи шукань стилю, ідеологічних настанов, методів виховання актора, бої за репертуар, але й багато матеріалу там можна знайти про відносини Леся з його однокласниками. Бо здається, ніхто так не залив йому сала за шкіру, як ось ті нинішні панегірики, які в той час, на перших своїх німецьких авторських кроках, інкримінували йому Бог зна які непростенні

гріхи. З тієї статті видно, що ініціатором тієї реbelieї був ніхто інший як наш дорогий Стьопа Бонд. Який з нього актор вийшов, то сьогодні всім видно і відомо, але тоді бачиш, він, — завдяки своєму природному динамізму, не найшов інших занять, як тільки організацію реbelieй проти Курбасової диктатури. Ми всі були схильні думати, що то зовнішні події зруйнували МТ, а воно далеко не так. Ось що писав Лесь після першого сезону МТ. — «хлібний репертуар мав успіх у широкої публіки, дав успіх акторам і змусив декого з їх заступатися за вигідний курс «без стерна». Це породило в театрі деяке роздвоєння. Помічався навіть досить виразно розкол. З одного боку «правиня», маючи за собою більшість членів-товаришів (6 із 10 хотіла ще поширити свій вплив на справи товариства і покласти руку на елементарні права режисера, з другого боку, режисер, не признаючи в мистецьких правах права більшості, старався увільнитися від усяких зв'язуючих його діяльність параграфів. Більшість бажала до театру «репертуарного», режисер до театру більше чистого. Конфлікт продовжувався цілий сезон і виріс до розмірів, що загрожували розвалом театру».

Стьопа Б. був в тому часі промотором господарської частини, і він справді подавав надії на доброго адміністратора, але, на жаль, використовував той хист не на прямі функції, а на провідництво театром. А провідник з нього був такий же, як й актор. Однак тоді це йому не завадило ставити шпичі у Курбасові колеса, з найперших кроків праці МТ. Коли ж говорити про претензії акторів в МТ відносно творчої свободи і т. п., то то це ж більше, як наївно, бо скільки їх, таких визначних індивідуальностей, тобі було? На пальцях порахувати... але, як бачиш, ті, що, як вони заявляли, прагнули чогось нового в театрі, не відчували потенції Курбаса, що тоді метався, як в 'юн, шукаючи виходу із не-трів трафарету та примітиву, але ще не ставши на свої рахітичі ніжки — загули по диктатуру режисера і т.п.

Наслідком цих неладів, про які писав Лесь, було те, що він зрікся головування та членства в Раді й головного режисера. «Його навіть усунуто цілковито від безпосереднього впливу на загальний хід справ у товаристві», — відзначає хронікальна газетна замітка.

І лише як переобрали раду товариства (наприкінці 1918 р.), конфлікт нібито вгамовано, і Курбас знову стає головним режисером Молодого, театру: актор і режисер. Незадоволення акторства МТ диктатурою режисера відбив Бондарчук в журналі «Мистецтво» 1919 р. ч. 3. Він обвинувачує режисера в тому, що той позбавляє акторство будь яких творчих можливостей, робить його «безличною масою режисерських замислів»; М.Т. за Бондарчуком, починає дещо скидатися до театру маріонеток.

І це після царя Едіпа, Вертепу, Івана Гуса, віршів Шевченка, де була дана проекція новому українському театрові?!. Мало того.!. При першій нагоді Стьопа Б. зав'язує вузол, бо це при допомозі його інтриг та інектив з'єднують МТ з театром Шевченка і **заморожують** Леся, аж поки він не розправив крила в «Гайдамаках.» Що ж сталося з тими акторами – індивідуальностями, за які так добивався бідний Стьопа? Чому вони не проявились під досвідченим практиком Загаровим? Він здається, не був диктатором і не знущався над акторством!.. Коли пригадуєш, то Стьопа з своєю компанією і в «Березолі» тягнув совою нуту, але вже не про диктатуру, а про затирання старих акторів, особливо коли на кону появилася Бронек, моя скромність, а згодом іще підійшов Мар'ян. Тоді практично це й спричинило відхід його, Васі з Любою Гаккебуш, Долини і т.д. Правда, цей процес відсівання ніколи не припинявся, може воно й нормальне чи природне, але навіщо стулья ломать?.. Адже те, що Курбас кинувся у вир режисури в МТ, витягло український театр із глибокої кризи, і ніхто інший, як тільки він – повів театр у нові світи, і то нечуваними досі темпами... Як же того не зуміли доглядіти молодотеатровці на чолі з Стьопою?.. Адже всі вони в тому часі справді були тільки сирою глиною, і геніальний Лесь в МТ, і в київський період «Березоля» мусив здійснювати крегівську диктатуру режисера, коли режисер – всеєдиний деспотичний творець вистави, а актори лише матеріал для ліплення його задуму. Це яскраво виявилось в постанові «Різдвяного вертепу» за варіантом Галагана в МТ 1918-18 рр. Тут перед акторами була поставлена перемога з максимальною творчістю, навіть з копіюванням передати в грі рухи особливості поведження ляльок вертепу. Це правда було не єдиним завданням вистави. Припустимо, що

твердженню Гордона Крега «для режисера найбільш ідеальним актором є лялька,» Лесь Курбас віддав данину своєю виставою вертепного дійства. А чому не можна тієї вистави потрактувати, як технічний екзерзис над акторо-людським матеріалом, який молодотеатрівцям дозарізу був потрібним?.. Багато режисерів перейшло через гегемонію в театрі. Пройшов через цей період і Курбас, і вже в харківських виставах він шукає гармонійної синтези актора і режисера, шукає **симфонічності**.

А що і чому було і з культом руху в період становлення Березоля?

«Березіль» – Київ весь проходить під девізом акробатики, фізичного тренінгу, захоплення цирковим мистецтвом, опрацювання ритміки людського руху, особливо масового, та виявлення скульптурних можливостей тіла на сцені. Чи це тільки Курбасові «формалістичні» вихиляси, як ще до недавня обвинувачували його однокашники?.. Воно ще й тепер відрігається, як погано переварена страва хворовитому шлункові сучасних мемуаристів... То не важно, що Мар'яненко, Сердюк, Каргальський, Васька, Шевченко Йона, Долина і багато інших так і не навчилися стойки чи кульбіта робити, але цей тренінг потрібний був духові нового театру. Театрові треба було повернути театральність – у найкращому розумінні цього слова. В першу чергу Лесь взявся віднайти давно загублений **ігровий первень**, в якому захований скарб театру – радість перевтілення, радість гри-вигадки. Він, як, ніхто, відчував єство театральної форми, необмежені її можливості. Сценічний ритм, рух, слово, композиція вистави – увесь комплекс проблем театральної форми, які були давно в загоні, Курбас силоміць втокмачував в голови і в «восьмий центр» своїх недотепних опонентів – ревізійоністів. А вони, сердиті, на весь хохлацький світ загули про культ маріонетки актора... і стали лякати себе самих Крегом. І надаремно, бо в того ж Крега варто й сьогодні де чому повчитись апологетам творчої індивідуальності та акторської свободи

Питається в задачі: ну, Курбаса вже давно нема, а куди ж направили чи повели театральний корабель ті, що так завзято воювали з ним за своє видіння майбутнього театру? Оце питання!..

Ну, вибач мені, моя дорога Орисенько, що я так розбалакався, тільки про одну деталь МТ-ру і однодумців Леся з того періоду часу. Сьогодні вони трохи іншої почали співати, але тоді, в самому зародковій великої епохи «Відродження театру» – роля їх побула **незавидною!**

Коли ж вийдуть «Спогади»?.. Жду-ждууууу...

Цілую тебе, моя Любонько ти єдина

Твій

підтоптаний **Ромео**

* * *

7 квітня 1969 р.

Дорога моя риженька Орисенько!

Сьогодні я хочу тобі та тим, що цікавляться профілем Леся Курбаса не лише як людини, а вже як театрального практика та мислителя-режисера, але й невтомного шукача, додати дещо від тутешніх розвідок на цю тему. А саме – в «Літературній Газеті» Ч. 10 (64) жовтень 1960 р. була стаття – «Мистецьке Об'єднання Березіль», в якій між іншим писалось:

«На основі досвіду з програм старших українських театрів Курбас уважав, що театр може відродитися не через літературу, себто репертуар, а за допомогою актора й режисера. До того ж він бачив, що в «наших драматургів занадто мала воля до форми, вони бояться карколомного експерименту, бояться формальної крайності в своїй роботі», або що «наша драматургія, хвора на пласке розуміння реалізму, в кращому разі списує життя, не відриваючись у формі від усталених, звичайних зразків старого реалістичного побутового театру». І тому він поставив у своїй праці класти перший натиск **на виховання актора і режисера**, а в репертуарі цього періоду діяльності «Березоля» дати перевагу чужомовним драматургам. Зневірений, як уже вище сказано, доточасним репертуаром українських театрів, включно з театром Садовського, який його «не задовольнив», Лесь Курбас був сповнений гарячим бажанням вирвати нашу театральну

культуру з «льокального, етнографічного» й поставити її якнайскорше на європейський рівень, зробити її культурою «на часі». Ради цього він ніколи не переставав прагнути до реалізації ідеї постійного шукання кращих форм, нової техніки, нового репертуару і тому написав: Молодий – червоний (більш або менш): старий – жовтий (більш або менш): хворий – зелений сангвінік – фіолетовий... Шукай! Шукай! Шукаааааай! (Барикади театру 20.11.1923).

Все це впливало з Курбасового розуміння суті театру, причому тут ми помічаємо вплив Крега, для якого «театр не повинен бути місцем, в якому показується сценічність, в якому читаються поеми або виголошуються проповіді: театр повинен бути місцем, в якому можна розвинути свою красоту життя, і не тільки зовнішню красоту, але також внутрішню красоту і сіль життя. Театр повинен бути не тільки місцем для показання в духовний спосіб цілого світа уяви». Цей же Крег далі пише, що «театр повинен показати життя, але не за допомогою живих речей – за допомогою речей, що не мають життя, доки артист не діткнеться їх і цим самим внесе життя в них».

Щоб цього досягнути, невгамовний в своїх шуканнях Л. Курбас як режисер і керівник театру велику вагу приділяв студійно-лябораторній роботі над новими виставами, до якої включав весь творчий шлях театру. Це й було включено в статус «Березоля» і в план його праці над ширшим освітленням театрального життя.

Тут слід згадати створені лише для цієї мети Мистецьким об'єднанням Березіль комісії: видавнича, музейна, бібліотечна, декоративна, психологічна, режисерська. Курбас знав, що вирвати українську театральну культуру із заскорузлої побутовщини можна було тільки постійним шуканням театральних форм сучасності, ідучи назустріч вимогам життя, тільки наполегливим намаганням розв'язати певне мистецьке й громадсько-мистецьке видання і використання кожної постановки для випробування актуальності й придатності тієї чи іншої сценічної форми. Спосіб і метода, якою Курбас здійснював це, його цікава і наскрізь оригі-

нальна інтерпретація поодиноких ролей знаходили подив у його акторів і його акторів і додавали їм сил до переборення труднощів у розумінні образу. Так зовсім наукова постава Леся Курбаса у відношенні до театрального мистецтва, самозрозуміло, викликала певне невдоволення навіть серед освічених кіл, не говорячи вже про ширші кола глядачів, що привикли в театрі лише дивитися, а не думати.

Курбас добре знав, що його постановки зразу не будуть зрозумілими для більшості глядачів, однак в нього перемагало переконання, що «не можна пристосовувати до нашої сучасності таких «істин» про театр, який, мовляв, повинен бути однаково приємний для всіх. Не повинен, бо не може». Навіть деяким знавцям театральної справи не подобалось, що в діяльності Курбаса, зокрема в Києві, проявилися до певної міри прагнення створити «театр режисера», підвищити звання режисера до ролі господаря в театрі тому, що режисер є «культурніший і багатіший мистецькими засобами». Форма життя, на думку Курбаса, задушила актора, а тому господарем в театрі є тепер режисер. Чотирнадцять років раніше Крег вказав на конечність беззастереженої підпорядкованості акторів волі режисера і їхньої безупинної праці над собою, якщо вони дійсно покликані туди акторами й бажають театрові росту. Він писав, що «всі люди, які сьогодні зацікавленні роботою в театрі, мусять тренуватись терпеливо й постійно і оставатися під цим ярмом, доки не стануть кращими працівниками». І далі Крег писав, що як довго «дисципліну в театрові не розуміють як добровільний і повний довіра послуг режисерові чи капітанові, так довго не можна здобути вищого рівня». Бо добрим актором, не говорячи вже про великого актора, каже Крег, є «людина, що тяжко працює», а причиною, чому сьогодні немає більше добрих акторів, є те, що вони не працюють кожен день, що вони не студіюють так, як артисти студіюють, що вони не експериментують через те не користуються своїм мозком і уявою».

Ще в 1919 році Курбас, під впливом Крега, стає абсолютним режисером, уважаючи себе єдиним творцем вистави, відпові-

дальним тільки перед самим собою за її успіх. В нього помічається своєрідне захоплення акробатикою, цирковим мистецтвом, опрацюванням ритміки людського руху. Щоб дати акторам нові засоби впливу на глядача, Курбас ставив собі за завдання розвинути тіло актора до найбільш можливої гнучкості, і тому вимагав від нього щодня інтенсивного тренінгу. Крім того, він вимагав, щоб актор навчився «охоплювати своєю увагою всю цілість, всю складність певного образу й триматися в його ритмі, ніби жити його зовнішнім і внутрішнім життям». Актор мусив бути спостережливим, уміти думати образами, знаходити стилі і яскраві художні знаки, що викликають у глядача уявлення **про цілу річ чи явище**. Попри ці технічні засоби передання глядачеві дії твору, актор повинен вміти диспонувати своїми засобами, бути майстром-техніком, а не лише переживальним апаратом.

В той час, як бачимо, актори були для Курбаса тільки матеріалом для реалізації його режисерських задумів. Це і дало Саксаганському поштовх до постави питання: не знаю, чи це під впливом Гете-режисера, чи може під впливом своєї власної пихи у нас на Україні тож з'явився свій диктатор-режисер, це Л. Курбас...», і в добачання діяльності Курбаса наслідства Гете – режисера, що також вимагав від акторів повної підпорядкованості, а відтак у самій їхній грі «ритму й пластичності, засуджував зайву деклямаційну бундючність і радив не кричати, а говорити без зайвого піднесення, але так, щоб було чути мову серця і щоб уста актора не були скуті». Чи приписування Курбасові повного наслідування Гете-режисера влучне, це справа дискусійна (це могло б бути цікавою метою окремої розвідки). На основі приступних джерел ми можемо дошукатися певних свідомих чи випадкових паралель в режисерській діяльності Гете і Курбаса. Замало однак, вказати на те, що вони обидва були самовладними режисерами й вимагали від акторів абсолютного послуху. У їхньому ставленні до оригінального твору ми можемо дошукатися повних спільних рис, зокрема, в їхній умові збереження основної ідеї твору, як також у факті, що вони розбирали цей твір так і як це відповідало їхньому думанню в певний час, їхнім поглядам на світ, на людину, на життя, і в кінці на театральний ефект їхньої інтерпретації оригіналу. Згадати б хоча переробку «Гамлета» в «Вільгельм Майстер» Гете.

Хоч є великі різниці в тому, чому Гете переформував «Гамлета», пристосовуючи його до потреб відповідного поставлення центральної постаті його виховного роману, наприклад, розробкою Курбасом Шекспірового «Макбета». Вистачить сказати, що Гете своєю інтерпретацією «Гамлета», певними змінами навіть в характері принца не тільки запевнив своєму романові ще більший успіх, але дав у руки своїх сучасників і наслідників «свого» «Гамлета», який багато років тримався на європейських сценах (зокрема в Німеччині), крім, ясна річ, Англії. Курбас своєю постановкою «Макбета» не пішов так далеко, як Гете, але, крім вставок, також «зберіг в тому враженні, яке одержав глядач, основні риси глибокого замислу геніяльного драматурга і поета людських пристрас-тей» («Червоний шлях, 4-5. 1924, стр. 282). І завдяки цьому автор рецензії на «Макбета» (між іншим – Могилянський) на питання, чи можна вносити в шекспірівський текст вставки, відповідає: ні, не можна, взагалі не можна, а **от Курбасові можна...** Переможців не судять, кажуть...» (там же).

Таких, що не поділяли системи Курбаса, було більше. Це й знайшло свій вираз на міській конференції, яка відбулася 24 березня 1925 року в Києві і на якій обговорювано було справу метод виховання нового актора. Дискусія, що притягнула велику кількість слухачів (доповіді Терещенка, Курбаса), набрала великого напруження й гостроти, бо михайличенківці були за «колективним методом» і заперечували «індивідуалізм та авторитет самовладного режисера». А проте, як ми пізніше побачимо, навіть ті, що звичайно не погоджувалися з методами праці Курбаса, побачивши здобутки «Березоля», не могли не визначити його «найкультурнішим українським театром».

Лесь Курбас, перебуваючи у Відні, багато бачив і навчився, завдяки своєму зацікавленню театральним життям взагалі, з російським включно, він міг прийняти на свою програму все, що їй відповідало. Та про беззастережне наслідування Курбасом чужих режисерів не може бути мови, бо він, людина непересічних здібностей, пильний, постійний шукач чогось нового, цього не потребував. Безпідставно писалося, що «на Україні Курбас повторює спроби Мейєрхольда». Курбас був Мейєрхольдом, наскільки

він так, як і цей останній, є реформатором сцени, але не в тому, «що він сліпо перейняв заходи Мейєрхольда і радше це повинно означати, що він, подібно як московський реформатор, ґрунтовно покінчив з українською сценічною традицією».

І це все. А втім, Курбас у своїй праці «Шляхи Березоля» сам таки заперечував будь-яке наслідування Мейєрхольда, закидаючи тодішнім критикам, що вони не розуміють, «що Крег і Райнардт, і класика, і Брам, і китайський та японський театри, і прийоми середньовічного балагану приступні не тільки Мейєрхольдові в Москві, а й у нас у Львові чи Харкові», далі, що вони не розуміють, «що в обставинах великого здвигу у всесвітньому мистецтві будь-яка свіжа голова, при всій різноманітності комбінацій; буде робити по суті те саме, що й інший». Що Курбас, як і Мейєрхольд, невпинно боровся за надання театрові найбільшого значення в житті народу, що вони обидва, йдучи від експерименту до експерименту, розвивалися і допомагали в цьому напрямі всім, хто з ними співпрацював, що їхнім ідеалом був не театр для життя, а життя для театру; це аж ніяк не означає, що Курбас наслідував, або прямо «повторював» способи Мейєрхольда. Не перешкоджає оригінальності Курбасової праці й те, що він, як і Мейєрхольд, користувався технічними процесами в його намаганнях випродувати досконалого актора, далі акторів як щось «одне», далі, що він знав, що жити минулим є симптомом слабості і творчого банкрутства, що він переформував системою постійного тренінгу, наукового, біологічного й психологічного. Курбас відвідував драматичний відділ віденської консерваторії, слухаючи виклади Йосифа Кайнца і, як каже Антонович, привів із собою до Києва «ідеї молодого світового мистецтва, збудованого на переслідуванні досягнень чистої театральності» (Література, ч. I, 208) з другого ж боку, на підставі тверджень самого Курбаса, як також шляхом порівняння, ми можемо говорити про те, що Курбас міг частинно наслідувати свого вчителя Йозефа Кайнца, найвизначнішого в той час виконавця деяких ролей драм Шіллера, ролі Леона в «Горе брехунові» Грільпарцера чи короля Альфонса в його ж «Жидівка з Толедо» й в кінці Гамлета, першого, що увів психологічну гру в «Дойчес театр», того, що поширив засяг символічної репрезентації й інтепретації і дав п'єсам рамці, які були задумані на те, щоб

висловити реалістичні форми символічним значенням». Курбас міг піти слідами Кайнца, не визнаючи в мистецтві жодного обмеження в тому, що в театрі звичайно називають «роля як факх». Та все ж наслідування Кайнца можна пристосувати до Курбаса-артиста, а не режисера. Саме тому, що Кайнц був тільки актором, а режисером став два дні перед своєю смертю, 20 вересня 1919 року у Відні.

Коли ж мова про Курбаса-режисера, то тут ми можемо навести певні паралелі між ним і великим німецьким режисером, Максом Райнгардтом, знову ж таки не надшчерблюючи оригінальності українця. В чому ж їхня подібність? В першу чергу вони були експериментаторами й уважали себе відповідальними перед самими собою. Райнгардт твердив, що «театр і література відокремлені одне від одного», а Курбас уважав, що «театр може відродитися не через літературу, себто не через репертуар, **а через актора й режисера**». Згідно з Райнгардтом, «першим законом нового театру є якнайбільша простота», а «сценічна декорація може бути тільки рамцями, а не функцією». Сцена і зала глядачів були для нього одним. Так і Курбас вимагав простоти в театрі, що її він називав «монументальністю». Він писав: «Монументальність – це перш за все простота, ясність і загальна значимість форми і змісту...» Також Курбас не визнавав «розділення між сценою і залом глядачів», «естетичних декорацій, релятивності, конструктивізму», як про це він говорив під час інтерв'ю в Празі (1927 р.)

Продовження цього елаборату слідує.

Дорога Орисенько! Цей погляд з птичого лету на Леся як на реформатора нашого театру посилаю тобі до твоєї інформації і доповнення характеристик, які тобі пригодяться в роботі, що взялась ти довершити для увіковічення пам'яті про нього і про нашу милу працю та милий нашому серцю «Березіль». Днями висилаю закінчення тієї розвідки, а Тебе прошу – негайно підтвердити отримання тієї писанини.

Вчора Ліпа отримала твій лист з 31 березня, в якому ти просиш її натискати на мене... Голубонько, я й сам тисну на себе, але вже не той то тиск!.. «Вендета» була в прокаті, я і Ліпа бачили цей фільм у Києві 1925 р. Дуже смішна була ця картина, Ліпа і я реготали, я навіть сам собі подобався. Чому вона зникла так скоро,

не знаю. Це була перша робота Курбаса в кіно, а не, як ще досі пишуть про які «Шведські сірники»... Що за фантазія? Га?.. Непристойності, прикриті капустою...

Покищо цілую, обіймаю і жалію, що в часах зйомок того фільму, не було в нас з тобою роману!

Твій

Ромео

3 травня минає 500 років з дня народження Нікколо Макіавелі (1469-1527), одного знайвидатніших людей Відродження, політичного діяча, історика, драматурга.

*«Титан Відродження»
(Макіавелі)*

ТИТАН ВІДРОДЖЕННЯ

Так назвав його Енгельс у «Діалектиці природи». Маркс вписував дзвінкі афоризми з його «Міркувань про Тита Лівія». Гегель вважав, що «у вищому розумінні необхідності Макіавеллі усталив основні пункти утворення держав, відповідно до яких і слід було творити держави в тамтих умовах». Як же сталося, що ім'я видатного мислителя стало синонімом політичного цинізму?

Для сучасного читача Макіавеллі – фактично автор однієї роботи, а саме, політичного трактату «Державець». Розвиваючи тут ідею держави як вищого начала, Макіавеллі створює на сторінках трактату тип державця, якому задля необмеженого розширення своєї влади дозволено **абсолютно все**. Державний реалізм Макіавеллі виріс із потреб доби: заслуга автора в тому, що він зірвав машкару з попередніх теологічних теорій держави.

Королі, єпископи, придворці почали відчайдушно заперечувати механіку макіавеллівської моделі влади, але тут не йшлося про мораль та людські цінності; головний злочин його, на їхню дум-

ку, полягав у тому, що політичний ідеолог XVI сторіччя повстав проти **божественної** суті влади. Секретаря Флорентійської Республіки перетворено було на «циніка», «нечестивця і безбожника», «антихриста» тощо. Нові правителі доводили, що їхня особиста політика стоїть на цілком інших підвалинах, бо скеровується божественними принципами моральності, добра й справедливості.

Найцікавіше, що спростовували його ті, хто на практиці пішов далі за нього. Арман Жан дю Плессі, відомий як кардинал Рішельє, перший міністр Франції часів Луї Справедливого, вважав твір свого попередника не політичним, а беллетристичним; існують документи, де Рішельє на початку своєї кар'єри заперечує макіавеллівський аморалізм як основу міжнародних взаємин. Наприкінці ж свого життя в «Політичному заповіті» Рішельє признається, що говорив одне, а на практиці діяв цілком в дусі «Державця». Так воно й було. Католик і кардинал римської церкви, Рішельє активно виступав проти католицької Іспанії та Австрії і, не рахуючись із постулатами віри, уклав спілку з протестантами Німеччини. Бувши прихильником абсолютизму, він в інтересах Франції підтримував повсталих німецьких князів у їхній боротьбі проти власного імператора.

Обстоюючи політичну і моральну послідовність, лаяв Макиавеллі Моріц Саксонський; 1531 року він перейшов на бік Карла V, через що протестантів було розбито до ноги; згодом так само зрадив і свого нового господаря, перейшовши на бік його ворогів, що призвело до Аусбурзького релігійного миру.

Пруський король Фрідріх Великий написав трактат «Антимакиавеллі», де на відміну від принципів флорентійця повчав майбутніх монархів вірити підданам, уникати чвар і жити в злагоді з ближніми. Це не завадило Фрідріхові четвертувати кількох своїх родичів і піддати нелюдським тортурам найвищих міністрів. На словах не визнаючи Макиавеллі, в дусі його «політичного реалізму» діяли і Карл VIII, і Луї XII, і Генріх II. Кардинал Мазаріні, що керував Францією за часів англійської революції, попри власні політичні переконання визнав нову англійську республіку; йому потрібна була спілка для боротьби з Іспанією. Так само й вороги Мазаріні, прихильники Фронди, щирі католики, за спиною кардинала домовлялися з Кромвелем. Та й Кромвель —

цей, за виразом Маркса, «Робесп'єр англійської революції, що став потім її Наполеоном» – теж таврував методи Макіавеллі; це не завадило йому послати на плаху Томаса Мора, розігнати 1653 року «довгий парламент» і утвердити себе кривавим диктатором Англії.

Т'єр назвав Макіавеллі «дегенеративним недоноском Ренесансу», а його принципи – кривавими. Нагадаю, Т'єр – це той, хто втопив у крові Паризьку комуну.

Відповідаючи 1922 року на питання журналістів, Прімо де Рівера заявив, що «тій новій Іспанії, про яку він та його прихильники мріють, не личить макіавеллівський аморалізм та прагнення до диктатури»; за рік він улаштував переворот і встановив до 1930 року в країні фашистську диктатуру. За свідченням одного англійського історика, напередодні «ночі довгих ножів» Гітлер на словах категорично заперечував можливість здобуття влади кров'ю, прилюдно обурювався тим, що задля державних справ хтось може не рахуватися з життям найближчих спільників; а під час «ночі довгих ножів» він прибрав з дороги – найближчих соратників – Рема та інших. Прізвище Макіавеллі в лайливому звучанні неодноразова згадувалося у Мао-дзе Дуна; важко знайти кращу ілюстрацію до «Державця» Макіавеллі, як той шлях, яким йде сьогодні партія Мао-дзе Дуна, що спрямовує основні свої сили на встановлення в Китаї тоталітарної диктатури. Немає даних про формулу «Сталін–Макіавеллі». Але видання «Академії» стояло у нього в кабінеті на чільному місці.

Проте Макіавеллі цікавий сьогодні не тільки як політичний публіцист. Він – один з найвидатніших сатириків Відродження, автор уславленої комедії «Мандрагора» (1514). Либонь, добре було сказано, що «Мандрагора» - комедія того суспільства, трагедію якого змальовано в трактаті «Державець». Поряд з «Шаленим Роландом» Аріосто, «Гаргантюа і Пантагрюелем» Рабле, «Дон Кіхотом» Сервантеса, «Декамероном» Бокаччо, «Похвалою глупоті» Еразма Роттердамського комедія Макіавеллі «Мандрагора» належить до перлин світової літератури. Вперше на той час драматург вивів на кін не вигаданих героїв, а дав типи сучасні, реальні. Перед нами правдива картина тогочасного флорентійського побуту. Комедія – ода людському почуттю, що мусить нарешті звільнись

від церковної догми. Один з головних персонажів п'єси — продажна й хитра бестія монах Тімотео. Про нього кажуть: «Пізнай одного з них — і ти пізнаєш всіх». В його образі Макіавеллі висміює «святую церкву», яка — гірша за повію. Мазок у автора щедрий, густий, Макіавеллі не боїться перебільшення.

Облудній моралі Макіавеллі протиставляє мораль природну. Юнак Каллімако кохає заміжню Лукрецію і домагається її кохання. Комедія цікава гострим протиставленням чуттєвого начала схоластичній середньовічній «законності». Енергія, життєлюбство, дотепність, оригінальність сюжету — все це продовжило «Мандрагорі» життя, і вона вже п'яту сотню років не сходить зі сцени світового театру.

Втім, про сценічну історію п'єси мало писали. Йшлося більше про той вплив, який комедія справила на Гольдоні, Мольєра та ін. комедіографів. Між тим комедія цікава не лише з літературного боку.

З найзначніших вистав нашого часу варто відзначити постановку комедії в Римі у театрі «Квіріно» (1946); в Парижі її поставили в «Театрі дель арте» (1953) і «Театрі де пош» (1956). 1958 року «Мандрагору» грав угорський театр імені Йозефа Катони. В Радянському Союзі писали тільки про «Мандрагору», що її ставили в Москві актори студії Єрмолової під орудою К. Лешковської.

Між тим «Мандрагору» грали в Києві у приміщенні театру Бергоньє (тепер театр Російської драми імені Лесі Українки) 1924 року. Вистава пішла двічі — 31 грудня та 1 січня. Режисер постанови був В. Славський. О. Дейч створив сценарій святкового карнавалу, дописавши до п'єси дві інтермедії з Еразма Роттердамського. П'єса йшла в перекладі О. Амфітеатрова. Вистава починалася з того, що відомий нині кіносценарист О. Каплер, тоді ще двадцятирічний актор Люся Каплер, сидьма з'їздив по гладенькій дошці з балкону на кін і роздавав глядачам новорічні дарунки. Сценограф вистави Н. Шифрін оформив п'єсу легко: умовний задник було стилізовано під чорно-білу графіку флорентійської архітектури, кін — застелено традиційною «шаховою підлогою»; ліворуч стояла колона, з глибини праворуч видно було обриси каплички. Темпераментний Рафаїлов грав роль коханця Каллімако, його любку грала В. Алексеєва-Месхієва. Я. Вурманський, добрий характерний актор, винахідливо грав

обдуреного чоловіка схоласта Ніча. Часу для проб не було, виставу підготували похапцем, за 4 дні. Вурманський за своєю звичкою ніколи не знав тексту й на прем'єрі раптом вийшов на кін на три сцени раніше, ніж йому треба було за сюжетом. Партнери розгубилися, глядачі завмерли, а Вурманський, потинявшись по сцені, раптом вийшов наперед і з'імпровізував:

Піду в капличку помолоюсь,
А потім знов сюди вернусь!

І зник зі сцени під оплески глядачів, які дякували акторові за винахідливість.

Вистава вийшла відчайдушно весела, моторна, дотепна. Її карнавальні-святковий план залучав і глядачів до участі в імпровізаціях: вони задавали акторам питання, сперечалися з виконавцями. Мав, зокрема, успіх вставний діалог Глухих, один з яких говорив про весілля, а інший – про розбиття корабля.

Виходило щось на зразок такого:

ПЕРШИЙ: Вітер здійнявся жахливий, він у шмаття пірвав вітрила!

ДРУГИЙ: Так я і знав, що вона не невинна, це і сваха мені говорила.

«Мандрагора» киянам сподобалась. Театральний буфетник літературно-артистичного клубу, що містився на Миколаївській вулиці, перевиконував свій фінансовий план, бо, торгуючи застояним лимонадом, підфарбованим морквяним соком, питав: «А ще скляночку мандрагори не бажаєте?»

– Ех, ти, мандрагора! – лаяв на Фундуклеївській один непман іншого.

– Щось мені сьогодні так на серці мандрагорно! – жалілась тіточка з цуциком подрузі.

– Ну, п-почекай, я тобі пропишу м-м-мандрагору! – сварився батько на дочку, що з'явилась пізно додому.

Вистава мала розголос, проте в репертуарі театру не лишилась. Однак не можна вважати, що значення її було тільки розважальне. Є підстави твердити, що київська «Мандрагора» була цікаве для свого часу явище, яке ще чекає на свого дослідника.

ЛЕСЬ ТАНЮК

Діаріуш №36

ТРАВЕНЬ-ЧЕРВЕНЬ

2 травня 1969, Москва

Валентина Миколаївна – ніби поза простором і часом. Але – привітала нас зі святом. Правда – своєрідно – «Червоною кімнатою» Анрі Матісса, написаною рівно 50 років тому. Запрошує до Харкова. Про наші негаразди вона знає, торік телефонувала...

Та де мені зараз до Харкова!? З дощу та під ринув?

30/IV

*Дорогие Нелличка и Леня!
С праздником Весны, «цвета
и формы» поздравляю! Исполни-
ния всех Ваших желаний от всего
сердца желаю!*

*Приезжайте (прямо к нам!)
Буду весь май! Будьте здоровы и
счастливы! Какие перспективы?
Искренне – В.Ч(истякова).*

* * *

**Лист від В. Яворівського зі Львова
7.05.69**

*Най святиться ім'я твоє, Архитанюче!
Десь заблудився я трохи поміж тими фанфарними
святами, то аж нині виліз із них вдосвіта в будень. І
згадав не тільки про тебе, а й про себе самого також.*

Потужні вірші ти надіслав, вони аж мене підхльоснули. Читав хлопцям — то й не вірять, що то — з ребра білоруса виліплені. Віддав Лубківському в «Жовтень». Все ахають, але я хочу дочекатись, хай «виохаються», щоб можна було говорити нормальним голосом про те, підуть, чи ні і в який номер. Отож, чекаю ще.

Щось таке, наче вже й працюю в «Жовтні» на пів платні: веду відділ гумору, але поки що мені сумно, то й сам не знаю, як то розуміти.

Передрукував собі Макаля в кількох примірниках, спробую щось зробити на студії чи радіо, хоча зараз все «окупували» грузини, то й говорити ніяк.

Але ти ж сам знаєш, скільки динаміту має твоє ім'я тут, у цих кліматичних умовинах.

Щось знову почало мені писатись. Може й того, що прямо перед вікном фіолетово зацвіла вишенька, і годинник на столі почав чикати голосніше...

У Києві, в «Рад. письм.» книжку зняли й перенесли на наступний рік.

Пишу зараз ось «Сміх Ярославни» про німу жіночку, що живе на Хортиці і єдине, що може — посміхатися... Єдина пісня, яку б її хотілось заспівати: «Ми кривого танцю ведемо, кінця йому не знайдемо...»

Сергеева має дати підбірку в «Дружбе», але не знаю, наскільки примружилось око Новиченка...

Чайка на кухні клацає машинкою, щоб чимось заповнити львівський телеекран, по звуках аж сюди чую, що буде щось бравурне, потрібне юнакам і дівчатам Львівщини. Славко вже он встав і запитує, чи обов'язково розтібати туфленьята, коли взуває, чи можна просто через задник. А ти як думаєш?

Одвернись, бо я, либонь, зараз поцілую Неллю...

В. ЯВОРІВСЬКИЙ

* * *

Лист до Неллі
Віа 9.05.69

Лист до Н.К. у Київ

9.05.69

Люба моя аспірантонько!

Як ся мають твої писання? Чи цей місяць ти зарахувала в принципі до вакаційного, і вирішила все зробити «потім»? Чи це я марно наклепи зводжу, а ти привезеш з Києва готову (!) дисертацію?

Як воно б там не було, я вже чекаю на твою телеграму і лаштуюся зустрічати. Не затримуйся.

Дейчі приїдуть 14 травня, поїзд 2 (чи 1), приходять о 9-й ранку, вагон 7. Ті дві сторінки, потрібні Гончареві, він написав. Візьми у нього і віднеси до «Мистецтва» – зразуrinaгідно й поговориш з ним. Назад Дейчі їхатимуть десь біля 18-го, отож ти їх не чекай.

З приводу «Крушельницького» матиму бесіду в «Искусстве» в понеділок.

Тут маю новину – запрошують мене на штатну посаду режисера–постановника до музичної редакції Центрального телебачення. У них, бач, є зайва одиниця. Мовляв, числитиметься у нас, а ми будемо йти вам назустріч і щоразу відпускати в театри. Я – «лишив питання відкритим», про перехід з театру до телебачення не може бути й мови; але якщо поставитись до цього як до **тимчасової акції**, – може й варто подумати. Поки що веду з ними перемовини про **разову** постанову, – так мені було б краще. А все це взагалі рішатиму після розмови із Солодовниковим з приводу «Фронту». Він призначив мені зустріч узавтра. Відповідь на студію мушу дати в понеділок. Якої думки про це ти?

Дзвонив до Зайцева. Секретарка: він передав вашу заяву з якоюсь резолюцією Сорокіну. Я: З якою? Секретарка: Не пригадую, це давно було.

Дзвонив до Сорокіна. Секретарка: Я тут лише кілька днів, нічого не знаю. Заяви не бачила. Але ж Сорокін, напевне, передав її комусь із інспекторів, – сам же він не буде такими речами займатись. Я: І кому він передав? Секретарка: Не знаю. Подзвоніть Хамазі, вона сидить на режисерах.

Дзвоню Хамазі. Вона: так, заява у мене. З юридичного боку спра-
ви вас звільнили вірно, за узгодженням з місцевкомом; місце у Москві
у театрах, що знаходяться у розпорядженні Мін. культури РСФСР,
нема. Якщо ви згодні почати розмову про периферію, зайдіть до
мене. Я: Але ж досі мені **заважали** ставити на периферії. Вона: Де?
Хто? Я: В Ленінграді, Смоленську. Вона: Я цього не знаю; зайдіть у ві-
второк, поговоримо.

Отже, зайдю. Побалакаю. Якщо навіть все буде гаразд у Малому
Театрі, непогано було б домовитись поставити десь у гарному пе-
риферійному театрі добру п'єсу – принаймні, **домовитись**. Щоб на-
ступного сезону зробити виставу, треба готувати все зараз.

Не купуй: 3-томного рос.-укр словника, 2-томного зібрання тво-
рів Евріпіда. У мене вже є.

Як трапиться №5 «Ранку» – візьми. І не забудь про книжку Й. Кисе-
льова у «Вітчизні».

Емма купила Оксані якесь платтячко та лялечку. А велику ляльку
прислала Галя. Була бандероль (цукерки) від Макалів – Оксані на день
народження – з коньяком (отак!) Прислав збірку французьких поезій
Крюба (я подарував її Іванові, він їх перекладає.) Прийшла бандероль
від Тита – «Театр сьогодні» (франц. довідничок).

Кланяйся пані Орисеньці. Мені без вас сумно.

Моя єдина, білчєня моє! – вище носа! Все одно наше буде зверху!

Доброї роботи – тобі й п. Орисі.

Цілую

Твій Л.Т.

Ленін як порятунок від Сталіна, Ленін як шанувальник мистецтв, Ленін як тонкий ці-
нител ь музики і театру – фарисейство зрос-
тає у геометричній прогресії!.. В. Піскунов
(«Современная Лениниана» в «Др. народів»)
уже майже боготворить його в сенсі куль-
тури й взірця «новой морали», оголошуючи
його «критерием человека и человечности».

А Юрій Анненков записав за ним в 1923
році таке:

В. И. Ленин. Портрет работы
Ю. Анненкова. 1921 г.

«В искусстве я не силен, для меня это что-то вроде интеллектуальной слепой кишки. И когда его пропагандная роль, необходимая нам, будет сыграна, мы его: дзык! дзык! **Вырежем! За неужностью!**»

Про його «Все театры надо положить в гроб!» я вже писав.

Отже, його комунізм – комунізм для апендикса, без мистецтва, яке треба хірургічним шляхом вчасно видалити.

Якби вони могли, вони б це вже зробили. І роблять.

Жити без мистецтва? Нонсенс!?!

Може, в гімназії йому слід було прочитати Евріпіда?

Який сказав: «**Истинной жизни нет без искусства**»,

Але що таке Евріпід? Теж – «искусство»!

Дзык! Дзык! – і його ножиком!

Щоб не був такий розумний...

Лист
Й. Кисельова

* * *

Лист від Йосипа Мих. Кисельова,
Київ, Леніна, 68, кв. 6,
від 12.05.96 р.

Шановний Леоніде Степановичу!

Мені передали, що Ви прихильно зустріли мою книгу «Театр і час».

Приємно, що знайшли час перечитати ці критичні роздуми. Адже я знаю Вас як талановитого режисера і театрознавця. Хотілося б зустрітися з приводу однієї справи (щодо видання цієї книги російською мовою). Варто порадитися. Чи читали мою попередню працю – «Драматурги України», над якою я працював понад 6 років?

Мене викликають на 3 – 4 червня до Співки письменників СРСР на засідання Ради по драматургії. Може, завітаєте до Співки, і ми зустрінемося?

З щирим привітом Й. Кисельов

Малий Театр, Солодовніков Олександр Вас(ильович):
247–02–82 (д.) 295–98 (театр)

Розмова нормальна. Він наводив довідки про мене у акторів ЦДТ – вони, каже, високої думки. Ну а Шах-Азізов, ясно, заперечує. Не заперечує і Владикін. Головне, Жаров – хоче грати Горлова! Я запропонував на Огнева Бабятинського.

Днями, каже, зберуть Худ. раду й затвердять у плані.

Солодовніков: «**А чи не поїхали б ви до Корнійчука?**

Нова редакція п'єси, не завадить.»

Ю.(ій) Ж.(ивлюк): минулої середи в Ташкенті арештува- **14 травня, середя**
ли П.(етра) Гр(игорен)ка. Виїхав туди на суд, а суд відміни-
ли. Цього ж дня – по Москві хвиля обшуків – у Амальрика,
Іллі, Люди Алексеєвої. Брали все підряд, великим нево-
дом – машинки, записники, все друковане, листи
Анат(олія) Марченка, фотографії... Позабирали на-
віть золоті речі. Як у 37–му...

Гр(игорен)ко хворий, в ізоляторі ГеБе, у Таш-
кенті.

Їздив туди захищати кримських татар. Ілля каже,
виклик був **підроблений**, Джемільов йому **не дзвонив**.

Ілля переконаний, це лише прелюдія, братимуть всіх,
так чи інакше пов'язаних з Генералом.

*ЮЖ про арешт
Петра Тригоренка:
Ташкент*

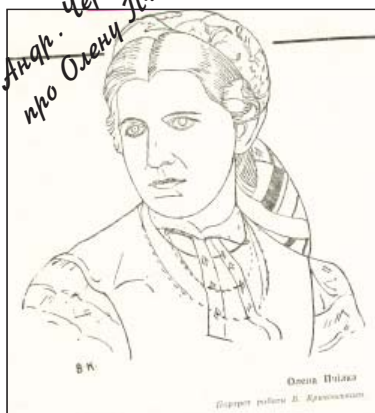
Коли Василь Андрійович ностальгує за фільмами 30-х
(на пару з Ганною Михайлівною, комісаром у спідниці) і за
«добротними спектаклями тех лет» (?!), я згадую фразу з
Андре Жіда, що в СРСР «искусство оказывается в опаснос-
ти почти такой же, как при фашизме». Скільки заборонено
фільмів, скільки розстріляно найкращих – з однією метою:
дати «жизнь по-Сталину!» Мордування самого лише Дов-
женка – трагедія! І яка!

А Ейзенштейн?

21.V.–24.V. Поїздка в Луцьк. Мамин день народження. Цвинтар. Плита. Зібрали у себе всіх родичів.

Амен...

Галя – у бентезі. Олега послали в Чехословаччину (делегация) 20 днів (половина вже минула). Найкращий час для обміну колгоспним досвідом?

Олену Пчілку я знаю, може, найгірше. З одного боку, настановлений до неї не дуже добре – деспотичний вплив на Лесю, дріб'язковість і до певної міри «антижидівські інтонації». Але це Дейч і його версія. З іншого боку – Стешенко, яка стверджує – «нічого подібного, всьо как раз наоборот».

Отже, треба нарешті розібратися, хто в ліс, а хто по дрова.

І взагалі – нашу ляяну-переляяну «ліберально-народницьку» когорту час виставляти на огляд і вивчення. «Прапор» це помалу робить.

Л.Т.

Андрій Чернишов

ДЛЯ РІДНОГО ТЕАТРУ

Олені Пчілці, письменниці ліберально-демократичного напрямку, належить ваговита децця в готуванні підступів до українського професійного театру корифеїв. Вона уболівала за розвиток і поширення в країні аматорського, народного театру, прагнула збагатити його убогий на той час репертуар.

Водноактній п'єсі «Сужена – не огужена!» (1881) письменниця гумористично відтворила тогочасний міщансько-інтелігентський побут. За визнанням авторки, вона мала висміяти «ташкентців», що заради кар'єри покидали рідний край.

Легковажний і водночас життєво-практичний панич Хороший збирається податися в Оренбурзький край, щоб обійняти вигідну посаду. Його девіз – «аби я на крашому місці сидів». Звітавши до свого приятеля Перепелиці, закохується в його зовицю удову Варочку. Ця обставина та обіцянка Перепелиці влаштувати Хорошого вдома ламають наміри молодого чиновника.

Літній панок-міщанин Перепелиця – противник мандрів з ради посади, прихильник прив'язаності до рідного ґрунту. Ходить у вишиваній сорочці, співає з наймичкою «Явтуха», жартує, з соціально нижчими поводить залежно від примхи й настрою. Правдиві, живі характери інших дійових осіб – дотепної й «звичайної» Перепелициної дружини Мар'ї Василівни та її звабливої сестри Варочки.

Гумористичний конфлікт з анекдотичними елементами, який полягає в дивовижному обміні жінок, був непридатним для художнього розв'язання проблеми, що її ставила авторка. Вийшов дотепний соціально-побутовий жарт, цікавий водевіль, котрий своїми мистецькими якостями дорівнює водевілям М. Старицького та М. Кропивницького. На «Суженій – не огуженій!» позначився формально-композиційний вплив «Москаля-чарівника» І. Котляревського. У фіналі цієї одноактівки Финтик зрікається своїх «злых окаяньств». Аналогічну тираду проказує Перепелиця. П'єса Олени Пчілки, як і в Котляревського, завершується дидактично-моралізаторським співом.

М. Драгоманов з його часом надмірною критичною вимогливістю, що диктувалася прагненням піднести українське письменство до рівня найкращих російських і західних еталонів, гостро засудив водевіль своєї сестри в листі до неї. Тим часом реакція друкованої критики була позитивною. Василь Лукич писав про «Сужену – не огужену!»:

«Замітити тут належить, що автор представив майже всі характери удадно, особливо характер кокетливої Мар'ї Василівни, що читає роман Золя «Нана» і послугується дуже добірними високими фразами. Як особливу заслугу автора підносимо саму дикцію вольну від всяких двозначних і цинічних висловів, котрих допускаються може й надто часто другі деякі наші закордонські писателі, особли-

во в сценічних творах. З тих то причин можна би сміло поручити жарт Олени Пчілки і нашій народній сцені».

Переконливішим ствердженням драматургічного таланту письменниці стала її соціально-побутова комедія «Світова річ» (1884).

В п'єсі Олена Пчілка використала сюжет комедії О. Островського «Бідна відданиця», замінивши його в фіналі відповідно до оригінального життєвого матеріалу. Російський радянський театрознавець професор С. Дурилін слушно відзначив, що комедія Олени Пчілки – «не переклад п'єси Островського українською мовою, не переробка її, де одні сцени за текстом запозичені у Островського, а інші дописані автором, – це була нова п'єса, написана яскраво й своєрідно».

Українські письменники віддавна викривали потворну дійсність, що змушувала бідних дівчат одружуватися з нелюбами-багатіями (І. Котляревський у «Наталці-Полтавці», Г. Квітка-Основ'яненко в «Сватанні на Гончарівці», Панас Мирний в «Лимерівні»). І лише співчуття авторів до героїнь, часто всупереч реальній дійсності, приводило до позитивних розв'язок. Головними персонажами цих п'єс були сільські дівчата. Головна героїня п'єси Олени Пчілки Саша певною мірою близька до «нових жінок». Вона не байдужа до просвітительської діяльності серед народу, відчуває в собі здатність працювати вчителькою. В українській драматургії це був образ новий.

Сашину матір, зубожілу пані Красовську, кривдить міська дума, заміряючись незаконно відібрати частину її садиби і тим довести вдову до цілковитого розору. Не маючи оборони, живучи «як горох при дорозі», Красовська змушена віддати Сашу за багатого чиновника Павлушенка, хабарника й паскуду, всевладного в повітовому містечку. Щоб утішити матір, Саша погоджується вийти за нього заміж. В кімнату, де Саша збирається з Павлушенком до вінчання, вдирається ключниця «нареченого» Домаха, з якою він п'ять років жив позашлюбно і має сина. Ця обставина, раніш Саші невідома, спонукає героїню на рішучий і сміливий вчинок. Вона зриває з себе вінок і відмовляється одружитися з негідником, незважаючи на його погрози помстою. Стара Красовська приголомшена. «Не плачте, мамо, нам

зосталося чесне ім'я», – заспокоює Саша. Появляється студент Голуб, давно закоханий у Сашу. «Ні, вам залишилося ще одне: моє вірне найширше серце!» – схвильовано проказує він.

В образі Павлушенка Олена Пчілка вивела чиновника-хижака, з яких формувалася українська буржуазія, що приходила на зміну дворянству. Реалістичними фарбами письменниці змалювала Голуба і Стасенка – близьких до Саші хлопців демократичного кшталту, цинічного джигуна панича Тамалія, корисноголюбного «добročинця» дому Красовських Богуша, запальну молодицю Домаху та інших персонажів п'єси.

Життєво виразний, драматичний і широко-ліричний образ Саші. На противагу головній героїні «Бідної відданиці» О. Островського Мар'ї Андріївни, що тішить себе ілюзіями й покоряється долі, Саша – відважна, протестуюча. Тому, на думку С. Дуріліна, фінал п'єси української письменниці менше ймовірний, ніж суворо прозаїчна розв'язка в творі О. Островського. Вчений дійшов цієї думки, виходячи з простого зіставлення ситуацій обох п'єс, не зваживши суттєвої обставини: дія комедії російського драматурга відбувається в Москві 1850-х років, а час дії комедії Олени Пчілки притаманний 70–80 рр., коли і російська, і українська дійсність мали передових жінок, що виходили на шлях самостійної діяльності, пориваючи з пасивним ставленням до життя.

«Світова річ» протягом багатьох років не сходила зі сцени українського театру корифеїв. У ролі Павлушенка виступали М. Кропивницький, П. Саксаганський, в ролі Саші – М. Заньковецька, Л. Ліницька. Образ Саші дуже припав до вподоби М. Заньковецькій. Під час гастролей у Москві 1891 року «Світова річ» була поставлена на бенефіс геніальної української артистки, причому вибір п'єси сповна залежав від неї. В неопублікованому листі до Олени Пчілки акторка писала, що знову «поставила б «Світову річ» і грала б свою любиму Сашу, запросила б Вас, щоб Ви приїхали подивитись, але моя хворість не дозволяє мені цього зробити».

Психологічно насичену й соціально спрямовану п'єсу, що висвітлювала бруд приватно-власницького суспільства, високо цінувала, вже ставши відомою письменницею, Леся Українка. В

листі до матері 5 лютого 1898 року вона доводила необхідність негайно здійснити поставу комедії. Про ставлення Лесі Українки до одного з найкращих творів матері певною мірою свідчить і невдоволення поетки редакторськими правками, що їх зробив М. Старицький перед сценічним втіленням «Світової речі».

В одноактівці Олени Пчілки «Сужена – не огужена!» вперше в українській драматургії близькі до інтелігентського стану дійові особи заговорили українською мовою. Цей же сміливий для свого часу принцип застосувала письменниця в комедії «Світова річ». Реакційна критика вже 1899 року не пробачила їй української мови інтелігентних персонажів, виведених у драмі «Блакитна троянда».

Є в спадщині Олени Пчілки п'єси, що ніколи не з'являлися друком. Мовиться передусім про «Отруту» – драму на п'ять дій з інтелігентського життя, перейняту патріотичними тенденціями, прагненням пропагувати рідну мову й культуру. Одначе сценічні якості п'єси, либонь, не задовольняли й саму авторку. Ми не знаємо документа, котрий посвідчив би про бажання Олени Пчілки бодай надрукувати цей твір.

Не публікувалася низка п'єсок, написаних у Гадячі в період 1914–1919 рр. для дитячого аматорського театру. Деякі з них відбивають тяжку ідейну кризу, якої саме тоді зазнавала авторка, кволі сюжетною будовою і естетичної цінності не мають. Цього не могла не усвідомлювати Олена Пчілка, бо з гадяцьких п'єсок відібрала й видала в Полтаві дві – «Весняний ранок Тарасовий», датований 1914 роком, та «Казку Зеленого Гаю», написану 1916 року.

В першій з названих п'єсок Олена Пчілка показала малого Тараса Шевченка поміж дітьми кріпацькими й козацькими, вдало відтворила індивідуальні риси талановитого хлопчика, що вирізнявся своїм відчуттям природи, нахилом до роздумів та вмінням оповідати. Через діалоги персонажів та образ панського економа-ката письменниця віддала дух кріпосницької доби.

Як і «Весняний ранок Тарасовий», «Сон-мрія, або казка Зеленого Гаю» зацікавлює простою драматургічною композицією і особливо природністю дитячих характерів, побутових і психологічних деталей. Тактовно використовуючи образи з народних

повір'їв та казок, авторка вчить дітей не вірити в існування та дивну силу лісовиків, русолок, відьом, прищеплює матеріалістичне світосприймання. Такий виховний та естетичний сенс «Казки Зеленого Гаю» - чи не найкращої з п'єс Олени Пчілки для дітей.

Помилялися гадяцькі міщани, вважаючи, що стара, ізольована від літературного середовища Олена Пчілка, опинившись у повітовому містечку, просто бавилася дитячими п'єсами. Читач уже переконався, що тяжіння письменниці до драматургічної творчості було постійним і органічним. Реальна можливість здійснювати давню мрію пор український демократичний дитячий театр, можливість, зумовлена поваленням самодержавного ладу, кликала письменницю створювати репертуар для дитячого театру, пропагувати саму ідею дитячої сцени.

Про серйозне ставлення Олени Пчілки до улюбленої справи говорять спогади сучасників. Учителька-гадячанка Явдоха Потурнак, котра, будши гімназисткою, бачила Лесину матір, розповідає: «Ольга Петрівна (справжнє ім'я та по-батькові Олени Пчілки. — А.Ч.) давала свої дитячі п'єси для постанови силами учнів Вищої початкової школи. На репетиціях була сама, проспівувала диригентові мелодії пісень, які виконувалися в п'єсах. Взимку пішки приходила з Зеленого Гаю до міста, іноді залишалась ночувати у вчительки А.С. Макарової». Це свідчення стверджується й доповнюється спогадами Антоніни Макарової, котра все життя своє віддала народній освіті:

«Олена Пчілка не тільки писала п'єси для дитячого театру, часто була на репетиціях, давала дітям-акторам вказівки і раділа, коли діти добре виконували свої ролі» (з листа до мене, — А.Ч.).

Організаторської та педагогічно-режисерської діяльності в дитячих аматорських гуртках письменниця не припиняла і в Могилеві-Подільському, де мешкала в 1920-24 рр.

Діячка з широкими культурно-громадськими інтересами, Олена Пчілка була близькою до засновників українського професійного театру М. Старицького та М. Кропивницького, і своєю п'єсою «Світова річ» зробила вклад у формування української реалістичної драматургії. Однак цим не обмежується скромна, але помітна роль письменниці в історії нашого дожовтнево-

го театру. Вона безкорисливо працювала, щоб класичні твори російської драматургії зробити надбанням української сцени. Комедію М. Гоголя «Одруження» в українському перекладі Олени Пчілки в 20-х роках звеликим успіхом ставили радянські театральні колективи.

ПРАПОР № 1 – 1969

«Не зарікайся!»
Сліченко й
«Ромен»

18-го (травня, неділя?) був у «Ромені», де Коля Сліченко як секретар п/бюро і Сергій Золотарьов як його член, – наводили зі мною «мости». Їм і кортіло на щось відважитись – і лячно – «что станет говорить княгиня Марья Алексеева»?.. Хлопці вважають, мені варто написати покайного листа («ну, не бить себя в грудь – а так, чтобы ни к чему не обязывало, лишь бы был повод сказать»). Я сказав, що підпису не зречуся. А якщо вони хочуть, аби я у них щось поставив, хай діють, як самі звикли. Наше ЦК циган любить.

По-моєму, порожній номер!

Почули про Малий Театр – і «расхрабрились»? (22.V.69)

У неділю чи вчора арештували Іллю Габая!

Anguis in herba!

23 травня
1969 року

Я смішний і божевільний.

Витримки в мені виявилось – як у зайця хвоста.

Тридцятого відьомського квітня увійшов у штопор самоаналізу й самокритики. Так воно мені все спротивилося у Піднебесній, що поклав собі: не сяду більше до щоденника! Віднині – ані рядка! Ідея самоспалення у Вальпургієву ніч з реінкарнацією в майбутньому (вітання від Гітлера та Єви Браун?) химерним чином трансформувалося в самозаборону «писати й малювати». Ще листи – так-сяк, але щоденникам – край! Хай підуть димом мої горопашні,

розтикані по кутках і людях сторінки, все це не варте й ламаної копійки! Небезпечне, безплідне й дурне заняття! Мазохізм. (До речі, Мазох – зі Львова?).

А сів перечитувати – рука не підноситься. Аутодафе не вийшло, брав мене жаль за кожним рядком: люди, знайомі, спогади. Багато дурниць, багато войовничого розумування й романтики: але це – я. Отакий був. Отакий став.

І заспокоївся. Це не «Мертві душі», шкоди людству від них не буде, я не Гоголь. Хоча мертвіших за сьогоднішні душ у жодній добі, мабуть, не знайдеш...

Нема волі. Дав слово – раз і назавше порвати з цією лихоманкою паперопсування, яка від певного часу почала замінювати мені життя. Бо так далі не можна.

Та налаштовані ми (чи я?) завжди шиворіт-навиворіт. Тільки-но скажеш собі **імперативно** щось одне, категоричне, – вмить на глибині починає працювати лічильник. Клац-клац-клац... Лічильник протесту. Імунітет на заборонону. І на самозаборону – так само. Натура стає дибки й починає колотитися у замкнені залізні двері. Наче спроба вирватись с камери...

Так у мене вже було. Оголошую собі, приміром, що голодуватиму кілька днів. Або що місяць не вживатиму цукру й хліба. Й відразу ж, немов ужалений відьмою, лізу до холодильника. Ось як не оголошуватиму, не даватиму собі слова – нормально. Так і палити свого часу кинув – безповоротно. Без проблем. А тут...

Ще мама мені казала: не зарікайся!

Отже, витримав я цю свою голодівку неписання якихось три тижні. Хай воно сказиться – «дайош розрядку». Ну немає в мене рахметівської волі, нема!

Чистий лист паперу й машинка – як засіб підвищення тиску?

«Краще вже, зібгавшись в жмуток, Впасти в кошик для сміття, Ніж носити білий смуток, Як жалобу – все життя...»
Давно я це писав, давно...

Ну не холера ясна? Чи просто все має пору, і для всього приходиться свій час? І треба змиритися із своєю окаянною вдачею?

Що ж ми маємо на нинішню п'ятницю?

Обклали як вовка. Залізнi обценьки. Хамаза говорила зі мною як із злочинцем. Клята татарка, вона як ті «хахли» – немає ревніших захисників рабства, ніж привілейовані раби. Більше до Мінкультури ні ногою, хай їм буде гірше.

*Москва –
«іногородці»*

Солодовніков досі «перевіряє ґрунт». Йому і хочеться, і колеться. Кожен з практичних керівників московських театрів не від того, аби поставити «якусь українську п'єсу». Для галочки. Не більше. Щоб потрапити до списку тих, котрі в'яжуть «дружбу народів».

По суті, Москва давно не російське, а «дружбо-народне» місто, її окупували, як тут висловлюються, «инонаціоналы» (колись їх просто називали «іногородцями»).

Іногородці – люди двох категорій. Одні змушені були втікати сюди від більшого тиску «на окраинах» і щось таки намагаються для цих «окраин» робити. Вірмени, Чінгіз Айтматов, спокійні прибалти, білоруси з Адамовичем, Юліу Едліс. Інші – з числа гостріших розумом, але там їм не світить кар'єра. Вони їдуть сюди, виштовхують з посад слабеньких і пропитих росіян, улесливо їм посміхаються, але тягнуть на їхні місця **власні клани**. Як правило, ці сидять масово **в тіні**, на третіх–четвертих ролях, але крутять своє. Проте крутять **тільки** для себе, заробляючи звання й чини на знанні ситуацій у своїх колишніх республіках. «Землячки з циновими гудзиками», шкода від них часом більша, ніж від корінного «москаля».

До речі, зірвалося ще одне. Десь із півроку в Малому театрі крутилося – з моєї подачі – навколо віршованої драми Івана Хоменка (1968) «Маруся Чурай». Вони радилися зі мною про український переклад, я ідею підтримав. Написано емоційно, і в «театрі серця», як вони себе іменують на відміну від «театру розуму» (МХАТу), могло би піти. Анаста-

сьєву я написав цілих п'ять сторінок – про історичну Марусю Чурай, про добу, – і про власне п'єсу Хоменка, після чого цей розумний чоловік **почав мені допомагати.**

Та в Україні пішло на новий покiс – Римма Степаненко, «Кум королю» Стельмаха, дніпропетровський обком діє. У серпні минулого року, відразу по чеських подіях, не стало Івана Хоменка, тихого й безафішного чоловіка, який був серед нас у КТМ. Востаннє бачився я з ним у Києві, він хвалився мені прем'єрою «Марусі» («Марини?») Чурай», здається, в Криму...

Хамаза мені й Хоменка згадала – це ж я їм, мовляв, «підсунув», а вони мені – «довірились».

Отож будьте надалі пильніші.

Дещо із спогадів. Енювілейне.

24 травня
1969 року

У ніч з 23-го на 24-те п'ять років тому, з суботи на неділю – колишній смершівець Погружальський спалив найбільшу українську бібліотеку в Києві. Згоріло не будь-що – унікальні першодруки, вся україніка.

Процес над Погружальським був казуїстичний, його вигороджували як могли. Смикнули й мене у Харкові – «за распространение нелепых измышлений»; мовляв, «вы интеллигентный человек, а рассказываете черт знает что, рядовой слушай превращаете в государственную политику».

*Пірік у Києві
спалив бібліотеку*

Погружальський, треба гадати, діяв не сам-один? Залишився на ніч працювати в бібліотеці, обклав книжки якимсь фосфором, відбирав найцінніше. Згоріло понад півмільйона найкращих рукописів, книжок і документів. Людей на гасіння не підпускали, довго не подавали воду, а як нарешті подали – пожежа спалахнула з новою силою: фосфор. Чого не спалили, те знищила вода.

Льоня Сандлер таки вмовив мене піти в муз.(ичну) редакцію ЦТ. Гарні люди. Подаю заяву. Одну рекомендацію

дав мені Костя Кримець, другу – виявилось – Шнітке. (?) Треба погоджуватися на музичну режисуру, бо Києвом чи Львовом мені не пахне. На моє прізвище там наклеєне три-валє табу.

Ну і бачив я їх «у гробу»!

На ніч пожартувалося: «С миру по Шнітке – Танюкові робота»...

Але повернусь на п'ять років назад, **до тієї пожежі**.

Київ пошепки говорив – «почалося»... Кожного, хто сумнівався в офіційній версії, ловили, викликали, шантажували, – звинувачували в націоналізмі («з метою підриву й ослаблення радянської влади»).

Між тим вважати це соцзамовленням було багато підстав. Перед тим у Каневі, в перших числах березня, теж близько до Шевченкових свят, спалахнув будинок культури, – за обставин теж загадкових. Загасили. Згоріла тільки (доценту!) бібліотека імені Шевченка, до гасіння якої так само не підпускали звичайний люд.

Українські бібліотеки горіли рясно в 33-му. Горіли у 20-х, палали й раніше. Був такий випадок: шкільному попечителеві Києва не сподобались байки Глібова. Він «счел их» пародіями на Крилова – і наказав спалити. Згоріло біля півтисячі книжок. Добре, що не знайшлося такого патріота Дантеса серед французів – пішли б димом книгозбірні Москви й Петербургу, – на покару Крилову, який теж «пародіював» Лафонтена. Та й французи ризикнули б горіти синім полум'ям – Лафонтен таки чимало позичив в Езопа...

Звісно, проблема не в дурнях. І Погружальський, і нелюбитель Глібова князь Ширинський-Шихматов, і православні руські монахи, які з умислом спалили бібліотеку Києво-Печерської Лаври ще за часів Петра (то була перша після спалення Александрійської бібліотеки пожежа такого розмаху!), і виблядки Катерини II, що 1790 року спали-

ли книгозбірню Києво-Могилянської Академії, – діяли **цілеспрямовано**. Як і ті, що за велінням їхніх нащадків палили українські дерев'яні церкви й ікони, козацькі парсуни, твори українського бароко, вивозили до Москви фрески Михайлівського монастиря... Це все той же мотивчик: «Чуття єдиної родини – без українців й України».

Урядовці й преса гралися в байку, що Погружальський був маніяк, мстив директорів бібліотеки Рудю за те, що той не підвищив йому платню. Але подальше лише підкріплює тезу про добре сплановану провокацію. Першою «запустили» версію – підпалили націоналісти, аби спровокувати заворушення. Вже війнуло холодом реставрації Сталіна, вже хиталося крісельце під Хрущовим (його того ж року, у жовтні – скинули), який виглядав непристойно. Хоч до Хрущова ми мали бодай деяку симпатію. (Доки він не почав громити інтелігенцію).

«Чуття єдиної родини – без України».

Цей процес завжди починали з нищення історії, саме її малося першою розвіяти у попіл і прах.

Маю глибокий сумнів у тому, чи відсидить той виродок Погружальський свої 15 років. Та ж він «свій», «соціально близький» – і виконував замовлення. Втім, може вони й кинуть його у цей вир як штрафника, котрий «не забезпечив», а потім десь в ізоляторі з ним щось станеться, «щоб не був занадто балакучий».

І ніхто за ним не заплаче, і буде проклятий увесь рід його, якщо такий існує. Господи, який сором!

Колись, по наших кістках, прийдуть інші люди. Вони неодмінно розкопають завали таких «справ» і «акцій». І нащадки довідаються імена тих, хто стояв за цими злочинами. Але вони не зрозуміють, віддалені часом і новою логікою, глибинної **суті** того, що сталося тієї поганій травневої ночі. Може, мої записки комусь допоможуть це збагнути.

Ця біда застала мене у Білій Церкві. Я примчав до Києва у понеділок. У парку Шевченка пахло горілою шкірою...

Травень був для мене щасливим народженням мого золотого зернятка – Оксанки; тривожний – у Нелі погіршав зір, почалися проблеми із зубами; гострий – стояло питання руба, заріже чи ні мою виставу в Білій Церкві мій інститутський недруг колишній смершівець Іван Олексійович Волошин, який по смерті Круша відчув себе на коні й розперезався. А саме його Чабаненко послав приймати мою виставу.

На обрії маячив Харків, Володя Загоруйко обстоював там мої інтереси, домагався гарної обсади. Я сидів над перекладом Розова, добре знаючи, що то марна справа, – все одно мінкультури моєї роботи не залітує.

А в Києві палала українська бібліотека. І ні Михайло Панасович, ні Микола Платонович, ні Юрій Корнійович, ні завжди відважний Амосов, до яких ми відразу ж звернулись у цій справі, протесту проти **антиукраїнської** акції не зробили. Відповідь була стандартна – вони не вірять, що це річ спланована, «треба розібратися», «тут гарячкою не допоможеш», «говорят, он и вправду психически больной человек»...

До речі, справжнє прізвище цього «больного человека» не Погружальський, а Погуржальський.

Ось які охопили мене думки, коли на очі мені потрапив мій же передрук статті «З приводу процесу над Погружальським». Тепер маю трохи більше часу, ніж тоді, коли нашвидкуруч робив скорочений переклад на російську. Сьогодні це допомогло мені відновити первісний текст, затертий на цигарковому папері донеможна. Його так масово вилучали, що могло ніде й не лишитися, і мій оцей примірник – єдиний. Тому змушений зробити за обома текстами – передрук-відновлення.

З ПРИВОДУ ПРОЦЕСУ НАД ПОГРУЖАЛЬСЬКИМ

24 травня 1964 року сталася в Києві, «столиці» України, подія, подібних до якої мало знає історія світової культури: була підпалена й згоріла найбільша книгозбірня – Київська публічна бібліотека Академії Наук УРСР.

Як може згоріти в середині ХХ ст. найбільша наукова бібліотека, та ще й у центрі столичного міста? Адже зараз протипожежна техніка стоїть так високо, що значні пожежі в містах майже виключені, а якщо бувають, то їх швидко ліквідують. Світова історія за останні століття не знала випадку, щоб у Лондоні чи Парижі, Стокгольмі чи Москві (після 1812 року) згоріла національна бібліотека. А ось найбільша українська бібліотека була спалена в 1964 році – в добу космосу, атому й кібернетики.

Більше того: численний натовп людей, зібраний голосом мовчазної тривоги до місця страхітливого злочину, був свідком того, як мляво просувалися протипожежні роботи. Протягом двох годин їх взагалі неможливо було почати, бо в усьому цьому районі не було води: не працював водогін. Пожежа була ліквідована тільки на третій день, коли вже вигорів дощенту весь український відділ. Згоріла саме україніка, в тому числі стародруки, рідкісні книжки, рукописи, архіви, (наприклад, архів Б.Грінченка, архів «Київської старини», архів Центральної Ради та ін.). Вони назавжди втрачені для історії. Згоріли також спецфонди україніки, які до 1932 року збирали за вказівкою М.Скрипника, а після його усунення були «засекречені», як і вся українська історія. Згоріла картотека так, що неможливо навіть відновити реєстр знищених книг. На суді називали цифру 600 тисяч томів. Можна уявити, скільки їх згоріло насправді!

Отже, згоріла частка української історії, частка української культури. Назавжди страчено величезні духовні скарби. Тисячам і мільйонам людей, поколінням молоді відрізано шляхи до багатьох духовних джерел, до книжок і документів, одні з яких загинули назавжди, інші може ще десь існують у дублікатах, але неприступні читачеві. Тепер навіть у Києві вже немає де по-справжньому працювати науковому

співробітників, аспірантові, студентів, особливо якщо їх цікавить минуле України.

Як могла статися ця неймовірна трагедія? Чому? За яких умов? Чиїми руками і в який спосіб це робилося? З якою метою?

Відповіді на ці питання мав дати процес над людиною, яку було спіймано на місці злочину, працівником бібліотеки В. Погружальським. Процес проходив наприкінці серпня 1967 року в Києві, в невеличкій залі народного суду на Володимирській вулиці.

Однак з самого початку процес набрав дуже дивного характеру. Старанно обходилося все, що хоч трохи могла нагадати про політичний характер злочину, про його спрямованість проти української культури. Зате всі: прокурор, суддя, захисники, сам підсудний і задалегідь підготовлені свідки – навперебій старалися показати, що в підсудного просто поганий характер, і нічого дивного немає в тому, що він узяв та й підпалив бібліотеку, щоб помститися її директору за образу. Довго й нудно обговорювали такі «важливі» питання: скільки у підсудного було жінок, як він з ними сходився і розходився, які квіти дарував і як ділився майном при розлученні. Адвокат занурювався в психологію багатоженця і показував, які різні кривди привели цю «тонко організовану натуру» до ідеї попалити українські книжки. Сам підсудний розчулено розповідав про те, що коли брав і підпалював книжки, то бачив перед собою не книжки, а фізіономію ненависного директора. У заключному слові він навіть прочитав патріотичного вірша, який починався словами: «Прости мене, Родина, прости, страна родная...»

Погружальський – казенний патріот. Він писав вірші, де хвалив Хрущова, а потім спалив бібліотеку... На процесі він почувався генієм, і по всьому було видно, знав, що багато йому не дадуть. І справді, засудили його до 10 років позбавлення волі. «Гуманні» радянські закони цього разу виявили співчуття до сентиментальних пригод «морально ущербленої людини». Людини, додамо, яка закінчила два вузи й університет марксизму–ленінізму (!) і дуже добре знала, що й для чого вона робить.

Справді, від того, що Погружальського присудили б до розстрілу, бібліотеки б не повернули. Але виникає кілька логічних питань.

Чому ні слова не згадувалося про магнійові стрічки та фосфорні шашки? Адже пожежу гасити було важко. Це пояснюється тим, що палії обкидали книжки магнійовими стрічками та фосфорними шашками. На суді про це – ні слова. А Погружальський з готовністю пояснює, що він усе робив за допомогою коробки сірників.

Як міг у бібліотеці, де КГБ цікавиться навіть читачами, протягом десяти років працювати такий сумнівний тип, як Погружальський?

Чому не постало питання про те, що в найбільшій бібліотеці республіки не існувало зовсім ніякого протипожежного захисту? В той час як сучасні бібліотеки, наприклад, бібліотека ім. Салтикова–Щедріна в Ленінграді обладнана так, що за допомогою автоматичної системи всяке вогнище буде ліквідоване зразу ж (індикатори, відсіки та ін.).

Чому цінні архівні документи зберігалися не у сейфах, а навалом? Чому відому вже всьому світові трагедію українського народу суд звів до рівня чергової пригоди багатоженця Погружальського? Чому так пильно наглядав суддя, щоб у залі суду ніхто не вів ніяких записів? («Что вы там пишете? Где вы работаете?»).

І нарешті, головне. Якщо палієві було байдуже, що палити, то чому він палив саме український відділ, а не, скажімо, відділ марксизму–ленінізму, де він працював? Чому з 7 поверхів бібліотеки згорів саме один – той, куди загнали українську книгу? Чому суд замазував цей факт словами про «пошкодження російської (?) та української літератур»?

Ці та інші питання (а їх може бути багато) на суді не поставили. Та й як вони могли бути поставлені, коли процесом займався безпосередньо КГБ, який навіть свідків попередньо «обробляв», а від працівників бібліотеки брав підписку, що вони не будуть «болтати лишнее»?

І все–таки дещо на процесі вияснилось. Наприклад, що з українських бібліотек протягом багатьох років масово вивозяться і знищуються книжки. Це говорив на свій захист Погружальський: мовляв, не такий уже я злодій, і до мене книжки нищилися організованим порядком. Це була, так би мовити, юридична контра-

така Погружальського. На це суд знайшов таку відповідь: книжки нищилися на законній основі, бо існує якесь розпорядження про ліквідацію «ідейно и научно устарелых книг». Питається, за що засудили бідолошного Погружальського? Адже він всього-на-всього ширше застосував приведену вище формулу! І чи на це мав на увазі ображений палій, коли в прощальному віршованому монолозі говорив:

Враги культуры на свободе,
В тюрьму попался только я.

А між тим про долю Погружальського, очевидно, подбають його співучасники й однодумці. Ми ж поміркуємо про висновки, які випливають з цієї справи.

Виморивши голодом мільйони українців У 1933 році, закатувавши кращих представників нашої інтелігенції, душачи найменшу спробу мислити, зробили із нас покірних рабів. Віддаючи державі всі сили й наслідки своєї праці, ми не встигаємо подумати: хто ми? Для чого живемо? Куди нас ведуть?

Нам уже не раз плювали в обличчя. В цьому ж році плюнули особливо нахабно. Спалили найбільшу українську бібліотеку. Зірвали місток між нашим минулим і сучасним.

Чим можна налякати український народ? Знищити його? Це було не під силу навіть Сталінові.

Пограбувати? Але ж він і так щороку віддає все, що має.

Відібрати мову? Це роблять щоденно. По містах вона давно на становищі прибиральниці, а в селах калічиться, як порепані на буряках руки колгоспниці.

Знищити пам'ятки культури? Зірвали найстарішу Десятинну церкву, знищили Михайлівський та Успенський собори, а тепер руйнують найстаріші церкви по селах...

Невмируще серце України живить історія. Вона народила Шевченка і тисячі національних героїв, і вони можуть знову воскреснути в кожному юнакові й дівчині. Ось чому заховали від нас історію України і стали випалювати її «кальоним железом».

Наші діти вивчають у школі історію російських царів та їхніх полководців–душителів. Про своїх предків дітям дають фальшиві поняття. Але в архівах лежать, як динаміт, книжки, факти. До них мають доступ лише тюремщики. Проте когось вони пекли навіть за семи замками.

Українські книжки спалено. Як ці книжки проходили через російську та австрійську цензуру – про це ще колись напишуть дивовижну історію. Але навіть те, що міг стерпіти білий монархічний шовінізм, не може терпіти червоний. Він казиться від люті, що колись ці книжки можуть вирватися на волю. Вони, ці книжки, витримали сталінський терор, гітлерівську окупацію. Потім їх почали вивозити на макулатуру як «идейно устаревшие». На одному з семи поверхів будинку бібліотеки вони притулилися на дерев'яних полицках і чекали дальшої «чистки». Вони валяються, рвуться, гниють мільйонами, їх накупи звалюють по напівзруйнованих монастирях. Але російський чорносотенний дух нетерпимий, він не хоче чекати, він войовничий!

Українці! Чи знаєте ви, що вам спалено? Вам спалено частину розуму й душі! Не тієї, яку сталінський терор зацькував, заплював і загнав у п'яти, а тієї, що мала ожити в наших дітях і внуках. Вони спалили храм, де відроджується душа. Російський великодержавний шовінізм давно реабілітовано у колоніальній державі, яку називають СРСР. Наступ ведеться широким фронтом, і не тільки на Україну, а й на Білорусію, Закавказзя, Середню Азію. Наступають не лише офіційно, а й так, як Погружальський та ті, що стоять за його спиною. Пожежі національних бібліотек у Туркменії (Ашхабад) та Узбекистані (Самарканд) – хіба це не ланки одного чорносотенного ланцюга? Шовінізм є скрізь на керівних посадах і в секретних розпорядженнях. Але про нього не можна згадати словом, ніби його немає.

Зате на кожному роздоріжжі кричать про український буржуазний націоналізм. Шовінізм нас душить, а ви кланяєтесь його інтернаціональному мундиру, він сміється над вами, а ви клянетесь у любові до «великого російського народу».

Шовінізм усемогутній, бо чує за собою офіційну підтримку. В очах наших поневолювачів люди, які розуміють велику трагедію

України, є державні злочинці. Та ми не боялися б поставити свої підписи під написаним, якби нас судили публічним судом і покарали так, як Погружальського за знищення української академічної бібліотеки. Але ж ми з вами живемо в країні, де за слово правди нищать по-зłodійськи, без суду.

Хіба не вчинили кілька років тому дику розправу над групою київських та львівських юристів, що хотіли у Верховній Раді та ООН підняти питання про національний гніт в Україні, про ігнорування навіть куцої сталінської конституції?

Таємний «суд» і розстріл – ось відповідь на спробу підняти голос за правду уярмленої нації. А щоб не дізналися про це нащадки, всі матеріали дізнання і суду було знищено...

А в цей час, коли творяться діла, яким могли б позаздрити середньовічні інквізитори, верховний балакун з усіх трибун розпинається, що у нас немає політичних в'язнів, що «диктатура пролетаріату» переросла у всенародну державу. Якщо кляп у роті, таємне знищення політичних противників – демократія, то що ж тоді фашизм?

Показовий той факт, що бібліотеку було спалено саме 24 травня, в час Шевченківських свят. Це надає події особливо зловісного характеру. Може, не всі знають, як багато робилося протягом 1963–64 рр. для того, щоб у цих святкуваннях не було нічого Шевченківського? Зовні Тараса ніби виславляють. Бо що ж інакше робити з ним?

Але насправді йде велика війна з Шевченком. Його найбільші політичні поезії («Осії, гл. 14., «І мертвим, і живим...», «Розрита могила» та ін.) замовчуються. Є спеціальна вказівка суворо наглядати за Шевченковими святами й концертами, щоб вони проходили на рівні гопака, а то, не дай Боже, сплине щире слово Кобзаря, пробудить у когось думку про Україну, про «нашу, не свою землю». А скільки в журналах і газетах було знято цензурою матеріалів, статей, віршів про Шевченка, в яких сексоти добачали «натяки» на сучасне становище України?

Шевченка боявся цар. Бояться його й наші партійні царисти, бо дарма вони стягнули на гору в Каневі на день свята хмару війська і міліції та переодягнених кагебістів. А чи були там люди? Людей впускали до Шевченка за перепустками.

Та вершиною всього були події 22 травня у Києві. В цей день традиційно відзначається річниця перевезення Шевченкових останків з Петербурга і поховання Шевченка в Каневі. До пам'ятника Шевченкові в Києві збираються люди, співають пісень. Так було протягом кількох років. Цього року начальство, виконуючи загальний план «по Шевченку», вирішило цього не допустити. Напередодні викликали до ЦК ЛКСМУ групу молоді, яку вважали ініціатором цієї справи, і сказали, що цього не можна допустити. Чому? Тому, що згадані маніфестації – образа великого російського народу. Так дослівно і було сказано: образа великого російського народу. Дико, але послідовно. А потім парторги й декани бігали по студентських аудиторіях і попереджали, що хто буде помічений біля пам'ятника Шевченка 22 травня, того автоматично виключать з вузу. Неймовірно? Спитайте у студентів університету, педінституту, медінституту, у працівників інститутів літератури, фольклору та етнографії, Держвидаву та ін. видавництв, яким дзвонили по телефону, навіть секретарі ЦК ЛКСМУ, суворо попереджали про це.

І все ж увечері 22 травня зібрався біля пам'ятника великий на-товп молоді. Їх зняли на кіноплівку й почали «тягати». Декого зняли з роботи, декого збиралися зняти, доки не прийшла вказівка з Москви «не раздувать дела».

Так вони бояться Шевченка. І так воюють з ним. А війна з Шевченком – це тільки частина війни з українським народом і українською культурою. Спалення українки в бібліотеці – також частина цієї війни... «Учітеся, брати мої, думайте, читайте», – закликав Шевченко.

Думайте.

Ми знаємо, що народ безсмертний, його не задушиш, не спалиш його духу. Звичайно, коли в народі є дух боротьби. Але коли немає безсмертя народу – його життя залежить від вашої готовності постояти за себе!

Примітка (2008 р.):

Автор цього, як на мене, найпротестнішого анонімного тоді пам'ялету – Євген Сверстюк (Вячеслав Чорновіл розповідав мені, що й він робив до нього деякі правки).

Памфлет Є. Сверстюка тягнув на «статтю», за його поширення й передрук загрожував тюремний строк. Памфлет фігурував у численних справах арештованих.

Є. Сверстюк

Наприкінці тому читач знайде мій документальний «Додаток» на тему спалення Центральної Наукової бібліотеки – **погляд уже із сьогодні.**

При цьому слід пам'ятати, що памфлет Є. Сверстюка значно ширший за реакцію на сам факт підпалу й суд над Погружальським. Він несе на собі виокремлене філософське соціокультурне навантаження – той твір був і лишається одним з найвищих зразків української підпільної літератури 60-х років минулого століття.

* * *

Лист від Б. Ганаги з Мінська
(Каховська, буд. 77 кв. 6
від 28.04. 1969р.)

*Лист від
Б. Ганаги з Мінська*

Дорогой Лесь Степанович!

Рад тому, что Вам довелось посмотреть Ваше творение в Киеве, и (как вы говорили) оно Вас не огорчило.

Мы успели выпустить спектакль «Ограбление в полночь», который нравится и в театре и зрителю. На него возникает спрос. Кстати, наши финансовые дела улучшаются (тьфу, тьфу)

Сегодня я вернулся из Таллина, где был на III съезде Эстонского театрального общества. Съезд прошел своеобразно — я получил интересные впечатления и от общения и от города. Из-за поездки я не сумел ответить Вам сразу же. Извините.

О наших планах. В работе «Эй ты, здравствуй!», «Беспокойная старость» и «Волки и овцы». Репетируется второй состав «Ограбления».

Думаем о «Белеет парус одинокий» и «Опасная личность» (о юности Дзержинского, пьеса нашего драматурга Валентина Зуба). Вероятно, эти названия будут переходными с 1965 на 1970 годы. Если бы у Вас было желание поставить один из этих спектаклей, мы бы бросали в воздух чепчики.

Вопрос о сроках можно было бы говорить особо. Возможен и такой вариант: начало работы в октябре – выпуск в конце декабря. Но это зависит от распределения ролей. Короче говоря, если бы Вас заинтересовала такая тематика, мы бы стали искать удобное время, выслали бы Вам о пьесе «Чародей Кифка», которую он ждет.

Может быть, у Вас появятся какие-либо предложения на 1970 г.? У нас возникли интересные названия, но о них я сообщу Вам несколько позже. Сейчас главное – юбилейные планы. Было бы отлично, если бы Вы приняли в них участие.

Сердечный привет Нэлли.

С праздниками! Желаю всего доброго!

Ваш Б. Ганаго

19.V.69

Пьеса о Дзержинском? Фи... Зачем детям эти фальшивые оды? И без того на каждом шагу ложь. А ще й участь у юбилеях... Ні.

* * *

Моя відповідь
Б. Ганазі віч
19.V.69

Лист до Б. Ганаги

Дорогой Борис Александрович!

Рад был получить от Вас письмо. Прочел его с большим опозданием, только что вернулся из Киева.

Спасибо за приглашение. Пока решиться на это не могу, – ничего не ясно с московскими театрами. Думаю, к концу мая станет понятнее, как сложится у меня следующий сезон. Предварительно – буду больше занят **во второй его половине**. Я предложил Малому театру «Фронт» Корнейчука. Они внесли спектакль в план, художественный совет как будто бы утвердил, министерство не возражает. Но пока речь идет о том, что премьера спектакля должна состояться 9 мая 1970 года – к 25-летию со дня победы. Это в целом неплохо, но тогда основная работа над спектаклем будет с января, а там – тщательная подготовка к ленинским дням, и рядом с этим все остальные работы могут пострадать. Так что пока я не знаю. Но думаю, все так и будет; свободнее у

меня окажуться сентябрь – ноябрь. Пьесы пока не присылайте, у меня тут то и дело возникают **разные варианты**.

«Чародей Кифка» у меня лежит, я вышлю Вольскому. Привет, кстати, ему, и Макалю. Макалю передайте, – я перевел его стихи в «Антологию белорусской поэзии», в один сборник издательства «Музична Україна» («Сустреча с Бахом»); по-видимому, отдельной подборкой они выйдут осенью в одном из номеров журнала «Жовтень» (Львов) – я тогда их ему вышлю. Приветствуйте Любовь Ивановну и своих детей.

Ну и, конечно, самые лучшие пожелания «Карлсону» – дай ему Бог летать лучше и выше. Как они там – держатся? Или разболтались, черти? Привет Колесник Тане и Мише, – я их в Киеве не видел, так что у нас длинный перерыв в свиданиях. А я их люблю.

Всего лучшего. Вас приветствует моя Нэлля.

19/V – 69.

До встречи!

(Лесь Танюк)

* * *

**(До П. Мурашка у Пряшів)
20.V.69 року**

Вітаю, Павле!

Дякую за примірник «Календаря». Дуже гарне враження справила на мене стаття Дзюби про вірші Вінграновського: так ґрунтовно про Миколу досі ніхто не писав. І дуже добре, що дали Івана Марчука та Євгена Безніска!!!

Як ся маєте на білому світі? Чи не збираєтеся завітати до нас? Якщо є такі перспективи, хотілося б знати заздалегідь, бо надходить літо, пора відпочинку, і куди кого доля влітку закине, невідомо. А хотілося б зустрітися, якщо приїдете. Черкніть кілька слів, якщо їхатимете.

У мене справи поки що як були. В театрі не працюю, в основному – готуюсь до

майбутніх постав. Але думаю, з осені по-чну щось десь ставити. Поки ж перейшов більше на літературу, роблю переклади. Закінчив цикл білоруських перекладів, готую книжку про Аполлінера. Доробляю переклад Гордона Крега, редагую свою монографію про актора Крушельницького.

Як живеться Пряшівському театрові? Пригадуєте, ми колись розмовляли про те, щоб мені там щось поставити. Чи не можна було б того питання підняти: я б охоче поставив там «Патетичну сонату» Куліша. До того ж маю готовий макет вистави: роботи блискучого Давида Боровського – це я робив колись для Болгарії, мене туди запрошували, а «наші» згодом не пустили. То якщо спробувати повести про це розмову?

На все добре. Вітаю Вас –

Л. Марчук

Лесь Танюк

* * *

20.V. 69 року

Дорогий Туме!

Привіт! Одержав і Вашого листа, й обидві бандеролі – і поетів французьких, і довідничок з сучасного французького театру. Дякую, дуже дякую. Останній довідничок мені дуже до речі, – саме зараз допрацьовую книжку перекладів з Гордона Крега для видання українською, а в довіднику є чимало корисного.

Цікаві речі пишете Ви про театр в Америці.

Вітання Вам переказує п. Орися; настрій у неї досить гарний, бо Гірняк пише їй довгі листи й освідчується в коханні. Вітання йому принагідно передайте від мене й від моєї дружини, – якщо трапиться Вам завітати до Нью-Йорку.

Все, що я мав вислати Вам з нових книжок, уже послали Вам інші; отже, пошукаю за кращими.

Театральні мої справи такі, що, очевидно, з осені почну (?) ставити в Москві якусь виставу. Зараз готуюсь до цього, займаючись водночас перекладами і т. ін.

Чи не друкувалося чого в Америці цікавого (нового) про Курбаса? Я хотів пошукати в бібліотеці «Народження і смерть модерного українського театру» Гірняка (1954) – прочитав у польському «Діалозі», що така книжка була, – та поки не знайшов. Цікаво, що то було за видання...

На все добре. Що Вам вислати з книжок, мо' про архітектуру? – з тих, що вийшли в Москві?

Здоровлю.

Лесь Танюк

Під мамин день потрапила мені на очі збірка віршів Филиповича, яку вона привезла мені з Луцька – старенька, ще 1922 року, на жовтому папері (отже зберегла в концтаборі). Филиповича мама знала особисто, слухала його лекції.

Мамі, з її потягом до Рільке, дуже подобався ось який вірш із цієї збірки:

Нехай архангел у труби трубить, –
 Мерці не устануть з одвічних трун,
 І тільки сонце усе голубить,
 Огненноокий німий чаклун

І зійдуть тихо зелені трави,
 Зростуть між ними квітки малі,
 І перекажуть слова ласкаві
 Від тих, що в чорній лежать землі.

Їх не вартує, хто оборонця
 І трубних звуків чека вночі, –
 Почує вітер, пригріє сонце,
 Кропити будуть рясні дощі.

Для мами ці рядки – набагато вищі за спрощеність Малишка й Сосюри, ба й

26 травня
1969 р.

*Мама, гігі і вірші
Филиповича*

навіть Рильського й Тичини, – «останніх років», – додавала вона несміливо. «Колись вони всі були іншими, зовсім іншими, – навіть словниковий запас – інший...»

Батько їй заперечував. Для нього у вчорашньому дні найпотужнішим поетом був Еллан–Блакитний. Але коли я обом їм почав читати «Голосіївську осінь» Рильського й деякі Бажанові речі, вони притихли. А потім почалися спогади.

Говорили ми й про «тих, що в чорній лежать землі». Моєю розповіддю про могили розстріляних під Києвом батько був переляканий – дуже. «Не лізь у це діло! Не лізь. Не допоможеш ані їм, ані собі...»

Мама тільки сказала, що там десь у тих братських могилах – похований і наш дід, її батько – Микола Юлієвич Кенігсфест, голова київської гільдії юристів, нащадок прибалтійських баронів. Батько замахав на неї руками й зажадав мовчати, бо то розмова не для цих, мовляв, стін.

Дід був «радянський німець». Його взяли як «фашистського шпигуна». Про його вдачу розповідали легенди. Навіть тричі перелякана Наталя Павлівна говорила про нього у піднесеному реєстрі.

Дивись, дивись, безмежні перелого
І хмар насуплених погроза вдалині.
Проносить вітер виклики тривоги –
Шалений вітер і криваві дні.

Не перший рік, як позникали боги,
Остались люде та мерці одні.
[...]

Це тут єдиний сонет. Саме з нього він почав.

Отак воно й сьогодні: «люде та мерці одні». А поети – люди вчорашні або завтрішні. День сьогоднішній їх не сприймає.

Як вони вірили, тоді, у 20-х, що – здолають, що – пере-
можуть! Абсолютна паралель до 60-х...

Єдина воля володіє світом,
Веде в майбутнє нас єдиний шлях,
Ми умремо з єдиним заповітом
В непереможних і міцних серцях.

Врятує вроду і себе людина,
Життя зросте над попелом руїн, –
Велика мрія, мудра і єдина,
Не даром дзвонить у всесвітній дзвін.

Віки летять, а в неозорім морі
Єдине сонце для землі горить,
І всі колись з'єднаються в просторі –
Людина, звір, і квітка, і блакить.

З'єдналися. Павло Филипович, син київського священни-
ка, чоловік рідкісної душі, учень колегії Галагана, неокла-
сик, був суджений разом із Драй –Хмарою і пішов із Мико-
лою Зеровим на Соловки. Жінка його, розповідала мама,
збожеволіла. На Соловках слід його губиться. Чи втопили
їх разом із Курбасом та Кулішем на баржі, чи розстріляли
десь на Сокирній горі, чи етапували на материк і добили
потім у якихось шахтах – невідомо. Та й навряд чи колись
знатимемо.

Він тікав і дививсь, і знову
Зупинявся між тихих трав.
Загубив золоту підкову
І на обрію десь упав.

І мов душі давно померлі,
Підіймались тумани там,
Де вечірні тіні простерли
Перед небом убогий крам.

Хтось не зводив жовтого зору,
Кликав вітер і сіяв жах,
І на чорнім коні Ленору
Без упину мчав у степах.

А земля затулила вуха...
Господине стара, не спи, —
Крикне півень, вогонь роздмуха
І запалить твої снопи!

Читаєш – і важко повірити, що це написано на початку
20-х, а не постфактум, **ними** – а не **про них...**

«Вітчизна» №5 – 1969.

ВАСИЛЬ ФАЩЕНКО

НА ЗЛАМІ ЕПОХ

За життя він читав про себе більше
лихих, ніж добрих слів. Наче по-
вторювалася історія з Чеховим. «Двад-
цять років нерозуміння», – пише К. Чу-
ковський, – найкраща назва для статей
і рецензій про Чехова, які друкувалися
в сучасній йому журналістиці («Про Чехова»). Російського
митця повсякчас звинувачували в аполітичності, байдужості,
бо естетична сліпота й глухота критиків не давала змоги бачити
логіку художніх образів і вимагала елементарних авторських де-
кларацій. А Чехов не декларував, а змальовував. Це саме робив
і український новеліст Григорій Косинка – талановитий про-
довжувач Чехова і Стефаніка. І мусив каратися за те, що його
стилю не сприймали критики, дезорієнтовані вузькогруповими
інтересами.

Гр. Косинка

Ранні твори Г. Косинки, що увійшли до збірки «На Золотих Богів» (1922 р.) або вийшли окремими виданнями («Заквітчаний сон», 1923 р.), мали переважно ескізний характер, штрихову стилістику. Значна їх частина («На буряки», «Темна ніч», «В хаті Штурми», «За земельку», «Перед світом») не виходить за межі реалізму, хоча має романтичну тропіку, імпресіоністичні прийоми композиції та будови фрази. А такі речі, як «На Золотих Богів», «Троєкутний бій», «Місячний сміх», «Заквітчаний сон» є або романтичні, або імпресіоністичні.

Письменник шукав свого героя і ті єдині слова, які відкрили б йому душу людини на крутому зламі історії.

Матеріалом ранніх етюдів та новел Г. Косинки були факти часів громадянської війни. Ситуація та характери головним чином сільські. На цьому етапі творчості у деяких етюдах село для автора соціально не розшароване, воно єдиним фронтом виступає проти контрреволюції («На Золотих Богів»), хоча новеліст бачив і з нещадною об'єктивністю, як і В. Стефаник, зображав трагічно безвихідні злидні («В хаті Штурми») і споконвічну ненависть до поміщиків: «Пан — наш ворог» («На буряки»).

Критики 20-х років закидали Г. Косинці, що він ідеалізує селянина, який під час революції як власник захищає свою землю. Процитувавши одне речення з романтичного етюда «На Золотих Богів» («Б'ється червона селянська воля, умирає на своїх осьмушках та обніжках, але боронить тілами, кров'ю свої оселі од армії Золотих Богів»), С. Щупак уїдливо писав: «Скільки пафосу Косинка знайшов, щоб оспівувати боротьбу за «свої осьмушки й обніжки» (до речі, у Косинки сказано: боронять оселі на своїх обніжках. — В.Ф.), і ніде не натрапите в нього на оспівування боротьби за колективні інтереси»²⁰. Цю думку висловлював і Я. Савченко: «Революція спонукає їх (героїв Косинки. — В.Ф.) до певної соціальної акції, але це акція бунтарства, тимчасового анархізму — біля своєї хати, біля своїх обніжків, на своїх десятинах і округах — в ім'я інстинкту — ідеї землі»²¹. Важко сказати, чому ідея землі вважалася інстинктом. Це була усвідомлена по-

²⁰ С. Щупак, Критика й проза, Х. — К., ДВУ, 1930, стор. 48.

²¹ Я. Савченко, Критичні нотатки, Про Гр. Косинку, «Червоний шлях», 1927, №4, стор. 172.

треба мільйонних мас селянства, і ленінський декрет про землю вперше в історії людства повністю її забезпечив. І те, що селянство захищало свою землю від армії «Золотих Богів», тобто білогвардійської контрреволюції, аж ніяк не є справа консервативна — селянство захищало конкретні наслідки революції. В етюді «На Золотих Богів» мовиться не лише про землю та оселі, а й про волю: «Страшно, рішуче гукнув тоді до селян Чубатенко: «За погорілі наші хати, **за кров братів і волю нашу** (підкреслення моє. — В.Ф.) — вперед!..» Якась невідома сила ревнула по-звіриному з грудей селянських, підняла степом помсту і — пішли: окропили білу гречку з медами гарячою кров'ю, поцілували востаннє горби і... Сонце здивоване стало: похитнулись вороги!»²²

У цій сцені, що своєю пристрастю й романтичним гіперболізмом («сонце здивоване стало») близька до «Гайдамаків» Шевченка, сказано не лише про мету: воля! — а й про організатора стихійного виступу — Чубатенка (в цій ролі він згадується з перших рядків: «Глянь... Чубатенко: «За мною, вперед!»). Де ж тут слава анархізмові? Так, ми не знаємо партійної приналежності Чубатенка, але не сумніваємося в революційному пориві маси («червона селянська воля»), який на початку 20-х років показували багато прозаїків: А. Веселий («Ріки огненні»), Б. Лавренков («Вітер»), М. Ірчан («Напівдорозі»), О Копиленко («Буйний хміль») та інші. Не всяка стихійність — лихо. Ось що, наприклад, з цього приводу писав В.І. Ленін у статті «російська революція і громадянська війна»: «Що стихійність руху є ознака його глибини в масах, міцності його коренів, його неминучості, це безсумнівно» (Ленін, Твори, т. 26, стор. 12).

В етюді «На Золотих Богів» Г. Косинка стоїть на позиціях революційного неможництва. Він оспівує тих, хто б'ється за волю на своїх «осьмушках», не про глитаїв тут мовиться, а про бідняків, для яких поняття «земля» і «воля» нероздільні. Трохи пізніше, в новелі «Голова Ході», яку тодішня критика не зрозуміла, Г. Косинка показав куркульський культ землі, який заперечує революційну волю. Колишній бандит, син куркуля, знайшовши на своєму полі череп загиблого в революцію китайця, з страхом і

²² Г. Косинка, Новели, К., «Радянський письменник», 1962, стор. 10. Далі в тексті позначатимуться лише сторінки цього видання.

ненавистю думає пор бійців революції, які помирали не за шмат власної землі.

У ранніх етюдах Г. Косинка викриває не тільки білогвардійщину, а й українських буржуазних націоналістів, а також мерзенну філософію обивателя, «вічного міщанина» («Троєкутний бій»).

Етюди «На Золотих Богів», «Троєкутний бій» – твори романтичні, з елементами імпресіоністичної, тобто штризової, стилістики. Романтичні образи людей і подій виникають тут у стислих фрагментах, що квалливо змінюють один одного, але ця швидкоплинність не затемнює суті речей та авторської концепції.

Інше ми бачимо, коли імпресіоністичне сприймання перетворювалося в Г. Косинки на художній метод. Тоді і «Місячний сміх», і «Заквітчаний сон» ставали ребусами, де автор наче втішався химерними мережками слів у душі «хатянських», символістських ідей чистої краси. Трагічну історію одного кохання не дає збагнути в «Заквітчаному сні» миготливість, розірваність вражень оповідача й Оленки. Прозаїк утворив величезні провалля між окремими штрихами, ізолював почуття персонажів від сфери їхньої свідомості та ідей. Увесь ескіз пройнятий почуттям неясності, самотності й песимізму, тобто має ознаки занепадницького імпресіонізму в душі пізнього К. Гамсуна, творами якого захоплювався молодий прозаїк.

Не вдаючись детально в історію й теорію імпресіонізму на Україні, звернемо увагу на неймовірну плутанину, що панувала в літературознавстві 20-х років у цьому питанні. Імпресіонізм отожднювався з ідеалістичним релятивістським світоглядом і революційним пафосом, виступав то як метод, то як стиль. Родовід його виводився то від «хатян» і «молодомузівців» через Г. Михайличенка й до М. Хвильового (С. Щупак, «Критика й проза», 1930), то від В. Стефаніка й М. Коцюбинського, з підкресленням, що світогляд обох новелістів нічого спільного на мав із містикою та бездейністю занепадницького європейського імпресіонізму (В. Коряк, «Українська література», 1929; Ф. Якубовський, «На зломі українського імпресіонізму», 1927).

Коли ж мова заходила про Г. Косинку, то слово «імпресіоніст» майже у всіх статтях ставало лайливим, рівнозначним поняттю «занепадник».

З часом термін «імпресіонізм» випав з літературного вжитку. Було переконливо доведено, що М. Коцюбинський і В. Стефанік реалісти. Але питання про «імпресіоністичну стилістику» (художнє мовлення) і досі залишається відкритим.

На широкому матеріалі української прози початку віку Н. Калениченко показала, як українські письменники творчо переробляли деякі принципи живописців-імпресіоністів: дійсність відтворювалася через враження й сприймання персонажа, що об'єктивувало його психіку і все офарблювало в настроєві тони. В М. Коцюбинського, М. Чернявського, С. Васильченка, В. Стефаніка цей принцип відтворення психології спирався на реальний ґрунт: він мотивувався взаєминами людини з середовищем і підпорядковувався ідеї глибшого пізнання та активного освоєння життя. Особливо в М. Коцюбинського, який нові композиційно-стилістичні прийоми, що прийшли до нього, можливо, через Гамсуна та П. Альтенберга (збірка останнього мала промовисту назву «Як я це бачу»), мислив у межах реалізму. «...Тільки не бійся, – писав він дружині, – що я піду далі реалізму, далі Мопасана. Як-не-як, а мені здається, що я маю здоровий смак і знаю межі реалізму»²³. Навпаки. У письменників-декадентів нові художні принципи перетворювалися в словесну гру, затуманювали реальну картину дійсності, ізолювали людину від суспільства, а підсвідоме – від свідомого, настроїв – від почуттів (М. Яцків, І. Мандичевський, Л. Лукиченко). Отже, на думку Н. Калениченко, «зовні подібні засоби» використовувалися «з протилежних позицій».

Думку про використання реалістами засобів імпресіонізму категорично відкидає П. Колесник у книзі «Коцюбинський – художник слова»: якщо М. Коцюбинський лишався реалістом і революціонером, то його засоби не могли вже бути імпресіоністичними, а тільки реалістичними²⁴. Бо засоби не самодостатня субстанція, яку можуть витягати із сейфа «нейтральної» поетики письменники різних напрямів, адже вони мислять різними образами. У цьому твердженні є частки істини. Але не треба забува-

²³ М. Коцюбинський. Твори в 6-ти томах, т.V, К., вид-то АН УРСР, 1961, стор. 221.

²⁴ П.Й. Колесник. Коцюбинський – художник слова, К., «Наукова думка», 1964, стор. 511.

ти про спільні закономірності художнього мислення, про творчі принципи образотворення однієї школи, які здатні, коли в них є відбиття людського прогресу, впливати на інші. Мовиться не про механічне перенесення засобів – то справа копіїстів. Йдеться про загальні принципи, докладно розроблені художниками-імпресіоністами на предмет збагачення зображальних можливостей реалізму.

У статті «Імпресіонізм»²⁵ П. Палієвський показує, що імпресіоністичний стиль (тобто передача предмета в уривчатих, фіксує кожне відчуття штрихах, які розміщувалися у видимому безладді, але в цілому були єдині й пов'язані між собою) по чергово відкривали для себе письменники, далекі один від одного за переконаннями, але близькі у прагненні збагатити зображальну силу слова. Поява у творчості того або іншого письменника штрихової стилістики не означала руйнування його основних художніх принципів і не супроводжувалася офіційним переходом до «імпресіоністів». Так, наприклад, Л. Толстой писав про великого реаліста А. Чехова: «У Чехова своя особлива форма, як у імпресіоністів». Коли ж імпресіоністична стилістика відривалася від реалістичної основи, а орієнтація лише на перебіжні враження перетворювалася в самодостатню форму світосприйняття – в мистецтві з'являвся декадентський метод імпресіонізму (пізній Гамсун, австрійська школа на чолі з Г. Баром), який проголошував самотність людини, нерозрізненість критеріїв добра та зла і визнавав єдиною вартістю невизначні почуття. Цей занепадницький метод, на думку П. Палієвського, вичерпав себе в першій половині ХХ віку, і сліди його можна виявити лише у взаємодії з іншими стилями. В українській літературі він був поширений у творчості «хатян».

Таким чином, треба розрізняти імпресіоністичний метод як прояв декадансу в літературі та імпресіоністичний стиль, точніше стилістику в межах реалістичного методу та його індивідуальних стилів. Аби не заплутувати справи термінологічними суперечками, домовимосся, що «імпресіоністична стилістика» означає «штрихова стилістика».

²⁵ П. Палиевский. Импрессионизм. Краткая литературная энциклопедия, т. 3, М., 1966, стор. 112-114.

І ще одне зауваження. Спосіб передачі потоку життя через враження персонажа, відтворення швидкоплинного і складного перебігу настроїв і почуттів у фрагментарних композиціях і несподіваних тропях, словосполученнях — все це розпочали романтики ХІХ століття, а під впливом імпресіоністів-художників ця тенденція посилилась в усьому словесному мистецтві, бо насталала необхідність розчленувати і вирізняти у спершу цілісному почутті сховані і звичайно змішані нюанси, відтінки, яких не помічав давній реалізм²⁶. Цей процес стисло був окреслений В. Жирмунським в історії епітета: «Романтизм уперше принципово виправдовує індивідуальний погляд та індивідуальне слововживання: замість традиційного синього моря поет побачив море рожевим або зеленим, замість білого вітрила в поезії з'явилося руде вітрило. Інакше кажучи, загальну ідею предмета витісняє індивідуальний аспект явища, обумовлений певним місцем і часом, і в той же час на зміну об'єктивному та ідеальному художньому стилю приходять індивідуальна манера, обумовлена «поглядом» або «темпераментом» поета. Завершення цього шляху — в художній техніці доби імпресіонізму, яка остаточно зруйнувала в мистецтві статичні й позачасові ідеї предметів і віддала його у владу миттєвих, плинних і мінливих відтінків безпосереднього сприймання. Стилістичним еквівалентом цієї останньої стадії є пошук **рідкісного** епітета...» (підкреслення автора. — В.Ф.)²⁷.

Отже, коли ми з'ясували, що таке імпресіонізм і штрихова стилістика, можемо коротко сказати про метод і стиль раннього Г. Косинки. У пошуках формотворчих принципів його перо випробувало все: реалізм, романтизм і навіть імпресіонізм.

Але на честь Г. Косинки, виразника інтересів революційного незаможництва, яке було конкретним у своїх реальних прагненнях та активним у діях, треба сказати, що в нього імпресіоністичних, у розумінні методу, творів було вельми мало. «Заквітчаний сон» — це данина впливам, від яких новеліст швидко відмовлявся, повертаючись у русло реалізму, до життєдайної криниці

²⁶ Теория литературы, кн. 3, М., 1965, стор. 28.

²⁷ В. Жирмунский. К вопросу об эпитете, — Сб. «Памяти П.И. Саккулина», Изд. «Никитинские субботники», М., 1931, стор. 80–81.

В. Стефаника. Що ж до штрихової стилістики, то вона, за словами М. Рильського («Вступне слово» до зб. Г. Косинки «Новели», 1962 р.), не суперечила реалістичним творам талановитого прозаїка. І романтичним, додамо ми. Довгі описи Г. Косинка заміняв системою вражень персонажів, яка утворювала зриму картину людського буття в русі і, коли підпорядковувалася значній ідеї, допомагала глибше осягати психологічні суперечності.

Композиція ранніх етюдів і новел фрагментарна, асоціативна. Сюжетний рух має пульсуючий, стрибкоподібний характер, що відповідає блискавичній зміні настроїв оповідача або персонажа. Мінливість настроїв та орієнтація на вловлювання світу зором і слухом зумовила широке використання називних форм («Сімнадцять копійок день... маленький брат... мати... Ех! – вітром вривався в росисті стежки...»), фігур умовчання та асиндетичних речень, фраз з двокрапками і тире, особливо після сполучного «і», щоб підкреслити зміну вражень («Летить сонячною курявою Сенька-кулеметник і – строчить умілою рукою...»). складність, багатство і наростання руху передається дієслівною градацією, подвійними присудками й складними епітетами, які наче відтворюють моментальну зміну кольорів: «гукає-сміється ворожа артилерія», «сизо-жовтий туман жита криє», «сизо-чорний дим скирт».

Тропіка тут переважно романтична. В етюді «На Золотих Богів» фрагментарна панорама бою відтворюється очима збуджених битвою селян та матері Сеньки-кулеметника, образ якого романтизовано, бо цей хлопець гине геройською смертю за колективні інтереси: «І летить... Чуб, як грива на вороному коні, розчісується на льоту вітром, в очах гартується залізо з кров'ю», «і в диму, як чорні примари, мріють над селом тополі, попелом припали». А в сценах після бою новеліст стає більш стриманим. У репліках персонажів та ремарках з'являються реалістичні «малі» образи зі сфери сільського побуту: «трое малих дітей, як мишенят...», «почорнів, як головешка...».

Як і ранні етюди, багато непорозумінь викликав цикл новел Г. Косинки про зіткнення комуністів з бандитами: «Темна ніч», «Десять», «Постріл», «В житах». Саме ці твори тлумачилися як аполітичні, а їх автор оголошувався то виразником ідеа-

лістичного відчуття селянина-середняка (Ф. Якубовський, Я. Савченко), то апологетом заможних індивідуалістичних груп, представником «куркулячої тенденції» (С. Щупак, А. Музичка). Традиція була така сильна, що навіть в «Антології українського оповідання» 1960 року зазначалося: «На окремих новелах Косинки позначився вплив ідеології куркульства, яке активно боролось проти радянської влади». Докладний структурний аналіз названих новел переконує, що подібні твердження – не правда. Автор на боці комуністів, а не куркулів, бандитів.

Де ж коріння, де причини необ'єктивного тлумачення новел Г. Косинки? Передовсім у нерозумінні об'єктивно-драматичного стилю зображення, коли автор майже не втручається в оповідь або відтворює світ з погляду негативних персонажів чи людей, що збилися на манівці.

Колись Ф. Якубовський пропонував порівняти «Злодія» В. Стефаника і «Темну ніч» Г. Косинки. У критика наслідком такої операції була думка про об'єктивізм і ультраімпресіонізм обох новелістів. У нас інші висновки. Тенденційність прозаїків – у логіці художніх образів, а не в деклараціях. Ситуації вимагають трохи творчості від читача, бо ремарки скупі або просто опущені. Приведений на допит бандитами комуніст Байденко з «Темної ночі» не відмовляється від частування. Це схоже на ситуацію в «Злодії». Але там злодій хотів напитися, аби не було страшно помирати, проханням цілувати всіх – розчулити своїх сусудів, щоб його відпустили. Зовсім інше ми бачимо в новелі «Темна ніч». Байденко, мабуть, знає, що бандити розпалюють себе самогоном і намагаються його морально принизити. Цим вони не відрізняються від дрібних власників із «Злодія». Але схоже ще дужче ви-яскравлює несхоже:

«– Ну, скажи нам, – питали Байденка, – чи віриш ти в свою всеві-т-ню революцію, за яку кладеш зараз голову?

Посміхався, як з добрими приятелями:

– Вірю.

Бандити чимдуж розпалюють себе:

– А скажи, товаришу, ти великий трус?

І весело одповідав він: «Ні»²⁸.

²⁸ Г. Косинка. Вибрані оповідання. К. – Х., ДВУ, 1929, стор. 151.

У Байденка було лише одне прохання: сказати щось чужому хлопчикові, аби він запам'ятав те вагоме слово на все життя, а не став таким темним звіром, як його батько. За це комуністів розбили голову:

«— Ги-ги! Гад рябочеревий, коники викидає!

— Хлопчика... білявенького... Комуна щепить будеш?!

Червоні од самогону очі гостей посоловіли; злий, жорстокий огник звіра хижого затанцював на чоловічках...» (151).

Увінчує новелу пейзажний штрих — персоніфікований образ явора, що згадувався в експозиції: «Поклонився і зажурено зашелестів», коли бандити повели на розстріл комунара. Г. Косинка такими штрихами більше Стефаника виявляє своє «я», але в принципі використовує об'єктивно-драматичне зображення у життєподібних формах, правда, не в плавно-завершених, а фрагментарних.

Розглядаючи новелу «Десять», С. Щупак брав маленький уривок тексту і на його підставі твердив, що Г. Косинка прикрашає куркуля і принижує комуніста («Критка й проза», 1930). Уважно перечитуємо новелу. По-перше, в ній мовиться не про більшовика типу Байденка, а м'якотілого представника дрібнобуржуазної партії (УКП). По-друге, куркуль Діброва і бандит Божок — страшні і огидні садисти. Це Діброва наказує зняти черевики з Рубля і відразу на смерть хоче забити людину, яка приїхала допомогти незаможникам. Як же виникла думка про поетизацію куркуля? Справа, очевидно, в тому, що новеліст не зовсім вдало розставив акценти. Спочатку він змушує дивитися на подію очима переляканого Рубля, а потім — Діброви. Це нелегко вловлюється. Ось Рубель зустрівся з чийось поглядом: «На його хижо, злісно дивились очі Діброви» (до речі, тут ніякого прикрашення немає). А далі зроблено такий перехід: «А Діброва в житах не бандит, ні, це...» Думка обірвана. Кому вона належить, — ще не ясно. Якщо взяти поза контекстом, можна приписати автору. Та читаємо далі: «Він зірвав стеблину жита, перекусив її — сплюнув; руку заклав за спину і ще раз гостро глянув у бік Рубля; це був міцний, як дуб, дядько — узькі скивиці його зливались з спілим житом, як щось одне ціле... О, Діброва твердо стояв на землі, і коли його здорова, м'ясиста рука гладила колоски, Рубель був тоді перед

ним змарнілою, маленькою тваринкою города»²⁹. Якщо цей уривок не ізолювати від усього тексту, особливо від зображення звірячого вчинку Діброви, який закатовує невинну людину, — то ясно, що в наведеному фрагменті все офарблене сприйманням куркуля, який не може назвати себе бандитом, який сам себе поетизує і принижує Рубля, — все це його думки, його бачення. Так уявляє себе Діброва. Але автор далі показує його вчинки, і «саморомантизація» бандита зникає. Тим більше, що новеліст в останніх ремарках, через епітети висловлює своє співчуття Рублю, який під шомполами, з наказу бандитів, співає «Ви жертвою пали»: «Тіло Рубля йорзалось на колосках, випиналось з болю до землі, він хватав її руками, давив щокою і — кидав луною срібною з жита до села як безнадійний протест свої сльози, змішані з землею... І тихо плакала у золотих житах сонячна пісня»³⁰.

Так, Рубель — не борець. Але для Г. Косинки він — людина, а бандити — нелюди, як би «красиво» вони про себе не думали в житах.

Новеліст захоплюється людьми діяльними, твердими, такими, як Чубатенко, Сенька-кулеметник із етюда «На Золотих Богів», комуніст Байденко із «Темної ночі», яку наче вар'ює новелістична діалогія «В житах» і «Постріл». У цих творах теж колись вбачали суцільне «викривлення» дійсності і не помічали глибокого характеру комуніста Киянчука і схиляння перед його волею і правдою Корнія Дізіка, який пригадує два епізоди свого складного життя.

З погляду життєвої історії все сталося так: Корній став свідком героїчної смерті Киянчука («Постріл»), а потім через деякий час зустрівся з коханою Уляною, чоловіка якої, куркуля Дзюбу, арештували чекісти («В житах»). А згадує про ці два випадки Корній у зворотньому порядку. Ця перестановка потрібна автору для того, щоб показати, як під впливом комуніста бідняк починає усвідомлювати свою провину і відходити від куркульні. Оповідач не розкриває соціальних причин, які привели бідняка до ворогів революції, — і в цьому, безперечно, полягає обмеженість новелістичної діалогії. Але обидва твори переконливо показують, чому Корній пориває з бандою. У «Пострілі» він пригадує своє бідне

²⁹ Г. Косинка. Вибрані оповідання. К. — Х., ДВУ, 1929, стор. 48—49.

³⁰ Там же, стор. 52

дитинство та перші уроки класової свідомості, які дав йому наймит Киянчук. Через кілька років доля звела обох на шляхах війни. Банда Гострого разом із шляхтичами захопила в полон пораненого комісара Матвія Киянчука. «У мене так запеклося серце, – пригадує Корній, – що здавалось, ніби капає на землю з його кров». Він добре знає жорстоку природу своїх поплічників, їхню обмеженість, садизм і нелюдскість – і такими їх і показує, коли вони йдуть катувати Киянчука. Але комуніст не сказав жодного слова і, впізнавши серед бандитів колишнього погонича, мовив: «Стріляйте... Все рівно не вам судилося правити, ви, як собаки, самі себе покусаете, самі себе ж будете розстрілювати, чуєте?..Ви... А ти, Корнію... знай: вийдеш з Лиском на осьмуху (свій клаптик землі. – В.Ф.), ляже, а хвіст – на чужому... Бандуй за Дзюбу!..»³¹ Після цих слів оповідач «скам'янів і поставив рушницю до ноги». Матвій одним реченням наче відкрив йому очі – з ким він і проти кого. Далі все сталося блискавично. Старшина Жашко забив Киянчука, а коли за декілька хвилин бандитів оточили червоні, убивця запропонував Корнію разом здатися і, приховавши своє минуле, пролізти до міліції. І тоді Корній мовчки застрелив Жашка і підпалив вітряк куркуля Дзюби. Це не поетизація «бандитської чесності», як гадав колись С. Щупак, а нещадно правдиве зображення людини, яка починає усвідомлювати свою провину, карає вбивцю, аби не замаскувався він серед справжніх людей, і йде самотньо в степ з болючим запитанням: «Що жде нас далі? А-ах!..». На це запитання дала відповідь новела «В житах»: Корній під впливом Киянчука порвав з бандою, але й досі його мучить нечисте сумління.

Звичайно, можна дорікати автору за відсутність розкриття причин, що привели Корнія до банди, неозначеність його становища на момент оповіді (хто і де він?). Можна також сумніватися в доречності красивої поетичної маски, яку надів на себе реальний селянин (звідси «заплаканий ранок», червона хустка, що «зайнялася й горіла степом од краю до краю», та примхлива штрихова стилістика). Але ні в якому разі не можна кваліфікувати автора аналізованих новел як апологета куркульства. Це страшна неправда – і на цьому варто ще раз наголосити, бо упе-

³¹ Г. Косинка. Вибрані оповідання, стор. 22.

редженість та естетична неграмотність, яка проявилася в нерозумінні об'єктивно-драматичного стилю, в ототожненні автора з негативним персонажем або в приписуванні йому слів героїв, значною мірою спричинилася до трагедії письменника.

У великому циклі новел та оповідань («Товариш Гавриш», «За ворітьми», «Мати», «Політика», «Змовини», «Серце», «Гармонія»), написаних після 1923 року, Г. Косинка відходить від лірико-імпресіоністичного, романтичного стилю і, розвиваючи стильову тенденцію «Сходки», «В хаті Штурми», а почасти й «Темної ночі», реалістичний конкретно-аналітичний стиль, не гублячи при цьому енергії фрази, її яскравої асоціативної наповненості та відчуттєвої пластичності, зримості.

Імпресіоністичний «Заквітчений сон» було написано 1922 року. А вже в 1923 році Г. Косинка – не полемічного заперечення настанов «письменників-естетів», у тому числі й своїх тимчасових захоплень – «дозволив собі, – як сказано у вступі до новели «Товариш Гавриш», – написати... буденне оповідання» (29). Так. Порівняно з вигадливою мозаїкою напливаючих уривками спогадів, з соціальною невизначеністю персонажів і мотивом песимізму деяких ранніх етюдів – в «буденному оповіданні» все звичайне: незаможник Кіндрат Осика розповідає авторові про життя й подвиг комуніста Гавриша, який не лише розгромив банду куркуля Журавленка, а й створив – всупереч невірам – перший кооператив у селі. В оповіді Осика автор побачив народну точку зору на комуністів – самовідданих і розумних керівників, що виривали маси із споконвічної темряви і вели їх до соціалізму. Розмовляючи з Кіндратом, автор згадує Леніна: «Ого, хай скрізь би, дядьку Кіндрате, крутилися кооперативні діла, як у вас, – то ми вже, як казав Ленін, давно б злидні струсили... Все до соціалізму наблизили б» (37). І Кіндрат знає, що не куркулі «злидні з села струсять», а такі, як Гавриш: «Комуніст був... добрий чоловік був – добро й слава...» (37). Трапляються і в партії погані люди, міркує Осика, але соціалізм тримається на Гавришах. У комуніста Гавриша, який ще до революції пропагував «Кобзаря» Шевченка і за це «одклепав три годи» в тюрмі, слово не розходилося з ділом. Повернувся він у село з продзагоном, щоб забрати у куркулів лишки хліба. «Не можна, – казав він, – щоб хтось вимінював

грамофони та золоті сережки, а комусь із кураю смерть у чоловічках виграла» (32). Гострий на слово, кмітливий, мужній – комуніст у всьому був першим і власним прикладом переконував у правильності програми партії. Створений ним кооператив у голодному селі, збудована гуртом крамниця – це, на думку автора, те, що разом із Гавришем треба мислити «великою творчістю для майбутнього моєї країни» (38). Про це ж скаже і дядько Кіндрат, але не так урочисто, в кооперативі він бачить справедливість Радянської влади, обмеження базарної стихії, де «всяке стерво підстригати мужицьку вовну хоче» (32).

І в іншій новелі, з незвичайною для історії української прози назвою «Політика», назвою, що відбила нову добу на селі, теж мовиться про керівника селянських мас, червоноармієць, який пролив свою кров на Перекопі, «запеклого комуніста» Мусія Швачку. Справедливість і непримиренність до класового ворога – найяскравіші риси голови комнезаму. Він не може дозволити, щоб більшовицьку політику куркульня називала «адійотизмом» і ображала гідність його дружини. Г. Косинка не уникає трагічної розв'язки (про нього писали, що він «найкривавіший» з усіх новелістів): куркулі убили Швачку, але сила не їхня, вони бояться, бо нове життя настає з усіх боків – і провід у ньому належить таким, як Мусій, якого в селі. Мабуть, з неодноковим смислом, але всі – і незаможники, і куркулі – прозвали Політикою.

У конкретно-аналітичному циклі новел Г. Косинку не задовольняють окремі штрихи, що кидають світло на внутрішнє життя персонажів. Тут він прагне епічної об'ємності, послідовності та різнобічності мотивувань поведінки героя, широко – ясна річ, у межах новелістичного жанру – вводячи внутрішню та видиму мову почуттів. Це яскраво виявлено в «Матері», де оповідь веде Андрій, інтелігентна в народному розумінні натура. Давши хворій матері слово привезти лікаря, він мусить будь-що його додержати. Колишній солдат, син заробітчанина – він усією душею на боці більшовиків. Ненависть до шляхти у нього – класова. Невипадково польський полковник граф Яромирський відразу відчув у ньому дух голоти, більшовицьку нескореність.

Андрій – вельми спостережлива людина. Він уміє пластично передати те, що бачить: і вигляд маленької сестри, що сидить на

долівці та «кує сльозами підніжок столу», і рух брата, який «злякано плигнув, мов той шкідливий кіт», і те, як мати «розплющила свої великі очі, як обвалені копитом ямки на лузі з водою, — пильно вдивлялася...», і те, як «батько поклав кулака, мов горнятко загоріле. На стіл». Тугу на серце, породжену безпорадністю полоненого, Андрій порівнює з сажкою на пшениці. Є тут, звичайно, й інші аналогії, скажімо, порівняння душевного болю з розривами червоних ракет, але їх мало і мотивуються вони баченням колишнього солдата. Оповідач впускає читача у найскладніші сфери роботи свого мислення, але не виходить при цьому за межі ясності та конкретної тропіки, пов'язаної переважно з хліборобським світом. Коли його захопив граф із солдатами, Андрій у погляді офіцера наче побачив вирок — смерть. «І знову польська команда, грязь під копитами коней, і метушлива думка, що бігає в мозку. Мов сіре польове мишеня, коли шукає загублену нору.

— Батькова правда, — каже до мене це сіре мишеня. — Мати, мабуть, померла, а твоя смерть — праворуч, на коні» (44).

У новелах конкретно-аналітичного стилю образна система, за поодинокими випадками, реалістична, вона апелює до зорових і дотикових відчуттів, збуджує предметно чіткі уявлення.

Порівнюємо, як персонажі бачать дощ в етюді «Заквітчаний сон» і новелі «Куркуль». В обох творах вітер уподібнюється до коней і стрімкого руху вершника. В етюді, що виражає примхливу й блискавичну гру асоціацій оповідача, вся аналогія цим і вичерпується: «зацвіла блискавка, рвонула хмару сизу, а вітер торкнув стременими — момент — вихром на гриві вітру — дощ...» А новела поступово й плавно розгортає цю аналогію, вияскравлює конкретні подробиці, особливо ті, що фіксуються зором у широкій панорамі степу. Викликаються уявлення рядами послідовних розгорнутих речень: «Находила степова буря; попереду сивими кіньми мчали вітри; за ними, вибиваючи у великого бубна якийсь дивний ритм, співало кожне стебло землі; навіть маленька суха берізка перегнула на стежці свого тонкого хребта та надулася, мов ящірка, і злякано прислухалася, — а вітри схиляли, перебігаючи полями, крихкі хліба долу..

Сонце у тьмі пилу було дивне: синє — ніколи не бачив за своє життя такого сонця» (115). Ця буря в сухому степу голодного року

нагадала математиків, що багато людей страждають, але при цьому залишаються людьми, а куркулі — це «тьма, звірі».

Зникають з описів Г. Косинки очуднені картини вечора, що «кашляє тінями», якогось дивного «місячного сміху». Тепер місячна ніч відтворюється так, як бачить її селянин, хлібороб: «Була глупа ніч. Зорі надулися — такі повні-повні, а місяць червоним півколом — на вітер — обведений, і все дворище аж ген-ген далеко на полях заюжилося снігом... «Дме на завірюху», — подумав мляво Швачка...» (95).

Якщо в ранніх етюдах про кулемет писалося, що він «залопотів крилами смерті» («На Золотих Богів») чи «крилами бив над кручами криваву пісню» («Заквітчаний сон») і що, зрештою, не відповідало конкретному сприйманню селян, які спостерігали бої, — то в новелах стрільба відтворюється простіше і точніше: «застрекотав кулемет» («Товариш Гавриш»), «глухо крикали в житах кулемети» («Мати»).

У реалістичному циклі новел Г. Косинка вивіряє кожне слово образної системи, щоб воно не тільки порушувало нашу фантазію, а й представляло конкретні, в життєподібних формах, явища дійсності.

Особливо вибагливий і правдивий став новеліст у царині мовлення персонажів. Кожен діалог у творі — це напружений двобій, де кожна сторона черпає і логіку, й емоції, та красномовство в життєвому досвіді свого класу.

Важливу роль у новелістиці Г. Косинки, на думку його тонкого прихильника й тонкого інтерпретатора М. Шумила, виконує пісня. Як правило, вона приходить до героїв у ті хвилини, коли потрібно вилити невимовне горе або радість, досягнути щось дуже важливе чи прийняти рішення. Адже в пісні — мудрість і досвід емоційного життя багатьох поколінь.

Протягом короткого часу новеліст звертався до різних художніх методів. Він шукав нового способу відбиття дійсності в революційному романтизмі та імпресіонізмі, які часом перепліталися в його творчості і зумовлювали фрагментарні композиції і штрихову стилістику. Але найбільших успіхів Г. Косинка досяг у межах соціалістичного реалізму, який відповідав його схильності до об'єктивно-драматичного зображення буття.

З часу трагічної загибелі митця минуло більше трьох десятиліть. Але вищі, моральні і духовні цінності народу, яка несподівана доля їх не спіткала б, не зазнають девальвації.

Сьогодні все стало на свої законні місця, і суд історії сказав своє неупереджене. Правдиве слово. Г. Косинка з нами, його твори зайняли належне їм місце в історії української літератури.

м. Одеса

28.V.

P.S. До статті про Косинку.

Шевчукові й Гуцалу (Дрозд – інше, він радше урбаніст) без Косинки ні до порогу; безумовно, вони мають на чому вчитися. Як, мабуть, інтуїтивно осягає Тодося Осьмачку Григір Т.³², якому я Осьмачку презентував...

Статті Василя Фащенко я спершу не мав наміру залишати в «Щоденнику», не така вже вона значна. Бо хоч і перейнята чесним духом реабілітації, не дає правди в її **жорсткому** варіанті. Автор несміливо працює в системі того, що ми називаємо «Пізнім Реабілітансом».

Плюси:

- багато цитування власне текстів Косинки – допитливий читач відчує фактуру, як її **знову** відчув тут я;
- введення Косинки у загальний контекст (Чехов, Жирмунський, Кнут Гамсун, Герман Бар і навіть Петя Палієвський, без якого можна було обійтися, – а не лише «наші» Коряки та Якови Савченки...
- фрагмент стосовно імпресіонізму;
- і, нарешті, спроба зняти з нього тавро «оспівувача куркулів».

Мінуси:

- «ознаки занепадницького імпресіонізму в душі пізнього К. Гамсуна». Пощо штампувати старі кліше? Косинка знав Гамсуна в роки відзначення того Нобелівською премією (1920). Гамсун справді світової слави автор (уже після всіх

³² Тютюник Григір.

його судів – пересудів і відлучення від «прогресивних письменників» Норвегія видала 15-томне зібрання його творів). «Пізнього» Гамсуна розстріляний чекістами Косинка не міг знати, та й не було у Гамсуна «занепадницького імпресіонізму» – була (Косинка не знав і цього) колаборація з нацистами – на ґрунті категоричного розчарування у марксизмі. Гамсун любив Достоевського й ішов за ним. Росія написала про нього «Певець любови и природы» (1905). «Любовь – это первое слово, произнесенное Богом, первая мысль, осенившая его» («Пан»). Косинці близькі його «Соки землі» (селянин Ісаак, який усе створює для себе своїми заскорузленими руками, «деревенский житель телом и душой, землепашец, не знающий пощады. Выходец из пошлого, прообраз будущего человека первых дней земледелия, от роду ему 900 лет и все же он сын своего века»). Такого українського селянина писав Григорій Косинка...

- стосовно імпресіонізму – аматорство, «дурне сало без хліба». Як взагалі «метод» у мистецтві може бути примітивно «хибним» чи «нехибним»? Все нове, народжуючись, напочатку ортодокси визнають «хибним»; потім воно перемагає, вкорінюється – і так само іменує «хибним» нове, яке його заперечує. У нас взагалі про імпресіонізм наколочено в критиці гороху з капустою, як і навколо експресіонізму – тертої редьки з хрінном; чи не час підходити до мистецького арсеналу **цивілізовано?**
- й останнє. Чи був Косинка «співцем куркульства»? Був! От тільки слово «куркуль» – така ж лайка, як «петлюрівці» чи «гайдамаки». У Косинки – не «куркулі», а селяни, вони справді воюють не за «ідеї», а за себе, за свою землю, за свій добробут – проти зайд і проти голоти, здатної лише пролити й розтринкати їхню працю. Селяни у Косинки не хочуть бути рабами, вони «амбівалентно проти» – і проти комісарів, і проти білих, і проти гвалтівної п'яної банди – і проти чиновника.

Для мене Косинка – зріз життя, його макет, його діагноз.

І вже зовсім політичний витребеньок – фраза (стр. 194) «У ранніх етюдах Г. Косинка викриває не тільки білогвардійщину, а й український буржуазний націоналізм».

Не можна підганяти **такого автора** під «зручну» сучасну лабуду в душі скабізму. Спроба рятувати, подаючи «справжнім комуністом»? Він ним не був!

А тут же мова – про ранні етюди! Ранні! Створені, як відомо, у розмах Української Національної Революції!

Усвідомлюю, що це – нинішній національний ритуал. Але має бути колись і національний сором!

Пані Орисі ніяк не подобається Хікмет. Я вже й з того біку й з іншого, давав вірші різні, в різних перекладах, і ось – п'єсу. – Ні та й ні! – пані Орися непохитна: це не поезії – пропаганда! (А ще – скепсис, що він хвалив Коротича, а Коротич – його: «Що між ними схожого? Антиподи!»).

Я ж усе одно переконаний, що Хікмет не є мусульманський фанатик комунізму. Просто – турецька тюрма вивела його на той рівень словесності, при якому він часом підмінює образ – риторикою. Але в нього є геніальні рядки, є прихований протест і проти **наших** духовних

тюрем, він не пестунчик партійної еліти – він інший, «сам по собі».

Суперечка наша з п. Орисею раптом припинилась, коли я показав їй малюнок – Хікмет, туш, Чік Дамадіан, румунський графік (у старому числі «Театру»). Там справді **інший Хікмет, вгаданий**.

Пані Орися довго вдивлялась, а потім:

– Гм. Справжній мужчина! Такого Курбас узяв би в актори!..

Найвища похвала.

Хоч пиши розвідку на тему: «Роль зорового образу у сприйнятті Поезії».

Втім, не в поезії тут справа.

Лист до Неллі Корнієнко від п. Орисі.³³29 травня
1969 р.

26.V.69.

*Лист від Л. Орисі з
Киева — від 26.05.*

Дорогая Старушка!

Спасибо тебе за весточку, но, к сожалению, мне пока еще ничего не ясно... Очевидно, приходится сидеть у моря и ожидать погоды... А сейчас она очень плохая: у нас, по крайней мере, абсолютный тотальный холод!

Алексей в Москву не заезжал. Нехватило денег. Только что был у меня. В Ленинграде ему было хорошо, и он почувствовал себя человеком, но пьесы его (пока?!) ставить не будут. Они не могут (конъюнктура...), а он не будет переделывать. Но с ним говорили, им интересовались, и он удовлетворен. Работу для балета он делать не будет. Отказался. Там не с кем говорить, — весь ум и все у них только в ногах. Ничего из собеседований с ними не вышло, а значит и писать не о чем. Вот так!

Сейчас он берется за (какую-то) работу. Шлет Вам привет.

Считаю своим долгом предупредить, что Шах свое слово держит, и потому Ленинград отпал. Понимайте меня между строк...

Ты спрашиваешь, — кто меня навещает? Никто!

Гр. Пор. и Ив. были, смотрели рукопись. Ив. пробовал защищать, и я еще виновата, что не сказала, а делала сама. Надо было, мол, заставить ее работать, и я не собираюсь учить, тем более,

³³ З чого це наша «несхибна» перейшла на російську? Нелля пише до неї рідною — а пані Орися раптом... Вплив Коротюкова і Парри? Українська самота? (Л.Т.)

что она сделала все, что смогла и **как смогла**. И ничего я говорить не буду, а Гр. Пор. меня поддержал и сказал, что в рукописи все ясно³⁴... Сегодня я закончила это адское чтение, но... **не** написала воспоминаний про Олену Пчілку и **не** перевела две новеллы Мопассана. А только что звонили из Изд-ва, нужно к 5 июня, и я, конечно, не успею, т.к. совершенно не в форме. Кроме того, лежит «Муз. Україна»... Ужас! Как они возмутительно со мной поступили!.. А она и не звонит, и не приходит... А вчера я видела ее, «идущей» в концерт, и она меня **не** заметила. Вот!

От Алека ни слуху, ни духу. Несколько дней тому назад я наткнулась на него на Крещатике (он был с бородой и прочими доспехами), и он со мной **не** поздоровался. Очевидно, не заметил...

Коля Мерзликін тоже тотально молчит.

Римма позвонила с ребенком на руках, который орал в телефон, а Римма стонала. Я ничего не поняла из такого милого разговора, кроме того, что у нее очередной приступ, и квартиру дают (одну комнату!) с мамой. Все это ужасно противно и не похоже на того человека, каким я себе представляла Римму.

Вот и все наши друзья. Сейчас никого нет. Вероятно, Алеша все же будет. Но он **один**.

Был у меня Белоконь. Я имела с ним беседу на тему, «что такое хорошо и что такое плохо», или «не делай другому того, что не хочешь, чтобы делали тебе...» и если человек работает или болен, то, по крайней мере, не мешай ему, если уж ты не в состоянии помочь. До него, кажется, дошло, и он, кажется, кое-что понял. Хоть и сказал: «Как жаль, что нас многому не учили!...», а я сказала, что в пять лет можно кое-чего не понимать, а в двадцать кое-что можно и самому почувствовать и осознать, а значит — не травмировать другого. Посмотрим, как мы будем жить дальше.

Чапаевка давно молчит. Не знаю, чем это объяснить.

Звонила Марина (твоя).³⁵ Она, оказывается, была очень больна, и телефон у нее не работал. Очень хочет поговорить и увидиться с Тобой. Со мной очень мило говорила; хочет на днях ко мне зайти. Вчера я ее встретила в концерте. Она очень сердечно со мной по-

³⁴ Идетсья про І. Авдієву, яка написала спогади про Курбаса. Гр. Пор – Кочур, а Іван Світличний (Л.Т.)

³⁵ Марія Довга (Л.Т.)

здоровалась и придет. Я только не знаю, **как и что** с ней говорить. Может быть, Ты черкнешь ей пару слов — своих соображений? А? тем более, что она искренне сожалела, что была больна и с Тобой не поговорила..

Возник опять (очаровательный — !!!) Игорь Безгин, он возил в Германию какую-то самодеятельность. Тоже был в концерте. Спрашивал о Вас. Я ему, как могла, кое-что объяснила.

Между прочим, Мих.(айлине) заказали несколько новелл Монас.(сана) (мне сказал Перепада). Спрашивается, чего я убила два месяца своего времени и ничего не сделала для себя (??!!). Удивительное все же отношение ко мне!!..

Приезжал Игнатович на 50-летие Института (почему — 50? Когда основан он в 1918 г.). Много сделал своих дел. Жил на сей раз в готеле. Был у меня, и был Верх.(ацкий), говорили о делах, Игнатович ругал Полину Нятко за ложь, а также Вал. Г(аккебуша). У Верхацкого лежит книжка из произведений Курбаса, которую делает Лаб.(инский) (??!!). Книжка избобилует вещами, унижающими Курбаса и умаляющими его особу. Подумать только — Лабинский о Курбасе! Три-ха-ха! Верхацкий должен дать отзыв, — можно ли пускать, — и хотел заручиться нашим согласием (моим и Гната) для своего ответа. Мы думаем одинаково и согласие дали. Не дай Бог, если выйдет то, что дает этот идиот безграмотный Лаб.(инский)! А ему, чтобы побольше — значит и гонорару больше, не думаю, чтобы Верх. (и мы) спасли дело...³⁶

Сашка бдителный и следит. Тебе передает привет со значением.

Что касается Твоей работы, то Плетнев уж постарался во всех смыслах... Учти все и пиши так, чтобы и волки были сыты, и овцы — целы...

³⁶ Я б цих її запальних рядків не друкував, але наше видання — «Щоденники без купюр», і слова з пісні не викинеш. Пані Орися не визнавала середини, і Микола Лабінський не був у числі тих, кого вона компліментувала. Книжка Василька — Лабінського про Курбаса (Спогади) були для неї як червоне для бика на корриді, отож епітетів вона не шкодувала. Сьогодні вже зрозуміло, що вона не у всому мала рацію і передовсім в оцінці постаті Миколи Лабінського та в його ролі в популяризації творчості Леся Курбаса. Він пройшов складний шлях пізнання Курбаса — еволюціонуючи від суто архівного й обережного підходу до ствердження «філософського театру» Курбаса. Якщо ще всередині 70-х ця формула Неллі Корнієнко видавалась багатом перебільшеною, то саме так назвав М. Лабінський свою основну добірку текстів Курбаса — «Філософія театру».

*Что касается «104 страницы про любовь», то это «К дождю...»
То ли дело Игорь — чудо!!*

*Я не в форме. Очень издергана всем. Да еще сломался передний
зуб, отсюда все, вытекающие из этого последствия (и болевые, и
материальные), и рука болит (очевидно, нужна будет операция),
а это правая рука, и разные психические неполадки, и несделанная
работа... Словом, букет! А мне не помогут!*

*А сидеть за столом мне буквально осточертело. Вот и вер-
тись!..*

*Липочка прислала несколько очаровательных открыток (в реал-
листическом плане!!) и свое (с Гирняком) последнее фото. Чудес-
ное! Только Юзка отпустил усы (седые!!) и похож на Генри Форда
или кого-то в этом роде. Выглядит он старше ее, хотя, по сути,
моложе на три года.*

*У них тоже не все в порядке. И тоже очень холодно. И они
тоже — не молоды и не здоровы. Но главное страдающее лицо там
Ива (как раз молодая), и из-за нее все страдают..*

*Липочка безумно ругает Наталку (Л.Т. — Пилипенко) за все,
а Юз собирается прислать мне конспект идиотской Наталкиной
книжки (если удастся!).*

*Что намечается у Вас в перспективе? Есть ли какие-нибудь
конкретные планы на ближайшее будущее?*

В июне тут будут играть львовяне.

*От Леночки (бывшей Алековой пары) есть письмо. Она в Мо-
ске, а почему-то спрашивает о Вас и своего адреса не дает.*

Не знаю, зайдет ли она к Вам? Вот, кажется, и все.

Как проигрыватель?!?!?!

Будьте здоровы и благополучны.

Крепко целую обоих. Пишите, что и как.

Ваша покинутая «Подружка».

*P.S. У меня уже была «Скорая помощь». Дагмара вызывала.
Меня угробит «Артель напрасный труд», и никакой помощи извне.*

Целую.

Пишите.

Ор.

ПАВЛО МОВЧАН

ВОСПОМИНАНИЕ

Да, вновь сквозь след росла ромашка.
 И пахла ярких ложек гроздь.
 И вновь в кустах лепила пташка
 гнездо, округлое, как горсть.
 Исход зимы — он был законным,
 законным лета был исток —

лишь в стужу на стекле оконном
 под пальцем зачернел цветок.
 И следом на парче блестящей,
 на замороженном окне
 вдруг рыцарь возникал, летящий
 на белом, в яблоках, коне.
 И меч свой обоюдоострый
 над тем цветком он возвышал
 и головы лишал так просто,
 как будто имени лишал.
 Звенело стремя звонким ладом
 по глади белого стекла.
 И резвый конь под детским взглядом
 перелетал пустырь стола.
 Копытом в землю постучится —
 родник проклюнется, сверкнует;
 из чучела воскреснет птица,
 чтоб промочить свой острый клюв.
 И добрый рыцарь в светлом гнев
 раздвинет обступивший лед,
 и все во мне, как бы на древе,
 зашелестит и зацветет.

*Три поезії П. Мовчана
 («Юність», № 5)*

И это будет продолжаться,
пока мороз не вступит в плоть,
и рыцарь мой, устав сражаться,
его не сможет побороть.

И в ложке ложку обнаружу,
в стекле — обычное стекло.

Ромашки вытопчут, но душу
ничуть не потревожит зло.

Лишь чучело, томясь от жажды,
летает ночью на окно.

Да ведь и то найду однажды,
что молью съедено оно.

АВТОБИОГРАФИЧЕСКАЯ ГЛИНА

Простой кувшин от скифского огня,
нашедший плавность в древнем едком дыме,
взамен воды губами молодыми
ловил лишь пыль сентябрьского дня.

Какая уж торговля напоследок:
гончар почти раздаривал товар.

День, желтый, как лиса, и так и эдак
в кувшин свой нос совать не уставал.

Купив кувшин, не мог решить одно я:

не то мне лучше посадить в него,
как маковое, зернышко ночное,
не то — об землю, только и всего.

Но так как день и звучен был и зорок,
гудел, как бас от тонкого смычка,
я влез в кувшин, куда ни шум, ни шорох,
и затянул в нем песенку сверчка.

Когда ж набухли все ночные зерна,
то глина глазированного дна,
смотрю, врастает в плоть мою упорно,

что кругом пошла голова.
 И, словно бурав древесину,
 сознание пронзило всю плоть,
 и вспомнил былую картину:
 пчела устремилась на плод,
 прорвав на лету паутину.
 Что ж медленно, влажно, несмело
 опять паутина звенела?..
 Ах, если б обшарить леса
 да ягоды с гроздьев калины
 на тонкую нить паутины
 все перенизывать! Но – слеза?
 Но – ливень, купающий ветки, безмолвных дерев костяки?
 Но – капля, которую в сетке раскачиваются пауки?
 И, в этом глумленьи почуяв, я, полон неведомых сил,
 рванул паутину, и – чудо! – начавшийся ливень застыл!

Перевел Ю. Ряшенцев

«Юность» №5 – 1969.

P.S. Ну як тут не випити за Україну! І вірші – чудові, і переклади Ряшенцева (не всі) («Глина») – гарна робота; та головне – «Юність»!

Vivat!

*Білоруська рецензія
вiд 27.05.69*

ДЛЯ БОЛЬШИХ И МАЛЕНЬКИХ

«Советская Белоруссия»,
27 мая 1969 г.

Ветер треплет старую афишу. Перед ней уже не останавливаются любители искусства. Сезон окончен, театр уехал на гастроли.

Кто же интересуется старыми афишами? Однако полюбопытствуем: «Белорусский республиканский Театр Юного Зрителя».

Репертуар сезона: «Город на заре» А. Арбузова, «Три мушкетера» А. Дюма, «Два клена» Е. Шварца, «Малыш и Карлсон, который живет на крыше» А. Линдгрен, «Великий конспиратор» А. Кузнецова, «Ограбление в полночь» М. Митровича и «Эй, ты, здравствуй!» Г. Мамлина.

Семь совершенно новых спектаклей. Есть героика и романтика для старшеклассников и юношества, две сказки для младшего поколения и даже два водевиля для более взрослых. Если сюда включить лучшие спектакли прошлых сезонов, которые театр с успехом играл и в этом году — «Чудесная дудка» В. Вольского, «Дети одного дома» И. Шемякина, «Приключения Буратино» А. Толстого, «Красный губернатор» В. Мехова и другие, то общая картина складывается хорошая. Хотя на афише нынешнего года мы почему-то не находим оригинальных белорусских пьес, созданием которых всегда гордился ТЮЗ.

Если оценивать работу Театра Юного Зрителя в целом за этот сезон, — она успешна по многим показателям. Выполнены репертуарный и финансовый планы, круглый год зрительный зал был полон, активизировалась педагогическая работа, теснее стала связь со школами, заметно улучшилось качество спектаклей. В этом большую роль сыграли обновление руководства и актерского состава, педагогическая работа и систематическая творческая учеба в стенах театра. Достаточно сказать, что была проведена целая серия занятий, цель которых — научить актеров более глубокому подходу к образу, к роли, к спектаклю в целом. Кроме главного режиссера театра Б. Ганаго, лекции и занятия с коллективом вели приглашенные из Москвы и Ленинграда доцент школы-студии МХАТ В. Монюков, доцент Ленинградского

института театра, музыки и кинематографии А. Кацман, заведующий кафедрой этого же института профессор М. Кох, доцент школы-студии МХАТ, кандидат искусствоведения А Петрова, ленинградские режиссеры М. Рехельс и Л. Танюк³⁷. Творческая учеба благотворно сказалась на общей культуре коллектива и на его спектаклях.

Теарт Юного Зрителя приглашает на отдельные постановки опытных режиссеров не только нашей республики, но и Москвы, Ленинграда. Это привносит в коллектив мастерство зрелого художника, новые веяния времени, последние достижения советского сценического искусства. Мы имеем в виду работы режиссеров М. Рехельса и Л. Танюка. Поставленные ими спектакли «Три мушкетера» и «Малыш и Карлсон, который живет на крыше» интересны во всех отношениях. Они, несомненно, дали заряд для новых творческих дерзаний. Правильно сделал театр, широко открыв двери и молодой национальной режиссуре, которая приходит на стажировку из театрально-художественного института...

В этом сезоне на тюзовской сцене дебютировали четыре молодых постановщика: В. Допкюнас со сказкой «Два клена» Е. Шварца, Л. Тарасова и В. Басов со спектаклями «Ограбление в полночь» М. Митровича и «Эй, ты, здравствуй!» Г. Мамлина. Премьера классической пьесы А. Островского «Волки и овцы» молодого режиссера Т. Бириченко перенесена на следующий сезон. Творческие достижения начинающих постановщиков в этих спектаклях разные, но, несомненно, театр помог им утвердиться в своих профессиональных начинаниях. В то же время молодые режиссеры принесли на тюзовскую сцену свежесть, задор, юношескую инициативность. Такая творческая связь театра с режиссерским факультетом взаимно полезна.

Однако все положительные стороны внутренней жизни коллектива имеют чисто утилитарное значение исключительно для самого коллектива. Зритель и общественность судят о работе театра по результату — его спектаклям.

Включая в репертуар пьесу А. Арбузова «Город на заре», постановщик Б. Ганаго проявил немалую творческую смелость, которая подкреплялась его личной убежденностью в том, что про-

³⁷ Тільки відколи це я лєнінградський режисер?

изведение о комсомольцах 20-х годов сможет прозвучать вполне современно и в дни, когда воплотились в жизнь их мечты. Он видел этот будущий спектакль как переключку поколений.

Режиссеру во многом удалось воссоздать романтику начала строительства города Комсомольска, перебросить мостки в сегодняшний день, найти дорогу к сердцам зрителей. Спектакль в основном получился, он волнует, смотрится. Но назвать его законченным воплощением замысла постановщика еще рано. По разным причинам «Город на заре» не стал этапным спектаклем.

Значительно более результативным в отношении осуществления замысла режиссера оказался спектакль «Великий конспиратор» А. Кузнецова. Мы ни в коем случае не собираемся сравнивать по художественно весомости эти два разных произведения. Но последняя пьеса оказалась по плечу исполнителям, они прекрасно уяснили, что от них хотел постановщик Б. Ганнаго, точно воплотили его замысел, донесли важные воспитательные мысли и порадовали актерским искусством в импровизации, тесном взаимодействии, понимании единого стиля произведения. Думается, пройдя школу нескольких таких более легких постановок, коллектив смог бы осуществить и замысел спектакля «Город на заре».

«Три мушкетера» должны были решать иные творческие задачи. Во-первых, это произведение романтичко-поэтического плана, к чему стремится сегодня ТЮЗ, во-вторых, от исполнителей здесь требовалось легко двигаться, носить костюм, фехтовать, петь, танцевать, то есть решались важные учебно-педагогические задачи.

Общественность и критика положительно отнеслись к работе опытного режиссера М. Рехельса. Действительно, пока спектакль был нов, он смотрелся с интересом, имел определенную творческую ценность, чего нельзя сказать о нем сегодня. Спектакль до предела «разболтался», потерял цельность, единый ритм. Долгая перестановка декораций замедляет темп и ту стремительность событий, которыми отличается роман Дюма. Но еще хуже, что актеры безответственно проговаривают текст, портят белорусский язык, тяжело движутся, беспомощно фехтуют, не умеют носить костюм.

Напрашивается вывод: если режиссура собирается строить романтико-поэтический театр, то в первую очередь надо всеми средствами перевоспитывать актеров, склонных к бытовизму. Во-вторых, необходимо вести строгий контроль за постановками текущего репертуара, сохранять их в первоначальной свежести. Судьба «Трех мушкетеров», к сожалению, не исключение в ТЮЗе. Кто побывал на премьере спектаклей «Чудесная дудка», «Дети одного дома» и других, вряд ли узнал бы их сегодня. Постановки «расползлись». Актеры иногда безответственно комикуют...

По-настоящему порадовал театр в этом году зрителя спектаклями «Малыш и Карлсон, который живет на крыше» А. Линдгрена и «Ограбление в полночь» М. Митравича. В этих постановках сконцентрированы почти все лучшие достижения коллектива. Мы имеем в виду такие качества, как перевоплощение, яркие образы, умение жить вторым планом действия и т.д. И если творческая удача опытного режиссера Л. Тянюка воспринимается как нечто само собой разумеющееся, то первый успех молодого режиссера-дипломантки Л. Тарасовой особенно радует...

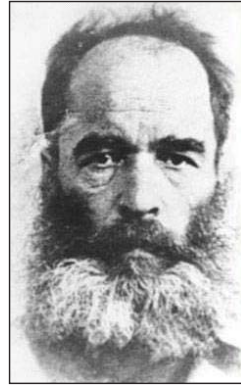
Большей творческой изобретательности хотелось бы от молодых режиссеров В. Допкюнаса и В. Басова, спектакли которых «Два клена» и «Эй, ты, здравствуй!» требуют значительной доработки. Думается, что главному режиссеру ТЮЗа надо активно помочь молодым коллегам.

Продуктивным оказался сезон и для исполнителей. Он богат актерскими удачами. Мы имеем в виду интересные образы Зяблика и Альтмана («Город на заре») в исполнении молодых артистов В. Турмовича и В. Мартынова, герцога Ришелье (В. Лебедев), графа Рошфора (Б. Пискун), мушкетеров (М. Петров, Э. Шамионка, А. Коледа) из спектакля «Три мушкетера», Василисы-работницы (Т. Муженко) в сказке «Два клена» и некоторые другие. Приятно отметить и три ансамблевых спектакля – «Великий конспиратор», «Малыш и Карлсон», «Ограбление в полночь», где трудно выделить отдельную актерскую работу, потому что все играют хорошо.

Работа республиканского театра юного зрителя в нынешнем сезоне заставляет надеяться, что в следующем году он закрепит свой успех.

С. ПЕТРОВИЧ, кандидат искусствоведения.

«Веру Ивановну Костерину, вдову писателя после смерти мужа окружили «вниманием» работники КГБ. Они звонят ей, справляються о здоровье, посещают дома и приглашают к себе – в КГБ. Из подробностей их бесед известно немного: под нажимом новых друзей В.И. Костерина подписала какое-то заявленіе против друзей мужа; она предпринимает какие-то действия, чтобы КГБ мог не возвращать П.Г. Григоренко экземпляры произведений А.Е. Костерина, подаренные ему писателем при жизни и изъяты при обыске; Вера Ивановна поверила и сама теперь рассказывает знакомым, что Григоренко переслал за рубеж половину произведений Костерина. Основное же, в чем хотят помочь ей сотрудники КГБ, – это надежно пристроить архив покойного писателя. Можно опасаться, что многолетний литературный труд А.Е. Костерина попадает в руки наиболее ненавистной ему организации («ХТС» 30.IV.1969 г.)

В. Костерин

Ранок №5 – 1969

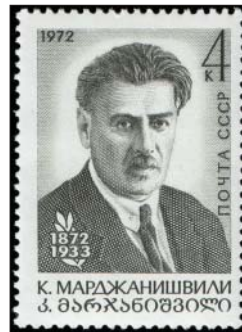
З ВИСТАВИ – В БІЙ!

...Київ щойно взято, але ненадовго: денікінці, Зелений – ще поруч. Мистецьке життя в місті завмерло. 1919-й рік був суворий...

Наближались роковини 1 травня. Цю дату вирішено було відзначити особливо.

Коте Марджанішвілі, на той час уже визначний театральний діяч, навесні 1919 року посів місце «головного режисера Києва». Сивий чоловік з пронизливим поглядом чорних, майже гіпнотичних, очей, зайшов до київського парткому.

*Лесь Танюк:
«З вистави – в бій»
(«Ранок», №5)*

– Що я можу для вас зробити?

– Що ви можете зробити?

– Я можу поставити п'єсу іспанського письменника Лопе де Вега про повстання селян. Чим ви можете мені допомогти?

– Нічим. У нас нема нічого.

Справді, в місті не було нічого. Навіть фарб. Була тільки суха вохра.

– Чудово! – захоплено сказав художник. Давайте вохру. Я зроблю з неї золотий пісок Іспанії.

Та самого піску, навіть іспанського, для першотравневої прем'єри було замало. Довелось позичити у київських праль синьку. З неї художник зробив жагучо-синє небо Іспанії.

Приблизно так згадувала про цю легендарну виставу один з її перших найпалкіших глядачів, молодий солдат у будьонівці. Він писав згодом: «Коли ми вийшли із театру, ми знали, що ця вистава нас оновила; ми були брудні – вона нас вимила, ми були голодні – вона нас нагодувала. Ми знали, що готові битися і будемо битися...»

Солдатом у будьонівці був Всеволод Вишневський, а вистава, про яку він згадував, – «Фуенте Овехуна» у постановці К. Марджанішвілі. Та сама вистава, яку було зроблено за 14 днів, прем'єра якої відбулась 50 років тому, 1 травня 1919 року, – вистава, за яку видатного режисера білогвардійці засудили заочно до страти на шибениці.

Вистава Марджанішвілі стала першою революційною виставою у Києві. Режисер працював над нею на колосальній творчій напрузі, і вона стала не тільки його особистим творчим спалахом, а й злетом усього нового театру України. Поруч з першими спробами Молодого Театру, що ним керував Лесь Курбас, режисура Марджанішвілі збагатила український театр, дала йому новий зміст, наштовхнула на нові театральні форми.

Виконавиця головної ролі Лауренсії В. Юренєва писала у книжці «Записки актриси»: «Марджанов з'являється на репети-

Роль Лауренсії
В. Юренєва

ції «Фуенте Овехуна» натхненний, а коли він горить, то запалює все навколо себе, і тоді працює швидко, зводить сцену по сцені, і здійснює все майстерно».

Першого травня глядачі заповнили залу театру Соловцова, переіменованого пізніше у Другий театр Української Республіки. Завіси на кону не було. Видко було не мальовану, а об'ємну декорацію. Підлога сцени була сонячно-оранжова, даль — синя; над веселим спокоєм приемних кольорів панували дві середньовічні башти. Праворуч на загальному кону був ще один маленький кін з маленькою завісою на ньому; на завісі була іспанська геральдика. Ця завіса відрізала невеличкий шматок сцени, де в маріонетковому стилі відбувалися епізоди придворні та в палаці Командора. В цьому «театрі в театрі» панували етикет, церемонії, умовність манер. Все йшло на тьмяному світлі, у похмурих холодних сріблястих тонах. На противагу аристократичним, народні сцени було вирішено яскраво, широко, без умовної стилізації.

Два театральні герольди сурмили початок, і в маленькому за-капелку починалась дія, під час якої глядачі знайомилися з Командором. Далі дія переносилася в село — там було веселе свято. Марджанішвілі вирішив це свято як радість плоті: на кону багато їли, пили, танцювали, співали. Посланець Командора хотів улестити Лауренсію подарунками; режисер вибудував цілий «конвейер» подарунків: через весь кін на мотузку пропливали перед селянами гуси й качки, кошики з фруктами, глеки з вином тощо. Танки талановитого М. Морджкіна та музика В. Бюцова органічно доповнювали живописний малюнок свята.

Драматичним місцем вистави був монолог збезчещеної Лауренсії, що втекла від гвалтівників. Вона журбляла в обличчя переляканим односельцям, які зійшлись на раду, образливі слова, нещадно біла їх своїм гнівом, а вони тулилися до купи, як вівці, і нічого не могли вдіяти. Переконавшись, що вони не можуть дати собі ради, Лауренсія починала промовляти до їхньої людської гідності. І ось уже один піднімає з землі камінь, інший хапає палицю, ще хтось вибіга за лаштунки й вертає звідти з кілком. Переляканий натовп перетворюється на загін відчайдушних месників. Ще мить — і хвиля бунту заливає весь кін: людська юрба змітає зі свого шляху все, що їй заважає. Командора та його поплічників

убито, і над усім лунає переможний гук: «Тиранів більше нема!» Люди, п'яні від крові, починають танцювати — цей шалений танок перемоги визначив темпоритм вистави, її цілеве настановлення. Якийсь невтримно шалений настрій охоплює всіх — і акторів на кону і глядачів у залі. Так буває лише в кульмінаційні хвилини духовного звільнення — марджанівська вистава була саме про це.

Далі на глядача падала холодна злива трагедійної сцени тортур. Повстання приборкане, влада шукає винних. Та люди вже збагнули радість спільності, — їх тепер не здолати поодинці. І на всі допитування судді: «Хто вбив сеньора Командора?», — кожен відповідає: «Фуенте Овехуна!».

У фіналі глядачі й актори перетворюються на одне ціле: в залі спалахувало світло, актори виходили вперед, а глядачі, затиснувши в руках гвинтівки, ладні були тієї ж миті стати до бою проти будь-якої неправди, проти будь-якого ворога.

Героєм вистави був народ, — глядачі у солдатських шинелях дивились стару іспанську п'єсу як виставу про себе, про свою боротьбу. Саме тому вистава одержала визнання, хоч здійснена була у формах складних, насичених метафоричністю, образністю, поезією. Як згодом після Курбасових «Гайдамаків» бійці з вистави йшли за Шевченковими гаслами на бій проти білополяків, так після марджанівської «Фуенте Овехуна» вони йшли на денікінців, скандуючи: «Геть тиранів!»

Високомистецький витвір Марджанішвілі був політичним явищем, і саме це забезпечило його естетичний рівень; в історії театру на Україні ця сторінка — незабутня.

В. Вишневський писав:

«А коли після вистави Марджанов вийшов на поклони, ми побачили людину з блискучими палкими очима, яка, здавалося, робила зусилля, щоб і собі не піти разом з нами, і якщо треба буде, віддати власне життя, але битися й битися, допоки ми не здолаємо ворога.»

В. Вишневський

Ми не мали й не маємо сумніву: коли надійде година, що нам знову доведеться зустрітись з ворогом, ми не раз згадаємо цю виставу й міцно триматимемо в руках той прапор, що його ніс цей великий майстер».

До цих слів можна лише приєднатись.

Лесь Танюк.

P.S. Відредагували мінімально – як я розумію, щоб було чітко сказано, **чия влада** настала у Києві. Та хіба тут у владі справа?

* * *

*Лист від
Титуса Геврика*

**Лист від Тита Геврика
з Пенсільванії**

Привіт! Одержав листа. Дякую. Остання у нас пошта не дуже то регулярно йшла: і я думав, що десь наші листи загубились...

Трохи мене тішить, що ті книжечки що я послав Вам придаються. Це досить тяжко; що вам би такого послати, щоб було вартісне і нове...

У нас багато нового, але як багато вартісного в театрі – зараз це друга справа. Для ілюстрації згадаю, що може найбільш новітня проблема сьогодиньшого театру – це «nakedness» себто у нас частіше ставляться п'єси, де є дії, нероз досить довгі, де актори є не убрані (зовсім!). У пресі ведуться гарячі дискусії, чи це побажання і чи це конечно потрібне для відтворення певних проблем чи почуття... А тимчасом, це нероз є звичайно вульгарне представлення збоченства чи перверсії...

Назагал америкніці до театру рідко ходять, і лише у великих містах є сталі театри. Кіно і телевизор завоювало собі увагу глядача. Це може і тому деякі люди шукають за «шоком, щоби притянути увагу до театру.

Недавно я вам переслав книгу, Je theatri d'aujourd'hui автора Paul – Jouic Midron Тільки збірку покію «Poetes francais D'aujourd'hui».

Якщо будете у Києві, передайте привіт місту – деріс красеніві і знайомим.

Хотілося і мені відвідати Київ та ба...

Привіт! Здоровлю.

Тит Геврик

P.S! Передайте привіт п. Орисі. Саме недавно ми одержали книгу спогадів про Лисенка.

Т.Г

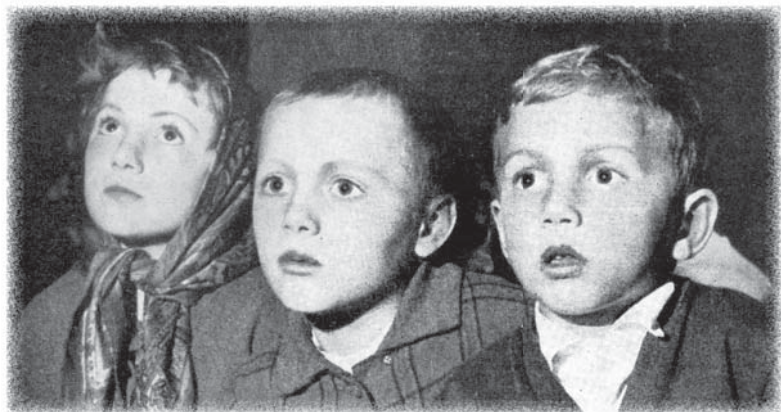
7.IV.69 р

ЛЕСЬ ТАНЮК

*Лесь Танюк:
«Малюки прийшли
до театру»*

МАЛЮКИ ПРИЙШЛИ ДО ТЕАТРУ

Ще кілька років тому шпальти газет і театральних часописів рясніли скаргами на ТЮГи як на театри другорядні, як на додаток до шкільної програми, як на організації, головна мета яких полягає в ілюстрації суто педагогічних завдань. Сьогодні ж на авансцену дитячого театру вийшли завдання естетичні, соціальні, ідеологічні: час реформував його. Театр для дітей перетворився на творця мистецьких цінностей. Тепер слід подбати про те, щоб цінності ці не виявлялися тимчасовими. Ду-

ховна девальвація на фронті дитячого виховання — явище завжди драматичне, бо вона калічить свідомість маленької людини, яка не встигла ще набуті імунитету проти психічної вразливості. Це часто призводить до цинізму, скептицизму, розбещеності.

Президент Міжнародної асоціації театрів для дітей та юнацтва (АСІТЕЖ) Джеральд Тайлер під час торішнього всесоюзного фестивалю дитячих театрів у Москві високо оцінив досягнення нашого театрального мистецтва для дітей. Він захоплювався ви-кінченістю форм наших постановок, говорив про драматургічне багатоголосся, яскравість акторських робіт тощо. Це не випадкова оцінка. Дитячі театри працюють наполегливо й талановито, і там, де вони намагаються реалізувати складні й значні програми, на них здебільшого чекає успіх. Проте цілий ряд театрів для дітей ще не подолав, з одного боку, інерції дидактики, з іншого — інерції розважальництва. Ці колективи надто обережно ставляться до серйозного репертуару і не поспішають знайомити маленького глядача з досягненнями світової культури. Не завжди легко пробитися на сцену кращим класичним п'єсам. Так, зокрема, у Києві школярі вже чимало років позбавлені можливості побачити «Ревізора», «Лихо з розуму», «Лісову пісню» та ін. Але є всі підстави вважати, що дитячі театри незабаром подолають свою боязкість перед великими драматургічними формами.

Але то вже йдеться про старших школярів, знайомих з головними творами світової літератури. Найскладніше в дитячому театрі з репертуаром для найменших. Малюки, вперше потрапляючи до театру, знайомляться в ньому з героями, які пройдуть поруч з ними усе життя. Добре, коли перші взірці, що випадають на їхню долю, будуть значні й глибокі, наповнені високою духовною красою. Але часто трапляється, що дітлахам показують сурогат мистецтва, а не саме мистецтво, скеровують їх не до ідеалів, а до виставочних паноптикумних постатей муляжного кшталту. Тоді дитячий театр спотворює саму проблему естетичного виховання підростаючого громадянина.

«Нехай мистецтво знайде у своїй бездонній скарбниці дивовижні іграшки для дітей і щедро сипле їх на дитячі садки, на площадки, у школи, — всюди, де зеленіє нове людське покоління», —

писав А. Луначарський. Тому садівник, що має намір вирощувати це нове зелене покоління, зобов'язаний глибоко вивчати дитячу психологію сприйняття мистецтва: без уважного вивчення дитини працівник сучасного ТЮГу неможливий.

Мене завше цікавило, як сприймають виставу саме глядачі-дебютанти, ті, що лише навчилися розмовляти й тільки починають мислити.

Найменшим понад усе подобаються казки. Характерно, що сучасна дитина, приходячи до театру, найчастіше відчуває на собі вплив інших мистецтв.

— Мамо, а журнал буде? — допитується хлоп'я.

— Ні.

— Чому?

— Це ж театр.

— Е-е-е... Без журналу — що ж це за театр?

Вплив телебачення:

— Машо, га, Машо, — ось я певна: цей екран — зовсім без скла.

Вплив спорту:

— Тату, а ця п'єса скільки таймів має?

Вплив техніки:

— Мамо, а чом Пітер Пен літає?

— Бо він добрий.

— А от і ні. Вірунька теж добра, а не літає.

— Ну а чому?

— Бо його зробили реактивним.

А ось розум конструктивний. Іде вистава без завіси. В антракті малюк біжить з партеру на горішній ярус.

— Ти куди?

— Нагору. Там на сцені уже все поставили, піду згори гляну, може, ще щось видно.

Розпитую його про виставу. Він у захваті. Але виявляється, що про події, героїв казки та ін. не має найменшого уявлення. Він стежив тільки за перестановками картин: його цікавила **техніка зміни декорацій**. «Як це робиться» — одне з найважливіших питань для малих глядачів. Бо то — ще одна варіація пізнання світу.

Дитина дуже добре відчуває сценічну неправду: найменший відхід від умовного жанру, атмосфери дії, правдивої ситуації викликає у неї заперечення. Дехто схильний вважати, що діти найкраще реагують на реальне відтворення життя, що вони вимагають сценічної натуральності. Але дитяча фантазія багата й різноманітна, діти швидко захоплюються навіть найумовнішими сценічними рішеннями. Проте це трапляється, коли виставі притаманна стильова єдність.

У спектаклі «Король Матіуш» у постановці талановитого режисера П. Фоменка дітей влаштовує усе. Їде намальований і вирізаний з фанери плаский поїзд, з намальованої гармати стріляють намальованими набоями; після вибуху ворожа батарея на шнурку злітає вгору, - і все це глядачі вважають **за правдиве й можливе**. Та коли в руках акторів з'являються справжні пляшки, в залі обов'язково чути:

— Порожні, порожні! Б'ємося об заклад, порожні!

Якби художник Е. Змойро намалював ці пляшки на шматках фанери, діти б у них повірили. То було б для них **правдиво**. Адже саме так домовились актори з глядачем — усе в їхніх руках буде іграшкове. Отже, неіграшкове, справжнє — відразу брехня. Бо справжність речі підкреслює її зайвість у світі вигаданих речей, по-

рушує стильову єдність. Напівправда умиє дратує дитину. У виставі «Пушкінські казки», яку я поставив у ЦДТ, є такий ефект. Море умовно відтворюють скоморохи, натягаючи й гойдаючи у певному ритмі сім гаптованих рушників. Коли з'являється Золота Рибка, на заднику виникає чарівне світло, така собі своєрідна мінлива гама різко окреслених геометричних форм. Якимось електрик випадково збив фокус проєкційного апарату, і проєкція рухливого світла на заднику стала скидатися на **справжнє ілюзорне море**. Наступного разу він зробив цей ефект «справжнього моря» свідомо – так йому вдалося **«реалістичніше»**.

В антракті дівчинка спитала:

– Мамо, а чому так: море ззаду, а рибка в рушниках купається?

Мати почала їй пояснювати, що «рушники» – і є море; дівчинка перебила її:

– Я теж спершу подумала, що **вони так грають**, але ж якщо з-заду море справжнє, то й рибка мусить бути справжня. А **справжня рибка не говорить!**

Натуральна ілюстрація дійсності вбила умовність прийому, і мала відчула фальш того, що діється на кону. У тих же випадках, коли електрик нічого не додавав «від себе», ні в кого з глядачів не виникало сумніву, що рухомі рушники – спосіб «гри в море».

Включаючись у гру, маленький глядач безоглядно вірить у все, що відбувається з персонажами. Він кричить із залу Зайчикові: «Не ходи, там Лисиця!», може не втриматись і вистрелити у Відьму з рогатки (не випадково в дитячих театрах актори не дуже охоче грають негативних персонажів). Але водночас розуміє, що сценічне життя – вигадане, що воно – тільки гра.

Наприкінці однієї вистави величезний крокодил (глядачі йому симпатизують, бо він переслідує тільки негативних героїв) ковтає піратського капітана Джеза Гака.

– А тобі не шкода, що крокодил його ковтає? – питає мати восьмирічну дівчинку.

Та знизує плечима:

– Ото ще! Він же лихий!

– Ну, все одно... Адже й він людина...

– Ой, мамо, ти не хвилюйся! Він не артиста з'їв, а пірата! Я бачила, артист з іншого боку крізь дірку виліз! Ого, якби він що-

вечора по артисту з'їдав, так би йому й дозволили!

Діти в театрі відчують себе не тільки гостями, а й, певною мірою, господарями. Якщо прислухавшись в антракті до їхніх розмов, можна почути не тільки прогнози й побажання майбутнього розвитку сюжету, не тільки дискусії з приводу вчинків героїв. Ніхто з педагогів чи режисерів театру не дивується, коли до них підходить маля й заявляє, приміром, таке:

— Дядечко, підіть і скажіть артистам, щоб далі на сцені піратів не було.

— Чому?

— Бо коли вони з'являються, я на них не дивлюсь. Страшно.

Особливо впевнено почувують себе ті, хто дивиться виставу не вперше. Шестирічна Маша дивилась «Пушкінські казки» багато разів. Вона вивчила напам'ять усі музичні шматки й могла в антракті демонструвати у фойє всю виставу. Якось актор, що грав Старого у казці «Про Рибка й Рибку», забув свою музичну фразу. Не проспівавши її, він пішов зі сцени. Оркестр почав було фрагмент без нього й замовк. Запанувала незручна пауза. І раптом пролунав обурений голос Маші:

— Назад! Тут співати треба!

Актор повернувся, виправив помилку і більше на цьому місці не збивався.

Особливо цікаво реагують діти на казку, вже відому їм з переказу або читання.

Коли королевич Єлисей з казки про Мертву царівну шукає свою наречену, дівча з дванадцятого ряду сумно зітхає й оголошує:

— За книжкою він її знаходить, а тут, певно, не знайде...

Хлоп'я, що сидить перед нею, різко обертається й обурено хапає її за комір.

— Але чому?

Дівчинка відриває його руки:

— А темно на сцені, не бачиш?

І оце «темно на сцені» дуже точно підкреслює конкретність сприйняття казки, доводить, що дитину хвилює не відомий сюжет, а саме те, що вона сприймає **зараз**, у дану хвилину, **як цей сюжет вирішиться**. І знову ж таки це залежить від двоїстості того життя, яким живе маля в театрі.

— Ой, мамо, а мені страшно. Але я не буду боятися, це ж казка?

За десять хвилин:

— Ой, мамо, а чого так: казка, а все одно страшно?

У сцені похорону Мертвої царівни хлопчик з першого ряду підводиться й задкує, пробираючись кудись углиб.

— Ти чого?

— Страшно стало. Піду далі сяду.

Царівна ожила, на сцені багато світла, музики. Хлопчик повертається на своє місце. На питання — чи сподобалась йому казка, він раптом спалахує:

– Це неправильна казка, неправильна!

– ?

– Тому що Мертва Царівна була гарна. Її оживили. А собака теж з'їв яблуко, але його ніхто й не подумав оживати! А хіба він винен? Ех, ви!

І сердито закінчує:

– Ніколи-ніколи не прийду більше до театру!

Потребуючи в усьому логіки, дитина вимагає, щоб лихих було покарано, а добрих – винагороджено. Інакше малюк пропонує власне рішення проблеми:

– І чого дід просив Рибку те йому поміняти, це поміняти? Попросив би поміняти Бабу – зразу добре було б!

Рішучість його сягає далі; він не чує себе профаном і в площині театральної технології.

– Рибка мені не сподобалась! Так в театрі не роблять. Я пропоную на коліщатах її викочувати! І батарейку всередину треба, щоб очі світилися. Це можна просто зробити... А взагалі краще, щоб це була дівчинка, як потім Сонечко!

Діти не тільки розмовляють в антрактах. Вони приходять додому й пишуть відгуки. Аналіз цих відгуків – чималий шмат лабораторної роботи театральних педагогів; в кращих дитячих театрах ця робота стоїть на рівні розвідок дослідницьких інститутів. Педагогічні частини театрів вивчають смаки глядачів, рівень їх емоційної віддачі, знань, уподобань, знайомляться з мріями дітей.

Учениця 5-го класу пише після вистави ЦДТ:

«Пітер Пен» Баррі – це казка. Зміст її, на мою думку, такий: треба, щоб діти неодмінно вірили у чарівників, вірили в казки, як у правдиві історії. Бо, читаючи казку, вони над усе бажають перемоги добрих сил, вони вигадують продовження казки, вони – мріють. Та діти стають дорослими, їм втовкмачують, що фей та чарівників не

буває, і вони забувають про казки. Потім вони згадують про казки, але тільки як про дитинство, і вже не сприймають їх усерйоз. Тому тільки для дітей пишуть справжні казки, і тільки діти бачать чарівні, гарні сні. Пітер Пен не захотів перетворитися на сухенького сердитого дідуся, що не вірить у все химерне, надможливе, і лишився одвічним чарівним хлопчиком. Це він влітає вночі до кімнат, і за його допомогою діти потрапляють на чарівний острів «Десьотам». І коли я дивилась виставу, мені раптом стало дуже шкода, що такого Пітера Пена немає насправді, що він ніколи не прилетить до мене, не навчить мене літати й не проголосить мене мамою Пропацих хлопчаків».

Якщо замислитись над цими словами, можна відчутти в них те невловиме, чого бракує іноді найкваліфікованішим рецензіям відомих театрознавців. Мистецтво для авторки цих наївних рядків – невід’ємна частина її життя. Діти перевтілюються у своїх улюблених героїв, і тому, відвідуючи гарні театри, вони від вистави до вистави ростуть, глибшають, міцніють. Мистецький озон оздоровлює зростаючий організм; у погідній атмосфері естетичної насолоди й краси виховується нове покоління людей мислячих, активних, пристрасних.

«Коли Пітер Пен стояв і плакав біля феї, що вмирала, у мене майнула думка: а раптом феї існують насправді? А раптом і у мене є справжня фея? І тої миті я повірила у феї...» – пише Оля Ч., учениця четвертого класу однієї з московських шкіл.

І те, що Оля так подумала, нам, режисерам, – найдорожче в наших роботах для дітей. У виставі Пітер Пен каже: «Варто тільки сказати: я не вірю у фей - і відразу одна фея падає мертва». І ось у сцені смерті феї дитячий зал вступає у двобій зі смертю: діти схоплюються з місць, вимагаючи, щоб фея ожила, бо – «нічого подібного, ми віримо у феї!» І фея у моїй виставі **змушена ожити** – всупереч реальній логіці! Бо дітям мало самої констатації факту, вони прагнуть активно впливати на життя. Опанування механізму впливу глядного залу на подальший хід вистави, вивчення проблеми співтворчості актора й глядача, імпровізаційність – чи не найважливіші моменти розвитку технології сучасно-

го дитячого театру. Та, власне, не тільки дитячого: про аналогічне мріє в театрі дорослих Ю. Завадський; шукання єдності режисера, актора й глядача було однією із сторін творчості Курбаса, Брехта, Вахтангова.

Дитячі відгуки на вистави — могутнє джерело естетичної інформації. Ретельний аналіз їх свідчить, що діти прагнуть поетичної трансформації подій, яскравості рішень, складності поставлених проблем і простоти творчого їх розв'язання. Сьогодні вони емоційно та інтелектуально (як не дивно звучить це слово по відношенню до малюка, але це справді так!) багатші за своїх ровесників, що жили в тридцятих, сорокових чи п'ятдесятих роках. Безкрила натуралістичність вистави дратує їх так само, як і бездумна строката яскравість, «сюсюкання» викликає таке ж заперечення, як і дидактичне моралізаторство.

Малюки прийшли до театру. Вони вперше пізнають у ньому мистецтво. І від того, що їм покажуть, — муляж чи справжнє мистецтво, — залежить, яким буде наш театр завтра. Якщо маленький глядач сьогодні аплодуватиме підробці, завтра він виросте й вимагатиме, щоб театральні митці рівнялися на його міщанський смак. Якщо сьогодні він чує зі сцени катастрофічно нелітературну українську мову, то завтра не зможе читати справжні твори української літератури, — мова Лесі Українки, Коцюбинського, Рильського буде йому незрозуміла.

Працівники дитячих театрів мусять дбати про високий ідейно-естетичний рівень репертуару, про абсолютне знання потреб маленького глядача. А це можливо тільки за умов наукового підходу до вивчення дитячої психології: треба прагнути перетворення дитячих театрів в інститути художнього виховання.

І тоді передбачення А. Луначарського реалізуються — «мистецтво знайде у своїй бездонній скарбниці дивовижні іграшки для дітей...»

А для цього митцям дитячого театру потрібна передусім принциповість і послідовність.

Ж. «Мистецтво», №5 — 1969.

* * *

Засіки Батьківщини багаті й неприступні, особливо коли йдеться про Бухаріна, Рикова, Каменева. А спецхран з писаннями Троцького й про нього – взагалі за десятьма законами. Дейч дав наводку (одне слово, а не «на водку»), і я допався до 8-го числа київських «Курантов искусства, литературы; театра и общественной жизни за «боевой, восемнадцатый год» (вересень).

Там Михайло Кольцов дає портрет Троцького.

Ось фрагмент з Кольцова.

Новые люди в Смольном. У стены, подле входа в «военный комиссариат», – тесное кольцо солдат, матросов, штатских. Лица у всех безучастные, окаменевшие, серые от усталости и бессонницы. Но глазами все едят комиссара по военным делам.

Народному комиссару не впервой. Он привык выдерживать взгляд толпы. А как, должно быть, трудно выдерживать его на себе – благоговейный и испытующий, молчаливый и недоверчивый взгляд!

Троцкий привык. Он и сам каждую минуту в наступлении. Неторопливо шевелит тонкими губами и одновременно нащупывает глазами лица собеседников. Тайный вызов: верите? Бойтесь?

Солдатам Троцкий чужд, нов и интересен. Таких они еще не видали. Подвойские и Мураловы, Дыбенки – все свои, понятные, взнесенные на высоту стихийной красной волной, выброшенные из недр революции, из его кроваво-огненного нутра. Лениных и Бонч-Бруевичей они тоже знают – многоречивые интеллигенты, «учителя в спинжаках» давно ходят в народе и плохо ли, хорошо ли – знакомы с ними. Такие, как Троцкий, еще не появлялись...

Он пришел извне, снаружи. Пришел к революции, а не вышел из нее. Не русский и не иностранец. Как будто еврей, но нет – кажется, не еврей.

Со своего лица, резко семитического, он смел все национальное, все личное, свое. В умных, злых еврейских глазах поселил пустоту. От курчавой бородки оставил только один мефистофельский клок – старый знак международных авантюристов.

Он космополит. Он играет в общечеловечность. В этом его выигрыш. Русским людям чужд интернационализм. Во всей

русской литературе нет не одного героя-интернационалиста. И десятки космополитов — людей без отечества.

Солдаты свергли Николая, своего, знакомого. Свергли Керенского. А поставили себе — чужого интернационального человека с пустыми глазами и трагическим клоком на подбородке.

Они любят Троцкого. И его глаза. И его голос — пронзительный, скрипучий, скребущий гвоздем по стеклу.

Когда Троцкий говорит, это вулкан, изрыгающий ледяные глыбы. Это Анатэма, пришедший мирится с людьми. Что он им, умный, отважно-находчивый еврей, этим славянам, неожиданно серым, лесным скифам?

Чужое — дорого. Они верят Троцкому. Он им нужен. Он даст хлеб и мир.

... Солдаты не читали статей и фельетонов Троцкого, они не знают, что Троцкий обманул их.

Что он не всечеловеческий, а свой, из Бахмута или Елисаветграда. Что он не вулкан, а хороший фельетонист. Они не знают Троцкого — газетного, сначала умерено-пылкого автора «Писем» в меньшевистской «Искре». Потом изящного, речистого, с хорошими манерами Антица Ото из «Киевской Мысли» и «Одесских Новостей». Того, который был удобный и портативен. И свободно укладывался в нижний фельетон «Киевской Мысли». Который не старался дышать лавой, а был очень мил и разговорчив, и не было у него в глазах вселенской пустоты, этого веселого Троцкого-фельетониста.

Вообще они разнятся характером, Троцкий-революционер и Троцкий-фельетонист. Иногда они даже мешают друг другу.

Бывает, что Троцкий-фельетонист нескромен в отношении Троцкого-революционера.

Недавно в «Известиях» Троцкий гневно осуждал и упрекал всех тех, кто «не хочет уйти в историю» с трагической печатью Робеспьера. Это не по-товарищески. Если Троцкий-революционер жаждет «трагической печати Робеспьера», то зачем Троцкому-фельетонисту об этом разбалтывать?

Ведь от Троцкого-революционера ждали не трагической печати, а мира и хлеба.

* * *

Нарис зветься «Красный Китеж. Троцкий», — з двох частин. Моя виписка з другої, у першій — війна, Валлонія і Фландрія, Жорес з «простреленной грудью», «громят немецкие магазины» — і серед російської колонії в Парижі — Антіц Ото, «умнее всех» «Колесит по всей Франции», «предприимчив и наблюдателен». Цитування свідчать, що Кольцов усі ті фейлетони читав?!

Фінал: «Ему нужен новый, крепкий, двенадцатидюймовый железобетонный героизм. И он ждет этого, путешествующий фельетонист с беспokoйной бородкой».

Травень 69

Ювілей: саме **через** рік Дмитро Сергійович повернув мені статтю Брайчевського. «Літ. Україна» переживала тоді зоряну годину — Празька весна, солодкий щем свободи — і Брайчевський дав статтю про Іларіона — дуже добру, ми це колись обговорювали на КТМ — ширше. Я привітав його з публікацією — Михайло поскаржився, що «братчики» не лишають його у спокої — і попросив передати газету Лихачову.

А тепер я зателефонував Д.С. й розповів йому, що Скаба таки **вигнав** Брайчевського, то ж хочеться солідарності людей культури, насамперед істориків. У старого пам'ять геніальна одразу мене згадав — «Как же, как же, помню — Танюк Лесь Степанович, — вы ведь Степанович? Как Лесь Курбас?»

Пообіцяв подумати над тим, з якого боку почати... А потім вибачається:

— Я вам так и не вернул тогда ту газету... При случае заберите — я отложил...

Вчора й забрав — їй місце в щоденнику. Не знаю, з якого боку Лихачов почне, та вже не телефонно він мене запевнив, що «двe-три попытки сделал».

— Но вы ведь сами понимаете, что такое иметь дело с Украиной.

Про саму ж статтю мови не було. Майже. В цілому він оцінює її схвально — «по изложению фактических штрихов, — он историк старательный, не из сочинителей. Вот только этот его уклон в су-

губо українську сторону... Версії заманчиві, но матеріала на них недостатньо. Етим они его и сбивают с ног, упряма...»

Звичайно, це трохи «дружба дружбой, а табачок – врозь». Він чоловік правдивий, чистої совісті, але Київська Русь для нього ДНК Російської імперії. Віддати українцям «Слово про закон і благодать» – на такий подвиг душа його не відважиться!..

Найчастотніший аргумент у таких випадках – «та українців же тоді ще просто не було!»

А росіяни? Були? Отож!

Ідеться ж виключно про **пракоріння**, про витоки українства, про **генезу** нашої державності. І Київська держава була саме **київська**, а не якась там передмосковська.

Бо на тому болоті, де потім постала Москва, тоді ще жаби квакали.

* * *

Не знаю, чи можна вірити Льву Адольфовичу, бо він часом ще той містифікатор, – але цю його репліку я не пропущу.

Олексій Толстой не терпів Мейерхольда – і вивів його у своєму «Золотому ключику» в образі Карабаса-Барабаса. А Барабас, за Озеровим – це той самий розбійник Варавва, через якого розіп'яли Христа. І зробив це Толстой уже в 36-му році, коли за Мейерхольда «взялись»...

– Подбросил и свою вязанку хворосту.

– А с чего же это он – к Мейерхольду?

– Во-первых, завистлив был к чужой славе. Во-вторых, Мейерхольд его не ставил и отпустил пару «аэлитных» шуточек. Ну и в третьих – евреев не любил, великоросс... Кстати, никакой он не граф, графа он себе для важности придумал. Купил каких-то купцов в шубах, повесил на стене – и стал объяснять, что это его родители...

– А зачем ему это – в советские годы?

– Адреналин!.. Рисковий, любил «ситуації». Впрочем, куражился больше над более слабыми, перед властью был услужлив, я бы сказал – услужлив дальнобойно... Перечитайте внимательно его «Петра I», я уже не говорю о «Хождении по мукам» – там все это есть».

«Л.У.» 19.03.68

Имена славетних, незабутніх

ПЕРШИЙ, ХТО ВЗЯВ ПЕРО...

ДАВНЬОКИЇВСЬКА держава позначена яскравим зрухом усіх галузей культурного життя, в тому числі й літератури. Це було продиктованим незвичайним для середньовіччя остіві: значна частина пращурів наших уміла читати й писати. Коли на схилі Х ст. русини прилучилися до християнства, книжка раптом стала предметом піклування центральної державної влади. Велику увагу поширенню літератури приділяв Ярослав Мудрий, який року 1037 заснував при Софіївському соборі першу в нашій країні бібліотеку.

Спочатку доводилось орієнтуватись на перекладні книжки. При київській митрополії на початку XI ст. був створений спеціальний штат перекладачів, які мали місію зробити візантійську літературу приступною для найширшого читача. Але одночасно почала формуватися й своя оригінальна література. Біля витоків її стоїть ім'я Іларіона — одного з найблагородніших діячів рідної історії та культури.

Іларіон був визначним громадським діячем тієї квітучої доби в історії рідного краю, що пов'язується з князюванням Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого. Народився він десь наприкінці X сторіччя; прийнято вважати, що він був серед отих хлопчиків, яких великий князь Володимир звелів оддати на «ученіє книжнє». Отже, він закінчив Київську школу, засновану 988 року. Так це чи ні, в кожному разі то була людина високо освічена; настільки, що факт цей спеціально підкреслено в літопису. Якийсь час Іларіон був пресвітером церкви в с. Берестовому під Києвом, де містився один з княжних дворів. Мав нахил до роздумів на самоті й тому шукав спокійного місця, де можна було б сховатись від бурхливого столичного життя. Іларіон викопав собі в крутих схилах Дніпрової долини печеру й час від часу шукав у ній спокою. Пізніше там оселився славетний Антоній — засновник Печерської лаври.

Вже на той час Іларіон користувався неабиякою популярністю як людина освічена, мудра й скромна в особистому житті. Поза сумнівом, були добре знані і його патріотичні переконання, що визначило подальший шлях ученого.

Київська Русь переживала напружений етап становлення як великої держави. Змівивши військові й політичні позиції, вона вела вперту боротьбу на ідеологічному ристалищі. Використовуючи підлеглість митрополії своєму патріархові, візантійський престол втручався церковними каналами у внутрішні справи молоді християнської країни. Провідником того впливу був митрополит Феопемпт — грек за походженням, надісланий до Києва з Царгорода. Ситуація загострювалася дедалі більше, 1043 року навіть дійшло до збройної сутички, хоч і незначної.

1051 року Феопемпт помер, і Київська кафедра залишилася вільна. Патріарх лаштувався вже надіслати нового митрополита, але Ярослав Мудрий мав з цього приводу власні заміри. На його наполягання було скликано собор усіх єпископів, і трапилася нечувана доти річ: всупереч волі царградського зверхника собор проголосив главою церкви Іларіона. Це був перший митрополит, не привезений з-за моря, а наш співвітчизник.

З усіх творів Іларіона до нас дійшов лише один — «Слово про закон і благодать», хоча існує цілком серйозне припущення, що саме Іларіон на схилі життя оселився у Печерському монастирі під іменем Никона. Коли це так, то його перу належить і ще одна відома нам книга — Літописний кодекс 1073 року.

Втім, і авторство «Слова...» формально не засвідчене: підпису цей твір не має. Характерною особливістю нашої давньої літератури, і це дуже ускладнює роботу дослідника, є анонімність, а то й псевдоанонімність більшості творів. Про автора ж «Слова...» можемо гадати на підставі того, що він сам про себе повідомляє. Жив у першій половині XI ст. («Слово...» створене між 1037 та 1050 рр.), був русин і глибокий патріот своєї батьківщини, мав прекрасну освіту, служив священиком і посідав почесне місце в церковній ієрархії.

Неважко переконатися, що список можливих претендентів виявляється дуже вузьким, бо на зламі X і XI сторіч Київ лише почав гуртувати свої власні церковні кадри; переважно біль-

шість осіб вищого стану становили на той час греки. Коли ж до цього додати й інше: освіченість автора і його визначну роль у суспільному житті країни, – то список скоротиться до одного Іларіона.

«Слово про закон і благодать» є першим публіцистичним твором і разом з тим одним з найглибших і найоригінальніших за концепцією: він порушував найпекучіші проблеми часу й правив за гостру зброю в тогочасній ідеологічній боротьбі.

Доба Володимира Святого і Ярослава Мудрого була періодом найвищого піднесення молоді Київської держави. Вона зростала в жорстокій боротьбі проти Візантійської імперії, яка претендувала на гегемонію над усією Східною Європою. Київ крок за кроком стверджував свої позиції й престиж. Походи Олега та Ігоря принесли йому військовий успіх та економічні вигоди; Ольга внаслідок поїздки до Царгорода домоглася офіційного дипломатичного визнання Русі як великої держави; болгарські походи Святослава хоча й закінчилися невдало, проте відстояли честь і незалежність Києва; нарешті, зносини з Візантією в часи Володимира і надто саме хрещення остаточно ствердили наших прашурів як народ, покликаний відіграти в майбутньому визначну роль.

Але Константинополь використовував свою релігію для підсилення ідеологічного впливу на Київ, що призводило до подальшого загострення стосунків. У цих умовах перед нашими давніми філософами й письменниками постало відповідальне завдання – обґрунтувати право свого народу на незалежний розумний розвиток, ствердити державу не лише як велику політичну силу, але й як суспільство, що посідає не останнє місце в духовному поступі людства. Це завдання було блискуче виконане автором «Слова про закон і благодать».

Онтологічні погляди Іларіона базуються на чітко сформульованій об'єктивно-ідеологічній основі, що стверджує теологічні першопочатки світу – у відповідності з офіційною християнською догматикою. Й це цілком природно для автора XI століття, проте воно не є головним у його системі. Цікаво конкретизує він цю загальну тезу, і в цьому – відображення відомої неоплатонічної ідеї про бороть двох початків: світла й імлі, як суті будь-якого розвитку.

Головний ідеолог неоплатонізму Плотин учив, що основу Всесвіту становить світло, а вся реальна природа – то мла. Гене-за світу є наслідком «еманації» – впливу світла на млу, озаріння Всесвіту духом. Іларіон, переносячи цю концепцію на історію людського суспільства, вводить поняття «закону та благодаті» як двох етапів, стадій еманации, що визначають суть всесвітньої історії, руху людства шляхом прогресу.

Закон становить собою нижчий ступінь (він знаходить відображення у Ветхому заповіті). Це ніби підготовка до прийняття благодаті, тобто істини. Закон був предтечею і переддвір'ям благодаті, яка є найвищим ступенем озаріння (його відображенням є Новий заповіт, пов'язаний із іменем і вченням Христа).

Плотин твердив, що духовна основа світу (світло) становить собою єдність, тоді як сам світ (мла) – множинність. Еманация є разом із тим перехід до єдності. Ця думка знаходить своєрідну інтерпретацію в Іларіона: він підкреслює, що закон має вузько-національний характер, тоді як благодать – загальна, всесвітня і вселюдна.

Звідси – оригінальна й глибока концепція суспільного розвитку, запропонована Іларіоном. За його твердженням, сутність прогресу полягає в поступовому прилученні всіх народів до благодаті (тобто християнства). Так з'являється теза про принципову рівність усіх народів перед світом – теорія, що була протиставлена візантійській теорії вселенської церкви й держави.

І тут Іларіон переходить до головної політичної проблеми свого твору: місце Києва у всесвітній історії. Важко знайти в середньовічній літературі інший твір, де ідея величчя рідного краю, рідного народу знайшла б таке широке, таке патетичне обґрунтування.

Наша земля, за словами Іларіона, «не худа і не невідома» й до християнізації, але «відома і слишима всіма кінці». Та особливої величчя досягла вона після прилучення до благодаті. Він закликає Володимира піднятися з труни, щоб на власні очі побачити розквіт Київської держави: «подивися й на місто, що сяє величчю; подивися на розквітлі церкви, подивися на зростаюче християнство, подивися на місто, освячене і сяюче іконами святих, де пахне фіміамом, де лунає хвала святим та божественні піснеспіви.

І побачивши все це, возрадій, звеселися й восхвали Бога, який збудував усе це».

Автор «Слова...» наполегливо підкреслює рівноправність своєї держави з усіма іншими країнами. Вона не потребує жодної опіки й нічийого панування (яке в принципі протирічить благодаті, тобто свободі). Їй належить велика історична місія, велике майбутнє.

Іларіон особливо підкреслює, що русини цілком добровільно прийняли християнство. Володимир прийшов до цієї думки власни розумом, без будь-яких зовнішніх впливів. Особливо ж вирає Володимир у порівнянні з володарями інших країн: ті звернулися до християнства або під враженням побачених чудес, або ж після настирливої агітації місіонерів. Володимир Святий прийшов до благодаті в силу внутрішнього переконання. Й у цьому його можна порівняти хіба що з імператором Костянтином Великим. Отже, Київ стоїть не нижче за Царгород.

Та ось Іларіон підходить до людського розуму. Саме розум, яким керувався Володимир, підносить нашого великого князя над усіма царями: розум, а не зовнішні моменти (всілякі чудеса, проповіді і т.д.). Й впливає справді не звичайний для середньовічного філософа висновок: найвище джерело благодаті — то людський розум!

Підводячи філософський ґрунт під поняття свободи, Іларіон геть відкидає будь-які спроби чи претензії на будь-яку норму панування одного народу над іншим. Ще й ще раз повертається він до цієї теми, й висновок завжди один: Київ не нижчий за Царгород! Володимир, який просвітив свій народ, дорівнює хистом і розумом Костянтинові, який просвітив Візантію. Той дав у Нікеї новий закон підданим імперії; Володимир разом із єпископами усталив його в себе. Костянтин підкорив богові царство еллінське і римське; Володимир те ж саме зробив на землі Київській. Костянтин із матір'ю Єленою ствердили віру, перенісши хрест із Іерусалима; Володимир з бабусею своєю Ольгою теж ствердили віру, перенісши хрест із другого Іерусалима — Царгорода...

Але для Іларіона недосить лише рівності в такому загальному плані. Кожна істина конкретна і визначається реальною історичною обстановкою. Тому наш автор іде далі й від імені мо-

лодого, щойно народженого, «варварського» світу кидає виклик старій, прогнилій імперії. Він звинувачує греків у небажанні ділитися свободою-благодаттю з іншими народами, забуваючи, що вона всесвітня й загальна. Адже християнізація в нас відбулася всупереч прагненню грецького імператора: для цього навіть був потрібний переможний похід на Корсунь, і це було свіжим спогадом у пам'яті сучасників.

Лларіон не може подарувати грекам їхнього егоїзму і закидає їм утиск інших народів. Саме Візантію він має на увазі, коли говорить про старі міхи, в якій не варто наливати нове вино, бо можуть прорватися; для нового вина потрібні нові міхи. Ці нові міхи, новий світ має величезну перевагу перед старим, зашкарублим на рабстві, — в той час, як київські князі правлять своєю країною за допомогою «правди, мужності й смислу».

Називаючи Візантію «новим Ієрусалимом», Лларіон розуміє під цим не тільки (а може, й не стільки) її місію в поширенні християнства, а протидію тому. Як Костянтин змушений був перенести хрест від іудеїв, що не прийняли Христа (тобто благодаті), так і Володимир переносить хрест від греків, де ця благодать перебуває в стані, надто далекому від ідеального. Й коли він згадує кінцеве зруйнування Ієрусалима за спробу ізолювати еманацию, то його слова бринять грізним застереженням Візантійської імперії. Дехто з дослідників вбачає в тому прямий натяк на похід 1043 року.

Так теоритично обґрунтовувалася політична позиція нашої давньої держави в ранньосередньовічному світі.

«Слово про закон і благодать» — глибоко філософської твір, надзвичайно гострий та актуальний. Церковно-релігійна оболонка не повинна бентежити нас: адже середньовіччя було з голови до п'ят одягнене в християнсько-символічні шати. Кожна думка, за що б вона не воювала, так чи інакше висловлювалася з допомогою й за участю канонічних образів і термінології. Та за цією традиційною формою уважний дослідник виявить дивовижне багатство ідей, що дуже далеко стоять від звичайного кола церковних проблем.

Михайло БРАЙЧЕВСЬКИЙ,
кандидат історичних наук

* * *

Театр як **преображення**, як творення нового макету реальності через **образне перетворення** – це радше релігія театру, ніж плекання якихось реальних (психологічних) революцій. Культура взагалі не є революція, вона просто дає змогу пожити **уявним** на противагу **реальному**. У системі будь-якого соціуму – радянський не лише не виняток, а – **норма**: бюрократичні жорна намагаються стерти людську гідність на пил. Кожен соціум продовжує себе насадженням стандартизації, пануванням стереотипів, які відчужують людську свободу й неповторність особистісного світу людини. Інфляція старих гуманістичних гасел з кожною новою владою більшає – і єдиною запрудю від нових вселенських потопів стає культура – мистецтво, мораль, образне існування в іншому, нереальному світі, – те, що я називаю **перезарядженням наших акумуляторів**, вивільненням Божого начала в Людині.

Що в нашому соціалізмі найстрахітніше? Чому з нього логічно випливали сталінізм, гітлеризм, муссолінізм, маоцзедунізм? Тому що він (на розвиток примар утопістів) поклав за норму принести в жертву реальні інтереси людей, які живуть **сьогодні, зараз** – інтересам майбутніх поколінь. Іншими словами, ми, сьогоднішні – лише перегній для завтрашніх, будівельний матеріал для комунізму (фашизму, маоцзедунізму та ін.). Театр **руйнує** цю установку – тим він і небезпечний для стереотипізації... Він апелює не до суспільства, не до народу, не до нації – бо на виставі сидить не суспільство, не народ і не нація. Він апелює до Людини, до тієї неповторної істоти, яка несе в собі цілий світ, а отже – суспільство, народ, націю... Театр повертає нас до психоаналізу, до особистості, до амбівалентності людських вчинків і переживань – всього того, чого так не терпить будь-який тоталітарний режим.

Навіть для освіченого й ерудованого Бухаріна (я вже не кажу про екстремального Троцького!) в 1924 році сумніви Павлова й Бехтерева стосовно того, що темна робітничка

маса здатна «перетворити світ», все це є лише «стара культура», і він пише: «Нам сейчас свои силы нужно устремлять не в общую «болтологию», а на то, чтобы в кратчайший срок произвести определенное количество живых рабочих, квалифицированных, **специально вышколенных машин**, которые можно было бы сейчас завести и пустить в общий оборот». Ідея творення радянських роботів.

* * *

Літо 1964-го стало для мене, пригадую, імпульсом піднесення – попри пожежу в Бібліотеці, знищення вітражу в Університеті й чортівню з міністерством культури. Народилась Оксанка, я ставлю «В день весілля» у шевченківців. У паузах між дітливими Неллиними листами (до мене у Волгоград) читаю божественого «Свіфта» Михайла Левідова – ця книга надовго входить до числа моїх обраних... Я в захваті від автора – інтелект, ерудиція, стиль!...

І ось тепер натрапляю в «Красной нови» (1923, №1) на таку реляцію 30-річного Левідова:

«Уже начинается процесс организованного упрощения культуры. Уже исчезло из обихода молодого поколения это проклятое слово «интеллигент», это бескостное, мягкое, унылое, мокроурициное слово, подобного которому не найти ни в одном человеческом языке... через 20-30 лет исчезнет племя интеллигентов с земли русской».

Через 20 років його **розстріляють** – ті, кого він викохав на свою і нашу погибіль отакими «ідеями». Бо такі донищили «плем'я інтелігентів»...

Погортав свій тодішній 18-й зошит, благо під рукою. І зразу як мокрим рядом накрило – «Літературна газета» (14.V.64) – «Ответ клеветникам» («Молодые поэты Украины – своим «доброжелателям» из «Остойропы») – Віталій Коротич («У лжи короткие ноги»), Іван Драч («Литературоведение недоброго толка»), Ліна Костенко («Акулы в тени кораблей») і Євген Гуцало («Враждебный голос»). Це ж усі вони – у віці молодого Левідова! Той принаймні був ентузіаст нового порядку – а їх хто тягнув за

язика? Їх що, арештували б і розстріляли, якби вони відмовились поганити своє ім'я? Чи щиро вірили, що Анна-Гая Горбач завдала їм кривди?

Дай Бог, щоб це послужило їм уроком. Далі будуть інші випробування, хай би з того вийшов хоч якийсь гарт. Втім, Іван пішов далі – історія з Біломор-Каналом³⁸ ... Але вчасно зупинився.

* * *

Вітер – тренаж для дерев і навіть трави. Якби не було вітру, виноградна лоза не чіплялася б так цупко за вертикалі. Вітер змінює фактуру гілки, вона змушена стати еластичною.

Аналогічну роль грають у людському житті біди й незгоди. Якщо вітер помірний, людина чинить спротив економією душевних сил, не шукаючи «вітер» на глибину свого «Я».

А якщо вітер – буря? Ураган? Шторм?

* * *

У травні мамин день народження – а Мами нема... Я важко пережив її смерть. Це вже зараз, *post factum*, я розумію, що жоден атом не знищується, смерть не змінює – нічого. Бо й залишившись сиротами, ми несемо в собі тих, хто дав нам життя, звіряємо себе з ними. Хоч смерть завжди приходиться несвоєчасно...

Рятував душу поезією.

Попри всі «але», які лунають навколо, – Іван Драч – великий поет. Не знаю, з ким його порівняти.

Перечитав «На дні місячної криниці» – й занурило мене з головою в ностальгійний океан споминів.

У моєму «Ножі в сонці» (Боже, як завзято нам тоді жилося й велося! – й працювалося!!!) ми з Володею Нероденком ставили цю сцену як балет – але не німий. Балет без музики, замість мелодії – **ритм**, вірніше, **ритми**, надиктовані моїм читанням Драчевої «Місячної криниці».

³⁸ Шифр – Б.К. – Богдан Кравців (Л.Т. – 2010)

Ритм – перестук закаблуків, плескання в долоні, палички... Уся ця композиція тривала 8 хвилин – і завжди кінчалася вибухом оплесків у залі – заводило! Після чого – «на біс» (репетиція!) я додавав жартівливий епізод «Принцип бумеранга»

– Кого ж ми гоним? Кого ж ми громим?

Кому ж ми косимо лепеху? –

з фіналом.

І чий же мозок піде в музей?

В цьому не було елементарного зрозумілого сюжету – суть була саме в розірваності думки, у ставці на здогад і в власну фантазію.

Як нам було тоді добре!!!

Post Factum – 2012 р:

Білорусь – київські злигодні з Театром Кіноактора, а головне – смерть матері – вимушено потіснили в щоденнику аuru 1968 року, Чехословаччину і злами в нашій свідомості. Та й не все могло записуватися – надто постійною була небезпека знищення будь-якої опозиційності, надто чітко суспільство поділилось на тих, хто «лишь бы не было войны» – і тих, кого не влаштовувало плисти за течією або й просто нидіти в болоті...

Тому я вирішив надрукувати тут розділ з книги Леоніда Плюща «На карнавалі історії», присвячений саме цим дням і тривогам. В історії дисиденства її автор – філософ, математик, соціолог, літературознавець – і його книга посідає особливе місце. Це своєрідний катехізис морального спротиву, вірець самобудівництва. Портрет Леоніда Плюща роботи українського австралійця Михайла Садовського (1978) висить у мене в домі в кабінеті поруч з роботами Панаса Заливахи, Алли Горської, Івана Марчука, Віктора Зарецького та Людмили Семикіної – я часто раджусь з ним, Льонею Плющем, подумки, переживаю разом з ним його шлях від своєрідного марксизму до штайнеріанства – і шкодую, що Плющева книга «Не карнавалі історії» і потім зібрання творів – прийшли в Україну тоді, коли її затопило зливою нових книг, ідей, проектів, – і вона, на мою думку, досі **недостатньо відома** навіть уже в нашій незалежній Україні. Кожному, хто не

байдужий до шістдесятництва і подальших борінь за свободу й права людини та нації, я б радив мати в себе цю сповідальну книгу настільною і заглядати в неї частіше. Позаяк домінує в ній не фактаж подій, а глибоко драматичний (часом схований за самозахисною іронією) погляд на власне людську природу, і конкретніше — на природу людини переходового періоду — від радянського фашизму до морального прямостояння.

Отже, подаю тут розділ «Серед атщепенців», густий замість якого багато в чому кореспондується з моїми тогочасними переживанням й вчинками, а для читача — історично правдиво доповнює картину 1968–1969 років.

СЕРЕД «АТЩЕПЕНЦЕВ»

*Я — випадок. Я із закону випав.
І. Світличний. «Випадковий сонет»*

Новий, 1968 рік почався щасливо. Слухаючи по радіо новорічне «Звернення до народу» вождя (чи то Брежнєва, чи то Косигіна, чи то ще когось), ми весело сміялися з нього: земля вже під ними хитається, з Чехословаччини вже долинає запах весни.

Ми майже нічого не знали про події, що відбувались перед весною — лише уривки. Зараз я міг би використати весь матеріал, що є на Заході про події в ЧРСР 1967–1968 років. Але для аналізу еволюції поглядів інтелігенції є сенс писати лише про те, що ми знали на той час, що впливало на учасників демократичного руху в Києві (москвичі знали набагато більше). Я не хочу навіть перевіряти точності тих чи інших відомостей, які тоді були в нас. (Адже в СРСР на людей, на їхню поведінку й погляди часто дуже впливає неточна інформація. Це неминуче, навіть якщо намагешся використовувати тільки достовірну інформацію: так мало доступу до неї, так мало змоги перевірити відомості.)

Поляк, який приїхав до Києва, розповів, що їхня молодь та інтелігенція почали виступати з демократичними вимогами. Тиск був такий сильний, що Гомулка мусив вдатися до старого, випро-

буваного засобу — до антисемітської пропаганди серед робітників. І це дало якісь плоди, частково ізолювавши інтелігенцію («жидів» чи «жидовствуючих поляків»).

Під натиском інтелігенції й словацьких патріотів частина комуністів керівництва КПЧ виступила проти диктатури Новотного, скинула його з посади керівника партії і замінила Дубчеком. Новотний залишився президентом (в «соціалістичних» країнах керівник партії має більше значення, ніж президент чи прем'єр-міністр, тобто представник **частини** населення має більшу владу, ніж формальний представник **усього народу**. У ЧРСР в 68-му році цей антидемократизм допоміг демократизації).

Генерал Шейна спробував здійснити військовий переворот проти ЦК партії, але офіцери й солдати не підтримали його, і він був змушений тікати... в США. Не в СРСР, бо Шейна розумів, що бита карта не зацікавить Брежнєва і той може продати його Дубчєкові. Про Шейну ми прочитали в чехословацькій газеті, яка випадково до нас потрапила.

Про всі новини Празької весни я щоранку розповідав у лабораторії. Всі з цікавістю стежили за подіями.

Вранці, дізнавшись про Шейну, я привітав усіх з перемогою Дубчєка:

— Шейна забив кілок у могилу Новотного, він довів, що сталіністи продають комунізм на кожному кроці. Новотному президентом не бути.

І пізніші події це підтвердили. Застрелився зв'язаний із Шейною заступник міністра оборони. Новотний втратив будь-яку владу спочатку фактично, потім юридично.

Але радісне відчуття весни затьмарювали чутки про процес над Галансковим, Гінзбургом, Лашковою і Добровольським. Ми отримали листа від Лариси Богораз і Павла Литвинова «До світової громадськості». В цьому листі йшлося про протизаконність, сфальсифікованість процесу.

У той же час до нас дійшли чутки, що провокатором виявився один наш старий товариш, київський знайомий Павло Радзівєвський. Я знав його непогано і не повірив чуткам. Вирішив докладніше дізнатися про процес і зокрема про Радзівєвського.

У Москві одразу ж поїхав до Красіна. Той був схвилюваний і чехословацькими подіями, і судом.

Красін дав почитати чехословацькі газети: про скасування попередньої цензури, про зростання ролі профспілок, про робітничі ради і т. д.

Красін, який ледве міг терпіти *навіть мій* марксизм, замислено прокоментував статті:

— Що ж, здається, Дубчєкові вдасться довести, що комунізм може існувати й на практиці.

Дав він мені почитати декілька самвидавівських статей і книжок.

Я жадібно прочитав «Фантастичні повісті» Андрія Синявського. Пригадались газетні статті, присвячені його творам. Вразила нахабна брехня суддів та «громадських» обвинувачів — письменника Васильєва (колишній гебіст) і критика Зої Кєдріної, а також численних журналістів.

Основний метод звинувачення — приписувати авторам слова негативних сатиричних героїв.

Наприклад, у «Графоманах» герой з манією переслідування, якого заїдає заздрість до таланту, злісно відгукується про Чєхова. Цю злість приписали самому Синявському. Були ще абсурдніші «звинувачення».

Вдалося прочитати «Відкуплення» Данієля. Головна думка «Відкуплення» виявилась дуже близькою: провина, гріх лежить не лише на катах і стукачах, а й на тих, що залишались осторонь і навіть на *невинних* жертвах. І друга думка-символ: відставний кагебіст зберігає свій мундир — ще покличуть, ще знадобиться.

І третя: саме хрущовці, ліберали якраз і не бачать своєї провини, вони скидають її на інших, навіть на тих, хто винний так само як і вони, — вдаючись до чуток, здогадів і т. п.

Була ще одна книга у трьох частинах: «Одкровення Віктора Вельського».

Автор стверджує, що оскільки Христос — ідеальна людина, то Його історія — це історія кожної людини. У кожного є *своя* блага вість і *своя* Голгофа.

Він, Вельський, виховувався в родині професора, фахівця з середньовічного мистецтва. Вступив за Сталіна на філософський

факультет. Там він мусив стати стукачем, доносив на безневинних людей («Вельському» вдалося намалювати тонку психологічну картину умов, що породжують стукачів). До стукацтва його переповнювали страх, комплекс неповноцінності. Ставши стукачем, відчув себе сильним, шасливчиком — ніяких докорів сумління, навпаки, почуття звільнення від тягаря інтелігентських табу — «все дозволено»...

Після смерті Сталіна у Вельського з'явилися докори сумління, почуття провини. Він шукає виходу. Знайшов — тікати у світ свободи. Прикидається відданим, ідейним журналістом, потрапляє до світу свободи, і... блага вість — втеча на Захід — виявляється невідповідною. Це «не наша» свобода, треба жити у вільній Росії. Він повертається із Західного Берліна до Москви. Рідна мати, щоб влаштувати молодого сина в Москві, вирішує забрати у Віктора квартиру, а щоб це зробити, садить його в божевільню.

Увесь цей «Апокаліпсис» — безумство, що розвивається стилістично й логічно, фрази стають незв'язними, думки плутаються. Художня цінність книжки невелика, зате психологічний аналіз страху інтелігента, а потім стукача, втікача, що кається, і нарешті, людини, що божеволіє — дуже глибокий і страшний у своїй достовірності.

Дружина Красіна сказала мені, що вона знає автора, — він вийшов з божевільні і вилікувався від «психології», став самовдоволенним жевжиком і хамом.

Начитавшись самвидаву, я попросив розповісти історію Радзівського.

Красін розказав, що Радзівський вийшов з Лефортівської тюрми, просидівши там три місяці, і став розхвалювати КДБ і ляяти одностумців. Саме завдяки Радзівському попався Добровольський, а потім Гінзбург, Галансков і Лашкова. Красін навів приклади деяких свідчень Радзівського про товаришів. Всі докази провокаторства Радзівського мене не переконали: дуже вже багато логічних аргументів і мало фактів, та й Павла я все ж досить добре знав, щоб не повірити так швидко.

Я поїхав до Павла і, вдаючи, що я ні про що не знаю, став розпитувати про слідство.

Павло докладно розповів про те, як попався, як поведився на допитах, як Павло Якір звинуватив його у стукацтві.

Добровольський приніс Павлові декілька самвидавівських статей.

— Надрукуй на «Ері».

— Тут нічого нема небезпечного? Я не ручаюсь за тих, хто друкуватиме.

— Ні. Тут матеріали засідання старих більшовиків. (Статті були в течці з прізвищем «Добровольський».)

Павло, йдучи на роботу, побіжно проглянув статті, одна видалася небезпечною, решта — ні. Їх він і віддав надрукувати на «Ері».

За тиждень до нього прийшли, знайшли течку із прізвищем Добровольський, взяли Добровольського й Павла, потім решту.

Павло підозрював, що провокатором був Добровольський («а може, він просто божевільний, у нього не все гаразд з головою»).

З розповіді про допити в тюрмі я побачив, що Павло справді зробив кілька незначних помилок, якими слідство могло скористатись. Але ж усі підсудні, навіть ті, хто мав якийсь досвід «бесід» з КДБ, помилялись у своїй тактиці на слідстві.

Добровольський, наприклад, передав записку Галанскову, у якій просив того взяти провину на себе, бо Добровольському, мовляв, не можна зараз сідати. Галансков, «князь Мишкін» демократичного руху, із доброти душевної взяв зв'язки Добровольського з НТС на себе і тим допоміг КДБ склепати процес. На суді він відмовився від своїх свідчень, та було пізно, йому самому дали 7 років таборів, Гінзбургу — 5, Добровольському — 2 роки, Лашковій — один рік.

І не допомогли блискучі виступи адвокатів, які заперечили всі істотні звинувачення проти Гінзбурга, Галанскова та Лашкової (докладно на процесі я не спиняюсь, увесь матеріал про слідство, суд та відгуки преси і громадськості Павло Литвинов зібрав у книзі «Процес чотирьох», яку видало в 1971 року видавництво «Фонд імені Герцена» в Амстердамі).

Коли Радзівєвського випустили, то він усім розповідав про те, як поведився на слідстві, про свої враження від слідчих («Ввічливі, посміхаються на допиті. Тільки одного разу наглядач кричав

на мене. Вони змінилися від сталінських часів»). Це наївний підхід, але він не дає підстави звинувачувати в зрадї.

Я попросив Радзїєвського познайомити мене з Якіром. Ми зайшли у декілька будинків. В одних не хотїли нас приймати, в інших казали, що з Якіром не знайомі. Я вже вирішив було звернутись до Красїна, але Якір сам зателефонував і призначив мені зустріч.

Спочатку Петро Якір явно підозрював мене у якійсь недобрїй грі, але наприкінці розмови пом'якшав, перестав мене підозрювати у зв'язках з КДБ, але щодо Радзїєвського його сумніви не розвіялись.

Наприкінці розмови спитав:

— А з ким у Москві ви знайомі?

— З Красїним.

— А, з християн. Ви також?

— Ні. Марксист.

— Член?

— Ні.

— Ну, я теж трошки марксист.

Уже збираючись йти, я спитав його, чому Бухарїн. Йона Якір, Тухачевський та інші так ганебно поводитись на допитах у судї.

Якір нагадав про тортури. Навїв «гіпотези» про спецхімікалії, гіпноз (в 36—37 роках таємниче зник славнозвісний гіпнотизер Орнальдо).

Щодо гіпнозу я засумнівався: під гіпнозом не можна зламати людину, якщо вона не зламалась без гіпнозу.

Коли в лютому я знову заїхав до Красїна, то застав у нього Павла Литвинова. Приємно було, що нащадки старих більшовиків (як і частина старих більшовиків) з нами.

Литвинов показав відповідї на листа «До світової громадськостї».

Відповідей, які отримали Литвинов і Богораз, було дуже багато. І тільки один лист, що «таврує» Литвинова й Богораз ганьбою. З Києва...

Повернувшись додому, я порадився із друзями. Підтримати протести?... Здавалось, що це недоцільно. Але не можна було мов-

чати, бачачи, що починається нова хвиля сталініани. Перемогли емоції, попри умовляння багатьох друзів.

Восьмого березня я написав листа в «Комсомольську правду» у відповідь на одну з численних наклепницьких статей в пресі про суд. У цій статті я виходив лише з достовірних фактів, які неважко було б перевірити, якби мене надумали судити за «наклеп» (збереглись ще ілюзії про суд).

Перед тим як відправити листа, я ще раз показав його дружині. Вирішувалось питання про подальшу долю і її, і дітей. Ніхто не сумнівався, що шлях, на який я став, закінчується тюрмою. Дружина вважала, що такі листи даремні, але сказала мені, що раз інакше я не можу, то маю відіслати листа.

Минув місяць, другий. Виявилось, що з ініціативи працівника нашого інституту, кандидата фізико-математичних наук Віктора Боднарчука, було написано листа протесту проти процесів 1965–1968-го років. З цього листа я дізнався, що 1967 року було засуджено журналіста В'ячеслава Чорновола за книгу «Горе з розуму» — про тих, кого судили в 1965–1968-му роках в Україні.

У середині травня до нас потрапив перший номер машинописного журналу «Хроніка поточних подій», випуск 1, 30 квітня 1968 року. Його було присвячено процесу над Галансковим, Гінзбургом і Лашковою, листам протесту і першим переслідуванням «підписантів» (одразу ж виникло нове слово).

Окрім уже відомих всім справ, з «Хроніки» ми дізнались про «справу Краснопевцева» (1957 рік, «нелегальний марксистський гурток»), про суд з 14 березня по 5 квітня в Ленінграді над Всеросійською соціал-християнською спілкою визволення народу. Виявилось, що іще в листопаді 1967 року у цій справі було засуджено четверо керівників ВСХСВН — Огурцов, Садо, Вагін та Аверечкін.

З Москви привезли книгу Анатолія Марченка «Мої свідчення», в якій описано сучасні концтабори, не сталінські. Стало відомо, що не з Синявського і Даніеля, а з 56-го року політтабори знов почали наповнюватись і що в таборах панують нелюдські порядки. Перед жахом, який описав Марченко, побляк для нас «Один день Івана Денисовича».

Я купив машинку і став передруковувати Марченка.

Друкував цілий місяць.

20-го травня мене викликали в партком Інституту. Там сидів мій давній приятель, що читав і схвалив мого листа в «Комсомольську правду».

— Ти не знаєш, навіщо викликали? Через лист?

— Здається, ні. До речі, у тебе немає «Ракового корпусу»?

— Є. Принесу.

Зайшов замсекретаря парторганізації, кандидат біологічних наук Кирило Олександрович Іванов-Муромський. З ним в 61-му році ми жили в одній квартирі (наймали суміжні кімнати в однієї господині). Алкоголік, наркоман. Алкоголіком став тому, що 16-річним хлопцем потрапив на фронт, бачив стільки горя і підлості, що спився. Професор Васильєв розповідав мені про його загублений талант — школярем він читав лекції студентам (з фізіології). На початку війни брав участь у вдосконаленні якоїсь зброї.

Після війни працював секретарем райкому партії в Одеській області і водночас займався електросном.

До Інституту кібернетики вступив одразу ж після того, як інститут було створено. Дуже розумний, але марнує себе в боротьбі за кар'єру. Амосов якийсь час його цінував, та потім розчарувався і врешті-решт вижив зі свого відділу.

Ми з Муромським колись часто випивали і сперечались. Він завжди знущався з моїх «комуністичних ілюзій».

Кирило почав зі слів:

— Я поважаю твої патріотичні почуття, але раджу не ходити 22 травня до пам'ятника Шевченку.

22 травня — дата перевезення Шевченкового тіла з Петербурга до Канева через Київ (цю дату прогресивна українська інтелігеї відзначала ще до революції).

Із середини 60-х років цього дня біля пам'ятника Шевченку збирається київська громадськість, переважно — студенти Київського університету. Ті, що зібрались, співають українські пісні, вірші на слова Шевченка, читають Шевченкові та свої вірші.

1967-го року міліція затримала 4–5 осіб, що виступали біля м'ятника. Люди, що зібрались, пішли до будинку ЦК партії. Біля ЦК їх почали обливати водою із брандспойтів. Це не допомогло. Тоді до натовпу вийшов один із керівників ЦК і почав вмовляти розійтись.

Виступила стара жінка і сказала, що всі прийшли до пам'ятника аби вшанувати Шевченка. Чому людей затримали, незрозуміло.

Стали вимагати, щоб заарештованих звільнили.

— Добре, я зателефоную в міліцію, і якщо затримані нічого злочинного не скоїли, їх випустять. А ви розходьтесь.

— Ні, поки їх не випустять, ми не розійдемося.

Натовп подався до міського відділу міліції. Затриманих випустили.

Я сам до пам'ятника ніколи не ходив, і тому пропозиція «не ходити» мене здивувала:

— А чому мені не можна туди йти?

— Там буде антирадянська демонстрація. Якщо ти появишся, це розцінюватиметься як антирадянська акція з твого боку.

— А звідки знають, що буде антирадянська демонстрація?

— По всьому місту розкидано листівки із закликом до антирадянської демонстрації.

— Коли це так, то, значить, саме КДБ їх і розповсюджує. Я не вірю, що це зробили патріоти.

— Я сам читав листівку, яку знайшли в Голосіївському парку. Там було написано: «Браття! Зійдемося до пам'ятника Шевченку 22 травня і скажемо: „Геть москалів і жидів з України!“»

— Я знаю українських патріотів і не бачив серед них нікого, хто так думав. Це провокація.

— Ні. Не раджу тобі йти, пошкодуєш.

— Чому?

— Позбудешся роботи.

— Я поскаржусь.

— Кому?

— В ЦК партії.

Він глузливо розсміявся.

Я, уже спалахнувши:

— Як не допоможе, то й в ООН звернись — про дискримінацію українців.

— Подумай все-таки. У тебе дружина, діти.

— Гарзд. Я сьогодні ж довідаюся про демонстрацію. Якщо вона буде шовіністична, то йти не збираюся: мені зовсім не хочеться, щоб виганяли з України мою дружину й дітей, ти ж сам розумієш.

— Добре, я завтра до тебе зателефоную.

Я зайшов до Сверстюка, розповів йому. Виявилось, багатьох попередили. В деяких установах заборонили будь-кому йти, в інших — окремим людям, ще в інших усіх *зобов'язали* йти (наприклад, Інститут педагогіки). Листівки були, але про шовіністичні гасла він не чув. Тільки на університетських стінах було два-три русофобські написи. Але де тільки дурнів немає!

Я зайшов до Інституту педагогіки, потім в університет. В університеті висіло оголошення про те, що всіх студентів запрошують на Фестиваль дружби народів 22 травня о шостій вечора до пам'ятника Шевченку.

21-го зателефонував Кирило:

— Ну, що ти вирішив?

Я розповів про «фестиваль» та все інше.

— Якщо підеш, пошкодуєш!

— Я розцінюю ці слова як шантаж і дискримінацію.

— Як хочеш.

(Цього ж дня він телефонував моїй дружині, щоб вона мене «не пускала» до пам'ятника. Дружина відповіла йому, що не бачить підстав для заборони і не розуміє, чому я маю не йти.)

Вранці 22-го мене викликали до директора інституту Глушкова.

Глушкова не було, запропонував поговорити його заступник, академік Пухов.

Пухов заявив, що я зухвало розмовляв у парторганізації і хочу, мовляв, брати участь в антирадянській демонстрації.

Почалась суперечка. В одному місці я обмовився і раптом вражено побачив, що поважний академік аж витягнувся від радості — «спіймав». Перетворення академіка в слідчого було цілком несподіване — давали знати про себе мої ілюзії про солідних вчених.

Пухов нарешті виклав «козир»:

— Ваш завідувач був сьогодні в мене. Він казав, що ви поганий працівник і нічого ще не зробили в кібернетиці. Він просив вас звільнити.

— Я зовсім нещодавно отримав премію за чудову роботу. Антономов жодного разу не звинуватив мене в тому, про що ви кажете. Викличте його, і нехай він скаже мені це сам, в очі.

— Я зайнятий. Ось ви працюєте вже 6 років, а досі звичайний інженер.

— У мене дещо інші уявлення про науку й кар'єру.

— Поганий той науковий працівник, що не мріє про кар'єру.

Ви — працюєте і не зростаєте. Нам такі не потрібні. Раджу подати заяву про звільнення з роботи за власним бажанням.

— Я буду скаржитись.

— Хоч в ООН.

Я відразу ж пішов до Муромського і при його підлеглих сказав йому, що він негідник, бо доніс мої слова про ООН, а я йому це сказав як колишньому приятелю.

Приїхавши до лабораторії, зустрів Антономова.

Антономов повідомив, що йому запропонували мене звільнити під будь-яким приводом. Він також порадив звільнитись «за власним бажанням». Бо ж все одно виженуть і з поганим записом у трудовій книжці.

— Я зовсім не збираюся допомагати їм мене переслідувати.

Почалися розмови з іншими співробітниками. Всі співчували, але дехто казав, що через мене розженуть лабораторію. Як з'ясувалось потім, багато «підписантів» звільнялись «за власним бажанням» саме через цей аргумент. Я ж вважав, що коли моїм колегам власна шкура дорожча за совість, то я маю моральне право нехтувати їхньою шкурою задля неспівпраці з КДБ у розправі над вільною думкою.

Особливо соромно мені було за дочку українського художника, якого переслідували в 37-му році. Вона делікатно присоромлювала мене за неморальне ставлення до інтересів лабораторії. Така мораль у неї — людини, що пережила свого часу остракізм дочки «ворога народу», видалась мені трохи дивною. Вже наприкінці періоду брежнєвщини декілька московських дисидентів, що капітулювали й продали своїх товаришів, довели цю мораль до краю. Вони почали звинувачувати стійкіших людей у гордині. Всі християни були морально зобов'язані капітулювати слідом за ними.

На якийсь час затихло — зі мною.

По всьому Союзу прокотилась хвиля зборів, на яких засуджували «підписантів», проганяли з партії, з роботи. Все це доволі

добре викладено в «Хроніках поточних подій», і тому я не буду спинятись на подіях літа 68-го року в Києві.

Дехто з «підписантів», рятуючи себе, стали «відреченцями» — вони каялися.

Один кандидат наук в Києві сказав, що підписав, коли був п'яний.

Доктор наук заявив, що листа принесла вродлива дівчина, Іра Заславська (кандидат фізико-математичних наук):

— Не міг же я їй відмовити.

Ця фраза стала крилатою, приказкою серед киян.

Я зустрівся з Віктором Боднарчуком, показав йому свого листа в «Комсомолку». Він розповів, що з нашого інституту хочуть вигнати чотирьох: трьох за листи, а інженера Іваненка — за те, що створив хор з «націоналістичним ухилом».

До Києва приїхав Петро Якір з дочкою Ірою і зятем Юлієм Кімом. Юлій був одним з кращих «співців опозиції». Політичних його пісень було небагато, і це була одна з причин того, що на відміну від пісень Висоцького й Галича, пісні Кіма мало хто знав. Разом з поетом Іллею Габаєм і Якіром вони написали один з найкращих листів протесту.

З Якіром ми пішли до Віктора Некрасова. Прекрасний оповідач, він в особах відтворював перед нами картини минулого. Запам'яталось — про космополітизм.

Після нагородження Некрасова званням Лауреата Сталінської премії за книжку «В окопах Сталінграда» — Сталінові сподобалася єдина правдива книжка про війну — Некрасова відразу призначили одним з шістнадцяти секретарів Спілки письменників України. Він міг зробити велику кар'єру. Але тут почалася кампанія проти космополітизму. На зборах письменників Олександр Корнійчук нахилився до Некрасова: «Виступайте ви». Некрасов відмовився. «Вийдемо покурити». У коридорі Корнійчук пояснив, що Некрасов, як єдиний росіянин у секретаріаті, зобов'язаний затаврувати космополітів. Віктор Платонович далі відмовлявся. «Що ж, Вікторе, ви пошкодуєте».

Ось таврували якогось чергового космополіта. Він схвильовано підскакував і верещав: «Я не космополіт! Я прихвостень, прихвостень! Навіть у газетах написано, що я прихвостень космополітів».

Хтось обережно натякнув на «кумівство»: чому мовчать про родича Корнійчука, Натана Рибака. Але Рибак виявився одним з небагатьох «гарних» євреїв: пише тільки про Україну, українською мовою, славить Богдана Хмельницького й Петра Першого. Який же він єврей, себто космополіт?

На засіданнях письменників у 1948—1949 роках викривали «псевдоніми» і взагалі космополітів, тобто євреїв. Було багато трагікомічних епізодів.

Таврують Е. Підводиться український поет М. Бажан і намагається довести, що Е. не космополіт. Увечері збирається партійна рада, на якій розбирають брак пильності у Бажана. Той визнає, що через товариські взаємини з Е. не помітив його космополітизму. Але нарешті виявилось, що Е. не єврей, а німець. А хіба німці — космополіти? Е. вийшов сухим з води, тим паче що й сам став громити космополітів.

Історія, як завжди, вперто й нудно повторює саму себе. В розпалі боротьби з сіонізмом (67—68 роки) Бажан знову проштрафився. Він опублікував у журналі «Вітчизна» поему «Дебора» — про громадянську війну. Все було «правильно», по-партійному, тільки що позитивною героїнею поеми виявилась... єврейка Дебора. В годину пік боротьби за інтернаціоналізм Бажан знову втратив свою пильність. У своїх помилках він пішов ще далі — висунув кандидатуру єврейського письменника Фінкельштейна (і ще когось расово не чистого) у Секретаріат спілки письменників України. Редакторів журналу «Вітчизна» Дмитеркові висловили догану, а Бажана присоромили. Цього разу він не викрив себе перед партією.

Серед тих, хто виступав, було заведено не обмежуватись абстрактними міркуваннями про космополітизм. Треба було викрити хоча б одного єврея.

Товариш Віктора Красіна, письменник Натан Забара мав нещастя писати мовою ідиш. На той час такий собі З. Лібман, знавець ідишу, спеціалізувався на тому, що вишукував у книжках єврейських письменників будь-які натяки на симпатії до євреїв, співчуття до мук єврейського народу чи похвалу великим євреям — Ейнштейнові, Кафці та іншим (Марксові можна було, але не перебираючи міри).

Тільки-но Лібман знаходив космополітизм-сіонізм, жертва його пильності потрапляла в тюрму чи табір. Забара також «за-гримів» у табір, де й зустрівся з Віктором Красіним, а за якийсь час з... Лібманом.

Декілька Лібманових жертв одного разу спробували задушити стукача рушником, але пожаліли.

Лібман вийшов на волю разом з усіма, зараз працює в університеті, пише їдкі статті проти буржуазної культури, що розкладається (разом з сином колишнього «ворога народу» Дмитром Затонським) і навіть коментує В. Сарояна.

Якір розповів про листи, які одержали Л. Богораз і П. Литвинов, — «жидівське поріддя», як їх називають у листах. Те, що боротьба й космополітизм та сіонізм — це одне й те ж, сумнівів не було. Спочатку «жиди» були лихварями, капіталістами, що висмоктували кров, потім соціалістами, більшовиками й чекістами, тоді космополітами, а тепер — сіоністами. І завжди — поганими російськими патріотами. Але російська влада завжди була справедлива: вона відзначала заслуги гарних євреїв перед Батьківщиною.

Через день Якірові повідомили по телефону, що помер В. Павлінчук, який підписав «Листа 224-х», фізик з Дубни, у якого було багато неприємностей з партійним начальством.

Якір не міг ні про щось говорити, ні про щось думати — так він любив і поважав цього «марксиста». Ми одразу ж поїхали в Бориспільський аеропорт. Квитків не було, довелось повертатися.

Якір показав нам машину — «вони їдуть за нами». Така велика сила гіпнозу слів про демократизацію країни, що я подумав про себе: «Йому подобається гратись у „козаків-розбійників“. Звідки він знає, що це їхня машина?»

(Коли машини почали їздити за мною, я зрозумів, що вгадати, де їхні машини, не так вже й важко. І зрозумів реакцію Якіра в ті дні: перші шпиги, перші машини ледь-ледь збуджують таким собі спортивним інтересом до них, і хочеться подразнити, погратись з ними в хованки. Потім цікавість зникає і з'являється або страх, або нудьга.)

Коли ми переїжджали через ліс, Якір запропонував вийти з автобуса і походити, позбирати грибів. Ми вийшли. Машина одразу ж звернула до лісу.

Якір посміхнувся:

— Підемо їм назустріч?

— Ходімо.

З лісу вискочив молодик в спортивному костюмі, з обличчям кримінальника (ця прикмета, тавро радянського детектива, мені згодом допомагала «їх» виявляти. Очі бігають, розбещене обличчя, ознаки дегенеративності — сигнал для інтуїції. І ймовірність того, що перед тобою «шпиг», «філер», «підметка», «топтун» набагато збільшувалась).

Побачивши нас, він замуликав пісеньку, схилився зірвати квітку, а потім не поспішаючи звернув до машини.

Ми пішли глибше в ліс. Грибів не було, шпигуна не чути. Побродивши, побачили автобус, що йшов у напрямку шосе, але не туди, звідки ми зайшли до лісу.

Петро зрадів:

— Відірвемо «підметку»!

— Коли автобус вигулькнув десь за кілометр від того місця, де ми залишили «підметку», ми побачили... «нашу» машину.

— Ага, в нього був спеціальний передавач. Він повідомив, куди ми виїдемо.

* * *

Ми з родиною поїхали у відпустку, в Одесу. Я обережно натякнув матері, що можу лишитися без роботи. Для неї — а вона все життя мріяла, що хоч діти будуть жити добре, це був удар. Вона вмовляла нас з дружиною не займатись політикою.

— З цього ж користі не буде. Подумайте про себе, про дітей, про мене.

— Довелося заспокоїти тим, що я спробую втриматись на роботі і буду займатись тільки наукою.

Вона розказала про те, як бачила Троцького в Середній Азії на засланні, про те, як робітники йому співчували.

— Адже ж навіть він нічого зробити не зумів.

Я у відповідь розповів про те, як переслідували Крупську, брата Дмитрія — брата Леніна, інших Ленінових родичів і друзів.

Вона вірила й не вірила:

— Звідки ти знаєш?

Коли я напав на Хрущова, мама почала його захищати:

— Він же ж тобі пугівку в санаторій дав!

Шостого липня я приїхав до Москви й одразу ж потрапив на день народження Павла Литвинова.

Було море людей, з яких я знав лише Красіна й Павла.

Майже всіх я вже знав заочно. Випадково вставив українське слово — одразу ж підійшли Петро Григорович Григоренко і Володя Дремлюга.

Про Григоренка я знав, що він сидів у психтюрмі за листівки проти Хрущова і безвідповідального управління сільським господарством.

Познайомився з Ларисою Богораз, але майже не встиг поговорити.

Особливо близько зійшовся того вечора з Гришею Під'япольським, кандидатом геологічних наук, та його дружиною Машею.

Ми весело підсміювались з тих, що пиячили, і, звичайно ж, як всі інтелігенти в СРСР, перемивали кісточки вождям і розповідали анекдотичні випадки про збори проти «підписантів».

Ще з тиждень я пробув у Москві, знайомлячись з учасниками протестів.

З Петром Григоровичем Григоренком я провів цілий день. Він розповів про своє життя, про те, як прийшов до висновку, що треба боротися за «соціалізм з людським обличчям». Перші кроки — виступи на Московській партконференції (за це — перевели з Військової академії ім. Фрунзе, з посади завідувача відділом кібернетики, на Далекий Схід); потім створення підпільної «Спілки боротьби за відродження ленінізму» і, нарешті, психіатрична тюрма з 1964 по 1965 рік.

Ще в Києві ми прочитали ряд документів про боротьбу кримських татар за повернення на батьківщину. Найсильнішим документом була стаття Олексія Євграфовича Костеріна.

Петро Григорович показав свій виступ 17 березня 1968 року на бенкеті, який влаштували представники кримськотатарського народу з нагоди 72-річчя Костеріна.

Основна думка виступу: «Того, що належить по праву, не просять, а вимагають!» і «Вимагайте відновити Кримську автономну радянську соціалістичну республіку».

Петро Григорович виклав погляди свої й Костеріна щодо ефективних методів боротьби: користуватись свободою слова й друку, збиратись на збори, вуличні походи та демонстрації, налагоджувати контакти з усіма прогресивними людьми всіх націй Радянського Союзу, звертатись до прогресивної світової громадськості і до міжнародних організацій, до ООН і до Міжнародного Трибуналу.

Бенкет закінчився тостами на честь Кримської АРСР і співом «Інтернаціоналу».

Я вперше бачив таку енергійну, мужню людину з глибоким політичним розумом.

На жаль, і в самвидаві, і на Заході лист Григоренка й Костеріна «До учасників Будапештських зборів комуністичних і робітничих партій» був розповсюджений мало. У цьому листі глибоко й докладно було проаналізовано деякі причини сталінізму, недоліки ХХ з'їзду і продовження сталінізму після з'їзду, розповідалось про чорносотенні настрої, про необхідні заходи боротьби комуністичних партій із сталінізмом.

На жаль, автори не отримали відповіді на свого листа від жодної компартії. І ми ніколи не чули, щоб західні компартії його обговорювали. А на порозі вже було придушення Чехословаччини... Ті, хто тоді мовчав, сприяли чехословацькій трагедії.

Я розповів Григоренкові про те, що війська вже стоять біля кордонів з Чехословаччиною (в Україні), що серед прикордонних мешканців пускають чутки про те, що малі озброєні групи чехів начебто систематично вторгаються в нашу країну. Як тут не згадати аналогічні заяви перед вторгненням у Польщу 1939 року і в Фінляндію?! Ніхто і в Москві, і в Києві вже не сумнівався, що Брежнев і К^о прийдуть «на допомогу» п'ятій колоні і задушуть чехословацький народ в братерських обіймах — як німців, як угорців.

Петро Григорович показав мені листа в ЦК КПРС голови колгоспу «Яуна Гварде» (Латвійська РСР) Івана Антоновича Яхимовича. Яхимович з позицій члена партії заявив, що процеси Сінявського і Данієля, Гінзбурга, Галанскова і Лашкової пошкодили соціалізму, десталінізації, престижеві країни.

Лист Яхимовича, написаний класичною мовою марксистсько-публіциста старих часів, багато хто розцінював як найсильні-

ший з усіх відкритих листів — за аргументацією і за емоційною напругою.

Яхимович — філолог за освітою, домігся, щоб його колгосп став передовим, — оскільки він робив усе, що міг, аби підвищити рівень життя колгоспників. Яхимович одним з перших у країні почав платити за працю колгоспників грішми. Свого часу про нього багато писали в пресі. Коли колгосп вибився в передові, райком намагався змусити колгоспників здавати державі продуктів набагато більше від зобов'язань. Яхимович відмовився, бо вважав, що лише особиста зацікавленість селян підвищить продуктивність праці в колгоспі.

Селяни Яхимовича дуже любили, вони бачили в ньому одного з небагатьох чесних комуністів, тих, що думають про людину.

Познайомився я у цей приїзд і з протоколом обшуку в Гінзбурга і ще раз переконався, що ніяких шапірографів та іншого «шпигунського» спорядження у нього не було.

Дуже цікавою виявилась зустріч із старим членом партії, який, хоча й не був у лівій опозиції, але співчував їй. В 26-му році Н. побачив одного разу демонстрацію з більшовицькими гаслами, що йшла московськими вулицями. Він приєднався до демонстрації проти «генеральної лінії» партії.

Проїшовши декілька вулиць, демонстранти побачили кавалерію, що скакала навперейми. Всі так і завмерли — згадали царську кінну поліцію. Невже вони стрілятимуть?

Коли загін під'їхав впритул, хтось крикнув:

— Хай живе творець Червоної Армії товариш Троцький!

Кавалеристи у відповідь прокричали «Ура!»... і звернули за ріг.

Н. брав участь і в похороні Іоффе, який покінчив із собою через те, що «апаратники» вбили революцію.

Тут також хтось крикнув про Троцького, щоб привернути на свій бік солдатів. Та це вже були червоноармійці, що не брали участі в громадянській війні. Тому ніякої реакції з їхнього боку не було.

Н. багато розповів про те, як розправлялися з більшовиками й увесь час наголошував, що не можна ототожнювати знищених троцькістів із сталінізмом.

У Н. була велика марксистська бібліотека, і у нього я вперше ознайомився з «Уроками Жовтня» Троцького, збірниками статей

Сталіна, Зінов'єва, Каменева, Крупської проти «Уроків» (жалюгідно виглядала Крупська: вона захищала Леніна від Троцького, який, мовляв, замало говорив про роль Леніна і т. д. Відчувалось, проте, що Крупська не зовсім на боці «апаратників»).

Також прочитав я політичний заповіт Леніна й «Азбуку комунізму» М. Бухаріна.

Бухарін видався мені ближчим за Троцького через свою симпатію до селянства, вимогу *поступової* колективізації.

І той, і інший брали із заповіту Леніна те, що відповідало їхнім поглядам.

У Бухаріна по суті жодного слівця про проблеми демократії. І забагато культу Леніна. Від останнього Троцький набагато вільніший, що й, мабуть, зачепило Крупську.

Н. дав також почитати брошуру «робітничої опозиції», але прочитати її я не встиг. Тільки проглянув і побачив, що багато в чому їхні тези не застаріли і посьогодні.

Прощаючись, Н. заплакав і зі слізьми на очах ще раз просив не зрікатися Жовтня:

— Так, ми зазнали поразки. Причини її треба вивчати, а не звалювати бездумно на Жовтень все минуле, як це роблять молоді. Ви перший із знайомих мені молодих, хто хоч трохи знає історію партії, хто намагається її аналізувати. (У перший вечір він декілька годин розповідав мені загальновідомі факти з історії партії. Лише тоді, як я не витримав і став доповнювати те, що він викладав, іншими фактами, Н. переконався, що дещо я все ж таки знаю.)

Я дав Н. адресу іншого старого члена партії для того, щоб через нього отримувати від Н. книжки опозиціонерів 20—30-х років.

Н. застеріг:

— Наше покоління таке зламане, що я раджу вам бути обережнішим із старими членами партії.

І справді, мого «протеже» згодом викрили як агента КДБ: через нього КДБ намагалося «керувати» демократичним рухом. Не називаю його і нині, бо не цілком переконаний у тому, що він був шпигом. Якось від нього я отримав фото «Технології влади» Автоханова і передав Світличному. Коли КДБ прийшло до Світличних, то вони, майже не шукаючи, знайшли книгу. Київські фізики казали Іванові, що то, мабуть, був радіоактивно-помічений примірник.

Невдовзі після повернення до Києва нам передали другий випуск «Хроніки». Його було присвячено переслідуванням «підписантів», становищу кримських татар. Ми дізнались про ленінградську марксистську групу, яка в 64-му році видавала журнал «Колокол».

«Хроніка» з першого випуску стала цінним джерелом інформації про події в країні, давала змогу ознайомитись із загальним станом справ, з кагебістськими методами, з тими чи іншими течіями опозиції. Завдяки відомостям «Хроніки» можна було дізнатися, в якому місті є люди, близькі по духу.

* * *

Коли я повернувся до Києва, до мене прийшов співробітник лабораторії і повідомив, що мене вигнали з роботи «через скорочення штатів».

Антомонов на профспілкових зборах заявив:

— Ми повинні скоротити одного співробітника. Плюща все одно виженуть — ви знаєте, чому. Ми втрачаємо двох, якщо скоротимо не Плюща, або одного — Плюща.

Арифметика була переконлива, але все ж ніхто не хотів голосувати за моє «скорочення».

Антомонов запропонував «американське» голосування: всім роздають список працівників лабораторії, і кожен поставить хрестик проти прізвища жертви. Більшість поставила хрестик біля свого прізвища. Але при цьому було досить двох-трьох хрестиків навпроти мого прізвища, і я автоматично набираю максимум голосів.

Так і вийшло. Знайшлася тільки одна людина, яка сказала, що нехай краще порозганяють всіх, аніж брати участь у цій підлій справі. Саме вона і прийшла мене попередити.

Я проглянув трудове законодавство і переконався, що за п'ятьома-шістьома пунктами мене не мають права скорочувати.

Я прийшов у лабораторію і почав вимагати нових профспілкових зборів, бо перші проводили без мене, і не було навіть протоколу засідання. Я показав Трудовий Кодекс і показав, чому вони не можуть мене скоротити. Нарешті, пояснив, що мені небайду-

же, хто вижене — працівники чи адміністрація. Коли працівники, то мені буде важко буде довести на суді проти адміністрації хоча б що-небудь.

Збори ухвалили, що попередні збори були незаконні, що «Плющ — потрібний лабораторії співробітник».

Труднощі були в іншому:

— Кого ж скорочувати, якщо не мене?

Це ставило мене в негарне моральне становище: я змушував когось добровільно взяти на себе жертву.

Я пояснив зборам, що профспілка має право не допускати, щоб скорочували будь-кого.

У протоколі зборів так і записали.

Після зборів знову почалась дискусія про те, що «аморально» ставити лабораторію під загрозу і «морально» мовчки дивитись на те, як розправляються з людьми за їхні погляди. Дехто з друзів намагався довести мені, що не все так погано, що я перебільшую симптоми повернення сталінізму.

З протоколом зборів я поїхав у відділ кадрів. Там мені повідомили, що через два тижні мене звільнять. Я заявив, що вони не мали права мене звільняти, бо в мене двоє дітей.

— Хто ж винен, що ви не повідомили у відділ кадрів, що у вас народилась друга дитина?

— Нічого подібного, у вас це записано, тому що на свята мені видають подарунки на обох дітей. (Це така традиція в СРСР — турбота про дітей... на свята видають пакет цукерок.)

— А я кажу вам, що друга дитина не записана.

Я підійшов до картотеки і почав шукати свою карточку.

Завідувачка канцелярії відділу кадрів підбігла до мене і почала кричати, щоб я не смів ритися в паперах.

Я витягнув свою карточку і показав, що обоє синів записані.

Завідувачка почала кричати, що я хуліган, нахаба і таке інше. Вона кричала, як дуже ображена жінки. До кімнати почали заглядати — враження було таке, що хтось намагався її згвалтувати.

На якусь мить я справді відчув себе покидьком, що знущається з сивого волосся цієї жінки. Але відчуття провини дуже швидко зникло — я раптом згадав, хто кого насправді гвалтує.

Зайшов до місцевкому і показав протокол.

— Ви не знаєте закону. Питання вирішують не профзбори, а місцевком.

— Навіщо ж ви наказали провести профзбори?

— Це не має значення.

— Але ж ви за законом не маєте права мене звільняти.

Я перерахував усі свої «пільги», показав блискучу характеристику, яку Антомон дав декілька місяців тому.

Тут у розмову втрутився сторонній:

— Я з обкому профспілки. Зараз уже пізно щось вирішувати у місцевкомі. Ви можете упродовж десяти днів подати на адміністрацію до суду.

— Гаразд, буду судитись.

Я поговорив з художницею Аллою Горською, яку разом з друзями вигнали зі Спілки художників. Вони також хотіли судитись — за наклеп на них з боку Секретаріату Спілки.

Проте в Аллі нічого не вийшло, бо інші художники не захотіли подавати скаргу до суду. Один із керівників Спілки пообіцяв, що їм залишать майстерні, даватимуть замовлення на оформлення міст України, коли вони тихо сидітимуть. Одній же Аллі не хотілось судитись.

Я почав шукати адвоката, бо хотів зробити процес політичним. У Москві адвоката, який би згодився чесно говорити про політичне підґрунтя мого «скорочення» на суді, знайти важко, але можна. У Києві ж я прошував відповідного адвоката всі десять днів. На 12-й день один юрист мені пояснив, що за законом я мусив за десять днів подати заяву до суду, а шукати адвоката далі можна було й після цього.

Але був серпень 68-го року, і власна доля відступала на задній план.

Якось удома в одних людей я зустрівся з чехом. Я почав розпитувати його про ті «факти», які наші газети наводили як доказ загрози контрреволюційного антисоціалістичного перевороту в ЧРСР. Він переконливо заперечив усі аргументи й «факти» радянської преси.

Зокрема, щодо відомого листа дев'яноста робітників автозаводу, в якому автори писали про загрозу контрреволюції й просили «братньої» підтримки Радянської держави, він пояснив,

що майже всі вони або бюрократи, або працівники заводської охорони.

Думка про агресивні наміри ФРН його тільки насмішила. Хто ж не розуміє, що ФРН так боїться СРСР, що й мріяти не може про будь-яку агресію проти ЧРСР, навіть маючи «п'яту колону»? До того ж, століття взаємин з німцями чехи надто добре пам'ятають.

— Чехи й словаки ніколи не відвернуться від Росії.

— Так, але СРСР збирається на вас напасти.

— Ні, такого не може бути. Ми — братні народи. Ми — соціалістична країна.

— Погано ж ви знаєте своїх братів. Брежнєву й на думку не спаде згадати про столітні взаємини й дружбу. Те ж саме і з соціалізмом. (Досить пригадати процес Сланського.) Для них соціалізм — ширма, щоб зберегти владу. А ви розхитуєте їхню владу.

— Може й так. Але ж не підуть радянські солдати проти комуністів і слов'ян!

— А Угорщина? Навіщо ж вони щодня зводять наклепи на КПЧ, як не для того, щоб підготувати солдатів і народ до нападу на «контрреволюціонерів»?!

— Ні, бути такого не може.

— А навіщо наші танки стоять біля кордону?

— Я бачив, коли переїжджав кордон. Вони хочуть залякати Дубчека, щоб той був поступливіший.

Суперечка нічим не закінчилась. Чех дуже вже вірив у слова «дружба» й «інтернаціоналізм». Я ж не вірив жодному слову наших вождів. А народ... Що він знає? Йому щодня брешуть, він вірить і не вірить. Він вірить в те, що «ми всіх годуємо; ми врятували чехів і словаків, поляків і болгар від німців. А вони, невдячні...», і не вірить в чесність тих, хто йому це каже.

Навіть у себе в лабораторії я чув слова:

— За що ми проливали кров? Щоб вони віддали країну німцям?

— Господи, нащо ж чехам і словакам віддавати свої землі ФРН?

І це говорили люди, що знали історію радянської зовнішньої політики!

Ще в травні, тільки-но з'явилися перші ознаки агресивних намірів Брежнєва, я вирішив написати для самвидаву «Історію міжнародної політики Сталіна за газетою „Правда“».

Я хотів зробити послідовний виклад стосунків з Англією, Францією, Німеччиною, Польщею, Фінляндією, Прибалтійськими республіками, Румунією й Китаєм у цитатах з «Правди» з весни 39-го по червень 1941 року. Цитати ці я подавав без коментарів: вони були досить красномовні, бо читач наперед знав, що все це закінчиться Вітчизняною війною.

Результати моєї добірки перевищили всі сподівання.

Передовсім сам спосіб викладу подій. Все, що було потрібне для підтвердження правильності політики СРСР, «Правда» викладала устами... буржуазних політиків і журналістів. Я здогадувався, в чому тут річ, а коли приїхав на Захід, мої здогади підтвердились.

Серед політиків і журналістів, які донесхочу ненавидять Ради, стільки суперечностей, а в пресі стільки брехні й погоні за сенсаціями, що зовсім неважко знайти цитати, вигідні СРСР на сьогодні. Окрім цього, майже в будь-яку газету будь-якого спрямування завжди можна увібгати потрібні держбезпеці ідеї, відомості і т. п.

Наприклад, увесь журналістський світ зараз знає, що такий собі Віктор Луї, радянський підданий, систематично передає на Захід відповідну інформацію і навіть «самвидав», (коли треба запламувати Солженіцина чи Хрущова). І що ж? Луї працює «кором» в буржуазній газеті, нібито він не радянський підданий. Навіщо це потрібно газеті, її читачам?

Багато західних газет радо друкують те, що потрібно КДБ, бо це або сенсація, або «нові відомості», «нова точка зору». Потім склепана вигадка повертається додому, на сторінки «Правди» у такому вигляді: «навіть реакційна преса визнала, що Н. — агент гестапо, а країна М. готує змову проти світу» і т.д., і т. п.

У самвидаві розійшлася праця західного автора про Тухачевського. Автор розповідає, як білий генерал Скоблін, надумавши задушити більшовиків їхніми ж руками, налагодив зв'язок з гестапо і НКВД, щоб склепати «справу Тухачевського». НКВД підкинуло ідеї Скобліну та його дружині (давньому агентові ВЧК), Скоблін домовився з гестапо. Гестапо підготувало «докази» і підкинуло їх президентові Чехословаччини Бенешу, той, як друг СРСР, передав їх Сталінові. Коло замкнулось, Сталін знищив

найталановітějšíх покловодців армії (і Скобліна як непотрібний «доказ»).

Майже всю цю історію можна було знайти і в радянській пресі, за винятком змови НКВД й гестапо.

Але ще цікавіші не методи подання матеріалу, а сам матеріал газети «Правда».

Навесні 39-го року «Правда» друкувала антифашистські статті. Вона обурювалась (в міру) Заходом, який зрадив Чехословаччину.

Але поступово «антифашизм» затихає. З'являються «об'єктивні» статті про фашистську Німеччину.

І все-таки перехід до пакту про ненапад, про мир і дружбу був надто різкий і з погляду пропаганди недостатньо підготований. «Правда» опублікувала декілька витягів з Гітлерових промов проти Польщі. Гітлер розлагольствував про імперіалістську Версальську угоду, якою хотіли поставити німецький народ на коліна, про поліцейську політику польського уряду щодо нацменшин — німців, українців і білорусів. Коментарів до промов Гітлера «Правда» не давала, але підібрані промови й цитати з «Фолькішер беобахтер» красномовно свідчили про симпатії Вождя до Фюрера.

Не встигли підписати Пакт про ненапад, як фашисти увірвались у Польщу. Англія, Франція оголосили Німеччині війну. «Правда» подала матеріал об'єктивно: великі витяги із німецької преси і маленькі з англійської і французької.

«Правда» повідомляла про розгром польської армії, про втечу уряду. І раптом з'явилися статті про те, що поляки переслідують українців та білорусів, про те, що польські війська порушують радянські кордони, що польський підводний човен переховувався десь у прибалтійському порті.

І раптом... радянські війська перейшли кордон, щоб рятувати єдинокровних українців і білорусів (від поляків чи від нових друзів?). Польському урядові, якого вже не було, послали ноту.

Прості радянські громадяни, солдати й журналісти почали писати обурені листи, про те, що озвірілі польські офіцери знахабніли до того, що... стріляли у червоноармійців.

Нарешті перемога доблесних радянських військ (про перемогу німців майже не пишуть), західні українці й білоруси просять прийняти їх до складу Союзу, вибори на Західних землях до рад.

(Тут, на Заході, від українських емігрантів, я дізнався, під який акомпанемент чекістських вистрелів і тортур відбувались ці «вибори».)

Паралельно з'являється прибалтійська проблема. Укладаються угоди про те, що Радянський Союз підтримує прибалтійські республіки.

До деяких прибалтійських міст вводять радянські війська. За декілька місяців керівники прибалтійських армій і урядів заперечують «вигадки західної преси» про радянізацію Прибалтики. (Бідний Ульманіс, президент буржуазної Латвії, бідний естонський генерал Лайдонер! Вони заперечували те, що всі вже бачили, — свою близьку загибель.)

Через три місяці після початку Другої світової війни на черговій сесії Верховної Ради виступає Молотов. Він пояснює діалектику історії — за ці три місяці агресорами стали Англія і Франція. Вони ведуть «релігійну війну» на взірць середньовічних — проти нацизму. Молотов знушається з Англії й Франції: хіба гармати можуть боротися з ідеями?

З'являються статті про переслідування французьких комуністів за їхні «антивоєнні» виступи.

Письменник-комуніст Т. Драйзер протестував проти того, що США, не зважаючи на свій нейтралітет, надають економічну допомогу Англії й Франції.

Щось обурене написав Андерсен-Нексе, також письменник і також комуніст.

Одним словом, руками західних комуністів Сталін вирішив заставувати англо-франко-американську агресію проти націонал-соціалізму.

Поет Асєєв у віршиках проти Польщі заримував Гітлерову промову в Данцігу (не згадуючи, щоправда, про Гітлера).

Так самісінько брехливо висвітлювалась війна з Фінляндією. Почалися переговори з фінами. їм запропонували таку ж допомогу, як і прибалтам. Фіни уже бачили долю Польщі й Прибалтики і тому відмовились від обміну землями і від військової допомоги.

З'явилися повідомлення про якийсь гарматний вистрел з фінського боку, про вторгнення фінських військ на наші землі. У Фінляндію було послано гнівну ноту.

Фінляндія боязко попросила створити комісію для вивчення інциденту з вистрілом. У відповідь — гнівні листи трудящих СРСР, гнівна нота.

Усе це нагадує байку Крилова «Вовк і ягня», аргументацію з обох боків — вовка і ягняти.

Нарешті війська Ленінградського військового округу (не Червоної Армії, а округу!) перйшли кордон, не оголосивши війни. Фіни нахабно оголосили війну (так що агресор — вони).

Через декілька днів у Фінляндії було створено народний уряд (на території, захопленій Червоною Армією). Новий уряд ще не встиг виникнути, а вже підписав потрібний договір. «Правда» вмістила карту земель, що відійшли до Радянського Союзу і Фінляндії. Всім читачам було видно благородство Союзу: маленький Карельський перешийок нам, а великий шматок Карелії — їм. Фінські війська поспішно відступали, старий фінський уряд кудись зник. Коли шведи боязко спробували примирити тих, хто воював, то їм заявили, що вже укладено договір із *справжнім* урядом Фінляндії.

Опублікували витяги з «Фолькішер беобахтер» про те, що берлінці радіють з перемог союзника. (Щоправда, Муссоліні при цьому поставляв зброю фіннам. Англія і Франція також підтримували Фінляндію.)

Поступово статей про доблесні успіхи в Фінляндії стало менше, а потім вони й зовсім зникли. Почалися статті про бої за те чи інше село. Про народний уряд забули. Зненацька вигулькнув старий, ненародний уряд, з яким і уклали мир.

Дивно, що тогочасні читачі не зрозуміли, що Червона Армія слабка, коли виявилось, що вона нездатна перемогти Фінляндію. Як могли не зрозуміти, що сталінізм пов'язаний з гітлеризмом, що «п'ята колона» у Фінляндії слабка?

21 грудня увесь світ відзначав 60-річчя Вождя всіх народів.

На найпомітнішому місці «Правда» розмістила привітання вождеві від фюрерів — Гітлера, Чан Кай-ші і словацького Тісо.

Цитати про захоплення Бесарабії, приєднання Прибалтики, про війну в Китаї я не встиг виписати: відпустка, скорочення штатів, а потім 21 серпня — все це не дало мені закінчити статтю,

У «Правді» від 21-го анонімка, прохання про допомогу від неназваних керівників КПЧ. «П'ята колона» працювала.

Задовго до цього в самвидаві появились «2 тисячі слів», промова Вацулика на з'їзді чехословацьких письменників, «Програма діяльності КПЧ» та інші переклади з чехословацької преси, особливо з «Літерарних листів». Нарозхvat була «Дукля» — журнал українців Словаччини. На жаль, в ньому аналізувались тільки національні й релігійні проблеми в новій Чехословаччині. Національна обмеженість журналу виявлялась у всьому. Коли українця В. Біляка вибрали секретарем словацької компартії, українці Словаччини раділи. Та коли Біляк публічно зрікся свого українства, по суті, попередивши про те, що готовий продати всі народи ЧРСР, «Дукля» накинулась на нього.

Але радість «весни» так переповнювала сторінки «Дуклі», що можна було навіть не знати інших чехословацьких газет і журналів, щоб зрозуміти, що «весна» справді прийшла.

Демократизм, гуманізм, правдивість «Програми діяльності КПЧ» тоді переконували нас більше, ніж будь-що інше, що чехословацька компартія справді почала будувати «соціалізм з людським обличчям».

Назва ця мені не подобалась, бо вона припускає можливість соціалізму з нелюдським обличчям. Останнє — не соціалізм, а нова форма експлуататорського суспільства. З цієї ж причини мені здається невдалим термін «казармений комунізм». Як ідеологія такий «комунізм» можливий, але як лад він або неможливий, або це не комунізм. Адже тоді повинні бути люди, зацікавлені в тому, щоб зберегти нелюдськість комунізму, ті, що поза рамками «рівності, братства й свободи», що мають політичні й економічні пільги. Вони повинні бути *найрівнішими* і *найвільнішими* «братами».

Напади на ЧРСР з кожним днем збільшувались. Ми всі чекали: якщо почнеться війна, чи скажуть своє слово друзі ЧРСР — Румунія та Югославія, а також вороги — «імперіалістичні держави».

Ходили чутки, що Румунія та Югославія обіцяли Дубчекові військову допомогу в разі вторгнення. Югославія почала озброювати своїх мешканців на випадок війни з «братами» по крові й ідеології.

Та ми знали, що чехословацькі війська стоять не біля кордонів СРСР, а біля кордонів з Німеччиною, що їхні гармати звер-

нені на Захід. Дубчек зовсім не готувався давати відсіч агресії з радянського боку.

ФРН не лише не збиралась вторгнутись на допомогу «контр-революції», а зі страху перед провокацією з боку країн Варшавського договору на всяк випадок провела військові маневри якомога далі від ЧРСР, хоча раніше збиралась провести їх біля чехословацьких кордонів.

Найогиднішими виглядали в наших газетах перекази статей західних журналістів про ЧРСР.

Довільні домисли «Вашингтон пост», «Дейлі мейл», «Темпо», «Нью-Йорк Тайме», австрійських та інших газет видавались за самовикриття імперіалістів. Свободу фантазувати й *брехати*, яку мають західні журналісти, використала *невільна брехлива* преса Радянського Союзу. Вкотре «свобода» допомогла антисвободі. Брехливість західних журналістів завжди зручна для радянських фальсифікаторів.

Протилежне також правильно. Західна преса неодноразово використовувала радянську брехню для боротьби проти соціалізму.

І ось повідомлення — війська країн Варшавського договору вторглись у Чехословаччину. Пізно ввечері ми сиділи біля приймача і слухали чехословацькі радіостанції. 21—24 серпня тепер зливаються у пам'яті в одну довгу ніч кошмару, сорому й відчаю.

Ми слухали інформацію про реакцію чехословаків на братерську допомогу. Виступив Людвік Свобода. Він плакав, бо трагічно повторювалась окупація 38-го року, проводив паралель між 38-м і 68-м роками. Ми всі плакали разом з ним, бо ж окрім сліз та безсилої ненависті до своїх «вождів», нічого не могли протиставити силі.

Було нестерпно соромно бути радянською людиною, бути марксистом. На душі лише страх за ЧРСР, СРСР, за майбутнє всього світу, відчуття того, що надходить довжелезна зима, ніч сталіно-фашизму.

На вулицях підходили малознайомі люди й говорили із ненавистю й злом:

— Чому американці мовчать? Хоч би китайці розв'язали війну!

— Треба бомби кидати. Самвидав і всіляка пропаганда — кобилі під хвіст, це все іграшки.

І найзліші, найрозпачливіші слова казали найпоміркованіші, ліберали.

Я намагався якось заспокоїти друзів, відмовити від тих чи інших авантур. Але й сам схилився до того, щоб піти на яку-небудь авантюру.

Жити в цій мерзенній країні стало неможливо, бо не видно було реальних ефективних методів боротьби з бандитською владою. Якщо навіть організована, політично розвинута країна, одностайна в поглядах на право йти своїм шляхом, на право на незалежність, зі своєю владою, армією і т. д. нічого не змогла зробити, то що може зробити жалюгідна жменька радянських опозиціонерів?

Я вирішив іти в чехословацьке консульство — просити про громадянство. Виявилось, що декілька киян випередило мене, але консула не було — поїхав до Москви. Його заступники дякували за моральну підтримку радянських громадян, але радили не виступати, щоб не дати приводу звинуватити консульство у «підбурюванні». Вони самі нічого не знали про події в ЧРСП і днями й ночами сиділи біля радіоприймачів. Сказали, що чехословацького посла в Москві підкупили *наші* окупанти.

Я вирішив піти в югославське консульство. Виявилось, що в Україні такого немає.

Була пропозиція влаштувати демонстрацію. Після довгих дискусій вирішили цього не робити: нас у Києві так мало, що арешт демонстрантів частково паралізує самвидав. Вирішили тільки підтримати чехів і словаків єдиним, що могли зробити — якомога більше розповсюджувати документи «весни». Вночі 21-го чи 22-го ми з дружиною повертались на таксі додому. Перед мостом Патона машина мусила зупинитися — по мосту йшла нескінченна колона з гарматами й ракетами.

Таксист злісно сказав:

— Румунів їдуть душили!

Ми так і завмерли. Адже румуни, мабуть, не потерплять «братньої допомоги». Значить, почнеться війна...

У ті дні багатьох хлопців забрали в армію. їх обробляли брехнею про Румунію, про її контрреволюційний уряд (він таки контрреволюційний, але не в брежнєвському розумінні).

Біля румунських кордонів стояли наші війська.

У декого з киян з'явилась ідея — піти добровольцем в армію, щоб потім, якщо почнеться війна, приєднатись до румунів. Але ідея була дуже наївна — хто б це повірив у такий «ентузіазм»?

* * *

Прийшла, нарешті, книга Сахарова «Роздуми про прогрес, мирне співіснування та інтелектуальну свободу».

Чудово сформульовано основні проблеми, що постали перед світом, видно безстрашну сміливість, з якою викривається нео-сталінська політика в СРСР. Дуже наївною видалась футурологічна частина — пропозиція реформ у внутрішній та зовнішній політиці. Зараз, після 21-го серпня, особливо виразно видно, що будь-які істотні реформи зверху неможливі.

Особливо сумнівними видалися мені слова про зближення СРСР і передових капіталістичних країн. Так, «конвергенція» можлива, але яка? Реальні тенденції свідчать про зближення у точці падіння в прірву. В СРСР зростає свідома й несвідомо тенденція до відмови навіть від слів соціалізму, до переходу в державний капіталізм у його оголено-нелюдській формі. Якщо Захід і почне наблизитись до СРСР, то радше посилюючи антидемократизм, ще більше концентруючи капітал і зрощуючи державу й монополії.

Та Сахаров і сам бачить цю небезпеку, і каже в своїй статті, що зближення не повинне перетворитись на змову урядів.

Стаття Сахарова широко розійшлася у наукових інститутах і поміж літераторів. Про неї багато дискутували. Та було не до дискусій, бо вже 26-го зателефонував Якір і повідомив, що 25-го на Красну площу вийшли на демонстрацію Лариса Богораз, Віктор Файнберг, Павло Литвинов, Наташа Горбаневська, Костянтин Бабицький, Володимир Дремлюга і Вадим Делоне. Вони вийшли з плакатами протесту проти окупації ЧРСР. їх арештували, і, ймовірно, звинуватять або в «антирадянській пропаганді», або в «наклепі на владу», або в порушенні «роботи транспорту і державних установ».

Ми раділи, що знайшлися люди, які заявили, що не всі в СРСР підтримують агресію. Багато хто жалів, що на площу вий-

шов Литвинов, — він дуже потрібний самвидаву. Але всі розуміли, що в даному випадку «здоровий глузд» було відкинено заради почуття протесту, через те, що не можна мовчати — бути співучасником агресії. Багато хто їм заздрив, незважаючи на те, що розуміли, яка важлива тиха самвидавська робота.

У всіх установах проводили збори на підтримку «братерської допомоги» і «рятування соціалізму» в ЧРСР. Дехто не з'являвся, дехто утримувався, дехто протестував.

Незгодних почали репресувати.

В Інституті кібернетики виступив академік Глушков — він засудив чехословацьких опортуністів і контрреволюціонерів і підтримав вторгнення. Хтось із працівників запросив журналіста. Коли академік побачив магнієвий спалах фотоапарату, він зблід і замовк.

Після зборів Глушков передав Вікторові Боднарчуку, якого вже вигнали з інституту, що він не хотів, аби його виступ став загальновідомим. Адже всі працівники розуміють, що він мусив це зробити задля Інституту, задля науки (на... треба така наука?)

Навіть ця безпринципова людина не хотіла, аби про те, що вона підтримує агресорів, знали в світі.

Третій номер «Хроніки» вмiстив інформацію про протести проти агресії. У листі газетам «Руде право», «Уніта», «Морнінг Стар», «Юманіте», «Монд», «Вашингтон пост», «Нойє цюрхер цайтунг» і «Нью-Йорк тайме» Наташа Горбаневська розповіла про плакати, які тримали демонстранти, про те, як били демонстрантів і т. д.

28 липня за порушення паспортного режиму було арештовано Анатолія Марченка (він сидів з 1960 по 1966 рік в таборі, а вийшовши наклепницьку кампанію проти ЧРСР і про загрозу інтервенції).

21 серпня Марченко отримав рік таборів.

* * *

Наприкінці вересня до Києва приїхали представники кримських татар — фізик Ролан Кадиев і лікар Зампіра Асанова. Від свого народу вони мали спеціальні мандати, в яких було чіт-

ко сформульовано, що вони мають обстоювати. На поїздки до Москви чи до Києва народ видавав представникам гроші.

Ролан і Зампіра приїхали з дорученням передати листа українському урядові. Вони розповіли, що агенти КДБ розпускають серед кримських татар чутки про те, що в Крим їх не пускають «українські націоналісти». Ми сміялись:

— Які? Шелест чи Дзюба, якого Шелест переслідує за націоналізм?

А в Криму КДБ розповсюджує чутки, що татари хочуть вигнати українців та росіян з їхніх домівок...

Пішли до Віктора Некрасова. Зампіра подякувала йому від імені народу за підтримку.

Некрасов розповів кумедний випадок.

Якось в Криму, в номері готелю, він жартував із своїм приятелем, письменником Н.:

— Влаштуймо тут революцію. План звичайний: насамперед вокзал, телеграф, банк. Потім виженемо росіян та українців, проголосимо незалежну Кримську республіку. Попросимо у татар притулку і будемо жити у вільній країні.

Одного разу з Н. провели розмову про те, що він відмовився виступити проти Некрасова. Н. всерйоз нагадали:

— Ви думаєте, ми не знаємо, як ви з Некрасовим хотіли зробити революцію в Криму?!

* * *

Ми вирішили познайомити Зампіру і Ролана з українськими патріотами.

Татари зустрілися з Дзюбою та Зіновією Франко, онукою відомого українського революціонера, поета Івана Франка. Вони пообіцяли зібрати серед української інтелігенції підписи під вимогою повернути татар на їхню батьківщину. (Багато хто окрім Дзюби й Франко зробили для татар, що могли. Іваничук, наприклад, можливо, й безвідносно до того збору підписів, написав історичну повість «Мальви» про період дружби України й Криму. «Інтернаціональна» радянська влада заборонила повість — за «націоналізм». Чий?..)

Ми із Зампірою та Роланом ходили додому до письменників, щоб привернути їхню увагу до кримськотатарської проблеми. Побували в багатьох. Що менш чиновним був письменник, то щиріше він відгукувався на наші слова.

Прийшли до Андрія Малишка. Зустріла нас його дружина, поетеса Любов Забашта, та сама, що дорікала мені в 66-му році за мою мову російську...

Ролан розповів їй, як знищують пам'ятки кримськотатарської старовини, попросив звернутися з протестом до Товариства охорони пам'яток старовини.

— Я в Криму часто відпочиваю і не бачила, аби хоч щось було зруйновано!

Ролан показав їй фотографії руїн. Тільки пушкінський Бахчисарайський фонтан залишили, бо він пушкінський. (Дякуємо, товаришу Пушкіне!)

— Добре, наступного року я поїду туди в санаторій і подивлюся.

Увійшов Малишко. Вона підбігла до нього і щось шепнула.

Той хуленько пройшов до спальні.

Забашта пояснила нам, що у Малишка вночі був серцевий приступ і він не зможе з нами розмовляти.

— Він, звичайно ж, співчуває вашому народові.

Від Малишка пішли до Бажана. Біля під'їзду стояв міліціонер. Ми розсміялись — ось як бережуть талантів.

— Вам до кого?

— До Бажана.

— Він у Конча-Заспі (місцевість під Києвом, де розташовані урядові дачі та санаторії).

Назагал у Ролана склалося дуже гарне враження від української інтелігенції, особливо від Дзюби. Він сказав мені після всіх візитів: «З боку політичного Москва робить для нас більше, ніж Київ, але українці нас краще розуміють».

Після від'їзду представників кримських татар прийшли хроніки- бюлетні їхньої боротьби. В них було описано політичні переслідування татар і боротьба народу за свої права.

21 квітня у м. Чирчику (Узбекистан) кримські татари зібрались біля пам'ятника Леніну відсвяткувати його день народ-

ження. Війська і міліція почали розганяти тих, що зібрались, кийками, ремнями, поливали лужною водою із брендспойта. Били, не жалюючи, ні жінок, ні старих. Дісталось і узбекам, і навіть росіянам.

Російський капітан, що випадково опинився на цьому «Мамаєвому побоїщі», закричав:

— Як ви смієте бити людей! Ви ж не есесівці! Я напишу в ЦК!

Його так побили, що тут же відвезли в лікарню. Що з ним далі сталося, татари так і не змогли довідатись. (Де він? Його вбито? Лікується? В тюрмі чи психушці?)

Понад 300 осіб було заарештовано.

У березні до Москви приїхало 800 представників кримсько-татарського народу.

16-17 березня їх заарештували, а потім повантажили у пломбовані вагони і відправили у Ташкент. Під час арешту тих, хто протестував, били. Помилково побили підданого Туреччини. Той поскаржився своєму послові. Радянські власті вибачились — «переплутали». Посол заспокоївся — б'ють мусульманів, але не наших.. Татари поклали багато сподівань на мусульман Туреччини і Близького Сходу. На жаль, ці сподівання були марні. Десь у 1977 році я таємно зустрівся з цього ж приводу з представником мирних палестинців у Франції. Він обіцяв щось зробити для кримських татар, але через кілька місяців його вбили. Палестинці.

Заїхав до нас Гомер, шофер за фахом.

Він розповів про свою особисту долю, типову для кримського татарина.

Як їх вивозили з Криму в 44-му році, він не пам'ятає. Залишився без батьків, жив у дитбудинку в Узбекистані. На все життя запам'ятав, як, розгнівавшись, вихователька вигнала його на холод, взимку, босоніж на сніг — педагогіка!

Після 56-го року жив добре, багато заробляв. Одружився. Тесть — людина багата, також кримський татарин. Коли почався національний рух, Гомер став допомагати грошми. Але не витримав, став брати активну участь — розповсюджувати самвидав і т. п.

Тесть і дружина почали з ним сваритись.

— Але я не можу лише матеріально підтримувати. Я ніколи їм не забуду, як виганяли мене на сніг.

Ми з Гомером зайшли до Некрасова. Він запропонував Гомерові випити. Той відмовився.

— Ми пити не можемо, бо запах алкоголю буде доказом того, що ми хуліганимо. КДБ й міліція арештовують нас і без підстав.

Гомер³⁹ та інші робітники з кримських татар вразили всіх нас високим рівнем політичної свідомості, розумінням таких речей, які недоступні «середньому радянському інтелігентові».

Гомер поїхав, і у нас настало відносно затишшя.

* * *

Часто телефонував Якір і повідомляв новини. Частіше сумні.

У серпні арештували Іру Білогородську за розповсюдження листа про арешт Марченка. Іра забула в таксі торбинку, у якій було багато примірників листа. КДБ отримав торбинку, а з нею — докази проти Іри.

27 серпня був обшук в Івана Яхимовича, якого звільнили за лист до ЦК. Його дружину Ірину звільнили зі школи. Обшук був через підозру в пограбуванні Держбанку. Під таким же брехливим приводом обшукали ленінградця Юрія Гендлера, юрисконсультанта. Після обшуку його арештували, бо знайшли самвидав.

Користуючись затишшям, я почав шукати роботу.

В. Боднарчук, маючи зв'язки з багатьма математиками з різних інститутів, запропонував два інститути. В цих інститутах треба було розробляти математичні моделі тих чи інших процесів.

У кожному інституті були люди, які знали про судові процеси, про підписантів. Вони казали, що робота є. Я разом з ними йшов у відділ кадрів. Подивившись мою трудову книжку, на запис «звільнено у зв'язку із скороченням штатів», одразу ж запитували: «Чому?»

Я не дуже переконливо брехав про те, що хочу працювати над тематикою даного інституту.

— Гаразд, приходьте за тиждень.

³⁹ Прізвище Гомера Плющ не називає, але очевидно йдеться про Гомера Баєва (1938 р.н.), відомого потім кримсько-татарського правозахисника.

За тиждень виявлялося, що місць немає.

Боднарчук вчив мене, як зробити мою усну версію «скорочення» переконливою. Я силкувався, але брехати було гидко, та й не врів я, що КДБ випустив мене з поля зору.

Зайшов у інші інститути — те ж саме.

У деяких інститутах заввідом відразу ж питає:

— Підписант?

— Так.

— Я спробую залагодити.

В інституті психології адміністратор сказав моєму приятелю:

— Ми ледве врятували своїх підписантів, а ви пропонуєте нам чужого.

В одному біологічному інституті зустрів старого товариша, професора. Він розпитав про політичні події і навіть поспівчував:

— Знаєш, якщо я порекомендую, то напевно відмовлять. Я краще через посередників. І вибач, поспішаю на збори, читаю доповідь про нові форми буржуазної антирадянської пропаганди.

Посміялись разом — хто читає?! Я сміявся не дуже весело...

Зустрівся з директором і брехав навіть переконливо. Директор зацікавився: моя попередня робота частково збігалася з тематикою інституту.

За день мені повідомили, що місць немає...

Пішов у видавництво «Вища школа», влаштовуватись редактором у відділ математичної літератури. Одночасне знання української мови і математики — рідкісне, і тому такі «енциклопедисти» цінуються. На жаль, повторилось те, що й раніше.

Один знайомий зателефонував до редакції «Радянської школи». У математичному відділі так був потрібний редактор, що ніхто не поцікавився, чому мене звільнили. Мені дали два розділи з книжки про методику викладання математики і попросили відредагувати їх і написати рецензію. Удома я переглянув розділи і знайшов суттєві помилки в стилі, в означеннях і навіть у розв'язках завдань. Я написав рецензію і показав її Сверстюкові як спеціалістові з української мови. Все було гаразд.

По дорозі до редакції я помітив хвіст — чоловіка й жінку.

— Для першого разу це дуже добре, — сказав редактор. — Я зателефоную вам завтра, треба поговорити з головним редактором.

Вийшовши з редакції, я побачив, що хвіст мій ховається біля сусіднього будинку. Я пішов прямо на них. Вони хутко зайшли до будинку, але згодом, коли я сів у тролейбус, я знову побачив жінку. Стало ясно, що нічого не вийде.

Наступного дня мені сказали, що головний редактор не хоче мене приймати: «Ви написали заяву по-російськи. Значить, ви не знаєте української мови!»

— Як? Адже ж рецензію я написав і редагував книжку українською мовою.

Він не звернув на це уваги.

Як кумедно: українського націоналіста не беруть на роботу за те, що заяву він написав по-російськи. «Парадокси доби», писав Василь Симоненко.

Нарешті, коректор з редакції «Наукова думка» повідомив, що їм потрібен редактор математичної і технічної літератури.

Знову — «прийдіть завтра».

Пішов на прийом до президента Академії наук УРСР академіка Патона.

Його не було. Зайшов у партком Академії. Там прямо викидав, за що звільнили. Почалася політична суперечка. Я їм про загрозу ресталінізації, вони мені про буржуазну пропаганду. Я нарешті порушив питання про те, що вони зобов'язані влаштувати мене на роботу, бо юридичного права звільняти мене не було. Розповів, як не приймають із записом «через скорочення штатів».

— Добре. У вас щось на прикметі є?

— Є.

— Що?

Я зам'явся.

— Але ж ми хочемо вам допомогти!

Сказав про «Наукову думку».

— Приходьте завтра.

«Завтра» виявилось, що уже взяли людину на це місце. Я перевірив — ще не взяли.

Написав заяву в Об'єднаний комітет профспілки Академії наук і вищих шкіл.

Розмовляв зі мною дуже симпатичний товариш:

— Навіщо ви все написали у заяві? Треба було інакше все пояснити.

— Але я вже пробував інакше. Все одно кому треба — дізнаються.

— Так, ви маєте рацію. Але що ми можемо зробити? Я спробую підшукати вам роботу, але обіцяти не можу — знаєте, політика все-таки...

Пішов до ЦК профспілок. Там майже те саме сказали — про те, що профспілки безсилі. Порадили покаятись.

Довелось махнути рукою на роботу і ставати репетитором. В університеті пообіцяли порекомендувати мене студентам, що відстають, але жодного «болвана» (так їх у нас називають) я так і не знайшов.

Знайомі порекомендували школярку, готувати до університету. Вона двічі прийшла, а потім зникла. Виявилось, її попередили, що через зустрічі зі мною її не приймуть до університету. Вона «й так єврейка», а зв'язок з «неблагонадійним» — стовідсоткова гарантія, що не вступить.

Я зрозумів: мені залишається одне — ставати опозиціонером-професіоналом. Це дає тільки тюрму — не гроші, але це також робота, і, по суті, більш потрібна. І головне — не треба буде роздвоюватися на будівника світлого майбутнього і опозиціонера похмурій теперішності і майбутньому, не треба брехати.

Єдине, що важко — сидіти на шії у дружини і залишати науку. І не дуже хотілось ставати професійним політиком. Політична діяльність видається мені суєтою, боротьбою з перешкодами, а не розкриттям своєї індивідуальної сутності, не розвитком своїх сутнісних сил. До того ж — компроміси, зіткнення з брудом політичного життя.

Але й відійти вбік, заткнути вуха, не бачити, мовчати, забути — також не можна.

Напруженість політичної боротьби зростала.

5-го вересня судово-психіатрична експертиза Інституту ім. Сербського під керівництвом проф. Д.Р. Лунца визнала Горба-

невську неосудною. Прокуратура припинила порушену проти неї справу і передала її під опіку матері...

7-го жовтня зателефонував Якір і повідомив, що 9-го почнеться суд над демонстрантами. Я обійшов усіх знайомих і зібрав трохи грошей для москвичів. Лише одна знайома спершу відмовилась дати:

— Це для націоналістів? Ні!

Я пояснив, що це москвичам, але відмовився брати гроші. Потім вона сама стала запеклою українською націоналісткою. Парадокси доби...

Українські патріоти зібрали скільки змогли: багато хто уже втратив роботу.

Цей процес добре описано в «Півдні» Наталі Горбаневської, і тому я обмежувся деталями, яких у «Півдні» немає. Проте вони здаються мені важливими, щоб передати атмосферу переслідувань інакомислячих в СРСР.

Вранці ми наштовхнулись на оперативний комсомольський загін на чолі з явним кагебістом, але «під інтелігента» — чорна борідка, намагається говорити «культурно».

На наші запитання він охоче відповідав. Він інженер, працівник комсомолу Олександров.

«Олександров» намагався говорити з класових позицій (про класове чуття, необхідність праці і т. д.)

Його хтось спитав:

— А чому ж ви не працюєте? Я вас бачив під час всіх московських процесів біля будинку суду.

Інженер насмішкувато ошкірився:

— Я тебе теж бачив біля суду.

— Послухайте, за бороду вам платять окремо, як за шкідливість?

Мало хто з москвичів тоді мене знав, і тому, коли я зацікавлено переходив від однієї купки людей до другої, то одна симпатична пані кинула мені презирливе: «Як Вам не соромно — з Вашим обличчям — стукати?» Комплімент щодо обличчя було цілковито знищено отим стукачем. Я швиденько піймав Н. Горбаневську і попрохав пояснити «отій дурепі», що «свій». Досвідченіше кваліфікував обличчя гебіст: «Я твої жидовські мазгі расплющу по стене», і, може, вперше в житті з'явилася гордість за той єврейський ніс.

На другий день суду Зінаїда Михайлівна Григоренко та інші друзі не пустили мене до будинку суду, бо випадок з Алтуняном засвідчив, що приїжджим з інших міст загрожують провокації (Алтуняна і П. Г. Григоренка намагались втягнути в бійку з провокаторами).

Ми поговорили з Алтуняном про нього самого, про його друзів.

Генріх — член партії, майор, радіотехнік, викладав у Військовій академії у Харкові.

9 серпня у нього і в його дев'ятьох друзів було зроблено обшуки через зустрічі його з Григоренком і Якіром, через «розмови» й самвидав.

* * *

Я пообіцяв налагодити постійний зв'язок з Харковом — їх мало, їм важко діставати самвидав. Оскільки більшість Генріхових друзів — марксистки, то зустріч мала бути для мене особливо цікава.

Приїхав до Москви Яхимович. Мене він вразив своєю цілеспрямованістю, енергією та вірою в майбутнє. Останнє траплялось дуже рідко.

Яхимович розповів, як його скидали з посади голови колгоспу й виганяли з партії.

Спочатку були колгоспні партійні збори. Виступив член райкому партії і розповів комуністам про те, що Яхимович у своєму листі до ЦК зводив наклепи на Радянську владу. Вимагав виключити його з партії.

Ніхто не проголосував за це рішення.

Наприкінці березня контора затіяла новий жанр: ігрища у самозванців. Копелев одного такого вже викрив – бородань, схожий на Солженіцина, «гуляв» у «Славянському базарі», з дівками – і безстрашно ляв Брежнева і компанію. Відомо, він щось такого представляв і в готелі «Національ». Повернення до 1936-7 років? Копелев його тоді викрив. І що?

Неділя,
1 червня

Так от: вчора був ось який казус.

Обідав я в ресторані ВТО на Горького, там можуть обслужити швидко й дешевше. Якийсь галас у сусідній залі. Що таке? Та, пояснюють, Солженіцин. Напився п'яний і чіпляється до артисток, кричить, «Я вас всех, б-ди, пере...бу!»

Я ахнув. Заглядаю. Компанія незнайома. В центрі чоловік, у светрі. Лається. «Я на вас всех положил х... с прибором! Я великий русский писатель, а ты кто? А ты хрен собачий!» – це комусь здивованому з театру Єрмолової. Є в них там один комік...

Я був ошелешений. Він справді **схожий** на Солженіцина. (Чи загримований?) Але ж це син лейтенанта Шмідта!

То не така вже й безневинна «шуточка». Покотяться чутки, знайдуться очевидці.

Я сказав, що це ніякий не Солженіцин, і пішов дзвонити Копелеву. Коли повернувся до зали, компанія вже зникла.

Додзвонився до Льва Зіновієвича й переповів усе в барвах. Він підтвердив, що такий авантюрист справді бешкетує по Москві, треба було затримати й скласти акт. («Хотя какой акт – это же человек явно из Главного Экскурсионного Бюро»!)

А ви кажете — театр...

П'ятнадцять членів Ініціативної Групи підписали листа до ООН на захист прав людини в СРСР. Серед них є українці – Льоня Плющ та Генріх Алтунян (офіцер з Харкова). Там перераховано численні порушення.

З ГЕОРГІЯ ФЕДОТОВА

(Передовиця з ж-лу
«Свободные голоса», ч.1.

Санкт-Петербург, 22.04.(5.05) 1918
ст. 8-10, переклад мій – Л.Т.)

Нечуванні страждання Росії майже не дають рішучості піднести зігнуту голову й зазирнути у далеч. Але для тих, хто має мужність це зробити, за агонією Росії відкривається інша катастрофа – уже всесвітнього значення. Одна з найвеличніших

потуг, які творять історію наших днів, – соціалізм – переживає важку кризу, з якої він не може вийти відродженим або загинути, поховавши під своїми уламками європейську культуру.

В Росії немає зараз людей, нещасніших за російських націоналістів, – йдеться про тих, для кого батьківщина не порожній звук. Вони несуть на собі відповідальний хрест: бачити вітчизну потопленою в крові, а свої ідеали – поганьбленими й оскверненими в їх показному торжестві.

До всього цього долучається усвідомлення, що саме спроба реалізації цих ідеалів винна, – якоюсь ще не осягнутою до кінця мірою, – у загибелі Росії.

Ми цілий рік з невимовним болевим споглядали за тим, як волочиться в багні червоний прапор, як во ім'я братерства й справедливості – клекочуть ненависть, жадоба й хіть. Звір не може донесхочу впитися кров'ю, свиня – відвалитися від корита з помиями.

Іменем соціалізму трудящі маси затруєно воїстину буржуазною, мішанською жадобою. У кого на думці сьогодні труд та його святість? Хто знає, що соціалізм є організація праці, а не громадських ідалень? Хто пам'ятає зараз про «ідею робітництва»?

Багато хто хоче покласти свою провину на Росію. Мовляв, тут нема ні атому соціалізму, не плутаймо пугачовщину з марксистомом.

Для культурного Заходу ніби-то не існує загрози заразитися хворобою російських ілотів. Соціалізм в Європі повен здорової творчої снаги. Все це справедливо лише наполовину. Якщо Європа може четвертий рік поспіль топити в крові, з варварською жорстокістю, себе й усю заповідану минулим велику культуру у боротьбі за національні цілі її народів, чом дурити себе надією, що її майбутні класові війни будуть менш жорстокими й не потребують усіх цінностей, недоруйнованих війною?

Західний соціалізм давно вже серйозно хворий. Ентузіазм його перших буремних літ змінився десятиріччями культурної боротьби, котрі тишили Енгельса «червоними шоками» пролетаріату, а противників соціалізму — його нешкідливістю. Вилучено було жало ненависті, а разом — запал ентузіазму. Оголилося у всій його нищості «зацікавлення» як єдиний рушій класової боротьби. Діти й онуки революціонерів з апетитом заходилися біля чечевичної юшки й готуються за рахунками прийняти спадок буржуазного суспільства з усіма його спадковими боргами й тяжбама. Крізь душу пролетаріату міщанство мало намір одержати останню перемогу: стати людством.

Війна явила розтин цієї кризи для тих, хто ще її не бачив. Другий інтернаціонал загинув. Робітники повсюдно посіли свої місця в «імперіалістичних» арміях, щоб убивати один одного, і якщо для багатьох цієї трагічної миті вперше відкрилась цінність вітчизни, то інші холоднокровно зважували бариші й втрати, які несе з собою ця ріка крові. Вже імперський соціалізм показував світові своє страшне обличчя.

Що обіцяє майбутнє? Війна скінчиться, але чи зникне разом з нею стіна нерозуміння й ворожнечі, яка поділила навпіл світовий пролетаріат? І якщо революція та політичний поступ поставлять учорашніх «червоних вождів» до владного керма, хто поручиться, що вони не відновлять свої старі чвари через ринки, угоди, кордони, які вони вже зробили своїми, і не спустять знову на криваві поля ті армії, у лавах яких вони вже воювали?

Може, чекати рятунку з Ціммервальда? Але во ім'я Ціммервальда в Росії ось уже рік соціалісти вбивають один одного, і дві соціалістичні республіки – Росія й Україна – перебувають у стані війни. З одного боку – внутрішній світ, куплений ціною міжнародних військ, з іншого – горожанська війна, возведена в принцип. Маркс знав, що революція веде до війни, але він не знав, що до війни ведуть різні уявлення про соціалізм.

Тут відкривається зі страшною силою, як мало об'єднуючих чинників виробив сучасний соціалізм. На механіці інтересів ненависті він збудував надію на свій триумф. Але ненависть обертається проти себе самої, «революція пожирає своїх дітей». Інтереси створюють химерно переплетені кола, які замість того, щоб розширюватись від клас су до людства, звужуються від групи до групи, щоб повернутись до асоціального хижака: людина людині вовк.

Але ми віримо й знаємо: в соціалізмі живе вічна правда будь-якого сенсу, якого він сам ще не усвідомлює. Людство повинно втілити в життя своє досягнуте розумом братерство. Лазар повинен зійти зі свого гнойовища, щоб сісти поруч з вбраним у поффіру.

З безглуздими й принизливими стражданнями, що їх людини завдає людині, ображаючи рідну землю, пора покінчити. Праця й радість повинні ушляхетнити будь-яке життя. Але кожен повинен взяти й свою міру страждань, страждань думки, творчості й відповідальності, причаститися до трагедії культури, стати робітником у спокуті людности. Кожен власною дорогою – до своєї мети, всі – рівні у свої нерівності, з'єднані духом любови – живоросле тіло єдиного духа, – таким ми бачимо майбутнє людство.

Зараз воно біля краю прірви, але ми віримо – воно не може піти в небуття, не здійснивши своєї вселенської місії. Воно не може вмерти, отже – воно житиме. Соціалізм, який обіцяв йому царство Боже на землі, а привів до прірви, має знайти в собі силу відродитись заново, в іншому образі.

Замість піску егоїзмів він повинен знайти новий камінь, на якому може поставити його Церква. Нове мислення має освіти-

ти свідомість трудящих, нова віра – запалити серця. У кривавому жажітті наших днів пролетаріат, повержений, але не зламаный, переживе своє нове постання.

Нас мало, і навколо нас – глупа ніч, але ми вийшли шукати нової стежі. Наша слабкість нас не лякає. Ми віримо, що навколо нас, у темряві, не бачучи один одного, тисячі самотніх шукачів блукають у пошуках тієї ж мети. Коли ми знайдемо один одного, нам відкриється й заповітна стежка. І засвіт побачить нас у бадьорому паломництві.

Ми – в пошуку, але себе ще не знайшли. У нас різне мислення, різна віра. Але ми не сперечаємось, а шукаємо разом. Голоси перегукуються в темряві; нехай тут ще можна почути різне, але дух – один, перед нами одна мета, Ця мета грандіозна, але доба потребує подвигу: врятувати правду соціалізму правдою Духа й правдою соціалізму врятувати світ.

Архів

* * *

Ялта, 26 марта 1965

Дорогой Григорий Порфирьевич!

Получив Ваше письмо, мобилизовали все силы, чтобы достать «Жовтень» № 3. Но в здешних киосках продаются или «Легенды Крыма» или полное собрание сочинений Сократа на южновьетнамском языке. Все же, кажется, завтра мы получим эту синюю птицу.

Лукаш, умученный поручениями Евгении Кузьминичны, два дня собирал все газеты и журналы, где появилось что-либо о Рыльском. Кстати сказать, могу Вам сообщить доверительно, что не только Жаров, но и Рыленков – не родственники Рыльского, несмотря на некоторое фонетическое созвучие.

А вот посмотрите, в № 3 «Звезды» есть любопытные воспоминания об Игоре Северяnine.

Что касается Игоря Поступальского, то при всех его знаниях и книжном его арсенале, в нем есть что-то неуловимо скользкое, что всегда пугало и М. Ф. Человек этот с достоинством внутри.

Здесь пробудем до 14 апреля, стало совсем тепло (сегодня 17 тепла), ходим без пальто, а Лукаш просто загорает. Мы дали ему прочитать Ваше письмо, а за последствия не ручаемся.

Должны Вам сообщить одну грустную новость: 18 марта скончалась Нина Соколова, которая была с Вами в переписке по поводу Ондры Лысогорского. Это была добрая душа, бесконечно преданная Ондре и жившая только его поэзией и его успехами.

Я затеял написать небольшой этюд о «Путешествиях Гулливера», и вот после тридцатилетней разлуки вновь встречаюсь с Джонатаном Свифтом. Пока читаем с Е. К. новинки английской литературы в этой области, но нахожу мало питательного для себя. Вживаясь в образ автора и в его «поэтический мир», становлюсь мрачным, злым, исполненным «благородного негодования». Правда, многие обитатели Дома тв-ва ежедневно доказывают свое происхождение от **йэху**, что же касается Мариэтты Шагинян, причисляющей себя к благородному племени лошаков, то все же черты йэху прут из нее вовсю.

Не знаю, какова будет украинская «Вита нова», но русская Эфроса выходит к юбилею, не слишком радуя меня. Однако Книготорг, прочитав аннотацию о любви Данте к Беатриче, дал заказ в сто тысяч экземпляров, считая, что это будет книжечка наподобие той, что некогда называлась «Что делает жена, когда мужа дома нема».

Я написал эссе о Данте для журнала, не открывая в нем никаких аме..., а скромно объясняя что к чему.

На сем послание заканчивается, и идут приветы и поклоны от нас обоих всей семье Кочуров.

От Дробязок ничего не получали, а сообщение об их болезни очень огорчает нас. Кланяйтесь им и попросите написать при малейшей возможности.

Дружески Ваш

Д.

З архіву О. Дейча

Київ. Ірпінь – Г. П. Кочурові – Є. Дейч.

Москва, 2 сентября 1968

Дорогой друг. Вот мы и прибыли домой – из Эстонии через Ленинград, где пробыли несколько дней. Сердечное спасибо Вам за книги и все-таки снова обращаемся к Вам с просьбой. Нельзя ли достать для нас книгу Г. Л. Киселева «Сім струн серця» («Музыка в житті і творчості Лесі Українки»). В укр. магазине в Москве ее нет. Разберемся в свежей корреспонденции, завалившей комнату, и напишем более подробно. Как прошел юбилей нашего друга Дробязко? Обнимаем вас обоих

Е. Дейч.

Чим мені прикра українська проза – навіть найновіша? Звичайно, чіткого вчорашнього поділу на «сільську» і «пролетарську» вже нема, але опертя виключно на «здорові корені народу», на «пролетарську» свідомість (навіть Гончар у «Соборі»!), на райкомівський реалізм не просто визначає цю прозу, але й оголює, демонструє ґрунт нашої застарілої трагедії. У рефлексіях інтелігента намагався розібратися інтелігент Хвильовий – «масова» свідомість цікавила його менше. Але, мабуть, й інтелігенція стала іншою – через те нема жодного твору про хлопців типу Чорновола, Світличного, Нечерду, Панаса Заливаха... Не те щоб це було для Дрозда з Гуцалом табу – просто вони ще не збагнули їх як **явище**. А прозаїки старшої генерації – всі поспіль «народники», жодного Кафки чи Пруста. Загатний у Дрозда в «Катастрофі» – аж ніяк не селяк, але він інтелігент програмно-мінусовий. Традиційний погляд плєбса на людину «в шляпе и в очках» – бич радянської літератури, включно з українською. Глибока, майже на рівні генетичної підсвідомості недовіра до «homo sapiens», котру вживлено в нашу літературу покидьками від

революції (раніше – Нечаєвими й «студентським» авантюризмом) – теж є глибока народна ознака. Між тим вона є вислід століть рабства й темряви – найкоротший шлях до деспотії й імперії батога й кайданів. Український герой не конче мусив бути розумним і моральним – від нього вимагали виключно полярної адекватності тій лихій силі, проти якої він виходив. Кармелюки, опришки й Гонти із Залізняками – саме такі, з тими ж ознаками, що і їхні вороги, лише **протележної спрямованості**.

Але вже з європейського досвіду видно, що вождям тоталітарного плану завжди живеться вільніше за муром невігластва й темряви, що вони й респектують, знищуючи національну еліту і залишаючи націям етнічні старожитності – гопаки, хори Вірьовки і віночки на дівочих голівках.

А що ж «народ»? Він виходить на прю проти цього під заборолом патріархального, поганського – спроба зберегти «народну цноту й незайманість» від освіти й культури.

Інтелігент на кшталт Хвильового чи Стуса-Світличного стає битим з обох боків.

У російській літературі це добре відчував Платонов. Його «Чевенгур» – пародія на пролетарську й сільську утопію, там все твориться «ініціативою низів» – і все обертається крахом і розрухою. Такий же колгосп «імені Генеральної лінії» в «Котловані». А «лінія» була саме «антиколгоспною» – на індустріалізацію (за рахунок села).

Отже, нема Інтелігента, який дав би усьому лад і напрям. І страх від того, що з'явись він – народ поб'є його камінням («Розіпни його!»).

Микола Куліш тим і знакомитий, що після доби «97» взявся за такий самоаналіз – Ілько, Марина, Брус і навіть Малахій з Мазайлом – від зворотнього. Москва дуже добре зрозуміла небезпеку – Хвильовий, Підмогильний, Микола Куліш, Майк Йогансен, не кажучи вже про **поетів** і перекладачів.

Спробу вивести українську літературу з тенет «пролетарства» й «селянства» було знищено під корінь.

Навіть Олесь Гончар – не інтелігент у NN-ому коліні, соромиться деяких рефлексій, заколисує себе у «дівочу цноту українського народу» й ліпить образ «мудрого пролетаря». Аглаї й Карамазови Хвильового йому чужі, він надто здоровий для заглиблення у їхній феномен.

Осібню для мене стоять двоє – Валерій Шевчук і Григорій Тютюнник. Не тому, що вони вже створили щось адекватне, а тому що **відчувають** добу як дибу. І не мають жодних ілюзій про «народ», про «ми» як панацею від «вони» і навіть «я».

«Котлован» (1930)

Чиклин – и раскулачиваемые мужики.

Чиклин: Мы можем царя назначить, когда нам полезно будет, и можем сшибить его одним вздохом... А ты исчезни!!!

Мужик: Ликвидировал? Смотрите, нынче меня нету, а завтра вас не будет. Так и выйдет, что в социализм придет один ваш главный человек!

Роль Активіста = роль ШАМАНА.

«Сердце – трус, но горе мое – храбро (епіграф до «Душевної ночі»)

Обсевки человеческие, мусор жизни...

Чому в стабільній Америці так мало анекдотів? Та й ті – вузького кола, «спеціалізовані». Може, їм нема коли їх вигадувати? Чи замало ґрунту? Позаяк забагато роботи?

У будинку Булгакова довгі роки жив Кошиць.

Ще Гоголь майже половину життя мріяв про **службу**. Половина українців мріяли і мріють – вислужитись. Цим можна пояснити і провал Мазепи, і Руїну, і розбрід Революції, і Голод 33 року – власне його **масштаб**. Прислужництво як ген, якого слід якнаймасовіше **позбутися**.

НАТАЛЯ КУЗЯКІНА

ВІЧ-НА-ВІЧ З ВЛАСНИМ ЖИТТЯМ

У післяслові до своєї нової книги «Розповідь про неспокій» Ю. Смолич визначає її як спогади, принагідно дивуючись з того, що жанр мемуарів, на його думку, «не в пошані нині».

Стосовно усієї радянської та, мабуть, і європейської літератури ця думка навряд чи має рацію, — як ніколи, мемуарна література в останнє десятиліття плине таким широким потоком, що навіть залюбленому в цей жанр читачеві важко буває зорієнтуватись у масі того, що йому пропонують різні видавництва.

Та українській літературі ніколи не щастило на багатство мемуарів. Чому? Серед комплексу причин назвемо одну, можливо, найголовнішу, — активним провідним діячам її, як правило, не часто судилося доживати до того щасливого стану, коли на схилі віку, зберігаючи ясний розум і тверезу пам'ять, людина прагне зрозуміти сенс свого буття на землі й у мистецтві. І визначення «щасливий стан» тут аж ніяк не іронічне. Великий Гете мав рацію, коли всупереч поширеній думці про молоді роки як найсприятливіший час для творчості говорив про своєрідні переваги у цій сфері зрілого і навіть похилого віку. Коли, скажімо, перегортаєш сторінки останніх збірок М. Рильського, то якимось особливо вагомо відчуваєш їхнє значення в духовній скарбниці української культури. Яка благородна і духовно красива зрілість, яка твереза мудрість і проникливе розуміння людини в її найменших радощах і болях, яка ясність думки і слова!

Так, мудрість «третього цвітіння», коли з відстані часу повному відкриваються люди, причини і наслідки їхніх вчинків і митець здатен збагнути внутрішній взаємозв'язок розпорошених раніше фактів, а головне, тверезо їх оцінити, не лукавлячи ні перед собою, ні перед читачем, — така мудрість вкрай необхідна літературі. Ось чому і мемуари є одним з показників її духовної багатогранної зрілості, давньої літературної традиції, вільного розвитку мистецтва і вільного судження про цей розвиток.

Писати справжні мемуари важко і страшно. «Страшна це річ – писати спогади. Неначе підсумовуєш своє власне життя і результат підбиваєш ризиком: все!.. Далі вже не буде нічого: звіт здано. А ще страшніше – писання спогадів кінчати. І не тому, що виникає смутне запитання: а далі що? А тому, що записуєш лише десяту, соту, тисячну частку того, що варто – міг би, можеш, мусиш! – записати. Неодмінно ж треба записати те, що знаєш, мабуть, тільки ти – нехай воно буде велике чи дрібне, і якщо не запишеш ти, то так воно і піде у непам'ять...» – пише Смолич у післямові.

Так. Писання мемуарів – це насамперед жорстоке психологічне випробування для самого митця. І не тільки через причини, зазначені автором, хоча для нього вони, певно, найголовніші. Має цей жанр дуже небезпечну якість, через яку, мабуть, так порівняно мало високоякісної мемуарної літератури (спогади, листи, щоденники та ін.). Бо найсуворіше випробування тут походить насамперед особа автора: уперше він виступає перед читачем «голісінький», без белетристичних ходуль та рятівного кола літературних героїв. Як би він не намагався відійти на другий план, найперший герой мемуарів – він сам. А знайти міру щирості і стриманості, делікатності і цілковитої чесності у судженнях про свою власну особу в її взаєминах з іншими – непросто і нелегко.

Ось чому людська і художницька рішучість Смолича, який вийшов до читача з книгою спогадів про «двадцять й тридцять роки в українському літературному побуті», як написано у підзаголовку, заслуговує найпалкішої підтримки. Кому-кому, а Юрію Смоличеві є що згадати. Протягом сорока років він бере активну участь у літературному процесі, багато бачив на власні очі, багато чув, чимало думав. І люди, про яких він згадує, були так само найактивнішими учасниками українського літературного життя і становлять – одні більшу, інші меншу – незаперечну цінність в історії нашої культури. Рівною мірою в мемуарах використовуються і «пам'ять серця і пам'ять розуму», як пише Смолич у розділі про О. Вишню. Здавалось би, як можна розрізнити пам'ять «серця і розуму»? звичайно, вони не існують цілком нарізно, але й не тотожні (хоча тільки в їх єдності людина найповніше сприймає життя). Не тотожні тому, що серце і розум фіксують різні грані духовного світу людини, рентгеноують її ніби різного роду

промінням, і не кожний письменник спроможний витримати цю всебічну перевірку його характеру, розуму і таланту. Колись Бальзак з цього приводу писав: «Надзвичайно рідко зустрічається відповідність між талантом і характером письменника. Талант ще не є сутність людини. Ця невідповідність, така дивна у своєму зовнішньому виявленні, досі не досліджена, а можливо, і неприступна для досліджень».

Рідкісне явище цілковитої гармонії людських якостей і таланту митця завжди сприймається з особливим захопленням, так само як більша чи менша невідповідність їх постійно ображає і дивує читача. Серед першого покоління творців української радянської літератури були різні митці, люди складної долі і часом нелегкого характеру. Були й такі, людські якості яких, на жаль, не відповідали їхньому талантові, були й такі, що через слабку волю змарнували своє обдаровання і передчасно творчо загинули. Та були й митці, перед якими справді належить схилитись двічі, бо їхній талант спирався на ясний розум і живився людяністю великого серця. Такими підносяться зі сторінок книги постаті В. Блакитного, О. Вишні, О. Довженка, образи яких змальовано з великою людською теплотою і цупкістю письменницького погляду. Поруч з ними на сторінках книги виникають постаті М. Йогансена, М. Куліша, С. Пилипенка, М. Ірчана, Я. Галана та інших активних учасників літературного процесу тих і пізніших років. А ще відтворює автор картини літературного побуту 20-х – початку 30-х років, розповідає про взаємини тогочасних літературних організацій, про діяльність Будинку ім. Блакитного і про безліч інших, найцікавіших деталей буття. Що й казати, жодна людина, яку цікавлять проблеми історії української літератури, не промигне спогадів Смолича, і вже хоча б у цьому розумінні важка праця автора цілком себе виправдала.

Спомини Смолича мають своєрідний характер. Згадуючи на сторінках книги про свої перші твори, автор зауважує: «...то були перші мої оповідання, після того за мало не сорок років я списав гори паперу... а публіцистичність, сатиричне забарвлення всього написаного так і залишилося при мені». Слова ці стосуються також і до споминів Смолича: відверто публіцистичне та подекуди іронічне звучання їх безсумнівне. Можливо, що саме

такий спосіб мислення та стиль викладу не завжди відповідають тій спокійній гідності мемуариста, з якою хотілося б зустрітись на деяких сторінках книги. Цілком очевидно, що публіцистична активна засада спогадів, жадання дати концепцію певного явища, всебічно **пояснити** його історично, замість того щоб сумлінно у спогадах **описати** його, іноді насторожують. Бо історично точні деталі навіть найдрібніших описів та споминів – річ незаперечна і найвагоміша для нащадків, концепція ж автора з приводу тих же явищ, та ще й з тривимірної дистанції (як ми **тоді** розуміли, як ми **пізніше** розуміли і як я це бачу **зараз**), без сумніву, цікава як етапи еволюції автора, водночас може й не зберігати повноти історичної істини, а в окремих випадках і суперечити їй.

І там, де автор найбільше згадує саме деталі суспільних стосунків своїх «героїв», вводить читача у складну атмосферу літературної боротьби 20-х років через точні описи митців, їхніх звичок та уподобань, його чекає значний успіх. Здавалось би, зовсім маленький розділ на вісім сторінок, останній у книзі, під назвою «Кобзар на мотоциклі». Смолич розповів у ньому про молодого письменника, який помер давно, прізвища якого не згадують та й не будуть згадувати у популярних курсах літератури: Леонід Чернов-Малошийченко. Що ж удієш, написав він небагато, творча спадщина – найскромніша. А от змалював його мемуарист – завжди веселого, запального, закоханого у найдивовижніші пригоди та подорожі, – і вже образу цієї людини не забудеш.

Особливо тепло і широко написано розділ про Майка Йогансена. Теж, здавалось би, постать у літературі не дуже масштабна і чимало з того, що написав Йогансен, пішло у небуття. Але як несподівано розкрився Йогансен у спогадах Смолича і як зовсім по-іншому сприймається він тепер на тлі шукань та у зв'язку з літературними битвами тих років!

«За все моє життя я не знав людини, талановитішої від Майка Йогансена. Мова – саме про **талант**. Жодне інше визначення не може характеризувати Йогансена: ні освічений, ні культурний, ні ерудит абощо. Майк був іменно талант і ніщо інше», – так починає автор свою розповідь про друга.

І десь на п'ятдесяти сторінках дає блискучий портрет справді безмежно обдарованої людини, яка, певно, сама через безмеж-

ність своїх можливостей так мало зробила. Дуже важливою видається думка Смолича про своєрідну «еманацію» таланту Йогансена; в колі талановитих людей завжди збільшуються потенції кожного, і в сфері яскравої обдарованості та дотепності Йогансена дихалося легко.

Як художньо довершене оповідання, написано розділ «Вишня», особливо його початок – про зустріч письменників 1943 р. у Москві, коли Остап Вишня знову повернувся до літературної діяльності. Мабуть, дуже емоційно сильним було враження од цієї зустрічі, бо деталі відбилися у пам'яті Смолича, як на кіноплівці, і викликають глибоке довір'я своєю психологічною вірогідністю. Й усім відома любов Вишні до полювання, й кумедна неприхильність до футболу, якого до 60-ти років письменник ніколи не бачив, а потім, уперше спокушений Смоличем до візиту на стадіон, став заповзятим уболівальником, і чимало інших його звичок та уподобань створюють в уяві читача образ людяного, розумного і дотепного письменника.

Невтомного організатора сил української радянської літератури В. Блакитного автор знав від 1923 р. Розповідь про нього цікава, бо стосується насамперед останніх напружених років діяльності Блакитного, його розходження з М. Хвильовим та внутрішньої кризи, яку переживав тоді «Гарт». Цілком правдиво і психологічно точно характеризує автор у його постаті риси партійного діяча того особливого духовного гарту, в якому саможертвоне служіння ідеям комуністичної перебудови суспільства було нормою мислення, життя і побуту. І слова вічного супротивника і суперника Блакитного Сергія Пилипенка, сказані в день його смерті: «Смолич, вірите, я не знав кращої людини, як Василь Блакитний», – звучать істиною, що з нею не можна не погодитись.

Образ красивої, довірливої, зворушливої у своїй творчій беззахисності людини постає в розділі «Довженко». З гірким бодем пише Смолич про поневіряння геніального митця, якого неодноразово так жорстоко, безпідставно і несправедливо критиковано різними вульгаризаторами-тимчасовцями і догматиками. Природа, як писав сам Довженко, запланувала його на значно більше картин, ніж він їх зняв. Але й того, що зробив Олександр

Довженко, цілком досить, щоб залишився він для сучасників і нащадків зразком великого, чесного і самобутнього митця.

У спогадах про Довженка автор, що особливо добре пізнав митця в повоєнні роки, дає і детально точні описи їхніх зустрічей, і наводить уривки з Довженкових листів, і пропонує своє розуміння причин драми його творчого існування, свою, сказати б, концепцію Довженкового життя, – і в принципі це не викликає заперечень.

Та є окремі розділи у надзвичайно цінних і цікавих спогадах Смолича, розділи, потрібні і дуже важливі безліччю деталей, що їх вже справді ніхто не пригадає (а може, і взагалі не знав), концепція яких викликає бажання висловитись ґрунтовніше з приводу порушених тем. І стосується це найскладніших питань літературного життя 20-х років, зокрема оцінки діяльності ВАПЛІТЕ та творчості Миколи Куліша. Може, саме тому, що в цих розділах («ВАПЛІТЕ і я» та «Куліш») автор не просто згадає, осмислює події, а й прагне будь-що дати свою концепцію, своє літературознавче тлумачення складних явищ, відходить, власне, від жанру споминів і стає на важкий шлях історика-теоретика, вони видаються історично не завжди точні.

До цього часу в нашому літературознавстві міцно усталилась теза, можливо, трохи звужена, про значення організації ВАПЛІТЕ в історії тогочасного літературного розвитку. Невдоволений схематичністю застиглих суджень, Смолич перший розпочинає ширшу розмову про ВАПЛІТЕ – на рівні конкретних характеристик та уточнень у деталях, хоч і не завжди тримається цього рівня. Трохи бентежить у цьому розділі всечасне «ми», яким автор досить швидко замінює поставлене в назві і незрівнянно природніше «я». Бо й справді, чи слід було говорити від імені усіх ваплітян, об'єднуючи їх однотайністю думок і реакцій на суспільні явища і тенденції? «Ми» видається тут дещо ризикованим, хоча його й вжито, певно, з метою, не позбавленою підстав: розмежувати «перший провід» організації та її рядових членів.

Складна ця тема, і вже хоча б за рішучість, з якою Смолич порушує її, уникаючи голобельних визначень, йому велика подяка. Скажемо прямо, що розв'язати цю тему без всебічної і вдумливої характеристики такої складної фігури, як Хвильовий, неможливо.

Що ж до помилок ваплітян хочеться нагадати слова А.В. Лучначарського з виступу на І з'їзді «Молодняка» у січні 1927 р.: «...наш пролетарський письменник, як і письменник взагалі, повинен пам'ятати три елементи, що без них творити не можна. Це чуйність, чеснота і талановитість. Ці елементи повинні допомогти відбити і ліквідувати два ухили, що серед деяких кіл пролетарських письменників нині спостерігаються, а саме: офіційний оптимізм і безпричинний песимізм».

Тенденції «безпричинного песимізму» справді були в творах ваплітян, і проти них треба було боротись так само, як і проти «офіційного оптимізму», характерного для діяльності деяких членів «Молодняка» і ВУСППу.

Зрештою, зараз важливе інше: чуйність, чесність і талант — те, без чого не може бути письменника, — допомогли кращим митцям з середовища колишніх ваплітян подолати болісні настрої розпачу, які поширював Хвильовий, і знайти опору для себе у вивченні життя народу в його непростих шуканнях на нових соціалістичних шляхах. Така була логіка історичного поступу.

З інтересом читається розділ про Куліша. Написаний він із безсумнівною повагою до цього драматурга і активного літературного діяча. Смолич згадує і своє перше знайомство з ним в Одесі, коли Куліш читав йому з рукопису «97», і деякі дальші зустрічі. Автор бачив вистави за п'єсами Куліша, рецензував багато з них. Особисте і літературне знайомство з Кулішем дає підстави мемуаристові зробити висновок, що «Куліш-драматург був талант світового масштабу. Не буду шукати небезпечних аналогій у класиці — між Шекспіром чи Бомарше, але в сучасній йому радянській драматургії він не мав собі рівних, а з того, що ми знали про тогочасну драматургію за рубезем, рівняти Куліша можна було хіба до Піранделло».

М. Куліш не належав до числа інтимних друзів Смолича, до того ж був взагалі людиною замкненою і, отже, не квапився розкриватись навіть перед знайомими. Можливо, саме тому спомини Смолича про Куліша акцентують в його образі риси зовнішні, а думки автора з приводу його п'єс часом не відповідають тому, що писав сам же Смолич у ті часи.

Зовнішність Куліша була непримітна, ординарно селянська, — такий собі типовий степовик з обличчям, побитим віспою, на

якому вирізняються хіба що проникливі карі очі. Простота і скромність його поведінки, підкреслені байдужістю до своєї зовнішності, багатьох вводили в оману. Попався на цей гачок і Ю. Смолич у час їхньої першої зустрічі в Одесі 1924 року, — як згадує він, перед ним стояв чоловік з довгими вусами, віком за тридцять. «Зодягнутий був у довгу білу сорочку, підперезану тонким очкуром, та галіфе хакі і стоптані чоботи. Професією — вчитель». «Провінційний вчитель», засоромлений увагою столичної знаменитості, остаточно збентежився, коли редактор газети Холодний нагадав, що у громадянську війну Куліш командував полком.

Сценка зовні психологічно-правдива, хоча й сповнена ряду біографічних неточностей. Куліш не командував полком, а був начальником штабу Першого Дніпровського селянського полку. Вчителем він не працював жодного дня ні до революції, ні після неї, хоча й видав кілька читанок для школи. Просто як людину з гімназійною освітою, а до того ж енергійну і з чулим серцем, партійна організація Олешок (Цюрупинськ нині) поставила Куліша на чолі закладів народної освіти, і він виконував це партійне доручення. І був він в Одесі не вчителем і не інспектором шкіл, як пише в іншому місці Смолич, а завідуючим губернським відділом соціального виховання, якому підлягали дитячі будинки, профтехшколи, дитячі садки та ін.

Та ось проминули роки, Куліш-митець зростав. І зміцнювався його талант, як абсолютно слушно пише Смолич, «не повільно, не спроквола, а бурхливо — крещендо-крещендо! — як ні в кого з його сучасників».

Може, цю істину Смолич зрозумів пізніше, а тоді цього процесу і не зауважив так точно? Бо в уявленні його залишається старий образ Куліша, «сільського дядька», що «європейщину терпіти не міг», чоловіка, який у 1925 р. «взагалі не знав, що то є літературний «ізм» та які вони «ізми»є».

Ю. Смолич як працівник офіційної установи свого часу мав службовим обов'язком рецензувати нові п'єси М. Куліша. Як йому зараз пригадується, викликали вони в нього суперечливе ставлення: «Водевіль «Хулій Хурина» я, відразу похваливши, кваліфікував далі як невдачу автора (в журналі «Сільський театр») — і це зразу після запаморочливого успіху «97» та трохи меншого, однак, теж безсумнівного успіху «Комуни в степах». Проти

п'єси «Зона» я виступав у Головреперткомі. «Мину Мазайла» рецензував неприхильно, відзначаючи її дріб'язковість. З приводу «Патетичної сонати» (в постановці Камерного театру в Москві) висловив низку критичних зауважень – на театральному диспуті. Навіть мій «несостоявшийся» (я «вилетів» тоді з рецензентського крісла в газеті «Вісті») виступ з приводу «Народного Малахія», хоча й признаний офіційно крамольним, був, проте, доволі-таки суворий до автора п'єси».

П'єс «Отак загинув Гуска» та «Вічний бунт» Смолич тоді не читав, «Прощай, село» не знав, про «Закут» (перероблена «Зона») не згадує.

І от поступово впливає на поверхню диспропорція цього розділу, суперечності між тезисним визнанням масштабів таланту Куліша і невиразністю його виявлення. Бо коли переважна частина творів Куліша була автором різко критикована, визнана невдалою, дріб'язковою і помилковою, то в чому ж тоді «світовий масштаб» обдарування драматурга? І чи був взагалі Куліш людиною такого таланту?

Так, він мав великий талант. Великий і сильний, здатний легко і просто долати перешкоди, на які у інших митців йдуть десятиліття, а іноді й усе життя, підсилений значною духовною культурою та наполегливою самоосвітою до останніх днів творчого життя.

«Провінційний вчитель», яким здавався Смоличеві М. Куліш, 1924 року створив собі залізний розклад денний, вигадуючи кожну вільну хвилину для читання. І Дніпровському він повідомляє, що «нишком» вивчає хімію, рефлексологію, астрономію. «Це все потрібно для письменника. Раджу й тобі заходитися коло рефлексології. Потрібно, Жане, дуже потрібно». Любов до науки зберігатиметься у Куліша завжди, в перервах між обміркуванням п'єс він залюбки займається вищою математикою, а у важкі хвилини гнітючих розносів читає енциклопедію. В один з днів 1931 р. Дніпровський записує до щоденника: «Кляус взяв «Політику» і «Етику» Арістотеля. Розмова про Платона, буддизм, Дені – Платон. З клунками, караванами купців йшла і філософія. Замкнуті культури – ерунда». У 1934 році Куліш ретельно вивчає історію Великої французької революції, якобінського терору та прихо-

ду до влади Наполеона, за браком паперу записуючи нотатки на листках старого календаря.

Займався М. Куліш і широкою громадською діяльністю, хоча б і на царині УТОДІКу (Українське товариство драматургів та композиторів). Чудово, що мемуарист згадав про активну працю Куліша в цій галузі. Правда, автор помилково пише, що Куліш «утворив УТОДІК» – він заснувався ще 1925 р., а Куліша обрано його головою в травні 1926 р., після того, як в організації було виявлено шахрайство. Абсолютна чесність Куліша відразу ж створила іншу атмосферу в УТОДІКу, в кінці року його було знову обрано головою, а «за енергійну роботу правління УТОДІКу загальні збори висловили йому похвалу». Протягом років Куліш залишався незмінним головою цієї організації, самим прикладом своєї порядності вгамовуючи будь-які спроби зробити з УТОДІКу «кормушку для не багатьох».

З нагоди складання репертуару театрів Куліш говорив про необхідність «виявити, що є свіжого в руському та закордонному репертуарі, й обов'язково додати по одній п'єсі з цих. Білорусів, грузин та вірмен іще раз запитати про новинки в їхній драматургії». На засіданні УТОДІКу Куліш виступає з інформацією «Про видання класичного репертуару та сучасних революційних драматичних творів». Він говорив: «Президія ухвалила організувати видання класичного репертуару та сучасних революційних драматичних творів... Є пропозиція – цього року починати видання старогрецької драматургії, бо люди, що знають старогрецьку мову, вимирають. Видати думаємо «Царя Едіпа», Арістофанові комедії, дві Евріпідові речі, далі іспанські, італійські, французькі, англійські, німецькі твори. Далі треба подумати про видання театральної енциклопедії, театральних монографій, дещо про сучасний радянський театр, сучасного революційного репертуару – нашого й європейського».

Ця наполеглива, постійна робота Куліша про створення бібліотеки з перлин світової драматургії у перекладах з оригіналів (додамо, що практично тоді переважна частина українських театрів користувалася світовою драмою у перекладах з російської мови), – чи подібна вона хоч трохи до смаків людини, що не терпіла «європейщини»? Навпаки, «європейщина» в її класичних та

сучасних проявах становить невід'ємну частку інтересів Куліша-драматурга і громадянина.

Що ж до оцінок Смоличем п'єс Куліша, то у ті далекі 20-і роки він думав про них краще, ніж йому це зараз видається, і писав, мабуть, глибше і точніше.

Насамперед ніде в пресі Смолич не кваліфікував «Хулія Хурину» як невдачу драматурга, — навпаки, у журналі «Сільський театр» (1926, №10) він надрукував цілком схвальну рецензію, в якій писав: «Досі М. Куліш ще не брався за комедію... Проте і в попередніх, чисто драматичних творах завжди автор давав доволі комедійного елемента, — в окремих сценках, в будові ситуацій (сценічних положень), а найбільше — в обрисовці характерів персонажів (дійових осіб). Це давало підставу гадати, що з Куліша має бути (й неабиякий) комедист, дотепний і гострий сатирик. «Хулія Хурина» якнайбільше цього переконує. Справді-бо, цю комедійку переповнено щирим гумором та в'їдливою, гострою сатирою... Написано комедійку гостро, дотепно і влучно. Особливо вдалий діалог». І у статті 1927 р. Смолич знову повторив високу оцінку «Хулія Хурини»: «В сатиричній трактовці сюжету виявляє автор велику чутливість і культурність. Він не ковзається саркастично по самій поверхні нашого побуту, а дивиться йому в «корінь». Він не сміється «безобидно» і *post factum* з пійманих на злочині шахраїв, пройдисвітів, розтратників і т.ін., як це ввійшло в манеру сучасним радянським сатирикам, а силкується глянути в саму природу нашого нехлюйства, некультурності й недотепства».

Мабуть, щось забулося авторові і з приводу його оцінки «Мини Мазайла», принаймні серед добрих двох десятків рецензій на цю п'єсу і виставу нам не трапилося зустріти рецензію, підписану його іменем чи знайомим псевдонімом. Щодо «Патетичної сонати» Смолич не міг висловлювати свої міркування на театральному диспуті, бо той відбувся 1929 р., а Камерний театр здійснив виставу 1931 р.

І, нарешті, оцінка «Народного Малахія». Звичайно, важко сперечатися з автором з приводу його недрукованої статті, написаної 40 років тому. Та переказ її змісту, здійснений Смоличем зараз («Я вбачав тоді в п'єсі «Народний Малахій» три трагедії: трагедію Малахія Стаканчика, трагедію п'єси «Народний Ма-

лахій» і трагедію автора, Миколи Куліша»), мимоволі створює в мене враження концепції пізніших часів. Бо чи ж знав тоді Смолич щось про трагедію Куліша, яка сталася пізніше? Здається, що автор призабув своє тогочасне розуміння цього складного твору. Доказом цієї думки може бути і стаття Смолича «Українські драматичні театри в сезоні 1927–1928 року», де велике місце відведено розмові про п'єсу Куліша та виставу «Березоля». Якщо не припускати, ніби Смолич за кілька місяців 1928 р. змінив своє ставлення до твору Куліша (а мабуть, що ні, бо вирішив краще піти з посади рецензента «Вістей», ніж надрукувати те, з чим не міг погодитись), то слід думати, що надрукована стаття, нехай у «відредагованій» у бік зменшення позитивної оцінки форми, зберігає основні його думки. Провідними у цих думках є висока оцінка п'єси Куліша та вистави Леся Курбаса, – і ні про трагедію п'єси, ні тим більше про трагедію автора в ній не говориться.

Оцінка Смоличем «Народного Малахія» не була абсолютно захвалювальна.

Він бачив, що багатогранність образу Малахія, поєднання в ньому рис, що викликають не тільки саркастичний дошкульний сміх, але й співчуття, дуже ускладнюють можливе сприймання образу глядачем, бо це «може дати привід до неправдивого тлумачення фігури Малахія і перебільшити те співчуття, що, цілком натурально, виникає до лагідної хворої людини». Так само здавалося Смоличеві, що і злободенні дотепи та сентенції, віддані Малахіїві, авторові варто було приховати для чергової роботи, де він «вклав би їх до вуст відповіднішому персонажеві, а не доручив би гострих висловів одіозній фігурі Малахія. Це бажано для того, щоб суперечливість мистецького візерунку фігури Малахія не просякла й у внутрішній зміст образу та не затьмарювала цінний цікавий задум п'єси – висміяти оте малахіанство, надіти на нього дурацький ковпак»¹. Таким чином, попри всій застереженню, Смолич сприймав п'єсу як значне явище драматургічного і театрального мистецтва.

Ось чому зараз трохи дивно звучать слова Смолича про те, що Куліш був «перестрашений» і «з переляку добрав надто невдалого,

¹ Ю. Смолич. Українські драматичні театри в сезоні 1927 – 1928 року. «Життя і революція», 1928, №9, стор. 155.

примітивного способу засудити його ідейний світ: оголосив його ідеї божевіллям». Не кажучи про те, як 1928 р. Смолич чудово бачив, що халатом божевільного Малахій великою мірою завдячує не Кулішеві, а Курбасові, — сама думка про «перестрашеність» і «переляк» Куліша, як нам здається, не відповідає дійсності. Сьогоднішній читач мемуарів, зіставляючи думки Смолича 1928 та 1968 рр., вільний приєднатись до будь-якої з них. Зазначимо тільки, що стосовно історичної конкретності перевага суджень 1928 р. для нас безсумнівна.

Зустрічаються неточні твердження, дати і факти і в деяких інших розділах спогадів, мабуть, автор часом надто покладався на свою пам'ять. Отож і трапляється так, ніби сам Я. Галан опублікував драму «Любов на світанні», хоча насправді вона з'явилась друком тільки після його смерті. М. Ірчан, як пише Смолич, був засновником і першим головою спілки «Західна Україна», як тільки повернувся на Радянську Україну в 1929 р. Насправді ж, як окрема літературна організація, спілка «ЗУ» існувала з 1927 р. М. Ірчан, що жив тоді в Канаді, справді був членом «ЗУ», та головою її став тільки з 1930 р. Перша редакція «Прощай, село», як пише автор, датується 1932 р. і мала назву «Поворот Марка». Насправді драма була закінчена 1933 р. (довго писалась, але не мала редакцій), а назва «Поворот Марка» з'явилась тільки у друкованому тексті 1934 р.

Прикро, звичайно, зустрічати у змістовній книзі Смолича фактичні огріхи, та, мабуть, для мемуарів це досить поширене явище, — надто вже недосконалий інструмент людська пам'ять, особливо в сфері фактів. Та й, зрештою, мемуари мають інше завдання — не стільки встановлення літературних фактів у їх календарно точному вигляді, скільки створення образів людей, чия діяльність визначала ці факти. Це, власне, літературне завдання авторові пощастило чудово здійснити, і кращі сторінки книги читаються як захопливий літературний твір. Поява першої частини спогадів Смолича — значна подія в українському культурному житті.

Широкі кола читачів (і науковців також!) вже чекають з нетерпінням на вихід наступної частини мемуарів.

Побажаємо Юрію Корнійовичу успіхів — його спогади потрібні українській культурі і становлять незаперечну літературну цінність.

Понеділок,
2 червня

А я, читаючи (вкотре!) Смоличеві мемуари, відчуваю роздвоєння. Кузякіна зауважила тут його помилки й огріхи, – це добре, слід врахувати. У деяких речах він більше портретує себе, ніж їх. І тоді йде у хід Смоличева фантазія, на яку він ніколи не скаржився. Приміром, той оперетковий епізод на тему Куліш – Грушевський. Не просто фальш, а спроба **сподобатись** Скабі, гальмівникові його спогадів...

Іншими словами, його картина розходиться з моїм **фільмом** про ті роки. За режисерським звичаєм, я завше пробую **чуттєво пережити**, перевтілитись у Куліша, Курбаса, Майка Йогансена, Гірняка, Зерова... Крім сюжету й фабули, є два сприятливі мені чинники: їхні твори (плюс листи, репліки друзів) – і каток історії, який на них наїхав... Якщо уявити кожного в дії, тобто – у спротиві, у подоланні фатуму (доля їхня для нас сьогодні не х+у), можна їх побачити – як на кону. Так от оце «моє» – **розбігається** зі Смоличевим. Дуже! Враження, що він їх, з одного боку, звичайно, **відживлює**, з іншого – переселяє на іншу планету, **зручнішу** для нього. Вирівнює, згладжує, примирює з «обставинами»...

Розумію, тут може бути й інше. Мої переживання – з іншої доби – перебільшені. (Хоч якийсь Мефісто нашіптує на вухо – маячня, ви не годні пережити й **половини** того, що пережили **ВОНИ!**)

Або – інше: він – із середини – так і не збагнув **масштабу** того ж таки Курбаса й Куліша й трохи поплескує їх по плечу. Вони – загинули, він – живий, герой: від нього залежить, кому й скільки чого відпустити. І тепер заднім числом він **вирівнює** долі своїх героїв, уже вилучивши їх з того середовища – де все було **не так**, і він був – не такий... Йому й зараз несила вимовити, що все було **страхітніше й абсурдніше**.

Позаяк він не Світличний і не Чорновіл, а Герой, з моїм визначенням абсурдизму він ніколи не зміг би погодитись. Просто тому, що це перекреслило б його самого.

Тому – в дрібніших речах може й допомогти і співпереживає. І – першим сказав про Них добре й аргументовано. Але за речі **першорядні** голови на плаху не покладе, позаяк сам теж до певної міри – плаха...

І дуже всім тим в останні роки мучиться – постійно в дискомфорті, з якого його виводить лише пані Олена – «Серьожка». Бо вона в нього добра, немудряща й бере все до серця.

Не так, як він усе життя – до розуму.
Бо жив домінантою **доцільності**. Тоді.

Саме час переписати заяву відчайдушного майора Генріха Алтуняна в ЦК КПРС, копію дали на день...

В ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КПСС

20 мая этого года истек двухмесячный срок, предоставленный мне Уставом партии для подачи последней апелляции – в ЦК КПСС, в связи с тем, что 29 августа прошлого года решением партийного собрания кафедры Харьковского высшего командно-инженерного училища я был исключен из партии. Исключен я был за антипартийное поведение, выразившееся в сборе и распространении сведений, тенденциозных по отношению к политике ЦК КПСС и Советского Правительства.

Я не буду подробно излагать свое отношение к этому вопросу, так как оно достаточно полно приведено в жалобах и апелляциях, направленных мною во все предыдущие инстанции. Отмечу только, что исключение явилось, на мой взгляд, грубейшим нарушением Устава партии, что персональное дело возникло в результате анонимного и лживого доноса агентов КГБ. Поэтому я с принятым решением не согласен и прошу его отменить.

Несмотря на утвержденное противоуставное решение, я считаю себя коммунистом и хочу еще раз остановиться на некоторых вопросах нашей внутренней и внешней политики.

1. Прежде всего, речь идет о широком, охватившем все стороны жизни общества процессе неосталинизации. Этот процесс направляется и регулируется сверху. И дело дошло до того, что

отрицательное отношение человека к этому явлению ставит его вне партии, а иногда и вне общества.

Сейчас уже совершенно ясно, что волюнтаризм, о котором шла речь на октябрьском (1964 г.) пленуме ЦК, означал не головатяпство в сельском хозяйстве, не отсутствие научного подхода при решении серьезных проблем, не вывихи на идеологическом фронте, — хотя все это было и все это нам очень мешало. Все это Хрущеву могли бы простить, но ему не хотели прощать и не простили XX и XXII съезды партии. Конечно, дело тут не в Сталине, как таковом. Здесь, пожалуй, Хрущев сделал все, кроме, может быть, открытого посмертного суда над ним и исключения из партии.

Надо быть близоруким политиком (вроде авторов статей «Коммуниста» №№ 2 и 3 за 1969 г.), чтобы серьезно считать, что достаточно одного решения июньского (1956 г.) пленума ЦК, чтобы раз и навсегда поставить и преодолеть проблему культа личности Сталина. Дело в том, что XX и XXII съезды заставили людей задуматься о главном: как в нашей стране, стране Октябрьской революции и Ленина, стали возможны такие явления, как 37 и 41 годы, как убийство Кирова и дело врачей, как резервации и политика геноцида?

Всегда ли и обязательно строительство самого демократического и гуманного общества сопряжено с гибелью миллионов ни в чем не повинных людей?

Эти вопросы поставлены, и в этом исторически — объективная заслуга Хрущева.

Дальше уже можно снять Хрущева, можно отстранить от работы академика Сахарова, можно исключить из партии историка Л. Петровского, можно предать забвению имена писателей А. Солженицына и А. Костерина, можно лишить работы по специальности П. Якира, можно сослать П. Литвинова и Л. Богораз, можно, наконец, арестовать И. Яхимовича, П. Григоренко и И. Габая, — но нельзя заставить людей перестать быть людьми.

Сейчас можно сказать прямо, что преступления, ошибки и извращения сталинщины в нашей стране, во-первых, еще не все раскрыты, а во-вторых, и это самое страшное — начинают возникать вновь.

Что касается первой стороны вопроса, то необходимо рассказать народу всю правду о масштабах преступлений. Для начала необходимо хотя бы с точностью до миллиона назвать число невинных жертв сталинской инквизиции. Для этого следует немедленно открыть доступ к архивам НКВД. В будущем необходимо приложить все усилия, чтобы жертвы произвола, так же, как это делается в отношении погибших героев Великой Отечественной войны, не остались безымянными.

Процесс реабилитации должен быть доведен до конца, непосредственные виновники массовых репрессий должны быть разоблачены и отстранены от государственной службы.

Необходимо далее — срочно опубликовать **все** документы, связанные с подготовкой и ходом Отечественной войны. Войну нельзя изучать по приказам недоучившегося садиста-семинариста, по мемуарам запятнавшего себя связью с Берией — генерала Штенко.

Проблема сталинщины сейчас особенно остра, так как это не только наше кошмарное прошлое, но и тяжелое настоящее. Настоящее еще не стало массовым кошмаром, но оно уже кошмар для немногих и тяжесть для большинства.

Это кошмар для полумиллионного крымскотатарского народа, положение которого **принципиально** не изменилось после смерти Сталина. Нет **принципиального** отличия между процессами Синявского, Гинзбурга, Литвинова и процессами 30-х годов. Все это происходит от того, что нет **принципиального** отличия между методами проникновения НКВД во все стороны жизни общества при Сталине и КГБ — сейчас.

К несчастью нашего народа, от борьбы с некоммунистической идеологией партия фактически отстранилась. Основная воспитательная функция партии была передана в кровавые лапы ягод, ежовых и берий. Зловещие признаки этого и сейчас налицо, ибо нельзя обольщаться тем, что не расстреливают инакомыслящих.

К сожалению, сейчас их **уже** выгоняют с работы, арестовывают, лишают премий, исключают из институтов, не издают их книг.

Застой и приспособленчество в общественных науках — характерная черта сталинизма. Ведь настоящая история партии и

СССР еще не написана, ибо мы мало что знаем об Октябрьской революции, о последних годах Ленина, о коллективизации, о войне и т.д.

У нас нет серьезных научных исследований нашего общества и путей его развития. Академики Константинов и Трапезников могут ежедневно заполнять «подвалы» «Правды», — от этого марксизм-ленинизм на новую ступень не поднимется. Это великое учение обязательно предполагает борьбу мнений, борьбу идей.

2. Анализируя нашу внешнюю политику за пять последних лет, мы должны честно признать, что промахи и ошибки берут верх над успехами.

Пожалуй, после Ташкента успехов на международной арене мы не знаем. И это после предыдущего десятилетия, когда мир, благодаря не на словах, а на деле, политике Советского Союза, впервые в условиях атомного века, серьезно заговорил о мирном сосуществовании. Сейчас мы с горечью вынуждены констатировать, что ни в конфликте с Китаем, ни в кризисе на Ближнем Востоке, репутация СССР как миролюбивой державы подтверждена не была. События в Чехословакии нанесли этой репутации труднопоправимый урон, резко углубили раскол в коммунистическом движении, а, с другой стороны, активизировали деятельность реваншистских кругов и организаций Запада. Пора серьезно и самокритично оценить нашу внешнюю политику, ища причину провалов не только и не столько во вне, сколько в ней самой.

3. Много и серьезно думая над ролью и задачами партии, я пришел к выводу, что у нас грубо нарушены основные ленинские принципы построения партии и государства. Здесь дело не только в том, что наша партия строится не на принципах демократического централизма, ибо выборность руководящих органов уже стала фикцией.

Серьезным тормозом на путях развития нашего общества стало забвение важнейшего марксистского принципа создания подлинного демократического государства, когда «полное устранение карьеризма требует, чтобы «почетное», хотя и бездоходное,

местечко на государственной службе не могло служить мостиком для перепрыгивания на высокодоходные должности...» (курсив В.И. Ленина) и когда работа государственных и партийных чиновников «вполне выполняма «за заработную плату рабочего» (В.И. Ленин «Государство и революция»).

У нас все наоборот, государственные и партийные «местечки» не только почетны, но и весьма доходны. В этих условиях нет и не может быть подлинного единства между партией и народом.

И как следствие всего сказанного — топтание на месте нашей экономики, о состоянии которой очень трудно судить из-за отсутствия серьезных статистических данных.

Таковы мои взгляды по затронутым вопросам.

Несмотря ни на что, я надеюсь, что ответом на это письмо будет не вызов в КГБ или прокуратуру, не арест и не судебное разбирательство, хотя я ко всему готов, а серьезный разговор и широкая дискуссия.

Г. АЛТУНЯН, г. Харьков, 103,
ул. Космонавтов, 4, кв. 84.

Лист сміливий і чесний. Такого листа міг написати саме офіцер – з кодексом офіцерської честі й розумінням абсолютної безнадійності, добре усвідомлюючи, що сподіватися на таку ж відвертість і шляхетність **від них** – марна справа. Але рядки йому клялися на папір саме так – і він сказав усе, що думав. Сказав ворогам, а не друзям – сказав у вічі, без вагань.

Листа написано від імені комуніста, який вірить у комуністичну ідею і б'є у дзвони тривоги – почуйте мене, все це ж так очевидно!

Сахаров у трактаті так само вірив у соціальну конвергенцію, у можливість соціалізму з «гарним обличчям»

І.Д.[зюба] так само апелює до потерпілих «реформаторів», побиваючи Сталіна Ленінієм і логікою соціальної математики.

І навіть богослов Федотов – у 1918 році! – вірить (вірує!) в доктрину «людського соціалізму», хоч і розуміє, що «стоїмо на краю прірви».

Я – нібито по той бік ойкумени. Після танків у Празі віра у можливе виправлення соціалізму – остаточно вивітрилась.

І Сахаров, і Григоренко, і Дзюба, і Алтунян – на середині дороги. Себто вони оппонують сучасному політпанонтикумові, сподіваючись, що їхні «позитивні аргументи» можуть мати вплив «нагорі», і там знайдуться Живлюки чи..., які здатні будуть вплинути на зміну курсу.

Я в це не вірю. Опозиція (ліберали) – чинник сьогодні лише словесний, як на жаль, і опозиція «чесних марсистів-ленінців» – цинізм правлячих кіл настільки великий, що вони не сприймають жодних «аргументів» – крім танків і кайданів.

Отож усе це є ніщо інше, як розсіпання бісеру перед свинями. Сама ідея соціалізму не сперта на людську природу, вона більше тяжіє до царства роботів, ніж до свободи. А людність – хоче не свободи, а щастя, розуміючи під цим словом усе, що хочете, тільки не свободу. Тут – драма всієї історії, усіх вождів і пророків.

Отже, я відучора – в іншій ролі, я не опозиція до цієї влади, я її просто **не визнаю**, вважаю примарою і таким же стихійним лихом, як виверження вулкану чи цунамі.

Вихід у тому, щоб зміцнювати своє, виборене у каторжній праці – за двома-трьома обраними напрямками, вибудовувати власну планету, населяючи її людьми моєї крові, соціальними Мауглі, які не підпорядковуватимуться законам і умовам буття чисто матеріального – людьми незалежними і свідомими свого призначення. Якщо хтось ще вірить у добрий соціалізм – на здоров'я, хай вірує, але рано чи пізно він дійде до того, до чого дійшов я. Цьому експериментові над людством рано чи пізно настане кінець. Ліберали, які неодмінно повалять консерваторів, будуть нездатні вирішувати найсуттєвіше на якісно новому рівні – лібералізм лише переходова стадія, великі питання вирішуються «залізом і кров'ю» (Бісмарк).

Отже – або велика кров і революційний вибух, – або – «медленным шагом, робким зигзагом...» Неможливість абсолютної зміни закладена в самій людській природі.

**Понеділок,
2 червня** Від багатьох своїх наївних і помилкових суджень я б сьогодні хотів відмовитись. Та часу не повернути назад; якими ми були – такими були. Тепер, коли Д(убче) ка остаточно знято, все стає на свої місця. Гуси врятували Рим. Чи порятують Гусаки соціалізм? Боюсь, що **вони** самі себе ведуть на той світ, це проблема політичного суїциду...

Нелля доводить, що Курбас схожий на Малахія, а Малахій – на Дон Кіхота. Безсумнівно, але існує й інший аспект. Я недавно знову перечитував Дон-Кіхота. А в Києві розмовляв з Лукашем. І висловив йому думку, що не такий він уже й симпатичний, цей персонаж, з якого витворили міф. Дон-Кіхот у Сервантеса, – ми на це чомусь не звертали уваги, – не лише жертва. А й садист. По відношенню до тих, хто **не вірить у його байки**, хто не поділяє його красивих марень. Чи не так само насаджували свої марення чекісти Хвильового? І там і тут – боротьба за ідеали, найвищі – заженімо людство до щастя?!

Інакше кажучи, Дон Кіхот теж схожий на Малахія, а не лише навпаки. І там, де він проходить, лишається пустка. Він хоче утопії, хоче нав'язати власну мрію **силою**, силою загнати всіх отих пастухів та корчмарів до щастя. Доживи він до наших часів, він вступив би до клану Троцького?

Яка дивовижна й нерозгадана до кінця постать цей Дон-Кіхот! Ми його явно випрямили, Сервантес мав на увазі дещо інше. Існуючий **у нашій уяві** Лицар Печального Образу – виплід нашої міфоманії? Ми, сьогоднішні, через «Дон-Кіхота» намагаємося довести якусь **нашу** ідею?

Микола зі мною погодився. Він переконаний, що Дон-Кіхот має бути **смішний**. Тобто, що це все-таки пародія, а не ода Лицарству.

Микола: «Бо копни це Лицарство, і звідти таке поси-пється!..»

* * *

Коли затихнуть двері,
Коли заснуть стільці,
І ляжеш без вечері,
І втома на лиці, —

Я знаю, знаю, знаю:
Я знову не один, —
Неначе рухи гаю,
Зростає шум хвилин.

Чийсь таємні тіні
Годинник виклика,
В невинному стремлінні
Біжить віків ріка.

І хтось пливе і хоче
Спіймать моє стерно.
Голодне око ночі
Заглянуло в вікно.

Це Павло Филипович, «Земля і вітер», «Слово», 1922. Він для мене поет не найкращий і не вироблений; проте ці вірші я б узяв за епіграф до своєї нової серії «Діаріуша». Так воно мені за настроєм. А ще й тому, що це книжечка з маминої шухляди, пам'ять про неї.

Між іншим – обкладинка Ніссона Шифріна, якого мама знала ще по Києву як товариша т. Наталі по школі Мурашка. Він, до речі, тобто Шифрін – оформлював у «Березолі» «Змову Фієска»...

У нас Гриць Халимоненко, і від сьогодні — нас несе у грузинсько-турецьку річку. Прекрасний, добрий і розумний Гриць, я його дуже люблю.

**3 червня
1969 р.,
вівторок**

Дзвонили з Міністерства культури, перевіряли координати Римми Степаненко. Отже, щось крутиться? Я зустрічався з нею в травні. Український абсурд, Кафка у соцваріанті, сюжет для трагікомедії. Завадський, Дейч, мій лист до Л.І. Брежнєва, нарешті колегія. Єфремов був тоді просто блискучий.

Забув сказати, що обідав я тоді з ВТО – з Бояджієвим. Він сам захотів зі мною переговорити, й ми обмірковували ситуацію – з усіх боків. А тут цей «Солженіцин»...

Після того Вася Сечин питає : «Вы с Григорием Нарсеовичем так славно совещались. Ты хоть поздравил его с юбилеем?»

Ні не знав. Пропустив. Йому виповнилося шістдесят, але це ще десь у березні, коли я був у бігах.

Недобре вийшло.

Травень – перекладав білорусів. Для України. Може б не даремно. Кочур переконаний, що – вийде «Антологія».

Сьогодні порився у «Сов. культурі» й знайшов статтю Завадського про Бояджієва – за 11 березня. Ось коли в нього був день народження! Виявляється вони зустрілись тридцять два роки тому, ще за часів студії у Ростові, він був там завліт.

До речі, про публікації...

У п'ятому числі «Юності» – вірші Павла Мовчана в не дуже дбайливому цього разу перекладі Юри Ряшенцева (найкраще – «Автобіографічна глина»). А в першому числі «Юності» – «Похвальное слово филологии» Сергія Аверінцева, якому ЦК комсомолу присудило премію за цикл робіт про Плутарха (!) Випадок майже унікальний, і про цю унікальність добре каже в передмові філософ Евальд Ільєнков. Я думаю, йому зумисне її й замовили, щоб якимось «виправдати» **непролетарський** характер присудження премії. Отже, в комсомолі відбуваються певні процеси? Це додає оптимізму...

Добре – у Аверінцева:

«Когда современность познает иную, минувшую эпоху, она должна остерегаться проецировать на исторический материал себя самое, чтобы не превратить в собственном доме окна в зеркала, возвращающие ей снова ее собственный, уже знакомый облик» (ст. 100).

«При подходе к культурам прошлого мы должны бояться соблазна ложной понятности. Чтобы по-настоящему ощутить предмет, надо на него натолкнуться и ощутить его сопротивление.

Когда процесс понимания идет слишком беспрепятственно, как лошадь, которая порвала соединявшие ее с телегой постромки, есть все основания не доверять такому пониманию. Всякий из нас по жизненному опыту знает, что человек, слишком легко готовый «вчувствоваться» в наше существование, – плохой собеседник» (100)

Дуже точно у нього (на ст. 101) – про епохи класичні й «епохи упадка» (перехідні). «Они менее «красивы», чем классические эпохи, но едва ли беднее их» (Пізня античність, напр.).

«Перспектива окунуться не в «концепции», но в «тексты» (102).

До нього Плутарх «изучался как представитель...»

«Но у Плутарха было одно преимущество перед моралистами этого типа: уравновешенное отношение к миру, исключаящее всякую напряженность, неестественность и фанатизм. Он являл в себе редкое для моралиста непредубежденное любопытство ко всему человечеству и умение выслушивать не только себя, но и своего собеседника» (102).

Валя Андрушкевич питала про моє враження від «Дуелі» Мара Байджієва у Завадського. Грають вони це після нормальної вистави у фойє, десь об одинадцятій-десятій. Глядачів небагато чоловіка 150–200.

Мені імпонує хід з музикою Тарівердієва, це відразу надало п'єсі глибини. Проте Борис Щедрін, здається мені, не досягнув того, що я назвав би у Байджієва «раціональним романтизмом» – смішшою словесної строкатості. Сходу з бажанням виглядати «як європеєць», пересартрити Сартра. Зовсім не справився з цим Льоня Євтиф'єв, він грає Іскандера, Дашевська й Шурупов (Назі й Азіз) – природні. Хоч роль Іскандера виписано значно глибше, він – «негатив», отож там більше поле для боротьби стихій і пристрастей. Але виконавець не може – поблизу глядача, йому бракує правди, він більше демонструє спорт.

Публіка на виставі думає, і це головне. Добре й інше – на російську сцену вийшов молодий киргиз і продемонстрував, що він – **не етнографічний**, що він – цілком здатний змагатися з Радзінськими й Едлісами.

Хоч Едліс – теж «інонаціонал», з Молдови. Взагалі, спостерігається цікавий процес живлення російської організації (літератури) джерелами з іншомовних культур Союзу. Які ідеї панування російської п'єси ніби кажуть: «Є й поза тобою». І Москва до цього звикає, «окраїни» стають уржайнішими за «центр».

У травні мені передали, що Кузякіна дуже розсердилась на мене – за правку її статті про Куліша. Герману Дубасову її стаття дуже не сподобалась, він зажадав від мене «редакції». Отож я чи не половину там переписав, але попросив – перше ніж друкувати, хай покажуть їй. Їй показали, і вона обурилась.

На словах. Бо сьогодні я уважно її переглянув (вийшла у №6), – **всі** мої виправлення залишила! Я зняв її критику «Вічного бунту», цілком змінив оцінку «Гуски» (леді йшла ще за своїм **старим зразком**, — так, ніби це для київської цензури!).

Отже, минулося. Зрозуміла, що я зробив це **їй же на користь**.

Добре у неї про «двойственность» Малахія (потребує розвитку).

По суті, це перша **толкова** стаття для московського читача – в цілому про Куліша (після передмови Дейча!).

«Облик Польши в годы экономического кризиса (1929-1931) был схвачен драматургом верно. С правдивостью, подтвержденной польской и украинской литературой...»

Оцього я б не сказав. У часи написання п'єси слід було вважати, що – так. Сьогоднішній поляк не сприймає «Маклену» як історично правдиву п'єсу. Та й взагалі проблема Пілсудського – «то щош іннего...»

«У Кулиша есть пьесы частных ситуаций — «Коммуна в степях», «Мина Мазайло». Но лучшие его пьесы...»

Ця «фразочка» – рецидив усе тих же заскоків Наталі Борисівни. «Мина» належить до «лучших» п'єс, це поза сумнівом! Кузякіну бентежить «національно-філологічний» аспект: це для неї «частная ситуация».

Вона помиляється.

Та не чіплятимусь, – добре, що надрукували, добре, **що в моїй редакції**. А тертя між нами з приводу того, хто сказав «а-а», нехай залишиться «частной ситуацией». За що я й подякував Герману Дубасову й Дзюбинській.

Минулий рік виявився «високосним» в тому сенсі, що косив високо: восени не стало Акімова, у грудні – Рубена Симонова. У цьому числі «Театру» – три статті пам'яті «Моцарта нашого Театру» (Ігоря Борисова). Завадський розповідає про нього здалеку, крізь усе життя, як з Мансуровської Студії двадцятого року. Ігорь Борисов – під ключем імпровізаційності. Гаєвський – як про.

Я застав його вже в іншій якості. «В последние годы он играл мало, без прежнего. Печать замкнутости на его лице, зоркие глаза ждали беду, подстерегали опасность. Художник Корест писал его удивительный портрет: старый актер, похож на старого профессора и старого матадера»

(В. Гаевский «Память Сирано» Театр №6 – 1969 ст. 25).

Але я ще побачив його у «Філумені Мартурано», він грав Доменіко, «бывшего короля неополитанских ночных пождений ... неополитанского Короля Лира»...

Такими я собі уявляв старих акторів Курбаса.

Якась Миловська розповідає про П'ятий з'їзд УТТ, в роботі якого, звичайно «взяли участь секретарь ЦК КП України Ф.Д. Овчаренко, министр культури УССР Р.В. Бабийчук», і, звичайно, епіграфом до цього з'їзду «могли послужити слова Луначарского», що їх урочисто задекламувала Ужвій: «Революция сказала театру: «Театр, ты мне нужен!»...

Виступили – Олекса Коломієць і Корнійчук (Приємно – відзначили як кращу – роботу Бориса Головатюка у Тернополі – «Сині роси» Зарудного. А в Тернополі його цькують...)

Василько заговорив про «детеатралізацію» – «она по суті, не тільки идейно, но и професіонально разоружает актера», загримувавши під цим складним компонентом проблему повернення до натуралізму – з одного боку, й безгримного акторського виконання – з іншого.

Корнійчук сказав про можливість Молодіжного Театру в Дарниці.

І взагалі – ніби підтримав молодь.

Уже добре. Бо останнім часом тенденція пішла проти-лежна.

10. VI. 69

До попередньої – 35-ої – книжки мала би потрапити і ця листівочка від Явора зі Львова, адресована мені в Мінськ (від 2.04.69), все в тому ж його стилі:

«Архілесю!

Після місячних роз'їздів — нарешті я в хаті, де є твоя адреса.

Тоскно пахне весною, щось дурне й гарне набухає в істоті з голови до п'ят.

Може тобі щось підкинути з книг?

Чайка працює на телевізії. Славко займається проблемою сучасного детективу.

Вчора проводив Гриця Тютюнника, довго блягузкали про тебе.

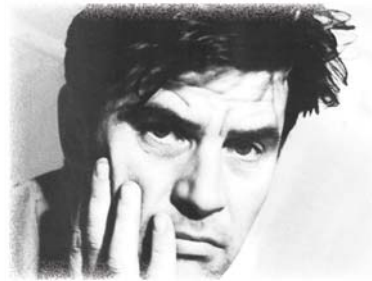
А хіба заборониш?

* *ЯВІР.* *

То що ж таки в ньому набухає, дурне чи гарне? Він ніби відійшов од своїх медитацій на більш прозаїчні речі. Проте хлопці жаліються, що молоде-молоде, а починає мати два тони для розмови – з начальством один, з колегами – інший. Яким же тоном Володя може блягузкати з Григором, який такі речі відчуває дуже тонко? Напевне ж, їхня **бляга** мала тривати за добрячою чаркою, інакше б вони все-таки **розмовляли**, а не діалектично блягузкали.

Ну, то я вже просто чіпляюсь до слів. Бо й мені «тоскно пахне весною».

От за ким справді сумно, то це за Григором. Згодний із Світличним, що це, можливо, найбільший наш талант сьогодні, якщо говорити про прозу. Для мене він сильніший за Гуцала й Дрозда (втім, який сенс порівнювати, суть не в тому; просто Тютюнник є **скрипка** Страдіварі, божим духом витворений організм. Щось такого було у раннього Юрія Яновського, битого саме за це. Григорові теж непереливки; а скільки в нього заду-мів! При тому він хлопець жажливо самокритичний).

Юр. Тютюнник

Пригадую, він сидів у мене в Жовтневому палаці, коли ми репетирували «Матінку Кураж», і був просто заворожений від Ніни Гаврилівни Лихо і Покотила! Зібрав людей навколо себе й почав говорити, що ми робимо переворот в українському театрі, що це поза будь-якими похвалами, – добра душа, щирий на похвали іншим. Йому впала в очі символіка, що по-німецькому – «Кураж», а по-нашому «Лихо»... Таке міг підмітити лише Григір Тютюнник.

У продовженні того настрою ми говорили потім з ним про те, що час би йому спробувати себе у великій формі, обійняти ціле, і то мав би бути шолоховський епос України (сьогодні я б так не сказав, після шолохівських закликів розстріляти Синявського й Даніеля, після листа Галанскова я цю постать переоцінив і продовжую переоцінювати,

дізнаючись, хто справжній автор «Тихого Дону»). Григорі обома руками почав відкараськуватись від епосу, від великого роману («Я в тому заплутаюся. Ти собі уявити не можеш, як то важко за ними всіма стежити»); себто за персонажами). Ми перейшли на кіно й театр, і він признався, що кіна не любить, хіба окремі речі, як от у Довженка чи Параджанова або Фелліні, якимось раз йому довелося бачити; а театр перед ним мрячить привидом, і він у захваті від Миколи Куліша й Курбаса, через що ми йому й потрібні... З тієї розмови (а не з зачарованого блягузкання) я відчув, що в нього саме **драматичний** таланти; я показав йому, де воно мені так читається і за його прозою, дуже конкретні деталі, він погодився. Після чого розмова перейшла на Сенченка й Хвильового, – чому вони не прийшли до драми, стилістично **не дожили в тій добі до театру**. Григорі добре розуміє, що франківці – не театр, а Українське Театральне Товариство, що лабораторією там не пахне, а вже лабораторією з драматургії – і поготів. Я сказав йому тоді фразу з Шіллера, яку дуже люблю і яка сподобалась йому так само: «Якби ми, німці, дожили до національного театру, ми б стали нацією».

Отож чи доживемо ми, якщо тільки блягузкатимемо?
Гарні ви всі хлопці, та немає на вас дрючка.

**Середа,
4 червня
1969 року**

Із спогадів Аліси Коонен «Страницы жизни»
Про «Патетичну сонату» в Камерному.

«Театр», №6, 1969. стор. 109-110

Очень трудно было в то время найти пьесу, которая на материале советской действительности давала бы возможность сделать большой спектакль героического плана, пьесу, соответствующую правде времени, как любил говорить Вс. Вишневский.

На помощь пришел прекрасный переводчик Павел Зенкевич, который принес нам пьесу украинского дра-

матурга Н. Кулиша «Патетическая соната». Эта пьеса как раз отвечала тем творческим задачам, которые ставил сейчас перед собой Таиров. И тема пьесы — большое полотно о классовой борьбе на Украине — и необычность драматургической формы очень понравилась Александру Яковлевичу. Сюжет развивается в единственном доме, заселенном людьми самых различных взглядов и мировоззрений. В бельэтаже, в шикарной квартире живет генерал Пероцкий. В первом этаже — скромный учитель Ступай-Степаненко с дочерью Мариной. В мансарде ютятся поэт Илько, тут же за стеной в закутке — проститутка Зинка, в подвале прачка Настя, не разгибая спины, стирает белье для господ.

Дом дан в разрезе (оформление В. Рындина). В отдельные моменты спектакля за домом видны телеграфные провода и дороги, тянущиеся в неведомую даль. Это давалось светом. Таким образом, зрители являлись свидетелями и интимной жизни обитателей дома и того, что происходит за его стенами. Ведет пьесу поэт Илько. Он рассказывает о себе, о своей любви к Ней и о том, что происходит незримо для публики между многочисленными эпизодами пьесы, как бы связывая их между собой этим рассказом. Действие начинается в пасхальную ночь. Звучит Патетическая соната Бетховена.

«Я пишу, — начинает свой рассказ Илько, — а подо мной в генеральской квартире звучат куранты. Она разучивает «Патетическую сонату» Бетховена. Играет и повторяет вступление, полное звездного пафоса, глубокое, могучее...»

Патетическая соната Бетховена — своеобразное действующее лицо в пьесе. Марина разучивает то одну, то другую ее часть. И каждый раз скерцо или аллегро звучит в соответствии с той ситуацией, которая в данное время раскрывается в спектакле. Фантазия поэта, который рассказывает, что он уже разорвал тридцать писем к Ней, не решаясь опустить их в почтовый ящик, натал-

*А. Коонен
у ролі Марини*

живается на противодействие его друга Луки, революционера-подпольщика. Лука всячески старается сбросить Илько с его звездных высот на землю. Но Илько весь во власти своей мечты. Образ девушки с голубыми глазами и легким изломом бровей, овеянный звучанием Патетической сонаты, кажется ему божественным. Она для него и Лаура Петрарки, и Беатриче Данте. Но скоро выясняется, что это божественное создание – организатор контрреволюционного центра, фанатическая националистка, которая хитро и обдуманно использует влюбленность поэта и в конце концов уговаривает его помочь освободить арестованного белого офицера, убедив его в том, что это ее близкий родственник. Выпущенный им белый офицер приводит в город, в тот же самый дом, карательный отряд, который творит жестокую расправу над жителями. Так, сам того не подозревая, Илько совершает предательство.

Образ Марины написан автором очень сложно. В ее характере сталкиваются самые противоречивые черты. Оголтелая, упрямая фанатичка, готовая на любую жестокость, на преступление, она в то же время нежная любящая дочь, трогательно оплакивающая смерть отца, погибшего от случайной пули. Когда она говорит о природе своей родной Украины или о музыке, в ней чувствуется поэтическая настроенность души. Надо было найти соответствующую меру, чтобы показать это сплошное сплетение трезвого, жестокого расчета и романтической приподнятости характера. Эмоция всегда подчинена рассудку, мысль контролирует каждое движение души. Александр Яковлевич всячески подчеркивает эти спутанные контрасты. Так, он ввел в спектакль интересную пантомимическую сцену: Марина, встречаясь с Илько, нежно и влюбленно протягивает ему руки, в то же время незаметно вынимает у него из кармана револьвер. На одном из шефских спектаклей этот момент вызвал очень меня обрадовавшую реакцию в зрительном зале. Какая-то женщина громко закричала мне: «Стерва!»

Таиров много работал с актерами.

– Характеры людей, которых рисует Кулиш, – говорил он, – чрезвычайно ярко выражены, и поэтому образы требуют большой выпуклости, и внутренней и внешней.

Он вообще считал это особенностью драматургии Кулиша.

— Ритм спектакля, — говорил Александр Яковлевич, — должен быть нервным, то круто поднимаясь вверх, то замирая в тишине той или иной комнаты. Наступает революция. Муравейник встревожен, разворошен. Люди выбиты из колеи, они мечутся в этом тесном, взбаламученном мире, каждый ищет, куда бы надежнее укрыться от надвигающейся бури.

Большую роль в спектакле играл свет, который искусно трансформировал все архитектурное построение, великолепно созданное Рындиным. Свет выделял то дороги, идущие за домом, то отдельные комнаты. Иногда дом как бы совершенно исчезал, и зрители видели только то, что происходит за его стенами. Тут был и образ самого дома с копошащимися в нем людьми и образ улицы. Разрешение пространства в спектакле было на редкость удавшимся. Возможность мгновенного перехода с улицы в дом и обратно создавала динамичный образ спектакля.

Вспоминаю сейчас две сцены. Пасхальная ночь. Часть жильцов с зажженными свечами торжественно поднимается по лестнице дома, издали звучит «Христос воскрес». А одновременно за домом по освещенной дороге дружно идет колонна красноармейцев с песней «Эх, яблочко, куда катишься!» «Христос воскрес» и «Яблочко», сливаясь в резком диссонансе, создавали волнующее впечатление как бы стыка двух эпох. Это очень доходило до публики.

Другой очень впечатляющей сценой была сцена мимическая. Марина, выселенная в подвал, прохаживается взад-вперед по убогой каморке. Внезапно ей приходит в голову какая-то мысль. Она придвигает табурет к гладильной доске, оставшейся от прежней жилицы, прачки Насти, и пальцы ее начинают двигаться по доске, как по клавишам рояля. Звучит Патетическая соната. Марина, как бы вслушиваясь, закидывает голову, музыка постепенно выходит за пределы жалкого подвала и уже властно звучит в оркестре, все сильнее и торжественнее. Я тщательно выучила с концертмейстером те части сонаты, которые играет Марина, и на бутафорском рояле в своей квартире и на гладильной доске, стараясь добиться впечатления полной заправданности. Эту последнюю сцену в подвале я очень любила играть.

В спектакле был ряд интересных актерских работ. Очень хорошо играл В. Ганшин Илько – это была одна из лучших его работ. Трудные монологи, похожие на стихотворения в прозе, в его исполнении звучали просто и сердечно. Отца Марины, типичного старого украинца («таток, таток, щипанные усы, седой хохолок» – называет его Марина) великолепно играл С. Ценин. Хорош был в маленькой роли солдата (его звали Судьба) М. Жаров. Замечательно играла Ф. Раневская проститутку Зинку. Это был ее дебют в Москве. Помню и сейчас, как на допросе генерала Пероцкого, куда Зинку вызывают в качестве свидетельницы, она густым, низким

голосом с покоряющимся простодушием рассказывает о том, что и папаша Пероцкий и младшенький сыночек были ее постоянными клиентами, и что папаша за последний визит остался ей должен. Так нельзя ли теперь взыскать с него деньги.

Публика принимала «Патетическую сонату» горячо. Газетные отзывы не были так единодушны. Во многих статьях на Кулиша сыпались упреки. К сожалению, эта пьеса прошла всего сорок раз.

Цікаво було було прочитати про улюблену мною п'єсу **ніби чужими очима**, чужою лексикою; виникають нові асоціації. Звичайно, Коонен грала не зовсім те, що пише, вистава й роль були трохи іншими, на те чимало свідоцтв. Характерно, що вона, як і Чистякова у Курбаса, наводить приклади, які нічого не прояснюють, а, навпаки, затруднюють сприйняття. З тим же револьвером, наприклад. Вона подає факт (як Чистякова – про букет квітів, що «капали», як сльози), не більше. А суть сцени й характеру прояснилася б лише у тому випадку, якби вона пояснила, що **почувала** в цей час її героїня, як **проживала** вона цей факт, з якою метою це було роблено. Один і той же сюжет – річ загальновідома в театрі – можна зіграти з кількома

десятками мотивацій, і щоразу д і я буде іншою, – при тому, що сюжет не зміниться.

Є тут і інше, яке можна й треба було пояснити глибше, суттєво.

Коолен мені особисто:

– Александр Яковлевич был, по суместву, украинец, и очень Украину любил. По-своему.

Он нам объяснял, что эта пьеса для Украины необычна в том смысле, что в ней нет традиционного желания декорировать человека, украшать его – песнями или обрядами или какой-то специфически «украинской» речью. Главная героиня могла бы быть француженкой, шведкой, гречанкой, хорваткой... Он был прав – тут сам конфликт – в неординарности Марины, в ее исключительности – по отношению к окружению. Мне такой тип женщины близок – они читали Фрейда и Ницше, знали мировую культуру – и свою, речь ее в чем-то для истории – то есть она мыслит не телом физическим, а телом духовным. Злодейка? Нет. Да, националистка, если думать в этих терминах. А Жанна д'Арк разве не националистка? Если у человека есть идея, в которую он верует, мне такой человек априори симпатичен: От меня критики требовали, чтоб я играла ее как Соньку Золотую Ручку, с зоологической ненавистью по всему русскому. Но этого нет в пьесе, возьмите ее сцены с Андре. Да, маразматический старик Пероцкий – для нее враг. Но это понятно – он враг ее мечты о свободе Украины!

И еще одно. Это была **очень красивая пьеса**, – меня всегда раздражали плоские романтические лозунги наших революционных героев. А здесь Марина при всей поэтичности – трезво понимает: «Дело прочно, когда под ним струится кровь!» – слово убеждает лишь тогда, когда за ним звенит оружие – чисто шекспировский ход, поиск рая и рыцаря – через испытания страшной реальностью крови, бунта, восстания.

Я играла в ней **поиск самой себя**, настоящей, «от души» или «от программы», и когда она у меня утверждала одно, из-за этого тенью проглядывало другое. Она и погибала от того, что середины не оказывалось, потому что **совместить «душу» и «программу»**

нельзя. Понимаете зависимость от социального не отменяет факта вашей личной свободы, — и это трагизм не разрешенный, шекспировский...

Таиров, в принципе, об этом и поставил Кулиша — Человеку мир враждебен, он гибнет от невозможности сделать его своим, т.е. миром, в котором не надо отказываться от своего «Я». Это решалось на всех ролях, не только на Марине.

Они там, **наверху**, отлично это поняли. И потому убили Кулиша и Курбаса, уничтожили Алексея Яковлевича Таирова и наш Театр.

В. Блок — «Репетиции Лобанова» (1962)

Час від часу повертаючись назад, радий що знайшов у своїх завалах книжку про цього талановитого режисера. Дві його вистави — «Таня» в Театрі Революції і «На всякого мудреца довольно простоты» в Театрі Сатири, його остання вистава.

Правда, причому правда образна, поетична — визначальна в його мистецтві. Це ближче до Крушельницького і Попова, ніж до Курбаса чи Охлопкова, але тут важить саме методика його театрального впливу, саме бажання не стати «глашатаєм» доби, «барабаном епохи».

Кульмінація його припала на 1938-й рік — коли в час «героїки» і голодомору він раптом виходив (в Театрі Революції!!!!) з арбузовською «Танею» — де є не суспільство, а людина, де є протест уже самим фактом вибору **п'єси і теми**.

Дуже логічно, що критик («Театр») заявив, що шлях, обраний Арбузовим для вирішення проблеми(?) — «чужд самої сути драматического искусства».

Бо для них «суть» тоді була у масштабах і «соціальних задвигах»; а тут — одна окремо взята **Таня**. Не клас, не ґрунт, не «Аристокати» і не «Дачники» чи «Вороги» — а Таня. Як «Маклена Ґраса» у Курбаса. П'єса, де в центрі — один герой, (Гамлет, Отелло), а не «ґрунт» чи «клас».

* * *

До видавництва «Мистецтво»**5 червня 1969 року***Шановна Світлано Миколаївна!*

Насилаю вам два примірники «Мистецтва театру» Крега у виправленому після трьох рецензій варіанті. Правити довелося багато. Зокрема, довелося розширити статтю про Крега, додавши до неї більше даних про останній період його творчості, а також, зупинившись на проблемах, що їх зауважив Д.Затонський, з'ясувати для читача ці тенденції взаємозв'язку Крега з своїми наступниками як у позитивному, так і в негативному розумінні. Я за порадою Затонського перенесла також свою статтю з післямови у передмову й змінила назву, скориставшись із запропонованої Затонським: «Гордон Крег та його теорія «ідеального театру».

Значно виправлений і переклад Крегових текстів; туди внесено біля 500 правок, якій поліпшують зміст перекладу, уточнюють Крегову лексику, підкреслюють специфіку його мови тощо.

Цілком й перероблено коментар. Зокрема, Л. Танюк вніс туди більше моментів, які тлумачать ті Крегові ідеї, з якими сьогодні і треба рахуватися, але які не можна сприймати як доктрину дії. Пояснені детальніш також і взаємозв'язок Крега зі своїми попередниками. Окрім всього, звичайно, виправлено ті помилки, про які писали І.Стешенко, К.Рудницький, Д.Затонський та інші котрі знайомилися з рукописом.

До рукопису ми не додали іменного покажчика; гадаю, що це треба буде зробити обов'язково — для зручності користування книжкою. Але це — справа не спішна, тим більше що посторінкові розрахунки можна буде уточнити тільки після остаточної коректури, після схвалення рукопису до друку.

Загальний обсяг рукопису — до 15 авт. арк., як і було домовлено. Коментар і стаття збільшились, але в межах можливого. Фото й малюнки Крега теж можна буде зробити пізніш; їх треба перефотографувувати, а для цього ми мусимо знати розмір фото і їх кількість, а також у якій техніці їх найкраще виконати (папір, тощо).

Отже, всі свої обов'язки ми виконали. Зупинка за видавництвом. Тепер, коли нема жодної причини для гальмування рукопису просимо вислати, як домовлено, 25 червня гонорар, що належить нам відповідно до угоди, – на адресу:

*Москва Б-61, Большая Черкизовская, кв-л 8-II, корпус 3 кв. 45
Корнієнко Неллі Миколаївна
Танюк Леонід Степанович*

P.S. Вітайте Віктора Сергійовича. І, звичайно, хотілося б одержати від вас кілька рядків у відповідь – одержали рукопис, переглянули, і яке у Вас враження щодо всього цього; і, звісно, які реальні видавничі строки?

Бажаємо успіху!

(Н. Корнієнко)

Що було історичного в травні? Джон Леннон і Йоко Оно провели «медовий місяць» в «Хілтоні» в Амстердамі. Провели його в ліжку – під спалахом фотокорів і галас у пресі. Це в них називалося протестом проти війни – на підтримку активних демонстрацій (початок квітня) у багатьох містах США.

Девіз акції – «Займайтесь коханням, а не війною!»
Вельми своєрідна форма соціального протесту...

А ось – із нормальнішого ряду. У травні була декада грузинської л-ри на Україні, там виникла ідея створити КТМ «Україна» при Тбіліському університеті:

Микола Платонович сказав мені, що він один з патронів цієї ідеї і просив її всіляко підтримати.

Дай боже нашому теляті та вовка з'їсти! Бажан сказав, там буде й видавнича сенція. І питав – а як щодо театру.

Українського – в Грузії?

Не знаю. Це могло б вилитись хіба в аматорство. Потрібна **українська** публіка!

Бо змагатися з **грузинським** театром – важко!!!

Цей лист пані Орісі там мав би потрапити до попередньої, 35-ої книжки, але краще пізно, ніж ніколи.

**Четвер,
5 червня
1969 р.**

* * *

Київ, 25.02.69 р.

Любий, друже Ти мій справжній, Льонічко! І якщо я не помиляюся (це вже, сподіваюся, востаннє) — єдиний. І листи Твої, і книжки (з перекладами) обидві — одержала.

Не відписувала Тобі відразу, бо не могла. По-перше, конче треба було закінчити Лондонову «Крадіжку», по-друге — я в такому безмежно депресивному стані, що лишається мені тільки два шляхи, або — з мосту та в воду, або в лікарню. Не знаю, що воно зі мною, зрештою, буде, але відчуваю, що буде дуже зле. Як не стараюсь, що не роблю, що не приймаю, а — нічого мені не допомагає. Абсолютно нічого! Все — проти мене: і час, і обставини, і все, що мене оточує (а не оточує мене нічого) і т.д. і т.п. ... Одне слово, ні жити, ні працювати я не можу. Скільки не борюсь. А ти ж трохи знаєш мою вдачу!!! І от зараз ударив мене такий безпросвітний песимізм, що хоч вовком вий.

Багато є тому причин. А найголовніша, що я весь час абсолютно (тотально) сама, — отож усякі непотрібні і згубні думки лізуть у голову і не дають мені жити. Отому — нічого не можу.

Зараз викурила п'ять цигарок (це, мабуть, багато!) і продовжую Тобі писати. Не сердься на мене за такого кострубатого листа. Яй сама не відаю, що творю.

Відповідаю тобі коротко на всі твої листи відразу.

Льоша Коротюк сказав мені, що він Тобі все по-діловому (щодо театру) написав. Отже, мені вже не лишається нічого, крім того,

що мені ясно, що Тебе тут ждуть і (якщо вірити Альоші) ждуть у вищих сферах.

Таким чином я (і ми всі) вважаємо, що Ти маєш якнайшвидше з'явитися на нашому горизонті. Тільки мусиш узяти себе в руки, приборкати і стати (розумним!!) дипломатом.

А раз Ти не можеш вирватися до нас спорадично, то кінчай там свою роботу «церкви и Отечеству на пользу», а нам усім «на утешение»... і приїзди мерщій до Києва.

Мені Ваші «плани» — цілком неясні. Чому Ти раптом збираєшся на «деякий час до Москви»? Чому Неллі (яка, до речі, не відповіла мені на великого листа) викликала до Москви свою матір? А я їй писала, що батько хворий, і мати також, і батька лишати самого тут не рекомендується ні з якого боку. Не розумію, чого мати все-таки поїхала? І на скільки? Словом, — нічого не розумію.....

Між іншим, дівчинку можна віддати до дитячого садка і тут: і в Чапайвіці і в місті. Це — між іншим. Не розумію, чому Неллі має їхати до Харкова? І то раніше, ніж до Києва? А це надаремне, бо слід було б децю знати наперед, їдучи туди. Не розумію, чого вона з Вал. (ерієм) Гак.(кебушем)? Почитав би Ти, що про все це пише Г.(ірняк)! Валерій — відгук і клевет Василька, тобто «Васьки», як його зве Г.(ірняк)! А головне — не розумію — коли, де і в яких «ролях» збирається Ви обоє «дійствовать»??!

Щодо твоїх перекладацьких «есеїв», то не розумію, коли Ти вступи-гаєш братися до тих справ, якщо в Тебе горить земля під ногами? І навіщо робити так багато? Ми вже про це говорили!! Тим паче, що Тебе тут нема. Такі речі треба робити разом, а не за тисячі кілометрів...

А я ще ніяк не можу справитись із моєю конкретною роботою, яку ми теж могли б робити вдвох. І для цього я мушу бути «в формі», а не гинути, як я зараз гину. Це без перебільшення. Не знаю, що буде завтра, а сьогодні це так.

Безгін — директор Дому кіноактора (а не «театру», на жаль!), того, що на площі Калініна.

Вітати мені нікого. Ніхто в мене не буває. Цікавиться мною Лена (колишня Паррова). І пише, і телефонує. Оце й усе.

Велике Тобі спасибі за каву. Вона мені дуже до речі. Немов піддає бадьорості на якийсь час. Пішла б до лікаря, так холод такий, що весь час я застуджена.

У Львові серед людей було легше, а тут зараз – хоч вішайся. Як, до речі, і зробила в Києві нещодавно одна дуже хороша лікарша-хірург. Мабуть, не витримала дечого. І теж, до речі, літня особа.

Іван щось багато працює; каже, що Ти незабаром приїдеши(??)

Алла й Зарецький на Донбасі, але роблять на свій страх і ризик, бо, як казала Надійка, державного замовлення їм не дали. Грошей у них нема – позичають(!)

Сергій Білокінь – зараз хворий, а взагалі задрав носа... Поговоримо, якщо приїдеши. Він теж майже не приходить, «дуже зайнятий і не має часу»... (??!!)

«Прапора» ще не було. Він приходить із запізненням. Мабуть, буде на початку березня.

Римма, Анжела і Лена (колишня) оспівчуються мені в розмаїтому коханні. Але все це на віддаленні. А я до абстрактного кохання не доросла, я – не Данте.

Микола телефонує раз на місяць. Що в нього робиться – не знаю, не заходить. Мабуть, найчастіше бачусь я з Альошею, бо він часом до мене заходить. Та й п'єсу його треба перекладати вдруге (?!?)

Іванові за Твої переклади ще не казала (і не казатиму доти, доки їх не побачить Євген). Пробач, але Євген² ерудований більше.

Крюби пишуть рідко. Теж нічого не збагну. Вислав він мені книгу й журнали, але вони до мене не дійшли (хоч і рекомендовані бандеролі). Виходить, із книжками – дарма праця.

Вийшов «М. Лисенко» – цікава книжка, вже нема. Я тобі купила.

Щодо літературної роботи, то я ж сама тобі пропонувала свої послуги. Звичайно, разом (з усіляких міркувань) краще!

Але ж треба й бути разом.

Інакше все це ні до чого. Я мушу заробляти конкретно на хліб, і через те такі речі мусять тим часом лежати, бо їх треба десь пристроювати.

Пробач мені такого листа, але щось мені дуже зле. Цілую Тебе міцно.

Бувай здоров! Пиши про все.

Орися»

² Євген Попович, перекладач (Л.Т.)

Безумовно, настрій у неї важкий. Дуже мені шкода мою лобу пані Орисеньку, якби вона знала...

До Києва я тоді поїхав – не зразу, але таки вирвався: нульовий варіант. Я вже все це описував. Пані Орися дуже того хоче, – ото ж іноді їй здається, що зупинка за мною.

А Нелю не хотіла до Харкова пустити – ревність? Ревність, що поїде туди «без інструкцій од пані Ориси», і там її «можуть збити з пантелику»? Та Неллю ніщо вже не зіб'є; а от інформацію вона мусить мати не від однієї пані Ориси, то було б надто однобічно.

Але так жаль її там у самотині...

Ну, зараз уже ніби краще, настрій у неї змінився, і вона не зовсім самотня.

Пішла з Києва чутка (?), що Дмитерко, Павличко й Коротич виступили чи готують виступ **проти Івана Дзюби**. Докотилося через Євгенію Кузьмівну, тобто через Спілку письменників.

Сьогодні трудився над перекладом на англійську: власне, не я один, бо не з моїм знанням мови за такі речі братися. Трохи згодом можна буде пояснити, що воно й навіщо.

Субота, 7 Все гаразд.

червня Уже б і заснув, але раптом ця стаття в «Комсомолці»! Вперше – так про архітектуру. Досі мої архітектурні рефлексії вичерпувались Некрасовим, монологами Довженка і частково – Зарецький плюс Логвин. Але то – історія. А тут – завтра!!!

АРХИТЕКТОР

Вот лицо Фрэнка Райта: высокий, могучий лоб, густые широкие брови, под которыми прячутся вечно сощуренные, наполненные ироническим блеском глаза, крупный нос, немного опущенные уголки рта, придающие лицу выражение легкой ехидцы или, быть может, затаенной обиды. Райту было на что обижаться.

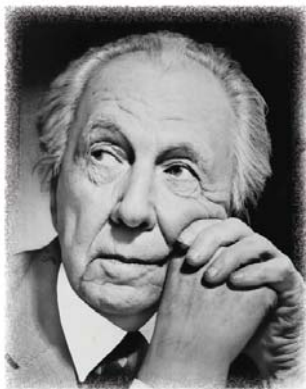
Это лицо человека, который много пережил и многое видел.

У этого человека есть и другое лицо — такое же правдивое, искреннее. Лицо, сохранившее следы уверенной поступи самых первых шагов — и разочарование, и поиски, и отчаяние, и, наконец, торжество и надежду. Это второе лицо — здания, которые построил Райт. Он говорил: «Я требую от архитектуры того же, что и от человека: искренности и внутренней правдивости». И всю свою жизнь следовал этому правилу: он строил такие дома, которые иной раз говорили об их обитателях больше, чем могли бы сказать они сами. Но, конечно, еще больше эти здания говорили о том, кто их построил.

Американцам повезло, что Райт родился в Америке, — он строил много и в Европе, и в Азии, но абсолютное большинство и лучшие из своих построек он воздвиг на родине. Более 700 зданий построил Райт за свою долгую жизнь. Что может быть лучшим памятником для архитектора?

В конце XIX века стало ясно, что архитектура зашла в тупик. Именно в это время нужен, просто необходим был человек, который указал бы выход. Райт первым увидел проблеск, он понял, чего не хватает современной строительной науке — простоты, естественности и в каждой линии — оправданности.

В новый век Райт вступал уже известным архитектором. Ему только-только исполнился тридцать один год, а он уже был основателем собственного направления в архитектуре, за его спиной стояло около сотни сооружений — спорных, неожиданных, а все

главное для него было еще впереди. Вот почему можно считать, что родился он в удачное время. Век девятнадцатый раскрыл ему тшету Ренессанса, толкнул на поиски, а век двадцатый дал новые возможности, которых прежде не было, раскрепостил мышление, освободив его от мертвящих канонов академизма.

Интересно все-таки проследить ход рассуждений человека, когда он делает открытие. Иной раз случай, что-то преходящее дает толчок — и мысль включается в работу. За всю жизнь Райт не построил ни единого здания с карнизом, он был яростным врагом этих нелепых козырьков, напоминающих обрезанные поля кургузой шляпы. Карниз, своеобразная корона, венчающая здание, существовал всегда, и вдруг нашелся человек, который усомнился в его необходимости. Райт пришел к этой мысли, став очевидцем катастрофы.

Он гулял в парке подле строящегося здания Капитолия в Мэдисоне, столице штата Висконсин. И вдруг резкий грохот, крики. Райт кинулся к ограде и увидел страшную картину: здание было почти закончено, но вместо его западного крыла теперь высились уродливые обломки стен, торчали обнаженные клыки колонн, и над всем этим из-за плотной вуали оседающей пыли неслись крики искалеченных людей. Многие из них, пытаясь спастись, бросались прямо из окон...

Райт перевел взгляд выше и увидел карниз. Карниз, который во всей своей неприглядности предстал перед взором архитектора: стальные анкеры торчали, как редкие зубы злобного старца, пустые коробки оцинкованного железа выглядели, как возмутительный вызов всему разумному. Лишь карниз уцелел в катастрофе, а под ним — бессильная фигура рабочего, убитого балкой... Райт на всю жизнь запомнил эту трагедию со всеми деталями. Потом он написал: «Почему считается необходимым делать карнизы так, чтобы они имитировали что-то? А если они должны быть имитацией, то зачем они нужны вообще? Действительно ли они чем-то красивы или полезны? Я не видел, в чем заключалась их красота, просто здание выглядело «странным» без карниза».

А потом — целый поток свободных рассуждений о сферах, казалось бы, не имеющих ничего общего с его наукой: «...в предшествовавшие нам времена карнизов, бросавших глубокую тень, шляпы были непомерными карнизами на головах людей... А ру-

кава с буфами, букли, сборки и оборки? Не находились ли они в примечательном соответствии с пилястрами, архитравами и рустованными стенами?.. А манеры того периода напыщенности и важничанья! Не были ли они «карнизом» вместо просто умения держать себя? Такие же несуразные, как рыцарство, представляющее собой замаскированную грубость. Обратите внимание также на то, как современная музыка тоже не нуждается больше в карнизе. Она, как и здания, может заканчиваться без крещендо или финала, этих цветистых завитушек наших дедов, называющих их «классикой». Да, карниз был точно такой завитушкой».

Райт построил дом без карниза, отошел и сказал: «Смотрите, теперь над головой больше неба».

Поймите правильно: уничтожение карниза — отнюдь не главная заслуга Райта. Просто в этом эпизоде очень ярко проявился характерный для него критический взгляд на общепринятое. И это одна из главных черт в творчестве Райта. Уже на склоне лет, умудренный собственными ошибками, он советовал молодым архитекторам: «Немедленно начинайте вырабатывать в себе привычку задумываться «почему» по поводу всего, что вам нравится или не нравится». Сам он всегда следовал этому правилу. Быть может, именно поэтому, приняв однажды решение, Райт был непоколебимо уверен в нем.

Три года Райт строил в Токио Империял-отель. Он знал, в какой зыбкой и ненадежной земле должны стоять фундаменты, знал и именно потому специально для этого здания изобрел оригинальную антисейсмическую конструкцию. Если бы он не был уверен, что сможет придумать такую конструкцию, наверное, он бы не взялся за проект. А через пять лет в Японии случилось землетрясение. Самое сильное за всю предшествующую историю. Токио и Йокогама в буквальном смысле превратились в руины. Райт, получив утром газету, где сообщалось об этом, прочел и о том, что его здание разрушено до основания.

Газетчику, который надеялся взять интервью у архитектора, он сказал: «Если что-нибудь осталось стоять в Токио, то это Империял-отель». Это заявление напечатали, сопровождая насмешкой. А через день Райту принесли телеграмму из Японии: «Согласно сообщению, полученному сегодня из Токио по беспроволочному телеграфу, отель стоит невредим как памятник

вашему гению, предоставив совершенное обслуживание сотням бездомных».

Это был первый и, пожалуй, последний раз при его жизни, когда Райта назвали гением. Шел 1923 год. А дома его уже называли старым, отжившим мастером, основателем определенного этапа в архитектуре, который, однако, уже можно считать пройденным. Для Райта настало очень трудное время. Он остался без заказов, ему пришлось зарабатывать, читая лекции и устраивая более чем скромные выставки своих работ. Да и личная жизнь в это время как-то не ладилась: окончательно запутанные финансовые дела — тогда Райт не был богатым, — сложный, мучительный бракоразводный процесс. На будущем Райта даже те, кто еще чего-то ждал, поставили крест: в самом деле, можно ли еще надеяться на человека преклонного возраста — Райту исполнилось уже шестьдесят семь, — который за последние двадцать лет построил всего с десяток домов? Что это — полная капитуляция или просто спокойное, естественное угасание?

Нет. Ни то, ни другое. Имя Райта еще будет греметь.

Тридцать шестой год. Старый архитектор, усталый от борьбы человек, словно решил испытать свой последний шанс в жизни. А может, случилось другое: последние два десятилетия Райт, сам того не сознавая, просто копил силы. Он чувствовал, что сказал далеко не все, что хотел сказать, и сделал тоже не все еще, что мог бы сделать. Наверное, он все-таки ждал своего часа. И час пробил. С удесятеренной энергией принялся Райт за работу. От всего, что он сделал в то время, веяло необычайной свежестью, неожиданностью инженерных решений. Если раньше большинство построек Райта являли собой пример воинствующего рационализма — рационализма в самом лучшем смысле этого слова, то теперь ему совершенно непостижимым образом удалось придать рациональному по внутреннему содержанию сооружению поэтический облик. Впрочем, речь идет не о каком-то одном здании, а о целом ряде построек того времени. Шумный успех снова встречал все, что теперь строил Райт. Даже, пожалуй, самый шумный, какой только ему приходилось испытать. Жизнь вновь озарил свет надежды. Он понял, что должен еще многое сделать.

Райт прожил девяносто лет и сделал поразительно много. Он говорил: «Архитектура вырастает из жизни, а не навязывается

жизни извне» — и доказал это на деле, создав органичную архитектуру. Он сам придумал это название, но всякий раз отказывался дать точное, конкретное, подобное четкому правилу, толкование этому термину. Органичная архитектура? О, это всякое сооружение, которое отвечает условиям, задачам и возможностям строительства. «Органичные здания — всегда из земли и для жизни, которая протекает в этих зданиях».

Понятно ведь? Главное не форма — нет, но содержание. В этом весь смысл. Правда, сам Райт частенько кидался в крайности, следуя этому тезису, стараясь сделать так, чтобы здание выглядело порождением самой местности, а вовсе не созданием человеческих рук. До Райта архитекторы пользовались «конструктором» из строго определенных деталей — фронтонов, карнизов, колонн-капителей и прочего набора архитектурных изобретений, которым столь гордо человечество, а Райт впервые стал манипулировать другим — камнем, деревом, стеклом, сталью. Он не уставал повторять один из самых главных своих принципов: основное — не оболочка здания, а то, для чего оно строится, внутреннее пространство, заключенное в эту оболочку. В своей книге о будущем архитектуры он удивительно точно и едко высказался о том, что и как строили архитекторы на западе Штатов: «Вся эта куча хлама столь же далека от природы, как галдеж скотного двора от музыки. Но для архитектора это был легкий труд. Вся его работа сводилась к указаниям вроде: «Ну-ка, парень, возьми эркер № 37, который понравился леди, и прицепи его на углу». Вот против чего он был.

Райт, плодовитый, как никто, никогда не строил того, с чем не был согласен. В стране, которая изобрела небоскреб, он не построил ни одного небоскреба. Он сооружал высокие здания, но небоскребы — нет, Райт был их откровенным врагом. За три года до смерти, может, желая показать, что он сумеет и это, Райт создал проект небоскреба. Но какого! 528 этажей! 1609 метров высотой! Наверное, закончив этот проект, Райт сказал про себя, пряча хитрую улыбку в углах рта: «Вот вам. Стройте, если хотите. Я лично строить не собираюсь».

Завтра Райту — сто лет.

Л. Репин.

«Комсомольская правда», 7 июня 1969.

P.S. Конструктивна логіка. Робота корисна і для Театру (Мейєрхольд, Курбас, Меллер. Але я дивлюсь на це ширше – Райт в сенсі **політології майбутнього, конструкція нового ладу.**

У Кокто:

Якось, розповідаючи по свої відвідини Віктора Гюго в Брюсселі, Бодлер сказав: «Гюго пустився в один из тех монологов, которые он называет беседой».

1962 рік. 30-річчя МОСХа, ювілейна виставка в Манежі. Відкриття – на 2 грудня. Було відомо – виставку відвідає Хрущов.

За день до відкриття Вол. Серов розпорядився при-
тарабанити на 2-й поверх (у службове приміщення) скульптури Ернста Неізнестного й роботи кількох авангардистів. Хрущова повели саме туди. Далі й пішло – на Фалька, на нетрадиційників. То була **свідома акція**, її готували – як мотив до погрому.

Шумський Олександр Якович (1890–1946). Його розстріляли вже після того, як він відбув свої терміни. По дорозі із Саратова, куди він прибув з Красноярська.

Борис Дмитрович говорив про «спецзавдання», про особисту участь Сталіна у вбивстві Шумського.

Звідки ж вигадка про його самогубство?

І взагалі, хто пояснить дефінітивно, що таке «шумськізм»?

Статтю Михайла Волобуєва «До проблеми української економіки» (1928 «Більшовик України», № 2–3) я читав. Законспектувати чи переписати не вдалося. Але розумію, чому її сприйняли як національний ухил і пов'язали з «шумськізмом», і почасти – з «хвильвізмом»... В принципі – це розправа з «боротьбистами».

Весь «волобуїзм» для Кагановича і К^о зводився до того, що він наполягав, аби українською економікою керували українці, всіма галузями економіки – без винятку. Іншими

словами, для Кагановича і К° йшлося про права **держави** – а цього вони допустити стосовно України не могли, це вже був заколот... А коли Волобуєв заговорив і про бюджетне самостійництво, про необхідність **мінімізації** загальносоюзних вилучень – тут уже був одверто «ворожий випад», «Геть від Москви», сепаратизм.

З цієї «трійки» він один вижив – після репресій. Живе в Донецьку, професор економіки. Реабілітований.

Записи Шиндлера дають нового Бетховена, в этом смысле книга Эдуарда Эррио – кладезь. Для мена ново и то, что Бетховен в последние годы стал терять зрение.

«В своем отчаянии Бетховен возымел странную мысль – обратиться к его превосходительству Гете»... (ст. 277) «Ода к Радости», Месса ре мажор – Девятая симфония – зорові витвори, там є колір і лінія!

А Гете – можливо, тому – Мефістофель? Змагання титанів.

За книгою Ерріо (и вот (мене з 1960 року) я вчився осягати музику.

І раптом цей жах: 1933 рік, приїзд Ерріо на Україну, сталінізм. Декорації... «Не помітив». **Finita!**

Почались важкі будні. Мушу щось заробляти на хліб, як пише пані Орісія. Підвернулась мені одна робота, але – важенька. Йосиф Конфорті з Неллиного інституту просить перекласти на російську з болгарської його дисертацію про Гео Мілева. (Поет, режисер, мистецтвознавець, театральний педагог, естетик, перекладач Маяковського, протестант, реформатор болгарської сцени). Третій день сидимо по три-чотири години... Штука в тому, що деякі його тези доводиться не просто перекладати, а прописувати, формулювати, вводити новий матеріал. Пише він конспективно, кожна теза –

**Неділя,
8 червня**

Гео Мілев

«с одной стороны – с другой стороны». Десь можна порівнювати Мілева з молодим Курбасом періоду німецького експресіонізму.

Платить Йосиф Мізер; а все одно треба. Хлопець гарний, не можна не допомогти. Бо російської абсолютно не тямить.

Ото й працюю. Словника величезного купив. Зате хоч знатиму Гео Мілева.

З англ. перекладом усе вийшло гарно.

Знайшов серед паперів ще одну «не оприходувану» листівку від пані Орисеньки, адресовану на Мінськ.

* * *

6.02.69 р.

Ой чи живі, чи здорові всі родичі гарбузові?!..

Обоє Ви замовкли – ні гу, ні му – заніміли.

Чи одержав Ти важливого листа від Івана?! Тут дуже непокоїться Льоша Коротюк, бо Ти обіцяв йому вислати Твою думку про його нову п'єсу протягом трьох днів, а мовчиш уже понад десять. Напиши йому свої конкретні зауваження, щоб він міг працювати далі. Будь ласкав!!

У нас все по-старому. Без Тебе (у мене) дуже погано. Взагалі – артисти теж щось неподобне витівають. Сеньйор Алек поїхав до Москви – не певна, чи сам???

Від Неллі ніяких звісток. Як вона? Коли? І що? Тут мати мені дзвонить – вона хворіє, але їй краще. Батько також немов зараз утихомиривсь.

Цілую міцно.

Напиши.

Ор.(ися).

Ще один лист – квітневий – від Володі Загоруйка до мене в Київ, на адресу І. Стешенко:

* * *

з Москви – 18.04.69

Наши!

Пересылаю корреспонденцию. Письмо не мог не распечатать, т.к. к судьбе Вашей не перестаю быть причастен. Других новостей нет. Если вариант с киностудией затягивается, то не сиди там, Лесь! Ты не можешь быть «свободным художником», как иные члены творческих союзов.

Повстречала меня в лифте Вашего дома какая-то женщина с Вашего этажа. Судя по ее вопросу, она работает в ЖЭКе. Ее волнует, почему в оплате за квартиру упущен март. Я сказал, что через месяц Вы будете здесь и все уладится...

Как там наш Киев – один из лицемернейших красавцев, один из самых сытых и слащавых подлецов, город иллюзорных находок и самых реальных утрат?

Возвращайтесь! Стихи о Родине хороши и со стороны. Диссертации – тем более.

В Москве летом – всемирный конкурс балета, всемирный кинофестиваль «За мир...»

Ждем!

Как наша доченька? Навещайте ее! Будем век благодарны! Не сердись, Неля! Прости за все! Во всем виноват я!

Целуем! Ждем!

Привет всему войску еретиков.

Ваши

КЭВ.

(Тобто Кирило, Емма, Володя...)

А за березень не заплатили, бо не було грошей. Ось попрацюю на болгарську театральну науку – і розплачусь. Бо не заплатив і досі.

Про Павличка і Дмитерка – це пішло від Йос. Кисельова, (приїздив; чи й досі тут). Виглядає погано. Говорили про

його книги. По-моєму, здивований, що я не з рогами – приглядався до мене «с опаской». Порода критиків дрібнішає – люди без язика. Переляк.

Л.Т.:

Конюхова сьогодні сказала, що Кисельов залишив «Герой і час» у них у відділі (це «Сов. пис.»), і вони йому обіцяють «подумати».

А мені Йос. Мих. говорив, що він розмовляв і з Карповою (гол. редактор видавництва). «Колись там ставились до мене добре, видали рос. мовою. «Конфликты и характеры», «Герой и обстоятельства» – то чи не переклав би я «Герой і час»?

І друге: Юра Рибаків питав мене, чи не зробив би я для «Театру» рецензію зразу на обидві книжки («Драматурги України» і «Герой і час»). Отож Кисельов і з ним домовився? Спритний...

Ще одне моє гоббі – словники:

ДОРОГОЦІННИЙ ДАРУНОК ЧАСУ

*«Російсько-український словник»
у трьох томах, К.,
«Наукова думка», 1968.*

ВАСИЛЬ КАРИЙ

Пожавлення на словниковій ниві увінчалось блискучим успіхом: колектив науковців Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР створив, а видавництво «Наукова думка» видало для задоволення найрізноманітніших потреб нашої мовної практики третю томний «Російсько-український словник»...

Уперше в багатомовній історії України маємо найповніший і найдосконаліший кодекс літературної мови, який містить близько 120 тисяч російських слів з перекладом їх українською мовою, багату фразеологію та ілюстративні приклади перекладу окремих словосполучень російської мови...

Матеріал української частини словника широко охоплює лексику і фразеологію української мови – незрівнянну її красу і силу, розкриває особливості граматичної будови. Разом з тим у цій частині словника якнайповніше використано живу народну мову та українську мовну спадщину...

Новий словник зазнав ґрунтовної переробки, значно розширився за рахунок лексичного фонду і ніякою мірою не може йти в порівняння із своїм попередником, «біологічно» незрілим, і мабуть тому названим «зеленим», словником.

У новому словнику відбилися непохитне прагнення його авторів позбутися того словесного мотлоху і тих хибних настанов, які захарашували книгу, знецінювали її.

У ньому нема вульгаризмів, непотрібних жаргонізмів, невинуватих діалектизмів, незрозумілих словотворів, нежиттєвих неологізмів, не властивих українській мові виразів та інших, так би мовити, сезонних покручів.

Не знайти в ньому і «безсмаччя», «крис», «безмісяччя», горезвісно-набридлиго «добро пожалувати», «баб'ячих» (розмов), «безчасся», «виручки» (за проданий товар), «самодовліючого дитища» та інших заблуд, які знайшли були дорогу до лексичних надбань словника тіньовими задвірками.

Саме тому, що новий словник укладено бездоганно і він є важливим внеском у скарбницю української культури, хочеться зробити кілька критичних зауважень (що водночас можуть бути і побажаннями) не для того, звичайно, щоб принизити або знецінити прекрасну книгу чи породити конфлікт між користувальниками і мовознавцями, а з єдиною метою, щоб у майбутньому усунути і ті дрібні, малозначущі хиби, які ще подекуди мають тут місце.

Тепер «зелений» словник для нас став анахронізмом, перейденим етапом, проте сказати остаточне «дяка богу» ми ще не можемо.

Досі в українській мові існувало тверде правило: усі хвороби людей і тварин чоловічого роду в родовому відмінку однини закінчуються на **у, ю** – туберкульозу, тифу, кору, бруцельозу та ін. Галузеві словники з невідомих причин цим правилом знехтували, враз зробивши усіх неграмотними, змусивши тих, хто користується словниками, щоразу до них заглядати.

Новий словник не розгледів «дрібниць», і в ньому народилися непотрібні винятки, внаслідок яких «стовбняк», «лишай» та «яшур» набули закінчення **а, я**, отже, узаконено явну недоречність. Правда, порівняно з галузевими словниками, зласкавилися тільки над раком, давши йому закінчення на **у** – раку.

А як же бути з іншими хворобами?

«Зелений» словник свого часу «збагатився» був на властиві українській мові слова: **амбар, стовбняк, стан (табір), брюки, ємкість** та силу інших, що засмічували мову. Здавалося б, що новий словник позбудеться їх, але цього, на жаль, не сталося.

Згадані вище слова, як і належить, творці словника переклали цілком правильно, але не захотіли полишити й старі. Так, російський «столбняк» став «правцем», а на другому місці зайняв свою позицію і сам «стовбняк»; «брюки» перетворилися на «штани», але й самі «брюки» не зникли, пересунулися на друге місце; «ємкість» – на «ємність», а «ємкість» все-таки залишили другим відповідником; «амбар» переклали на «комору», але й «амбар» залишили, показавши його закінчення на **а**, і це тоді, як поряд стоїть «гамазей» із закінченням на **ю**.

Не зайво нагадати курйоз, внаслідок якого у «зеленому» словнику з'явилися «брюки». Звідки вони взялися? Друкарка роз'яснила: «Штани мені здалися надзвичайно прозаїчними, і я їх замінила на «брюки». Цей «прозаїзм» враз помітили в Інституті мовознавства і внесли до реєстру. А тепер, на жаль, такий спосіб на має зворотного ходу, і явного абсурду не можуть позбутися, бо це, мовляв, голос видатного письменника, а «брюки» тим часом виїшли на широкий оперативний словниковий простір.

Явище, звичайно, нетипове, але повчальне.

Понад сорок років тому у «Словарі української мови» Б. Грінченка я звернув увагу на слово «криси» (поля капелюха). Оскільки подільська говірка не визнавала такого слова, мені довелося

докладніше ознайомитися ще з київсько-полтавським та степовим діалектами.

Виїзди на Київщину, Полтавщину, Дніпропетровщину і навіть на Херсонщину потвердили мої підозріння. Із розмов з старожителями з'ясувалося, що «криса» у згаданих місцевостях у широкому вжитку, проте вони ніколи не були «криси», а тільки «криса» і у множині не «крисів», а «крис».

У с. Попівці, Опішнянського району на Полтавщині, місцевий старожитель 92-річний Оверко Годун з цього приводу навіть характерний приклад. Коли його сусіду Павла Чиж, який носив бриля з наполовину обірваними крисами, питали, хто над ним так позбиткувався, Чиж відповідав: «Одно крисио грім відшматував».

Закінчення у множині «крис» потверджує й аналогія з «крилами». Ніхто ж у нас не скаже: у птаха «крили», а тільки «крила» або у множині замість «крил» – «крилів».

Це дає підставу стверджувати, що Б. Грінченко припустився помилки, і цей ляпсус лінгве розгулює у наших словниках і досі. Це питання в Інституті мовознавства не привернуло до себе уваги, і тому стара помилка знайшла притулок і в новому «Російсько-українському словнику».

Можуть заперечити, чи є потреба вишукувати непомітні дрібниці, без яких і так можна прожити на білому світі. Безперечно, є. Хочеться, щоб у такий солідній і ґрунтовній праці, що становить собою історичний етап у нашому мовознавстві, де не залишити без уваги «ані титли, ніже тії коми», все було на своєму місці, вмотивоване, виправдане і виблискувало всіма гранями лінгвістичної точності.

У новому словнику вперше зведено в систему і диференційовано закінчення однойменних, але різних за значенням іменників чоловічого роду в родовому відмінку однини, що десятиліттями залишалося поза увагою законодавців мови і призводило дуже часто до помилкових висновків.

Тепер маємо тверде регламентоване правило: рейс – бразильська і португальська монета – закінчується на **а**, а рейс – шлях між двома пунктами маршруту – на **у**; інструмент – одиночне знаряддя – **а**, інструмент – комплект – **у**; стиль – паличка для писання – **я**, стиль – манера письма – **ю**; термін – слово – **а**,

термін – строк – **у**; центр – у фізиці, математиці – **а**, центр району – **у**; пояс – для підперізування – **а**, а пояс географічний – **у**; магазин – апарата, знаряддя – **а**, магазин – крамниця – **у**; ріг – тварини – **а**, а ріг – вулиці – **у**; тур – тварина – **а**, тур – етап гри – **у**; стан – прокатний – **а**, а стан – здоров'я – **у** та ін.

Проте і тут не все гаразд: із загальної диференціації слів з різними закінченнями випали такі групи: елемент – деталь апарата чи машини, що закінчується на **а**, елемент – хімічний – **у**; запал – для гранат і мін – **а**, запал – у сільському господарстві та у ветеринарії – **у** й ін.

На сторінках словника не розв'язується остаточно хоч би на практично-логічній основі і питання про написання подвоєних прикметників. Цілком зрозуміло, що біло-червоний, синьо-голубий, чорно-рудий, зелено-бурий та інші кольори слід писати через дефіс, оскільки в даному разі об'єднано два різних кольори. Але виникає подив, чому вимагають писати через дефіс «світло-рожевий», «темносиній», «блідворожевий» та інші кольори. Адже тут йдеться не про два, а один колір, більш інтенсивного чи, навпаки, світлішого забарвлення. Чим же викликається тут дефіс? Невже тільки самим необґрунтованим наслідуванням російської мови?

У передмові до словника зазначається, що з географічних назв у словнику наводяться тільки найбільш уживані. У цьому нічого хибного нема, адже і без попа відомо, що у неділю свято. А чи не доцільніше було б, якби у словнику переважали не часто вживані назви, а важкі для написання. Кожний знає, як пишуться аж надто часто згадувані Америка, Вашингтон, Лондон, Берлін, але не всякий мовознавець і навіть географ візьметься без словника правильно написати назву таких південноамериканських міст: Сюр-бель-де-Кроа, Сантьяго-Компостелья, Санта-Крус-де-Тенеріфе, Сантьяго-де-лос-Кавальєрос та багатьох інших. Це справа, звичайно, словника географічних назв, але на якому світі його шукати, до кого адресуватися, коли за укладання його ще ніхто не брався.

Слід також подумати про те, щоб перевидати орфографічний словник І.М. Кириченка, який у зв'язку із значними змінами, що сталися у мовознавстві за 14 років з часу його виходу у світ, сьо-

годні вже не задовольняє зрослих вимог української соціалістичної культури.

Дієслово «надів» у наш час набуло всеосяжності і своєрідної пошесті. Виявляється, що все, що є у природі, «надівають». Ось короткий перелік «надівань»: пальто надівають, торбу надівають, окіст на гак надівають, рюкзак надівають, окуляри надівають, кашкет надівають, рукавиці надівають, ярмо (не алегорично, а буквально) теж надівають...

Згадані «надівання» дуже часто є плодом лінощів і небажання думати над значенням і змістом слова, байдужості до нього, потуранням інерції власного мовлення і незнанням живої мови. І тут є потреба поміркувати над «надіваннями» і хоч половину їх нівелювати.

Новий «Російсько-український словник» – велике досягнення українського мовознавства. У ньому не залишилося місця для суперечок, сумнівів, дискусій та дебатів. Саме це повинно змусити переглянути свої мовні позиції й інші друковані органи, редакції та видавництва, де ще досі захазяйнувала незліченна сила розбіжностей, відхилень від усталених норм правопису, перекручень, спотворень, неточностей і навіть прямих помилок.

Народження нового словника несе чимало роботи і авторам галузевих словників, яких на сьогодні маємо вже 13. Їм теж доведеться ґрунтовно перебудуватися, щоб сміливо йти в ногу з вимогами сучасного мовознавства. Це хіба що не стосується трьох словників: «Російсько-українського технічного словника» за редакцією А.О. Василенка, Н.С. Родзевича і М.М. Матійка (до речі, єдиний, виданий Державним видавництвом технічної літератури УРСР в 1961 р.), «Російсько-українського словника соціально-економічної лексики», укладеного С.А. Воробйовою, Т.К. Молодід, за редакцією І.К. Білодіда, виданого вид-вом «Наукова думка» в 1966 р., і «Російсько-українського словника ботанічної термінології і номенклатури», укладеного Д.А. Афанасьєвим, А.І. Барбарич, Д.К. Зеровим, М.В. Клоковим, П.Ф. Оксіюком і В.Л. Щітківською, за редакцією Д.К. Зерова, до яких не можна поставити особливих претензій.

Основна причина, якою пояснюється некондиційність галузевих словників, полягає в тому, що їх склали люди не зовсім

компетентні як у мові свого фаху, так і у філології взагалі, навіть далекі від практичної роботи із застосуванням словників і тому припустилися численних помилок, висунувши на чільне місце власні уподобання і смаки.

Не можна терпіти такого становища, щоб словники, які виходять з одних дверей, не були знайомі між собою і хоч про людське око не віталися при зустрічі.

А становище сьогодні саме таке.

Розбіжності, неточності, помилки і просто порушення правописних норм української мови здебільшого пояснюються тим, що кожний спеціальний словник створювався, як кажуть зоотехніки, «в собі», тобто відірвано, ізольовано від загального процесу творення мови, без належної консультації з укладачами словників споріднених чи суміжних дисциплін, без єдиного спрямовуючого центру і конче потрібної координації.

Подібна практика не могла б бути допущена навіть у тому разі, коли б словники видавалися різними галузевими видавництвами з їх вузькомісницькими інтересами. Тим більше є підстави обурюватися, що вся наявна словникова продукція пройшла через один конвеєр видавництва «Наукова думка», редагували її одні і ті ж люди, і нікому на думку не спало подумати про таку просту, але конче потрібну й обов'язкову річ, як уніфікація, без якої неможлива ніяка струнка мова.

Слід сподіватися, що в подальшій роботі буде створено при видавництві спеціальну комісію, яка скеровуватиме роботу в одне русло і розв'язуватиме всі словникові справи для їх поліпшення згідно з нормативами української мови, не покладаючись на смаки й уподобання деяких спеціалістів, що їхні критерії, як показала практика, не дуже і не завжди надійні.

Новий «Російсько-український словник», що побачив світ на початку 1969 року, стане незаперечним авторитетом у боротьбі за культуру мови і могутнім знаряддям у розвитку української соціалістичної нації. За це честь і шана колективі науковців Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР.

Френсіс Бекон писав: «Ми мусимо завдячувати макі-авеллі й іншим таким авторам, які відверто й нічого не маскуючи відтворювали те, як люди зазвичай чинили, а не те, як вони повинні були чинити»...

БАЛАДА ТВОРЧОСТІ

Скульпторові Теодозії Бриж

Сприймати світ всерйоз – твоя тяжка повинність,
І лушити зерно з гидких його одеж,
Тож знову руш в заміс, в тягучу погодинність,
У святі самоти за пульсом глини стеж.

Таж з глини – вся земля, таж з гини – вся людина,
Невже її, плитку, перемісити всю?
Хай в корчах корчиться тверда лобата глина
З усіх жарких ярів, з усіх бридких усюд.

Занурюй кулаки в її ядучу душу,
Їй поперек ламай, прасуй її хребта,
Хай чує твій екстаз, твою захланність дужу,
Твій моцартівський дим хай смалить самота.

Знай ситу міру зла й добра веселий голод,
Спізнай усе, як є, і хай сопе юрма...
То ж тільки глина є – ще все на світі голо,
То ж тільки глина є – людини ще нема...

Л.Т. Нею Драч відкриває «Балада Буднів» (К. 1968, с. 9)

Фаня Бриж – видиме крізь невидиме. Драчевий темперамент, як і у Бриж, не терпить блазньовання («Мармур не сміється» – писав Дідро), він саме про Божественне. Є глина, є заміс – нема нації. Потрібні Метці, щоб з глини виліпити націю.

А глина у нас є, між іншим, першокласна.

**Понеділок,
9 червня**

Припекло Москві — припече й Варшаві, — вважає у двадцятих чи там коли. Москві припекло, а у Варшаві, передають, «затяжние дожди», як і у Львові: воно їм треба? Тоді в Косові старий гуцул добре коментував «сводку погоды», передавану щодня московським радіом – дощі, дощі, дощі: «Кляті москалі, що хочуть – те й роблять!»

День пішов на все ту ж каторжну працю, – болгарський переклад дисертації. Доводиться робити «з голосу» – Йосиф читає, а потім довго пояснює, що саме хотів сказати. З'ясовується, нічого спільного з написаним болгарською. Отож починаю формулювати його «побажання»; він додає-доповнює, я редакую, після чого записую російською, а дисертант перекладає тоді назад на рідну болгарську й творить **оригінал** рукопису, з якого ми **буцім-то** й здійснюємо переклад...

Олекса Коротюк (якщо за пані Орисею, бо насправді – Алексей Коротюков):

* * *

Ребята, привет!

Получил твою, Нэлли, открытку. Рад, что Вы здоровы. У нас новостей маловато. После праздника в Ленинграде начались будни. Принимали меня там хорошо. Видел 4 спектакля в БДТ. Говорил с Г.А³. Кажется, он меня думает теперь читать. Сетовал на сложность формы. Обещал вызвать в Москву, когда прочитает остальные пьесы и книжку.

Перезваниваемся с п. Орисей каждый день. Она много работает. Считает нужным приехать тебе, Лены, в Киев, чтобы выбить деньги за Крэга. Я к ней в этом полностью присоединяюсь. Здесь на гастролях находится театр Заньковецкой. Там есть вакантная должность режиссера. Смотрите сами, мы все советники плохие.

³ Г.А. Товстоногов (Л.Т.)

Балет еще не отпал. Но из-за косноязычия его участников, мягко говоря, работа становится в тягость. Буду разговаривать с Вронским, когда он вернется из Ленинграда, и поставлю точки над этой затеей.

Леня! Будешь ли ты браться за «Третьего не дано»? Уверен, что ты сделаешь настоящую пьесу. Я сейчас много работаю над собой. В субботу кладем сына на операцию – аденоиды. Привет Вам от Иры, Тимы. Пишите. Ваш Алеша.

4.06.69.

Пише й думає російською, а живе в Києві, пов'язаний з українським кіно, – яке суціль російське; ось і немає природності оточення, природності зростання, немає **казана**, в якому народжувалося б нове. Бо нове в його органічному вияві – неодмінно пов'язане з довкіллям, з географією, в якій живеш, з їжею, яку споживаєш (моркву чи банани); квітами, які любиш (екзотика африканського Гумільова – одне, а природність Ахматової – цілком інше), з людьми, які тебе оточують, з довколишньою архітектурою. Мова тут лише на перший погляд «не грає ролі». Вона – інструмент вислову тієї природності, не «одна із струн», а, мабуть, для письменника все-таки смичок... Без смичка можна, звичайно, грати на скрипці, але – як на балалайці, трень-брень. Я от режисер, ніби й мова для мене річ допоміжна, можу працювати й російською, а виникає бар'єр, не для всіх помітний – відчутний особисто для мене, на глибині. Наче тебе силують. А силування викликає неодмінний спротив, і не знаєш, у чому воно проріжеться – в репліці, зопалу кинутій акторові чи у метафорі, встромленій у виставу...

Якби київський Альоша жив десь у Москві чи в російській провінції, його б швидше помітили, і, «в гроб сходя», благословили б. Він потрапив би у природне оточення, у **свій** казан. Можу сказати, талантом він ажніяк не гірший багатьох з тих молодих, кого я тут читаю; і якби справді

кинув на нього оком Товстоногов чи хто інший, з нього могли б вийти на театрі люди.

Для Києва розвиток російської драматургії не є явище природне. Хочеш не хочеш він приходить до НЕ СВОГО середовища – пані Оріся, українські актори, українська публіка, українські поети, художники. Вихід у нього – або стати Коротюком (що теж ризиковано – вийти з нього може не конче Микола Куліш, може й – Олекса Коломієць чи Фольварочний), або набравшись їхнього духу й майстерності, відштовхуватися від цього берега й причалити до іншого, – тобто переорієнтуватися на Москву – Ленінград.

Обидві дороги – дальні і непрямі.

Важко було Михайлові Федоровичу в Києві, – Романову. Важко. Якщо людина не хоче бути затятим русифікатором чи некомфортно їй бити себе у партійні груди, представникові російської культури в Україні лишається одне. Жити у власній схимі, творячи мистецький мікроклімат навколо себе, як це роблять українці в Канаді чи Мюнхені. Або вступати в ті чи інші взаємини з «материковою» Росією, як це роблять ті ж панове із «Сучасності».

Простіше художникам, себто живописцям, графікам, які оперують не мовою. Найпростіше – театрам міміки й жесту (до речі, чому його досі в Києві нема?). нарешті, балетові, який має у Києві та Львові надзвичайно промовистих майстрів і майстринь. І, звісно, оперним співакам, якими завше опікуються високі чини з уряду й ЦК (не так вони, як їхні дружини й діти)...

Ну, це вже я забрався задалеко в гори, час і спуститись.

Коротюков – драматург, це дано йому природою. Інша річ, що в самій його вдачі мене дещо відштовхує. І це «дещо» проскакує іноді і в його п'єсах.

Ставити його – **не буду**. В тому сенсі, що, відлучений від театру, поки що не можу виступати в ролі допоміжної

для молодого автора сили. Кинути все й поїхати на хатні репетиції п'єси Коротюкова до пані Ориси? А Курбас А. Куліш? А Нелліна дисертація? А десятки інших проблем? Та й чи так уже найголовнішим для мене є проблема **міфічного** театру в Києві? Дурневі ж зрозуміло, що пішов хрестовий похід проти молодих, – у світі. І в нас він скінчиться тим, що одних молодих погромлять (не треба пояснювати, яких), а інших – пригріють на сонечку соціалістичного піклування й примусять обслуговувати все ті ж ідеали.

Отак і буде – з одного боку «ідейна зрілість комсомольського покоління», з іншого – попіл Яна Палаха.

А посередені – «маленькие семейные радости» авторів, які прагнутимуть балансувати на канаті або взагалі нічого не прагнутимуть.

«Ай-яй-яй – весело!»... сказав би Тельнюк.

Зовсім по інакшому прочитав тепер п'єсу Осборна «Оглянись во гневе». Написана 1956-го року, вона видалась мені раніше аж надто прив'язаною до протесту проти оміщання, філістеризації **їхнього** суспільства. З'ясувалось, – ми споріднені системи, і лише запізнюємось на якийсь десяток років. У принципі наші цивілізації переживають одні й ті ж кризи свідомості, хіба під різними псевдонімами й гримами. Зріє, безумовно, і в нас «драматургія сердитих», через що треба, неодмінно треба ставити й Осборна, і Брендана Біена з його тюремними жахами. З яким задоволенням узявся б я в нормальному театрі за «Людину на всі часи» Болта (чи Боулта?). А як прозвучала б у нас сьогодні «Смажена картопля для всіх страв» Уескера! Та й з книжки Тетяни Якимович про драматургію й театр сучасної Франції можна дізнатися багато про нові процеси, які – саме

Джон Осборн

так! – призвели до бунту молодих у Парижі 1968 року. Ця океанська хвиля молодіжного «сердитого» прибою лише почала накочуватися на європейський материк. «Через гори, через расстоянья» – вона наближається до нас. Була вже повинь у Німеччині, тепер не вщухає шторм у Чехословаччині... буде й на нашій вулиці свято...

Я про драматургію. А ви про що подумали?

Умовляв Дюшена написати в «Театр» рецензію на книжку Якимович, він чи не єдиний у нас в Союзі, хто це добре знає. Ось що таке провінція: у нього досі нема книжки, він лише «об этом что-то слышал». Домовились, завтра залишу йому в ГИТИСі.

До Лобанова

«П'єса-стенограма, яку театр повинен розшифрувати».

Тобто, режисер розкодує загадку п'єси, в даному разі – Лобанов розшифрує через людину. Саме Таня є макрокосм, п'єса – діється не навколо неї, а **в ній самій**.

Це при тому, що основним в його режисурі було – «а как это было бы, если бы было на самом деле?»

Оце «на самом деле» не має відношення до «правды жизни» – у Лобанова, який вимагав «озаренности» цілим, осяння – Курбасового «перетворення».

Не знаю, який він постановник і метафорист. Але хід через душу Актора, через реабілітацію людського начала – а навколо казарма і фарисейство! – це Лобанов.

До «Тані» у нього було багато радянської мури, але там не дуже виходило.

Талант – заважав.

Але й у тих виставах він примудрився сказати щось на зразок «Темнота до сих пор еще служит оправданием. Это неверно. Темнота – преступление, пройдут пять-десять лет – она будет судима!».

Вже за одне те, що після мейерхольдівських гротесків і контрастів він **вितворив** Бабанову (нову істину!) – йому варто поставити пам'ятник. Так Курбас **створив** Бучму, Гірняка й Крушельницького – без яких не було б українського театру. Як без Бабанової, Коонен і К° – театру російського.

Після Станіславського Лобанов – найточніший у справі формування актора, методолог. Вахтангов, Таїров, Мейєрхольд – пікові в іншому. Лобанов – режисура як практична психологія.

«Иногда критики склонны обвинять меня в излишне и пристрастном внимании к деталям индивидуальных характеров... Думаю, что спорящие с ними критики являются жертвами недоразумения. Острота сценических портретов не только не притупляет остроту и не уменьшает глубину идей сп-ля, но, наоборот, их усиливает. Было бы тривиально повторять, что специфика сценического искусства и заключается в персонификации идей» (ст. 37).

Леон Тоом

У перший же мій телевізійний день Льюїс Сандлер повідомив мені сакраментальну, на його погляд, новину:

– Потрясно! Брайан Джонс ушел из «Роллинг Стоун», и вместо него теперь будет Мик Тейлор!

Але це повідомлення мене не дуже вразило – я, який протягом тижня залагоджував свої справи в Києві, не міг відійти від іншої новини, якою мене приголомшила Москва.

Три дні тому в Передєлкіно поховали Леона Тома, чоловіка Юнни Моріц, з яким ми затоваришували після «Вдови полковника», яку він переклав. Леон загинув 3 червня – «за нез'ясованих обставин» – випав (викинувся? викинули?) з вікна?...

Що в них час від часу було наперекосяки з Юнною, я знав. Що всі її чоловіки мають бути жінками, а вона в родині – єдиний мужчина – ні для кого не таємниця. Але Леон був з іншого тіста й на роль домогосподарки не надавався.

І для неї його смерть стала важким ударом – я знав її вірші, присвячені Леонові. Вони обидвоє були самодостатні, він од неї, особливо від її поезії – був у захваті; але у хвилини нещадного самоаналізу один одному в душу не ліз. Навесні, коли я бачив його востаннє, він був пригнічений і не багатомовний.

З його скупих реплік я зрозумів, що Леона боляче вдарила смерть Зої Костівни Бажанової – це символізувало «розпад гнізда Антокольських». Її – дружини Павла Григоровича Антокольського, його музи й світлячка – не стало 30 грудня минулого року. Вона стала Леонові другою матір'ю – вони були, що називається, спорідненими душами. Якось він привіз мене в їхній «бедлам» у Пахру – я теж відразу в неї закохався, вродливу ще й після шестидесяти. Леон був одружений тоді з дочкою Антокольських Наталею (яку називали чомусь Кіпсою), вони мали двох дітей – Андрія і Катю. Про Андрія, який був на 4 роки молодший за мене, Леон сказав щось приблизно так: «Чертовски одарен и упрям, но к поэзии и театру относится как математик, хотя и пытается поверить алгебру гармонией».

Зоя Бажанова була актрисою театру Вахтангова, ученицею Михайла Чехова, наставляла Леона Тоома на Рудольфа Штайнера. Леон і раніше до таких речей надавався – починав актором в Студії Плучека-Арбузова, не пропускав жодної прем'єри на Таганці й у Ефроса, – це була одна прекрасна «банда» – Бажанова, Марецька, Юрій Завадський, Павло Антокольський з його шаленим темпераментом і постійним речництвом...

Бажанова була ще й талановитий скульптор по дереву, з нею в цій «коряжницькій справі» товаришувала моя тітка Наталя Павлівна Горбунова – отож я знав дещо про веселу й теплу «дачну коммуну» Антокольських, так би мовити, «збоку» – й розумів, що в новій родині нічого подібного Леонові не світить, Юнна і художня богема – антиподи, її талант цілком іншого ряду, це висока й пронизлива драма

Кассандри, яка відчуває трагізм свого знання й таланту, через що до «легкого дихання» нездатна.

Леон був сином перекладачки, естонської емігрантки Лідії Тоом – ще дореволюційна інтелігентка, вона виривалась з естонського герметизму на шпальти російської культури і сприймала її як «вікно у світ», маючи в Росії багато справжніх друзів і колег. Пригадую одну Леонову фразу про матір: «Она попала в такое время, когда надо было быть обязательно **слишком советской**. И сейчас очень переживает. Как все они, оказавшиеся под прессом. А ей ведь уже 77... Уговариваю писать мемуары, маршрут у нее поучительный – ни в какую!.. Хотя не исключают, может, тайне что-то и пишет...»

Розпитував я Леона і про Студію Арбузова, та він про себе – не дуже, живописніше – про Галича й Гердта, і не про легендарне «Місто на світанку», а про якусь комедію Голдсмита, де вони з Галичем були «приклеєні до борід» і дуже «шухерили», а то вже була війна, 1942-й, «все берущие на заметку особы»...

Так, я дізнався від нього, що Зіновій Гердт за батьками – Залман Храпинович, а «звучний» псевдонім образ собі від Валески Гердт – балеринки, клоунесси, ексцентричної актриси з Німеччини, бачив її підлітком в якійсь фільмі. Правда, вона була «Герт» (від Гертруди), – «д» йому вже на афіші домалював адміністратор – на честь відомої балерини Єлизавети Павлівни Гердт та її не менш відомого батька, також соліста балету Павла Гердта. «Да, я из этого знаменитого рода, – невинно шутил Зиновий Ефимович, – да вот – инструмент подвел. I показував на ногу.

Ми з Леоном заприятелювали, спільно переживаючи незгоди навколо нашої «Вдови полковника» (Віра Петрівна Марецька і після заборони вистави ним опікувалась – «Лесь, непременно позвоните нашему Тоому, я сыграла в этом месяце четыре раза «Вдову» в концертах – пусть получит авторские, надо же ему как-то жить!»). Його

смерть була для неї такою ж приголомшливою, як і для нас з Нелею.

Я не приховав від нього своєї налаштованості – Україна, КТМ, «пригоди», вимушеність еміграції до Москви.

– Москва нас сводит вместе, тут все-таки хоть что-то можно сделать, – сказав він тоді. – Так у нас общество устроено – чем ближе к центру, тем активнее протест. В провинции все подавляют на корню. Да и все наши перевороты и недовороты начинались в столицах.

Пригадую розмову про «відлигу», мої кпини на Хрущова й мої еківоки в бік Вознесенського-Євтушенка, які так швидко «пошли на попятную» – елементарно за право виїзду за кордон і змогу видати ще одну збірку. Про київських поетів, про арешти 65-66 років. Про Бориса Мамайсура, який сумно декламував колись:

Голубі фіалки, очі голубі,
скільки ще сказати хочеться тобі

і так само беззахисно-сумно завершував – раптом:

Як писати і про що,
Що нам говорити –
Знає те один Хрущов,
Всесоюзний критик.

– Вот и у меня тогда было нечто такое же неуклюжее. Сразу после доклада Хрущева.

І Леон прочитав майже без виразу – на жаль, я запам'ятав лише останню строфу:

Дадут всего, на все потрафят вкусы,
У всех нащупав слабую струну,
Дадут и колбасы, и кукурузы,
Дадут всего – но только не страну.

«Страну» справді не дали – ні за Хрущова, ні тепер за Брежнева. Якщо Леон **покічив самогубством**, то це ще й тому, що не тільки «не дали», а й забрали – рештки свобод

і вольностей. Він, як і багато хто з нас, почував гнітючість сьогodenня, занепад і безвихіддя. «Кінцем навіть пахне в повітрі...» – це з іншої п'єси, але – суди...

Переклади свої він мені показував. Власні вірші – ніколи. Хоч як дивно, його переклади з естонської не завше були такі благозвучні, як, скажімо, французькі. В перекладах з рідної естонської він, мабуть, боявся дати волю фантазії, і це його стримувало. Переклади ж з фінської, і особливо – з французької – були бездоганні. Французьку він знав не гірше за російську і кілька разів ловив мене на неточностях моїх перекладів з Аполлінера, були в нього слушні зауваги й коли я показав йому свій переклад (українською!) невеличкої комедійки Іонеску. Леон добре знав європейську літературу і навіть приніс мені для перекладу одну прецікавенну роботу Андре Бретона – сподіваюсь, я її таки перекладу...

Зберігся в мене хіба один його чотиривірш – на сьогодні, як виявилось, пророчий. Леон спочатку видав його мені за переклад з Ельмера Диктоніуса (1896-1961), перед тим захопивши мене розповіддю про те, який це геніальний поет, товариш Шенберга, в кожній строфі – музика... «Свободное переложение...». Але я зрозумів, що це у нього щось своє, давнє, наболіле – як сказала б Неллі, іманентне його постійному емоційному станові.

От любви неразделенной
Он не умер, нет.
В комнатушке захлавленной
Он лежит, одет.

Рыжий и жестковолосый,
Сумрачный с лица.
Но откуда эи слезы,
Слезы без конца?

Столько влаги, столько соли,
Льет как из ведра.
И при этом нету боли,
Нету ни черта.

Нету мрака, нету свету,
Нету – вышел весь.
Нету, нету, нету, нету –
Вот и все, что есть.

**Вівторок,
10 червня**

Зустрів у ЦДЛ Льоню Жуховицького. Монологи.

По суті, як драматург, Льоша Коротюков нічим не гірший од Жуховицького. Тільки той «поднаторел» на журналістиці (моралістика з присмаком соціології), «словоизверженец». А Коротюков – похмурий, бо нема з ким у Києві «блягузкати». Жуховицький пливе над водою, «верхом на дельфине», а Коротюк остаточно стилю не виробив і не відчепився від баржі.

А в театрі Кінгісеппа поставили «Фауста» Гете. Обидві частини. Естонець, який був з Жуховицьким, розповів, що це, по суті, «драма через оперу» (я так зрозумів, через оперне **оформлення**).

Вистава триває два вечори.

Отже, десь на Балтиці люди живуть своїм особним життям і можуть два вечори підряд присвятити походу в театр, щоб слухати Гете у виконанні гарних (дуже хвалив!) акторів.

Естонець каже: «Очень эмоциональный спектакль, просто ужас!»

Жуховицький сміється. Я теж. Ми вже бачили у них з Вірою Петрівною Марецькою їхню «Вдову...» Про яку теж говорили – «очень смешной спектакль! Ужас!..»

Де нам не довелося й разу посміятися. Хіба посміхнутися.

Стримані вони люди, островитяни. Між іншим, частину тих земель колись ще Ярослав Мудрий «приєднав» до Київської Русі. Отож ми й генетично пов'язані. Через те все, що нам весело – їм сумно.

Ну та це я від заздрощів, звичайно, що вони «Фауста» поставили, а нам, українцям, – зась.

Згадав, що мені сидить скалкою на душі. У травні дивився «Таланты и поклонники», це зробили Кнебель і Наташа Зверева все в тій же компанії - Піменов та Єпішкін, у театрі Маяковського.

Кнебель почала цю роботу для Мар'яни Яблонської, запросила її на роль Негіної. Мар'яна довірливо пішла за нею з ЦДТ. Але Мар'яна – горішок не простий, у неї завжди є своя позиція. Я розмовляв з нею після того, як Кнебель зняла її з ролі й взяла «более киношную» Градову; пішла, так би мовити, на популярність. Яблонській не хотілося переповідати мені про нешляхетність Марії Йосипівни, яку вона так раніше шанувала (закохана була!).

Неприємно бачити цей чисто єврейський прагматизм. Театр – як під збільшеним склом, і тут це етичні конфлікти одержують більший, ніж деінде, масштаб. Яблонська – натура, і це треба було враховувати. Звичайно, в неї нема тієї «милоти», яка властива Градовій. Але й вистава в цілому, як на мене, не вийшла вдалою – **через це**. На тлі Ігоря Охлупіна з його стихійним талантом, поряд з Штраухом-Нароковим, з Самойловим, який виразно дебютував у ролі Велікатова (він з Горького), разом з Левінсоном, Ромашиним і Сашею Лазаревим, Орловою і Светою Немоляєвою «крошка Градова» виглядає хіба ліричною інженю. Яблонська репетирувала персонаж **драматичний**, вона й у житті ламка й неурівноважена; може, це й відштовхнуло Кнебель, котра давно уникає штормів і вітрів...

Виправити: не Єпішкін, а Єпішин.

*Середа,
11 червня
1969 року*

**Четвер,
12 червня
1969 року** Ілля Еренбург був одним з провідників Єврейського Антифашистського комітету і його ідеологом. Але **вийшов** з нього – якимось дуже плановано. Перед убивством Міхоелса й перед погромними процесами. Інтуїція? Чи знав? А він був тоді у списку одним з перших. Сталін – викреслив.

...

Могли абхазець Фазиль Искандер написати об абхазском старике, как написал о старом еврее «с серебряной бородой», которого расстреливали «за шпионаж» – бесстрастно и жутко – еврей Бабель?

«Старик взвизгивал и вырывался. Тогда Кудря из пулеметной команды взял его за голову и спрятал у себя под мышкой. Еврей затих и расставил ноги. Кудря правой рукой вытащил кинжал и осторожно зарезал старика, не забрызгавшись...»

Це, так би мовити, ілюстрація революційної безжалісності до своїх (дух єврейського ніцшеанства?).

Вадим Перельмутер видає це за прояв вищого розуму, подібне його не віджаує.

А може, це не вроджене, – революція збудила в людях і народах **експериментальне** ставлення – до крові, смерті, матеревбивства? Отакий собі феномен Раскольникова...

«Не пожай того нікому, чого не хочеш мати сам?»

**Четвер,
12 червня
1969** Попри рекомендації Шнітке й Кримця – виявляється, і тут були проблеми. Відділ кадрів морочив голову редакції, посилаючись на те, що це – відділ **фондових** передач, і режисер має бути або член партії, або «с безукоризненным послужным списком». Зійшлись на тому, що записали в трудову книжку – «зарахований виконуючим обов'язки, режисера-постановщика», тимчасово.

Нехай буде гречка.

Але сьогодні я склав іспити уже перед своїми – прочитав щось на зразок лекції – півторагодинної. Запитання, відповіді – не хотіли розбігатися. Були всі з редакції – а також чоловік з 5–10 операторів та електриків.

Про що я міг розповісти їм, прогресистам?

Трохи із запізненням дістав я «Телевізійну драматургію» Едварда Баррі Робертса, але краще пізно, ніж пропустити. І тиждень над нею сидів.

Теоретичний досвід телебачення поки що скромний, але автор – практик: драматург, телережисер, знавець редакційного життя американських телестудій. Найцікавіші в нього речі технічні (артисти балету танцюють на крилі літака, який летить на великій висоті над Нью-Йорком через електронну рур-проекцію, про яку в нас поки що більше балачок, ніж проб) – зміна масштабів акторів і декорацій, спецефекти, на які ми такі бідні, техніка запису звуків, новітня апаратура...

Втім, і цей ніби модерновий автор – у чомусь архаїст. Він пише: «Поскольку съёмки идут в павильоне, в «живую» передачу нельзя (и вряд ли будет возможно в будущем) включать такие эпизоды, как автогонки, состязания бегунов и футбол»). Тут він, щоправда, не про **телефільми**, а лише про «живі» передачі – але, як на мене, з часом різниця між цими жанрами стиратиметься, і його прогноз – помилка.

Зробив виписку звукових ефектів, електронних фокусів (напливи і розрізання екрану, комбінації напливів, камера статична – й у русі, електронна ірисова діафрагма – тобто коло, яке стискається до центру; електронний підсилювач для вставки зображеного методом блукаючої маски, призми, дзеркала і скло, вентилятори, подвійна фрікційна голівка для зйомок під великим кутом, лінзи та кольорові світлофільтри).

А також:

- перископна система;
- гільотинні дзеркала;
- проєкції (дискові, моторні, тіньові ефекти);
- використання фільмотечних кадрів

Спецмеч або спецкинжал, який складається і зникає в ручці – з іншого боку в такий же спосіб може вискочити інше лезо, ефект наскрізь прохромленого тіла... Найлегше

це робити в рицарських обладунках, де й без того багато «металу».

Басейн з водою, макети, відблиск води.

Дощ, вітер, буря.

І багато іншого – аж до планування роботи й прикладів з драматургії.

У книзі є поради, як переробити театральну п'єсу на телевізійну, аналіз телетекстів.

Одне слово, добрий підручник! І ніхто з останківців ним не зацікавився, хоч це видання **1967 року!**

Закидали питаннями. Власне, зачепив Довженка і Курбаса, і Ейзенштейна.

Окремо – перейшли на музику: як знімати, приміром, симфонічний оркестр, чим цікава в сенсії телевізійному естрада, чи повинен оператор **чути** музику, бути фахівцем слухового ряду.

Клодель, сприйняття оком – чи вухом (елітарна частина людства, 4-6% сприймають «на слух»).

Здається, я у них «пройшов». Воно хоч і не виглядало на іспит, але іспитом було.

Я «завівся» на ідею телевізії як цілком нового мистецтва – тут поле неміряне, засучуй рукави і – «Мотор!»

А перед початком «лекції» Льоня Сандлер усіх збалантував новиною: «З "Роллінг Стоун" пішов Джонс Брайан, його заступив – Мік Тейлор!».

* * *

Москва 12 червня 1969 року

*Здоров були, Макалі,
Як живете на землі?*

Нарешті зібрався з духом Вам відповісти. Приводом стала видатна історична подія: вчора ми нарешті з'їли ті знамениті цукерки, що ви їх нам прислали 1 травня. От бачите, скільки терпіли – та не витримали: з'їли! І треба сказати, Москва віддала Мінськовій належне: цукерки виявились і «п'яними», і смачними.

Це ж ви, мабуть, на гастролях? Чи Галя поїхала одна, а Петрусь («личко біле, чорний вус») залишився вартувати Славка? Чи навпаки, Галю, Вам довелося відправити Петра на гастролі, щоб він там грав ваші ролі (бо їх так мало), а ви замість нього писатиме його книжку?

А що поробляє Артур він же Віталійович? Вітайте його від мене. Ми з ним гарно поговорили в Києві – от шкода, що мало.

Напишіть, що робиться в театрі, що буде робитися і т.д.

Вірші ваші, Петре, я переклав – добірку до «Антології...»; «Зустріч з Бахом» (і з «небезызвестной» Галиною Раевською) мене попросили перекласти для збірки «Поети про музику» (виходить у видавництві «Музична Україна»); кілька поезій, очевидно, надрукують в журналі «Жовтень». Вишлю, як вийде, номер.

Прохання до вас обох: зазирніть хто в ту книгарню, що біля театру, там, здається, ще є книжка Гачева «Содержательность художественных форм. Эпос. Лирика. Театр», Москва – 1968.

Якщо є, вишліть. А поки – вітаю. Привіт від Неллі й Оксанки. На все добре. І черкніть кілька слів.

Лесь.

Бегічева показала мені копію – В. Татлін – портрет Володимира Бурлюка, 1913 рік. Гострий і виразний рисунок. Але Бурлюк тут зовсім не такий, як у спогадах. Пролетарський.

Між іншим, Татлін як театральний художник оформлював у 1925 році виставу «Гайдамаки» за Т. Шевченком.

Цікаво – про його містифікацію. Пропагандист бандури, він поїхав 1910 року з капелою бандуристів на світові гастролі – але для цього мусив прикинутись сліпим. Впіймав його на гарячому Пікассо, у майстерні якого він не зміг приховати свого захвату роботами майстра – і той, розповідала Бегічева, спершу вигнав містифікатора, а потім повернув його – і вони добряче випили! Авантюрний був хлоп!

В. Татлін (1885 – 1952).
Портрет Володимира Бурлюка.
1913

* * *

Записка від Гриця Халимоменка:

Лесю, ми доїхали добре, відніс я сьогодні Нелі книжки, вона була в пані Орісі, котра, здається, була не в гуморі.

Отже, ймення тітчине — Лісовенко Надія Павлівна, головний редактор «Дніпра»

Чолом — Гриць Халимоненко

Стаття з журналу «Юность» N1-1969 Сергей Аверинцев
«Похвальное слово филологии»

«Я знаю, что присуждение премии ЦК ВЛКСМ филологу Сергею Аверинцеву за серию работ о Плутархе у многих вызвало некоторое недоумение. Совершенно понятно, когда молодого ученого удостоивают премии за изобретение нового станка, за открытие нового полимера. Понятно, когда награждают за участие в освоении целины. Но Плутарх? Может быть, книга об этом давно умершем писателе и представляет интерес для специалиста, может быть, и выполнена она на самом высоком профессиональном уровне, но при чем здесь все-таки комсомол? Ведь комсомол, по самой идее этой организации, обязан прежде всего заботиться о решении современных, актуальных проблем, о настоящем и будущем. А тут история, прошлое, да еще двухтысячелетней давности...»

* * *

З Мінська – від П. Макаля:

Шаноўны Лесь!

Пакуль мы падарожнічалі, Ваш ліст «даганяў» нас. Нарэшыце, ен патрапіў да нас у рукі, і я змог выканаць Вашу просьбу — набыць кнігу Г. Гачева.

Шчыра ўдзячны Вам за переклады моіх вершаў, з свайго боку магу наведаміць, што і я пераклаў нескількі вашых дарослых і

дзіцячых вершаў, якія павінны у бліжэйшы час з'явіцца у нашым друку.

Справы ў тэатры ідуць як быццам нішто сабе. Не ведаю, як на-конт якасці, а наконт колькасці... Ва ўсякім разе фінансавы план перавыконваем, атрымліваем прэміі і г.д.

Дарэчы, пра «Карлсана» было некалькі станоўчых артыкулаў.

На жаль, я не застаў газет з гэтымі артыкуламі. Зараз адзіны выхад — выкрасці іх з падшыўкі у тэатры, што я, відаць, і зраблю пры зручным выпадку.

Планы якія? У асноўным юбілейныя. Канчаткова ўдакладняцца пасля летняга адпачынку.

Як вы там? Што збіраецца рабіць? Ці няма жадання наведацца да нас яшчэ з адной рабочай камандзіроўкай?

Пытаюся і ад сябе і ад Артура Вітальевіча, які перадае Вам гарячае прывітанне.

Вам, а таксама Нэлі і Аксане свае шчырае шанаванне шлюць Галка і Слаўка.

Пятрусь Макаль.

* * *

Москва, 12 чэрвня 1969

Дороженька пані Орисенько!

Пише Вам не Ваша «Дорогая Старушка», а хутчэй Ваш «недорогий Старушбк»; сиджу собі в самотині, поки моя «Дорогая Старушка» ходить десь і пропиває чіюсь нову дисертацыю, — хтось там у них захистився. А голова в мене задурена, бо цілий день сидів над перекладам: допомагаю одному симпатичному болгарьскому хлопчынi перекласти його дисертацыю на російську мову. А це ж понад тры авт. арк. От і працяю по 6–8 годин у день, не відходячы від машинки; а сьгодні примудрився посидіти 11 годин поспіль.

Останній варіант виправленого Крега ми відіслали Гончареві. Тиждень тому. Я цілком переробив коментарі, Нелля — дописала й виправила статтю. Децо підправив я й у перекладі, — загалом вніс понад 500 стилістичных поправок. Отже, роботи до біса, а наслідок — ? Їхати до Києва за «вибиванням» гонорару якось не випа-

дає ні мені, ні мадам Корнієнко. По-перше, мушу дочекатися рішення Міністерства щодо вистави у Малому театрі. Вони в театрі вже її затвердили в плані, а самі мотнулися на гастролі. Десь 25–30-го директор Малого театру Солодовніков приїде з гастролів до Москви, тоді, може, щось з'ясується. Хоч і необов'язково тоді. Але справу варто довести до кінця. А тут ще Корнійчук, як переказували мені, захворів. На декаді його схопило, і ніби серйозно (крововилив чи щось передінфарктне). Сказав мені це Сердюк (старший), якого ми з Неллею зустріли в метро у Москві (приїхав на засідання Комітету в справах захисту миру). Дуже лаяв справи харківського театру; театр усе гіршає й гіршає (куди ж далі?). Вигляд у нього нічого, та зі всього знати, і йому невесело.

Друге – запропонували мені постановку на телебаченні. Оперетта Милютіна «Тиха родина» – на сюжет, узятий з французького водевілю. Вистава має вийти в ефір 10 листопада, а починати роботу треба зараз – макет, режисерський сценарій, задум щодо танків тощо. Але я не починаю, чекаю, доки вони все це оформлять юридично, бо мені вже осточортіло експериментувати з усіма їхніми дозволами й заборонами. Хай усе остаточно вирішиться, – лише після того почну роботу. Щоб марно не витрачати часу – почати роботу, а там, як це стало модно по відношенню до мене, з якихось причин **знову заборонять**. Оперетта беззуба, та її можна зробити принаймні з французьким шармом; а раптом вийде і щось цікавішого? Задум у мене трошки зблиснув, але телевізія не гідна довіри, бо це поки що велика й безладна контора, а не мистецький заклад. Тому ставлюсь до цього без особливого ентузіазму.

У вільну хвилину моя люба дружинонька використовує свого «машинистичного» безробітного чоловіка у якості друкарки: друкую їй дисертацію. Отже, так я собі забезпечую тил і відступ на запасні позиції після того, як мені вже зовсім не дадуть можливості ставити вистави; заробляти на хліб насущний яко друкар (першодрукар). Але поки що і цей фах на ентузіазмі, бездотаційно.

У «Ранку» (№5) надрукували мою статтю про марджанішвілівську «Фуента Овехуна»; там двічі я загадую Курбаса. А «Вечірній Київ» так і не ризикнув дати моєї статті про Макіавеллі: ну й дідько з ними. Якби знав, дав би кудись у російський журнал – пішло б обов'язково, бо все-таки дата чималенька, 500 років.

Познайомились ми з Вірою В.⁴ Страшенно симпатична й мила жінка розумна – аж страх! І мови знає. Так жаль, що такі люди живуть поза межами України; тут би вона змогла б стільки зробити й надрукувати! Особливо мене втішило, що вона хоче п'єси перекладати: якщо справді вона за цю важку справу візьметься, може, з репертуаром на Вкраїні поліпшиться? Хоча – хто дозволить ставити Сартра й Дюрренматта; а як і дозволять, то де і хто ставитиме?

Напишіть мені, пані Орисенько, як іде у Києві Львівський театр, щоб вони грають, і як їм ведеться. Чи бачили ви у них Олесья? Там Глухий грає одну з головних ролей, його мені хвалили. І взагалі яке враження справляють на вас вони, себто заньківчани? Чи зустрічали Ви їхнього керівника Михайла Гіляровського? Я теж весь час чую про нього кращі й кращі думки. Дай Бог, щоб він якось підніс театр. Хоч я знав його за чоловіка не надто великої сміливості. Але – все тече, все міняється.

Тепер розкажіть, як живеете Ви. Чи заходить Олексій, і чи Ірина Ірині «люпус ест»? Він прислав нам маленького листа, де було багато гумору. Перекажіть йому наше «дякую»: ми йому напишемо. Поки ж я за його п'єсу не взявся, бо не бачу сенсу робити щось просто так, марно, без відчуття кінцевої мети. Для цього треба мати або гарний настрій (а Ви ж розумієте, саме його й бракує), або хоч ілюзорну перспективу. Кат-ма ні першого, ні другого.

Нелля «по закону» звільниться тільки у перших числах липня: отоді й буде видно, куди і як їхати. Звісно, хоче в Київ. Але хоче і у Крим, і в Париж, і в Болгарію. От тільки ще на Місяць не хоче, – напевне, тому, що в неї дуже розвинуте почуття патріотизму, а Місяць майже окупували американці.

Що Ви робите тепер, щоб перекладатимете після великої епопеї з Додє? Крім новелл Мопассана? Чи маєте якесь серйозне замовлення?

Про Алека й не згадуйте, бо він «був і весь вийшов». Олексій мав рацію, коли класифікував його саме так, а не інакше. А що нового у Римми, яку гуси НЕ врятували?

Що нового розповів «очаровательный» Игорь Безгин? Він їздив до Німеччини? Привітання йому.

⁴ Віра Вовк (Л.Т.)

Напишіть кілька гарних слів від нас Гірнякам; хай вони знають, що про них думають не тільки в Києві. Дай їм боже здоров'я і до-о-овгих літ!

Ну, Леночки Еск-Парри ми, звісно тут не бачили й не чули: вона до нас не заходила. А приїхав з Грузії гарний хлопець україно-грузинотурок Грицько Халимоненко, спинився у нас – весело в хаті!

Магнітофон, який ви дражните «проигрывателем», стоїть собі на місці «безупотреблення»: вирішено здати його до комісійної крамниці – він знадобиться іншим людям, а нам знадобляться гроші, які треба віддати за нього власникам цієї поки що зайвої техніки.

Настрій – як у Вас: «люблю грозу в начале мая». Але – «хотел бы я вин с любовью смешать, чтоб жизнь была полна; но мне твердят вредить здоровью избыток страсти и вина...» Отже – хай живе рівне життя «без избытка»; рецепт я маю, отже скільки крапель у день уживати, знаю. Тому вистачає надовго.

Не сумуйте, краще давайте вдаримо лихом об землю – і проголосимо той тост, у якому сказано: «Щоб він здох!» Все одно наше (читай – правда!) буде зверху! Цілуємо Вас міцно-міцно –

Ваші Танюки – Корнієнки.

P. S. От маєте – за чверть перша година ночі, а Вашої (уже не моєї!) «Дорогой старушки» вдома нема! Ну, здається, я пропишу їй сьогодні емансипацію!

Лесь Танюк

13 червня 1969 року

Продовження публікації Ільєнкова про С. Аверінцева

«С недоумением такого рода я сталкивался уже не раз и не два. И мне кажется очень важным его развеять. Насколько я понимаю, почва, на которой это недоумение возникает, — это несколько наивное и поверхностное представление об «актуальности» и «современности».

Поясню свою мысль. Наш век не без основания называют «веком кибернетики», «веком освоения космоса», «веком научно-технической революции». В каждом из этих определений есть,

несомненно, свой смысл и резон. Однако успехи человеческой мысли в деле «научно-технической революции». В каждом из этих определений есть, несомненно, свой смысл и резон. Однако успехи человеческой мысли в деле научно-технического прогресса — и именно потому, что они столь эффектны и яркие, — частенько начинают загораживать от нашего взора одно важное обстоятельство. И загораживают настолько, что мы перестаем видеть за деревьями лес.

Мы начинаем упускать из виду, что наш век — это век небывалых и беспрецедентных по своим масштабам и последствиям сдвигов в области отношений между людьми, в сфере общественно-человеческих взаимоотношений. Происходит грандиозный исторический переворот в самой «сущности человека», которая, по словам Карла Маркса, заключается как раз в совокупности всех общественных отношений.

История последних ста лет блестяще подтвердила этот глубокий афоризм. Действительно, проблема всех проблем находится именно тут. Сможем ли мы, жители планеты Земля, организовать и наладить свои собственные взаимоотношения таким образом, чтобы успехи науки и техники шли на пользу, а не во вред людям, чтобы они служили увеличению количества радости и счастья и не грозили бы человечеству непредвиденными трагическими последствиями? Ведь ясно, что чем могущественнее становятся технические средства прогресса, связанные с успехами ядерной физики и химии, кибернетики и молекулярной биологии, тем большая ответственность ложится на плечи Человека за их использование. Чем могущественнее становятся орудия покорения природы, тем большие беды могут они натворить в неумелых, а тем более в недобросовестных руках.

А отсюда прямо вытекает, что интеллектуальное, нравственное и эстетическое развитие человека — причем **каждого** человека, а не только некоторых избранных счастливых — становится центральной проблемой нашего времени. Именно поэтому так заметно повышается общественный интерес к гуманитарным наукам. Прежде всего к истории. К Истории с большой буквы. К Истории в самом глубоком и широком смысле этого слова, включающей в себя все сферы материальной и духовной культуры.

Люди изучают свое прошлое вовсе не ради праздного любопытства, а именно ради того, чтобы понять те задачи и проблемы, перед которыми их поставила — хотят они того или не хотят — История. Чтобы ясно понять, куда идти дальше, нужно осознать, в какой точке пути мы находимся, нужно понять, какие проблемы Историей уже решены, а какие еще нет.

Если «актуальность» и «современность» понимать так, то многое начнет выглядеть по-иному. В том числе и Плутарх. История не есть только «прошлое». Это «прошлое» живет в нас самих, определяет наши мысли и поступки часто неведомо для нас самих. Оно оживает в каждом из нас снова и снова. Поэтому чем глубже мы знаем это «прошлое», тем лучше мы понимаем самих себя. Если ты не знаешь истории, ты вынужден повторять ее опыт (и нередко горький!) на своей собственной шкуре. Это тоже старая, но вполне актуальная мысль.

Исходя из этих оснований, авторитетная комиссия при ЦК ВЛКСМ и решила присудить одну из высоких премий Сергею Аверинцеву. Разумеется, в расчет было принято и высокое профессиональное мастерство, с которым выполнены его исследования, и широкая эрудиция молодого ученого, и его умение владеть пером. Но самое главное, что определило выбор, — это умение С. Аверинцева **видеть историю глазами нашего современника**, глазами человека XX столетия. Столетия сложного, переходного, переломного.

Очень хочется подчеркнуть одно важное достоинство работ С. Аверинцева: их подлинно научную объективность. В них нет того искусственного осовременивания прошлого, в которое легко впасть, если думать, что нашу современность ты понимаешь уже до конца, что «настоящее» тебе ясно уже до конца. Тогда и в истории ты будешь искать лишь «примеров», подтверждающих твои мнения о наших днях, твой заранее данный взгляд на события, чтобы вызвать у читателя нужную тебе «ассоциацию». На этот легкий путь Сергей Аверинцев не встает нигде. Его Плутарх — это именно Плутарх, неповторимый человек **своей** неповторимой эпохи. И именно эта историческая конкретность портрета человека и его эпохи дает читателю гораздо больше поводов и материализации. Это — огромное достоинство подлинного ученого-историка.

Было бы очень хорошо, если бы Сергей Аверинцев написал свою книгу для еще более широкого круга читателей. Будет ли это книга о Плутархе или о Сократе, о раннем христианстве или о Возрождении, я уверен, что она будет с интересом и пользой прочтена нашей молодежью, которая должна овладеть культурой прошлого всерьез, ибо «коммунистом стать можно лишь тогда, когда обогатишь свою память знанием всех тех богатств, которые выработало человечество» (В. И. Ленин).

Вот все, что могу сказать я о смысле и качестве научных работ Сергея Аверинцева. Остальное он, очевидно, гораздо лучше расскажет сам.

ЭВАЛЬД ИЛЬЕНКОВ,
философ».

Сергей Аверинцев, лауреат премии Ленинского комсомола

ПОХВАЛЬНОЕ СЛОВО ФИЛОЛОГИИ

(фрагменты)

[...] Мне приятно увидеть работу по классической филологии в одном почетном списке с трудами инженеров и химиков, геологов и экономистов — людей практического, конкретного дела. Ибо этим признано, что занятие текстами двухтысячелетней давности тоже есть дело, настоящее и нужное дело.

Что такое филология и зачем ею занимаются?

Слово «филология» состоит из двух греческих корней. «Филейн» означает «любить». «Логос» означает «слово», но также и «смысл»: смысл, данный в слове и неотделимый от конкретности слова. Филология занимается «смыслом» — смыслом человеческого слова и человеческой мысли, смыслом культуры, — но не нагим смыслом, как это делает философия, а смыслом, живущим внутри слова и одушевляющим слово. Филология есть искусство понимать сказанное и написанное. Поэтому в область ее непосредственных занятий входят язык и литература. Но в более широком смысле человек «говорит», «высказывается», «окликает» своих товарищей по человечеству каждым своим поступком и

жестом. И в этом аспекте — как существо, создающее и использующее «говорящие» символы, — берет человека филология. Таков подход филологии к бытию, ее специальный, присущий ей подступ к проблеме человеческого. Она не должна смешивать себя с философией; ее дело — кропотливая, деловитая работа над словом, над текстом. Слово и текст должны быть для настоящей филологии существенней, чем самая блистательная «концепция».

Возвратимся к слову «филология». Поразительно, что в ее имени фигурирует корень глагола «филейн» — «любить». Это свойство своего имени филология делит только с философией («любословие» и «любомудрие»). Филология требует от человека, ею занимающегося, какой-то особой степени, или особого качества, или особого модуса любви к своему материалу. Понятно, что дело идет о некоей очень несентиментальной любви, о некоем подобии того, что Спиноза называл «интеллектуальной любовью». Но разве математикой или физикой можно заниматься без «интеллектуальной любви», очень часто перерастающей в подлинную, всепоглощающую страсть? [...]

Великий немецкий поэт Рильке так обращается к посетителю музея, рассматривающему античный торс Аполлона: «Здесь нет ни единого места, **которое бы тебя не видело.** — Ты должен изменить свою жизнь» (речь в стихотворении идет о безглазом торсе: это усугубляет метафору, лишая ее поверхностной наглядности). [...]

Есть «великие» эпохи, которым дано запечатлеть свои устремления в четких и завершенных формах мысли, жизни, искусства: эти эпохи принято называть классическими. Но есть другие эпохи, на долю которых выпадает черновая работа по «демонтажу» старых, исчерпавших свой смысл форм творчества — и подготовительная работа по нащупыванию новых форм, новых возможностей. Эти эпохи принято называть эпохами упадка. Я думаю, что справедливее называть их эпохами перехода. Они менее «красивы», чем классические эпохи, но едва ли беднее их. [...]

Но сейчас я думаю о другом: у немецкого художника XX века Отто Панкока, которого я очень люблю, в числе прочих придуманных им «десяти заповедей живописца» есть и примерно такое изречение: «Дерево должно быть для тебя важнее, чем самая умная выдумка Пикассо». Я думаю, что для филолога конкрет-

ная реальність тексту, доносящая до него через тисячелеття живої людської голос, повинна бути душевно важніше, ніж самі гениальні роздуми **по приводу** цього тексту; інакше філології грозить беспредметність. В ті роки я ще не знав упом'янутого висловлення Панькова, але беспредметності, чесно, боявся і тоді. [...]

Але у Плутарха було одне перевага перед моралістами цього типу: зрівноважене ставлення до світу, виключаюче будь-яку напруженість, неестественність і фанатизм. [...]

* * *

Лист до Й. Кисельова

Йосип Михайловичу!

Рецензію в «Театр» на дві Ваші книжки написав. Сказав Рибаків, дасть її у №10.

Що стосується видання Вашої книжки в «Советском писателе», то в цій справі обіцяв допомогти О.Й. Дейч. Важливо, кому вони дадуть її на рецензію. Але гадаю, що до Вас в «Советском писателе» справді ставляться добре – принаймні, так мені сказали мої приятелі, які мають тісніший зв'язок з цим видавництвом, ніж я (бо не маю жадного). А що сказала Вам В.М. Карпова?

Відносно того, щоб я переклав Вашу книжку російською. Дякую. Я міг би це зробити – і в досить стислі строки. Але, на мою думку, ініціатива має піти від Вас – автор може вибирати перекладача; тим паче, що я для цього видавництва ще нічого не робив, і вони мене не знають.

Дейч розмовлятиме з Конюховою; якщо буде щось нового, напишу.

На все добре. Напишіть, що робиться на Україні в театрі, і хто написав нові п'єси – (гарні!) Бо можна було б тоді тут у Москві поставити. Я після прем'єри «Горлиці» в т.Франка не бачив жодної нової української вистави. Може, вже щось цікаве вирунуло?

Бажаю не успіхів – успіхів у Вас і без того вдосталь. Бажаю Вам здоров'я, бо то найперша запорука й успіху, і всього іншого. А мені переказують, Ви хворієте. Це зараз абсолютно зайва річ. Одужуйте.

Вітання Вам від Неллі.

26/VI – 69 р.

Лесь

Батько признається – одержав мого листа про маму – і плакав. «І ти, я знаю, – читаєш мої листи – і плачеш...»
«І штука не в тому, що пішла од нас людина видатна, якої і порівняти ні з ким – видатна культурою, знаннями, – таких сьогодні нема. Для нас вона була більше ніж видатна – дружина для мене – їй я не раз завдячував життям, мама для тебе, для Галі, для Миколи. Ця трагедія сильно діє на нашу психіку, і ми з мамою скоро зустрінемося – там...»

І по-дитячому радиться: може, не писати в листах так невідворотно, може, треба простіше – а переживання сховати на дні власної криниці? Бо можуть полетіти гальма...
«Велике горе може привести людину до божевілля, навіть люди великої сили волі часом потрапляють у штопор... Я не тільки про Миколу, я про всіх нас...» (16.06.69)

І приписка в кінці: «Не пиши мені так, як ти пишеш, бо я плачу і ні на що після того не годен. А мені треба і сад привести до ладу, і могилу мамину ублагостроїти, і папери старі розібрати. На річку мене тепер не тягне...»

Ну та він там не один – постійні гості, у кожного свій клопіт...

Сад для нього – і робота, і спогад про маму – яка кожне деревце саджала власними руками.

Невеличкий клин мені: «Ти ще молода людина, – вперся в це режисерство, як чорт за медом схопився – і ставиш таке, за що голову знімуть – як не зараз, то потім... Бери приклад із Загоруйка, він поперед батька в пекло не лізе! Хоча – що я тобі пишу – все одно не послухаєш!».

Домагався зустрічі зі мною один драматург, журналіст (?), зустрілися у кафе в Камергерському, але він прийшов з дівчиною, яка на 98% з КГБ.

Розмова про різне, але найдужче його цікавила «сенсація року» – січневий замах на Брежньєва.

Але я йому державної таємниці не видав (в пресі офіційно оголосили тоді – стрільба була по космонавтах) – з двох причин.

Перша – я того журналіста не знаю, та ще й це дівчина...

Друга – нічого точного про ту історію не знаю.

Потішив його двома анекдотами.

«– Чому нічого не повідомляють про слідство чи про суд над цим Ільїним?»

– Ще не знайшли молодшого брата, який сказав: «Мы пойдём другим путем»...

І ще один.

Від Ільїна вимагають пояснень – як же це так, бойовий офіцер, відмінник військової підготовки, з двох рук, стільки стрільби – і не влучив?

Ільїн:

– А вы попробуйте попадите, когда каждый рядом хватает за руку: дай я, дай я!

Анекдоти – ніби для вузького кола, проте – настрої віддають вірно: фарс – не жаль за маразматиком. Француз весело сміявся, дівчина – не дуже...

Що відомо?

Було це 22 січня, біля Боровинихих воріт. Військовий – ленінградець. Його начальник (уже звільнений з посади) наплив, що той друзів не мав і марив Освальдом.

3 космонавтів (а в тій машині їхали вони) нікого не поранив, подряпани від розбитого скла у Берегового, якого він прийняв за Брежнєва – трохи схожий.

Застрелив водія і поранив мотоцикліста з супроводу. Як він затесався у варту – невідомо. Дехто доводить, що його вели люди з ГБ – підстава, рахунки між КГБ і МВД, через те й пересадили вождя у третю машину, через те й не влучив ні в кого...

Не думаю.

Проте куди вони його зараз поділи, цього Ільїна – невідомо. Показово – влада всіляко замовчує цей атентат, колись після таких «акцій» спускали собак на цілу генерацію.

Ходить ще кілька анекдотів, найвлучніший – про Будьоного.

Розповіли йому у подробицях, він –

– Ну и что? Попал?

– Нет!

– Ч-черт! Я всегда говорил: лучше шашкой! Шашкой!

(Надруковано: «Театр», № 10 – 69)

ВЧЕРА И СЕГОДНЯ УКРАИНСКОЙ ДРАМЫ

Две последние книги Иосифа Киселева логически развивают многое из того, что уже было им сказано о закономерностях и особенностях развития украинской советской драматургии, о ее нуждах и заботах. Немалая толика этих забот легла на плечи И. Киселева, влияющего на развитие украинской пьесы не только своими книгами, но и живым участием в работе с молодыми и немолодыми драматургами. Не одна пьеса обязана ему своим появлением на свет; выступая в роли театральной повитухи, он бережно принимает младенца и старается создать ему все условия для творческого роста. В стремлении поддержать новые победы молодой украинской пьесы И. Киселев из всех украинских критиков наиболее активен.

Вполне естественно, что критика интересуется не только сегодняшним днем украинской драмы, но и его зависимость от исторического вчера. Поэтому закономерно постоянное обращение И. Киселева к творчеству И. Кочерги, Я. Мамонтова, М. Ирчана, М. Кулиша, И. Днепровского, И. Микитенко, чьи пьесы стали основой нового советского репертуара Украины и отразили сложность украинского театрального процесса 20-х – 30-х годов. Этой шестерке драматургов была посвящена книга И. Киселева «Перші заспівувачі» («Первые запевалы»), вышедшая в 1964 г. Дополненным и исправленным ее изданием можно считать книгу «Драматурги України».

Полностью охватить всю картину украинской драматургии, начавшей после революции бурную общественную жизнь, в одной книге невозможно. И. Киселев не стремится «объять необъятное» и ограничивается основными вехами процесса. Во многих случаях критику это удастся: его очерки о Я. Мамонтове, И. Микитенко, И. Днепровском, М. Ирчане – показательны. В анализе этих очерков можно проследить эволюцию их автора во взглядах на историю украинского театра. Если раньше критик подчас грешил недооценкой ее многогранности за счет игнори-

рования тех художественных явлений, которые не укладывались в прокрустово ложе методологии и практики театра Гната Юры, то в новых очерках он приходит к более сложному диалектическому взгляду на плюсы и минусы театрального процесса Украины того времени. Это завоевание критика нельзя не отметить.

Интересна и концепция критика в отношении творческого пути И. Кочерги. Заметим сразу, что в тех моментах, где речь идет о причинах, сблизивших пьесы Н. Кочерги прежде всего с литературой, а не с театром, нам кажется более доказательной точка зрения на это И. Кузякиной, изложенная ею в книге «Драматург Иван Кочерга» (Киев – 1968). Заслуга И. Киселева в том, что он стремится разрушить миф об аполитичности и умозрительности пьес И. Кочерги, отводя ему достойное место среди «первых запевал» литературы для украинской сцены. В частности, нам кажется недостаточно аргументированным сопоставление Кочерги с Брехтом. Понимая, что мысли о их близости не бесспорны, И. Киселев заранее полемизирует с возможными оппонентами; полагаю вместо этого лучше было бы привести более веские доказательства своей гипотезы.

Если, несмотря на отдельные частности, портрет И. Кочерги, на наш взгляд, все же написан в целом, что называется, «с натуры», то впечатление о портретной схожести киселевского М. Кулиша с реальным его прототипом, мягко говоря, весьма условно. Тут критика подводит устаревшая методология рассмотрения личности художника в отрыве от исторического процесса; на страницах этого очерка М. Кулиш обеднен, эволюция его подана схематично, прямолинейно; а иногда она и впрямую выходит за пределы объективной художественной правды. Исключением из этой, **неверной, на наш взгляд, в целом концепции** (о ней два слова ниже) можно считать только первую часть очерка, посвященную пьесе «97». Тут критик доказателен, объективен. Может быть, спорны здесь только утверждения вроде: «Пьеса богата и другими новациями. Так, задолго до появления итальянского неореализма начал М. Кулиш вводить в драму внутренние монологи действующих лиц» (стр. 212) Мысль подана так нечетко, что сразу напрашивается вопрос: а разве бывают не «внутренние монологи»? А разве гамлетовское «быть или не быть?» не есть

тот же внутренний монолог? И разве не относится все это скорее к азам драматургии, чем к новаторству? Не бесспорно и мнение об авторе «97» как о драматурге «так сказать, слухового направления», когда образ строится больше на речевых признаках» (стр. 215), чем на зрительном ряде. Ценность М. Кулиша именно в **качестве** талантливого сочетания действия (театра) со словом (литературой); он положил начало и **пространственной** живописи в украинской драматургии.

Анализ остальных пьес М. Кулиша нуждается в серьезной аргументации; недостаточность ее приводит к тому, что у читателя создается впечатление, будто первая пьеса М. Кулиша «97» так и осталась высшей точкой его творчества: все остальные творения драматурга только уводили его от действительности. В этом смысле мы говорили о неверности киселевской концепции М. Кулиша **в целом**, доказывающей, что после «97» М. Кулиш только то и делал, что отходил от реализма, чтобы впоследствии, как блудный сын, возвратиться в его лоно. Разумеется, такое толкование М. Кулиша произвольно; всякое отсекание живых ветвей дерева искусства — ущербно. Разумеется, мы не должны игнорировать ошибки и заблуждения выдающегося драматурга, но с точки зрения сегодняшней действительности было бы неверно рассматривать всю последующую после «97» жизнь М. Кулиша исключительно как бесконечную цепь его заблуждений. В противном случае может возникнуть впечатление, что хрестоматийное отнесение М. Кулиша к классикам украинской советской драматургии неправомерно, и что его огромное значение в жизни советской литературы, о которой так много пишут — миф.

Если, как мы уже отметили, первая из рецензируемых книг есть попыткой проникнуть **вглубь** украинского театрального процесса, то в книге «Герой и время», посвященной украинскому театру наших дней, автор идет **вширь** и пытается охватить картину современного театра Украины a vol d'oiseau. С высоты птичьего полета. В фокусе его внимания — более 60 пьес, основное из всего написанного для театра на Украине за последние пять лет. В оценке этих пьес критик реалистичен, он не выдает желаемого за действительное; обладая способностью улавливать колебания театрального маятника и чутко реагировать на каждое новое яв-

ление в жизни драматургии, И. Киселев дает довольно полную картину современного украинского репертуара. Книга привлекает нас прежде всего полемичностью, идущей от взволнованности автора «дистанцией огромного размера», образовавшейся сегодня между отдельными драматургическими достижениями театральной Украины и потоком невыразительных, малохудожественных подделок. «И эта опасность очень ощутима в театре, — предостерегает И. Киселев. — Если бы меня спросили, что сейчас мешает развитию серьезной драматургии, я бы ответил: ливень пьес! Парадоксально? Нисколько. Ведь речь идет не о настоящих художественных произведениях, а об откровенной и замаскированной иллюстративной серятине (если не сказать макулатуре), переполняющей театральный «рынок» и мешающий утверждению серьезных произведений, ибо в загрязненной воде трудно пробиться чистой струйке» (33). Автор, считающий такое положение дел серьезным, прав. Ведь ни для кого не секрет, что театры Украины выполняют свой финансовый план не тем, что заново открывают Миколу Кулиша, Ивана Микитенка, не тем, что интересно решают Гоголя, Чехова, Горького, Достоевского, не тем, что ставят Шекспира, Мольера, Шоу, Брехта и др., не тем, что обращаются к лучшим пьесам современной советской драматургии; нет, в их репертуаре, к сожалению, преобладает развлекательная «легкая» комедийка, мещанская мелодрама, пьесы, не ставящие перед зрителем каких-то важных проблем, а подчас спекулирующие ими. Сколько раз уже мелодрамы харьковского драматурга А. Школьника подвергались критике как малохудожественные, а их все равно вводят в свой репертуар (конечно из соображений кассовости) даже такие театры, как им. Шевченко (Харьков) и им. Франко (Киев). Вот и сейчас — не успели отшуметь известные пограничные события, как харьковчане уже вводят в план очередную «бомбу» А. Школьника — драму «На острове Даманском»; оперативность — дело хорошее, но только в том случае, когда она не ведет к поверхности. Нельзя превращать театр в лавочку для политических спекуляций.

Критик выступает против пагубного равнения на среднеарифметический уровень театра и доказывает, что именно в связи с этим явлением даже лучшие современные пьесы — А. Кор-

нейчука, М. Стельмаха, А. Коломийца, М. Зарудного, А. Левады, П. Загребельного, — в потоке «запланированной халтуры» исчезают от зрителя и теряют при постановке в своем удельном весе и приводят к этим спектаклям. Театрам, не привыкшим самостоятельно решать сложные проблемы идейно-гражданской значимости, не удаются постановки пьес, требующих большого напряжения сил и творческой смелости. В связи с этим критик приходит к выводу, что «современное состояние драматургии не может не волновать общественность».

Глава «Внимание — человек!» посвящена поискам главного героя современной пьесы. И. Киселев замечает, что «человек стал в центр писательского рассказа: не как дополнение к тем или иным народно-хозяйственным и политическим кампаниям, а как самостоятельная живая личность, действующая, мыслящая, ощущающая». Как пример такого героя критик приводит Марка Бессмертного из стельмаховской «Правды и кривды»; к сожалению, сегодня Марко уже тоже история. Драматурги ищут пути к созданию образа **нового** героя, обладающего не только большой дозой социальной рефлексии, но и исторической действенностью; пока он не стал достоянием украинской драматургии. Сказывается тут и робость театров, не желающих сворачивать с протоптанных тропинок. Идти с оглядкой, разумеется, безопаснее, но это приводит к большой потере потенциала; многие украинские пьесы получают за пределами республики лучшее прочтение, чем у себя дома. Яркий пример тому — судьба комедии М. Бирюкова «Яблоко раздора», не прошедшей успешно на Украине; в Москве пьесу изобретательно поставил театр Сатиры, и даже вывозил ее на международный театральный фестиваль в Париж.

И. Киселев рассматривает и проблемы драматургической формы. Он ратует за обогащение украинской сцены «образными пересозданиями» (Курбас), метафорами, фантастической условностью и др. Он отмечает безусловную пользу таких попыток, как фантастичность пролога и разговор с Чертом в «Правде и кривде», как создание новых композиционных моделей в пьесах А. Коломийца и др. С этой точки зрения И. Киселев подает интересный анализ пьес А. Корнейчука, А. Левады, И. Муратова.

Не ограничиваясь известными фамилиями, он открывает читателю и новые имена. Так, в частности, И. Киселеву принадлежит «открытие» интересного киевского драматурга А. Коротюкова, которого читатель знал до сих пор лишь как автора сборника новелл «Еще один киноактер» и рассказов в периодике. Веря в творческие возможности А. Коротюкова, критик не ошибся: после драмы «Надо», о которой доброжелательно пишет критик, А. Коротюков создал еще несколько драм, свидетельствующих о том, что в украинскую драматургию пришел писатель, знающий театр и умеющий работать для него.

В главе «Критерии времени» И. Киселев интересно пишет о **новом** в пьесах А. Володина; критика радуется попытка молодых драматургов Украины отойти от знакомых схем и попробовать пойти по экспериментальному пути володинского доказательства «от противного». Для украинского театроведения в целом эта точка зрения одного из его ведущих критиков принципиально важна; володинская драматургия не получила на Украине распространения, равно как и отдельные, в том числе и интересные попытки режиссерской интерпретации его не встретили понимания критики. Так что И. Киселев выступает здесь своеобразным пионером.

Ниже уровня книги написан раздел «Под знаком атома», в котором автор противопоставляет «атомные» пьесы «советских драматургов» В. Лаврентьева и Н. Хикмета (?) «Человек и глобус» и «Дамоклов меч» — «Физикам» Дюррематта как выражению «растерянности, отчаяния, бессилия»; критик доказывает, что у Дюррематта нет никакой положительной программы, утверждающих идеалов и др. Хикмет не принадлежит к «советским авторам», а пьесе Лаврентьева при всей значительности поставленной в ней проблемы вряд ли можно сравнить с «Физиками», обошедшими весь мир, — хотя бы потому, что она пока не получила интересного сценического прочтения, и поэтому в прошедшем времени говорить о ней не стоит.

Вызывает возражение и оценка, данная И. Киселевым пьесе Э. Радзинского «104 страницы про любовь». Она аргументирована обстоятельствами, взятыми не из самой пьесы, а **из дискуссии о ней**, что вовсе не одно и то же.

Книга «Герой и время» вскрывает связи героя современной украинской драматургии с нашим временем. Если по прочтении ее у читателя остается впечатление сложности условий развития театрального процесса Украины, недостаточности его актива, не заразительности его многих спектаклей, то виноват в этом не автор книги. Ибо он лишь констатирует существующую ситуацию. Ценность же такой констатации в том, что И. Киселев показывает, как украинские театры **стремятся** найти самобытный путь к созданию больших и глубоких произведений о нашей действительности.

Нам кажется, критику следовало бы остановиться на проблеме **национального** в театре. Стоило бы сказать несколько слов о дозе романтики и лжеромантики в современной украинской пьесе; эта доза – объективное следствие неверно трактуемой проблемы национального в театре, как связанной только с историей страны, с определенными историческими традициями народа, не вскрывая его **сегодняшнего** проявления. В украинском театре многие до сих пор считают, что национальное в нем связано исключительно с песнями, танцами, вышитыми сорочками и др. Как же тогда быть с пьесами Леси Украинки, Владимира Винниченко, Карпенко-Карого, Миколи Кулиша, где этого нет?

На театроведческом горизонте Украины обе книги И. Киселева, несмотря на указанные выше недостатки (а может, это и не недостатки, так как они способствуют обрисовке реальной объективно от критика существующей картины драматургии), значительны, современны, нужны. Вторая книга как бы дополняет первую, расширяя наше представление о закономерностях и особенностях украинского театрального процесса. Обе книги написаны с позиций человека, озабоченного уровнем сегодняшнего украинского театра и размышляющего над тем, каким образом этот уровень можно и необходимо повысить. Позиция критика – это позиция требовательной любви к украинскому театру.

Это хорошая и нужная позиция.

17/VI – 69

(Лесь ТАНИУК)

* * *

Ну добре – старі кремлівські баняки відійдуть – а що далі? У наступній політичній конфігурації не бачу нічого кардинально іншого – можуть змінитися методи – але не суть. Найгірше, що в якомусь сенсі партія і народ справді єдині: партія, яка цей народ загнуждала і їздить на ньому верхи – і народ, який б'є перед нею поклони, нехай навіть потай її ненавидить, чи, – так само як і партія його (народ) ненавидить.

Нелля звернула мою увагу на фразу Бердяєва – «обожествление народа – величайший грех»⁵, бо саме «народ» кричав «Розіпни його!» і ніколи не визнавав істинних пророків – зате постійно скорявся перед злочинцями, фарисеями та ін., які гвалтували його силою і хитрістю.

То чи можливе суспільство справедливості – без нових «сталініюгендівців», де кермували б державами мудрі монархи або філософи?

Неможливе. З цього гірко іронізував ще Лев Толстой, кинувши, що «обрати для керівництва новим ладом мудрих і святих можуть лише мудрі і святі. Але якби всі люди були мудрі і святі, не треба було б ніякого ладу...»

Але не хочу забиратися на світові вершини – хоч вірю в ту «конвергенцію», що її обстоює А.Д. Міжнародне життя так ускладнюється, так взаємоу залежнюється від географії, расових і культурних чинників, від енергетичних і фінансових потоків, від демографії зрештою (щороку у світі народжується люду не одну Іспанію чи Францію!), що держави-унікуми втрачають свою унікальність і сьак чи так (інформаційно, економічно, ідеологічно) – в діалозі. Отож і наші «ліберали», які могли б змінити геронтів, мали б змогу реконструкції соціалізму.

Отут і заковика. Їхній «лібералізм» кінчається там, де йдеться про **національне** життя республік. Страх втратити імперію (хоч на глибині й вони усвідомлюють, що це **неминуче!**) умить повертає їх до ленінізму (сталінізму), брежнєвізму, хрущовізму і т. ін.

⁵ Бердяев «О рабстве и свободе», Париж, 1939.

З цього виходить єдине: Карфаген має бути зруйнований.

Та чи хоче цього «народ»? – ось у чому питання. Чи не комплексуватиме десь на Донбасі чи в Криму малорос, від'єднаний від Московського царства?

Ще й як! Протестуватиме армією, міліцією, вузами, обороною і навіть «середньо-арифметичним інтелігентом» – найзавзятішими захисниками рабства є привілейовані раби.

Свідомого українця треба вирощувати як щепу, оточуючи його історією. Шевченком, Донцовим, Курбасом і Миколю Кулішем, українським бароко, Пулюєм і Грушевським. Українець не чувається істотою космічною, він радше хотів би бути паном на своїй землі, господарем у своїй хаті, ходити до своєї церкви – порівняймо з накинутим месіанізмом москаля ідеєю Третього Риму...

На Україні ми теж злочинно грішимо невтримною апологетикою народного характеру й ідеальних взаємин (Січ, козацтво, Мазепа, Революція, отамани). Але вже автори 20–30-х робили спроби дати таке ж інстинктивне, глибоко відворотнє ставлення до зрадництва й «пере..чтсва» – Костика, Осьмачка, Плужник...

Сталін був малий на зріст, і під ноги йому на Мавзолеї ставили табуретку чи ослінчика, щоб він не був нижче за помічників. За що ж йому було їх любити? Наполеон теж любив повторювати, що вищих за нього на голову він може позбавити цієї переваги.

Троцький з одного боку, а Ворошилов і Будьонний – з іншого люто ненавиділи Чапаєва, і, наскільки я знаю, спричинилися до його загибелі. Але Сталін, ненавидячи Троцького, витягає з легенди (кіно) саме двох героїв, яких той не зносив – Чапаєва і Щорса! Чапаєва – всупереч Будьонному, який навіть фільм Васильєвих не зразу прийняв, а Бабочкін – в легендарній ролі іменувався Бабушкіним...

Тема цікава, що покійний Мих. Федорович Романов збентежив мене фразою, що «Чапаєва убили по приказу Троцького, и вообще... Бабочкин сыграл совсем не того,

каким был Чапаев в реальности, но легенду и играть – за-тейливо».

Пробував тоді його розпитати – де там!

– Поймите, Лесь, образ сценический или в кино не может быть **документом**. Без вольного полета фантазии в искусстве делать нечего. Ну, ладно. Чапай – сказка, образчик желаемого, человек приключения и просто дьявольской выдумки. А вот Анку-пулеметчицу они просто придумали. И ни с какой жены Фурманова они ее не писали, просто те захотели, чтоб Марусю переделали в Анку.

– Марусю?

– Была в дивизии медсестра, а не пулеметчица. Однажды так вышло, – спасала раненого пулеметчика, и тот заставил ее отстреливаться. Могли бы так и снять – ан нет, потребовался флирт, Анька – Петька, – и закрутился «роман». Хотя это плохо кончилось. Жена Исаева, который... вернее, жена Кмита, который Петьку играл, повесилась – поверила в историю с Анкой... парадокс восприятия – это знаете...

А Маруся Попова, санитарка, из которой Анку слепили – была человек реальный. Как-то пришла ко мне на спектакль – администратор говорит – вот цветы вам, а вот это женщина из Чапаевской дивизии. Мы с ней поговорили. Она дипломат, сотрудник Коллонтай, умница, – ирония, опыт. Этакая буржуазная женщина, трудно поверить, что – из чапаевских, да еще и киношная, Анка.

Цей запис я знайшов у течці «КТМ» – з кількома протоколами й ... Протоколи вже кудись вклеїв.

А це – зовсім нове.

А пані Оріся доводила, що Ганя Фурманова у дівоцтві – Стешенко.

Двоемыслие – Орвелл!

«Зная, не знать; верить в свою правдивость, излагая обдуманную ложь; придерживаться одновременно двух противоположных мнений, понимая, что одно исключает другое, и быть убежденным в обоих; логикой убивать логику; отвергать мораль, провозглашая ее...»

Є чимало охочих дати «виправлений» портрет Берії – «він не міг бути монстром, – при такій шляхетній дружині як Ніна Гегечкорі, маючи такого сина, як Серго».

А як бути з отаким свідченням?

Вдова Анатолія Семушкіна, секретаря Наркомтяжпрому, була 1956 року на прийомі у Руденка. І той розповів їй, що її чоловіка Берія власноруч **застрелив** у себе в кабінеті на Луб'янці, звинувативши його у вбивстві Орджонікідзе.

Розумію, Берія, Вишинський, Руденко – одного штибу злочинці, не можна йняти віри жодним їхнім «свідченням». Але дещо підтверджують і «перехресні» реляції – плюс спогади, публікації, перекази. І сам факт можливості такого розстрілу – ні в кого не викликає сумніву.

Жахливе вбивство Буду Мдівані – разом з братом батька Булата Окуджави – Михайлом – Берія? А отруєння Лакоби й убивство дружини Сарії, 14-го сина Рауфа... Влітку 1937 року за наказом Берії вирили із землі труну і знущалися з праху Лакоби. Мислиме таке для нормальної людини?

А вбивство – віроломне – Агасі Ханджяна, першого секретаря ЦК Вірменії?

Зрештою, Катинь? Тут його досі покривають – надто вже голосна акція **для системи**. Але ж впливає!

А всі закордонні «акції» – Троцький, українці. Судоплатов, Котов – Наум Ейтінгтон? Воно й до Берії ішло **таким чином** (Петлюра, Коновалець), але й він у ньому «преуспел».

Звичайно, «суд» над ним і списування всього на нього одного – чисто радянська фікція. Мета одна – продовження життя **системі**, яка досі не зреклась своїх установок на «преобладание» й захоплення світу.

Зовні йде ніби на лібералізацію. Насправді – СРСР набухає як гнійник. Як ракова пухлина. Брехня переповнила береги, – один-два катаклізми – і потоп. Не повинь, а саме потоп...

Змете і тих, хто ніби ні в чому не винен, або – мовчить. Я не про Апокаліпсис – про конечність рабства. Рабство – нерентабельне...

Горький десь пише: «Люди ищут забвения, утешения, а не правды». По тому, що ми вже знаємо про нього, це й – автобіографічне? У нього забагато – про благо. Але вибрати слід не благо, а правду. Від Горького ж різко відгонить правдою влади – коли він нарешті тут. Тип маскарадний, проповідництво – для інших і цілковита воля – для себе самого.

Цей конфлікт у ньому – проєкція конфлікту християнства з поганством. Революція і Росія – ніщо інше як бунт проти Христа, повернення до поганського порядку буття. **Закономірне** в чомусь – через попереднє оволодіння російського православ'я («за веру, царя и Отечество»). Революція і Росія як дійство. Горький – розривається між собою – Мефістофелем, й істинним богошукачем. Але Бога він поступово радить іншим, собі – обирає маскарад...

Ця ідеологія – «живіть не як я живу – а як я кажу» – неминуче формує свідомість «гвинтика», який вірить, що служить великій меті, раба, який, щоб вижити, мусить схилитись перед запропонованими йому ідеями (Ленін, Мавзолей, Сталін, Мао) – людська душа не може існувати в порожнечі й вимагає від власного розуму й серця творення нової віри, новочасних **імітацій** Христа й Бога. У процесі людського поступу імітаційність нових ідолів стає очевиднішою – і система дає тріщину. В цій ситуації жерці й охорона системи стають тотальнішими – на перший план виходять принука, батіг – і фальшива культура, обов'язком якої є прикриття брехні й ідолопоклоніння. Ця, з дозволу сказати, «культура», усвідомлюючи, що статуї бога й ідоли обридають, а головні їхні жерці відходять на той світ, починає ревню творити нових ідолів і богів – хоч би вони суттєво суперечили старим (Хрущов проти Сталіна, приміром). При цьому головне – залишити по суті все як є, змінити камуфляж, дати молодшим нову їжу, пояснити все «помилками попередників». Для цього кожна генерацію треба провести через страх, через унормування підлоти, через осквернення душі – після чого гине й саме душа.

Ось чому так важливо усвідомлювати відмінність «культури знизу» від «культури згори». Деяке послаблен-

ня в сенсі «российского самосознания», коли стало можна говорити про церкви, хрести, ікони – це мусить нас тішити, це теж входить і «програму» неозакріпачення. Бо суть саме тут, в обтинанні свободи, – індивідуальної, національної та ін.

Ми з Неллею не хочемо й не можемо існувати в межі «культури зверху», призначення якої – зелене світло виправданню антихристиянського неязичницького (ідеологічного!) буття, де посилення на «зовнішні загрози» диктує розбудова саме такого земного раю, за сусловськими мотивами.

«Знавці» іронічно реагують на повідомлення, що десь в архівних завалах знайдено **фото** Шевченка.

«Этого не может быть, потому что не может быть ні-када». Мовляв, тоді ще фотографування не було.

Було. Винайшов його француз Жозеф Н'єпс, 1765 р. н. Перше фото він зробив 1822 року. Потім він став партнером Дагера («дагеротипи»), і про Н'єпса майже не згадували.

Наприкінці 50-х «дагеротипи» мали поширення в Москві, Києві і Петербурзі. Отже, могло бути й фото Шевченка – дагеротипами в першу чергу цікавились художники.

Нестор Лакоба вмер раптово, на 43 році життя, 28.XII о 4.20 ранку, зразу після цукерок від Берії. Іван Григ. Семерджієв, особистий лікар Лакоби, заявив: «Нестора отруїли».

Після того, як ця чутка поширилась, Берія прислав своїх «лікарів», які вилучили з Лакоби шлунок, печінку, мозок і навіть гортань – для «перевірки». А вже в січні почали знімати портрет Лакоби, оголошеного «Ворогом народу».

У грудні 1921 року Дзержинський виписав ордер на арешт Берії – після доповідної Кедрова. Але Мікоян поручився за приятеля, і Сталін відмінив арешт. Для Кедрова це було потім жахливо.

Родос Борис Веніамінович – здається, страчений 1956 року. Садист, катував Мейєрхольда, Ейхе, Чубаря, Косарева, зламав два ребра Мерецкову.

Якщо це правда:

Арештували Берію 26 червня 1953.

Суд – з 18 по 28 грудня 1953.

Розстріляли – 23 грудня 1953

Стріляв Батицький з парабелума у присутності Руденка.

Плюс шестеро підручних в бункері МВО: Деканозов, Меркулов, Лев Владзимєрський, Павло Мешик, Гоглідзе, Богдан Кобулов.

(Але Мешика ніби потім бачили у засланні?)

У Дейчів з Оленою Пчілкою трохи перебір. А це ж таки постаць! – членкор АН України, етнограф, видавець, письменниця, драгоманівка.

Батько доводив, що коли Косачі жили дві зими в Луцьку, то спершу мешкали біля замку, в костельному будинку – а потім **у нашому домі, над самим Стиром**. Тобто на нинішній Ковельській. Він людей опитував – дехто ще пам'ятав її і Петра Антоновича.

То які це були роки?

А перебір у Дейчів – по єврейській лінії – Ївга Кузьмівна – про якісь її ніби антисемітські публікації.

Розібратись!

«Скажи-ка, дядя, ведь недаром...»

То чому ж Росія запомнит «про день Бородина!»?

Російські війська втратили 50 тисяч солдат. Наполєнівські – 35. після чого Наполєон узяв Москву (хто її теж тоді підпалив, досі з'ясовують).

Між тим француза було менше – Кутузов мав 150 тис. солдат + 624 гармати, Наполєон – 135 тис. + 587 гармат.

І Багратіон міг би не загинути, якби не апатія Кутузова.

То де ж «велична перемога»?

«Даром» чи «недаром»?

Тільки й того, що постріляли генералів – у французів 12, поранені 38, у росіян – 4, поранені 23...

Андрушкевич – роздратовано:

– Гастелло, Гастелло! Но он же не один там был в самолете! Четверо! И решение они приняли вчетвером! Но пропаганде «неудобно» называть четырех... Вот тебе и справедливость.

Михайлові Володимировичу не можна не вірити. Він сам бойовий льотчик, знає не за чутками.

Чому Бурлюк одноокий? Його монокль – не «штучка футуриста» – необхідність. Бився в дитинстві з братом, і той вибив йому око.

Ще кілька слів – про «Скажи-ка, дядя...» Попри весь героїзм Багратіона – його частини була розбито, і якби не Милорадович...

Французький наступ захлинувся завдяки артилерії, якою розпоряджався Михайло Милорадович. «Забил заряд я в пушку туго...» – це про артилеристів Милорадовича, який, до речі, привів під Бородіно понад **20 тисяч українців**. Милорадовичі дружили з Полуботками, а його родич був губернатор Таврії.

До речі, це той самий Милорадович, якого смертельно поранив на Сенатський площі Каховський.

«Я робітник в майстерні власних слів» – є такий вірш у Филиповича («Земля і вітер»). Добрий вірш.

А є й гірші. Не перебільшуймо їхнього доробку – добре, що Зеров повів їх в «Майстерню чужих слів» – перекладачами вони були вагомішими, ніж майстри «власних слів». Зеров прищепив їм почуття форми, щоразу інше стосовно іншого автора. І – залучив їх до літературознавства, його і Драй-Хмару...

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

Ex oriente lux

ПРИСВЯТА ПРАВОБЕРЕЖЖУ

Громи... а може й не громи?

... вози у північ брукували
і з'їхали на ґрунт м'який...

Навіяв вітер тишу

... тишу

І гаснуть блискавиці

Заколоратурила кольорами веселка,
закрапала —

рудий,
фіолетовий,
синій

І от земля відчула

теплінь крокуючого ранку,
як в річці воду в дощ...

Зі сходу

... кучугури кучугурили там

Зі сходу —

струмкує дим.

Зі сходу горлиця летить —

на зяб!

Затріпотіла крилами

— на зяб!

А в прозірний вийшов на Полтавську
та на Велику Могилу

І —

— Е-гей!

— Сюди!

Над країною, над пшенишною,
жовтоцвітною, голубиною
піднялись списи
димарів.
Тай зашуміла зелена туга –
заметушилася
Пішли по луках перегуки,
полинула луна
Аж од самотного далекого млина
полинула луна.
А з Криворожського
та Донецького
на степи, на поля Запорізькії
голоси – гудки, ніби повінь нот,
та скликали світ під своє шатро.

Чуєш, Дніпре! –
... на сході в сум вплілося світло
вплілося світло – в сум
... Коса
Зі сходу
... кучугури кучугурили там
Зі сходу
дим!
... клаптиками, струмочками
по голубих полях, з надхмарні,
забутим спогадом доби архейської
(період гнесів),
клаптиками, струмочками...
Зі сходу
дим.

Ми стали на ґрунт
на ґрунт індустрії – комуни
(А ви?)
І нас ніхто не переможе,

Ми захлинули простір,
 і подих вітру (зі сходу вітру)
 погладив нам долоні
 (А вам?...
 Ах, бризни кров, бо
 ми є ви із іншим
 змістом!)

Так знайте —
 біля жердин горить мета,
 як діамант в гушавені темряви.
 Тримаймо стяг міцніш
 індустрії — комуні!
 Не проза це, а пісня відродження!
 Нас не сотні, а мільйони
 Шукають вищих берегів
 цивілізацій
 в ріжноманітних переливах
 соплоку ріжних, тримаймо стяг міцніш
 Індустрії — комуні!

 І зашумів у лісі потяг..

 То перший був.
 ...Галюціную я, чи ні?
 Зі сходу
 ... кучугури кучугурили там
 Зі сходу
 струмкує
 дим!

Це 1922-й рік... Орнаментаційно й молодо, хоч вправності ще нема, слово взбрикує і піниться. Але тут уже є передчуття його майбутньої прози, такої ж сколошканої, як ці вірші.

До архіву

Шифротелеграма

В связи с происходящим судом над шпионами и вредителями Тухачевским, Якиром, Уборевичем и другими ЦК предлагает вам организовать митинг рабочих, а где возможно, и крестьян, а также митинги красноармейских частей и выносить резолюции необходимости применения высшей меры репрессии. Суд, должно быть, будет окончен сегодня ночью. Сообщение о приговоре будет опубликовано завтра, т.е. 12 июня 1937 г.

Секретарь ЦК Сталин

Голова суду В. Ульріх о 23.35. оголосив вирок про розстріл 8-ми засуджених, і 12 червня 1937 р., тобто **відразу ж!** – їх розстріляли.

Чіткий коментар до «всенародного волевияву», «запечатленого» тогочасною пресою і кіно...

Не дивно, що, опинившись у музичній редакції, я більше – з музикою, ніж з політикою.

Але тут, як на мене, забагато розмов про «содержание» – з порадами «асів» стосовно того, **як** змінити це «содержаніє».

Якщо виходити з театру, **форма і є зміст (режисури)**, і не можна запозичити чужу форму, вже використану бо це просто запозичення форми. За нею завжди стоїть пов'язаний з ним органічно зміст.

Музичної вистави це стосується ще більше, там необхідне перевтілення **в ритм** (Курбас!).

Бентежить і прикладний характер передач – з неприхованим бюрократичним острахом. Переконаюсь уже на перших порах, що телебачення – більш зашнурована фірма, ніж театр.

І тут я знову впадаю в гамлетизм. За Тургеновим, суть гамлетизму – в аналізуючій думці, яка доходить до самого коріння явища і бачить у всьому тіньові сторони і **тому паралізує дію**.

Отож чи не зарано я гамлетизую? Поки що – на порожньому місці...

До наших редакційних суперечок про сучасну музику. Вона не романтична і не розрахована на чуттєвість. Вона різна – хоч і оперта на «цілотновий, орієнтальний і штучний звукоряди» – пульсуюча і нервова. Саме нервова, а не чуттєва.

Додекафонія – як основа багатьох нових стилів. 12-тонова система звукоряду (Шенберг). Антон Веберн і Альбан Берг пішли далі. Пізній Стравінський – злиття дисонансу і консонансу, категоричне заперечення романтизму й імпресіонізму. Звісно, приплюсування шуму моря, вітру, ритму машин, грому. Конкретна музика як основа для пунктуалізму й алеаторизму.

Окремо – неокласицизм, стилізація старовинної музики (це є у Шостаковича й Прокоф'єва). Стравінський і бітональність.

Шнітке, Сильвестров, Грабовський. До речі, Льоня мені добре розповідав про Бориса Пятошинського, який до «Золотих обручів» – грішив романсами на тексти Метерлінка й Сологуба, фортенічний цикл «Відображений» та ін.

Джаз. Польща – Краків, Кшиштоф Пендерецький. Богуслав Шефер.

Вітольд Лютославський у Варшаві.

З диригентів – Степан Турчак.

Після перегляду «Помилки резидента» я вкотре відчув, якою м'ясорубкою культури була наша люба влада. Георгій Жженов міг би дати радянському кіно світовий імідж! І що ж?

Трохи – про нього. Він 15-го р.н. Арештували його і брата – 1937, за доносом обом – 58 стаття. Вислали в Магадан, брата Бориса в Норильськ, потім – Воркута, де він 1943 р. вмер від дистрофії...

Георгій звільнився 1946 року, а 1949-го другий арешт, сидів до 1954 р.

Потім – театр Ленсовета, трохи – кіно. Торік пішов від Ігоря Владимірова – запросив Завадський на роль Льва Толстого у п'єсі Єрмолинського «Втеча з життя». Але Фур-

цева п'есу «зарізала», а Ю.А. не на поліг.

Отож засвітився він лише зараз, хоч за ним і досі «хвіст» і заборони на зйомки.

Але добре, що Ю.А. вивіз його в Москву – в Пітері його б знову з'їли.

Йому вже 54 – скільки років вкрадено!

Про Михайла Дубовика (1900–1941)

Письменник. ІНО, учительство, журналістика. Налезав до «Плугу». Мав клопіт з тим, що його, тоді учня, вписали до денікінців – він швидко втік звідти до червоних, але «чис-тим» для них уже не був. А в 1917 році ще й брав участь у «націоналістичній «Просвіті», поширював українське слоерго – контрреволюціонер...

Арешт – через 3 дні після початку війни. Шили йому участь у КР «Сад – Саула» (???) мовляв, ширив листи антирадянського, профашистського змісту. За ці листи й розстріляли 7 липня – зберігся висновок київського ін-ту науково-судової експертизи (від 23 червня! – за 2 дні до арешту!), що саме він автор тих листів, його рука. У процесі реабілітації з'ясувалось, акт – фальшивка, **зажадана** Мешиком – такі були тоді методи і такі Мешики...

Віршів його я не читав, **Антоненко-Давидович** каже – «Так собі... Комсомольські...»

Пані Орія: «Не знаю, не знаю. У нього були й сумні вірші. Такий собі Єсенін для студентів, зневірених у житті. Очкарик, соромливий...»

Кочур: «У Лукаша є кілька його збірок. Робітничо-пролетарські про соцзмагання, про будови й заводи. Плужник набагато глибший»...

ПОКАЖЧИК

А

Авдієва Ірина (1904-1984)
художник, актриса театру
Леся Курбаса – 45, 106, 107,
110, 114, 115, 149

Аверечкін Борис (1938 р.н.)
дисидент, репресований –
324

Аверінцев Сергій (1937-2004)
філософ – 390, 391, 442, 446-451

Авторханов Абдурахман
(1908-1997) істори-радянолог
– 158, 336

Адамович Алесь (1927-1994)
письменник, дисидент – 30,
238

Азнавур Шарль (1924 р.н.) шан-
соньє, композитор – 53, 54

Аїтова Марі (*Marie Aitoff*)
княжна, емігрантка – 18

Айтматов Чінгіз (1928-2008)
письменник – 238

Акимов Микола (1901-1968)
режисер, художник – 393

Александров Г.П., апаратник
Ленінградського обкому КПРС
– 8

Алексеев Михайло¹ (1896-
1 Друг дитинства Максима Рильського
(«І друг мій Миша Алексеев Мені Марлін-
ського читав»), він входив у число найці-
кавіших людей революційного і порево-
люційного Києва. Вони приятелювали —
М. Рильський, Ярема Айзеншток, худож-
ник Д. Шарінов і моя мама, тоді ще зовсім
молоденька Наталка. Михайло Павлович

1981) літературознавець, мис-
тецтвознавець, академік,
дядько Л. Танюка – 16

Алексеева Людмила (1927 р.н.)
історик, правозахисниця – 229

Алексеева-Месхієва Варвара
(1898-1973) актриса – 222

Алтунян Генріх (1933-2005)
правозахисник, політичний
діяч, репресований – 157,
357, 358, 360, 382-387

Альтенберг Петер (1859-1919)
письменник – 262

Амальрик Андрій (1938-1980)
історик, дисидент, репресо-
ваний, загинув в автоката-
строфі – 229

свого часу читав лекції з історії літера-
тури (С. Білокінь знайшов десь у газетах
повідомлення, що кошти від цих лекцій
ішли у фонд Добровольчої Армії). Згодом
М. Алексеев писав цікаві дослідження про
українські думи. Щоб уникнути арешту,
після погрому інтелігенції виїхав з Киє-
ва далеко в російську глибинку. По війні
жив у Ленінграді, був директором Пуш-
кінського дому й дуже ревно ставився до
України, вважаючи її провідників та офіці-
озну інтелігенцію колабораціоністами «під
знаком Корнійчука». Змінив ставлення до
України лише після того, як я привіз йому
поезії Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи
Вінграновського. Прочитавши мою поему
«Анкета», порадив захвати її якнайглиб-
ше: «Может быть, вы когда-нибудь это и
опубликуете, — но уже в моем возрасте». Так воно і вийшло. Михайло Павлович
активно сприяв дисидентському рухові,
звертався до закордонних авторів з про-
позиціями підписати листи на захист дис-
идентів та ін.

- Амосов Микола** (1913-2002)
хірург – 98, 242, 325
- Амфітеатров Олександр**
(1862-1938) письменник – 222
- Анастасьєв Аркадій** (1914-
1980) театрознавець – 34, 35,
67, 92, 138, 139
- Андерсен-Нексе Мартін**
(1869-1954) письменник – 343
- Анджапарідзе Веріко** (1900-
1987) актриса – 14, 45, 93, 150,
188
- Андріяшик Роман** (1933-2000)
письменник – 105
- Андрушкевич Валентина**
(1926-1970) педагог ЦДТ – 392
- Андрушкевич Михайло**
(1906-?) авіатор – 467
- Анікст Олександр** (1910-1988)
літературознавець – 34, 67
- Анненков Юрій** (1889-1974)
художник – 227, 228
- Антокольська Наталія** (1921
р.н.) художниця, його дочка –
432
- Антокольський Павло** (1896-
1978) поет – 69, 432, 433
- Антомонов Юрій** (1929-1999)
інженер-електрик, кібернетик
– 328, 337, 338
- Антоненко-Давидович**
(*Давидов*) **Борис** (1899-
1984) письменник (КТМ),
репресований – 102, 414, 474
- Антонич Богдан-Ігор** (1909-
1937) поет – 132
- Антоній Печерський** (983-
1073) єпископ, засновник
Києво-Печерської лаври – 308
- Антоніоні Мікеланджело**
(1912-2007) кінорежисер –
160
- Антонович Дмитро** (1877-
1945) громадський діяч, теа-
трознавець – 217
- Ануй Жан** (1910-1987) драма-
тург – 207
- Аполлінер Гійом** (1880-1918)
поет – 18, 31, 61, 62, 72, 109,
144, 154, 254, 435
- Арбузов Олексій** (1908-1986)
драматург – 58, 285, 285, 402,
433
- Аріосто Лудовіко** (1474-1533)
поет – 221
- Арістотель** (384-322 до н.е.)
філософ – 376
- Аркушенко Володимир** (1925-
1977) актор – 159
- Арутюнян Байкен** (1926 р.н.)
історик театру – 33, 45, 67
- Асанова Зампіра** (1941 р.н.)
лікар, учасниця кримсько-
татарського визвольного
руху – 349-351
- Асєєв (*Штальбаум*) Микола**
(1889-1963) поет – 343
- Астапенка Змітрок**
(*Дмитро*) (1910-1934) поет,
загинув на фронті – 31
- Афанасьєв Данило** (1902-1990)
біолог-геоботанік – 422

Ахматова Анна (1989-1966)
поетеса – 428

Ахметелі (*Ахметелашвілі*)
Сандро (1986-1937) режи-
сер, розстріляний – 113, 149,
150, 183

Б

Бабанова Марія (1900-1983)
актриса – 58, 431

Бабель Ісаак (1894-1940) пись-
менник, розстріляний – 438

Бабицький Костянтин (1929-
1993) лінгвіст, дисидент,
репресований – 36, 37, 348

Бабійчук Ростислав (1911 р.н.)
міністр культури України –
394

Бабятинський Валерій (1942
р.н.) актор – 229

Баглюк Григорій (1904-1938)
письменник, розстріляний –
134

Баєв Гомер (1938 р.н.) активіст
кримсько-татарського руху –
352, 353

Бажан Микола (1904-1983)
поет, академік – 17, 68-70, 205,
242, 256, 329, 330, 351, 404

Бажанова Зоя (1902-1968)
актриса, скульптор, дружина
П. Антокольського – 432, 433

Байджієв Мар (1935 р.н.) дра-
матург – 392

Бальзак Оноре де (1799-1850)
письменник – 370

Бар Герман (1863-1934) пись-
менник – 263, 274

Барбарич Андрій (1903-1979)
ботанік – систематик – 422

Баррі Джеймс Метью (1860-
1937) письменник – 301, 439

Батицький Павло (1910-1984)
маршал СРСР – 467

Бах Йоган Себастьян (1685-
1750) композитор – 252, 253

Бачинський Георгій (1936 р.н.)
геолог, палеонтолог (КТМ),
дисидент – 156

Бегічева Ганна (1899-1984)
актриса театру Л. Курбаса,
журналістка – 135, 441

Безгін Ігор (1936 р.н.) театраль-
ний діяч (КТМ) – 32, 60, 82, 86,
91, 96, 108, 279, 406, 445

Безніско Євген (1937 р.н.)
художник – 74, 154, 253

Бейліс Володимир (1937 р.н.)
режисер – 170

Беккет Семюел (1906-1989)
драматург – 169

Беляєв Володимир (1907-1990)
письменник – 105

Бенде Лука² (?-1957) літерату-

² Пусть один из современников утверждал, что Лукаш Бенде «ня ведае беларускае мовы», это не помешало критику не только пережить сомневающегося в его лингвистических способностях литератора, но и написать не одну тысячу строк по-белорусски... против белорусской литературы. Сегодня мы намного более свобод-

рознавец – 23, 26, 27

ны, чем те, кто в свое время дискутировал с Бенде. Просто вспомним, как это было. Первое. Поводом для пересудов было уже его происхождение. Даже легенда подобралась: мол, не случайно «bende» по-латышски палач! А родом «палач» из деревни Щекоцк, что ныне в Ивановском районе Брестской области. В 1933 году в анкете он запишется украинцем. Но сам Лука Афанасьевич не был до конца уверен в этом, в 1949 году замечая: «Фактически же отец и я, так же как и мать, - белорусы-полешуки». Далеко ходить, чтобы выяснить, откуда взялись на Полесье люди с «латышской» фамилией, не надо. В книге «Памяць» по Ивановскому району находим в деревне Дружиловичи двоих человек, называвшихся Бенда, а в Щекоцке - сразу шесть. Да и фамилии с подобным звучанием в наших краях не единичны: Кс.,нда (из соседнего со Щекоцком Мотоля), Каренда, Бонда, Кенда, Скрунда и т.д.

Второе. На литературной тематике Бенде стал оттачивать перо с 1927 года. «Стройный, подтянутый, как и полагается военному, он достаточно регулярно ходил на разные писательские заседания и собрания, сначала молча, внимательно слушал, что говорили уже известные по своим произведениям авторы и совсем молодые начинающие, потом отчаянно и сам заговорил», - характеризует критика литературовед Борис Саченко. Звезда Бенде светила, понемногу угасая, вплоть до середины 30-х. Книжки критики, составление хрестоматий по белорусской литературе (их штудировали 5-7-классники с 1930-го по 1936/37 учебный год), отзывы на животрепещущие темы писательской жизни и творчества - десятки названий, сотни тысяч строк, увы, лишь изредка блистающих оригинальностью... Его слова были насколько горячи (а как больно отзывались!), настолько, увы, пусты... Его примитивный слог сегодня способен лишь рассмешить нас, далеких от классовой борьбы того времени, когда побеждал не ум, а лозунг. Бенде был хорошо подкован в теории, но, по замечанию Михася Лынькова, сохранившемуся в одной из его докладных записок в ЦК, не отличался эрудицией, а его общая культура оценивалась еще ниже. Он не был знаком с классической литературой. Чув-

ствуя свою монополию на положении «генерального критика», неохотно признавал свои ошибки. Брошенный в 1929 году, в самом начале решающего боя с «нацдемократизмом», на литературные баррикады, Бенде стал не нужен после 1933-го: мавр сделал свое дело. Но пока затребован, лозунговый в письме, активный в действиях Бенде сменяет должность за должность, и чем дальше, тем выше: ответственный редактор журналов «Комуністычнае выхаваньне» (прежде «Асьвета») и «Напагатоўе» (для красноармейцев), сотрудник Института языка и литературы Белорусской Академии наук, отнюдь не рядовой работник Белгосиздата, политредатор Главлита БССР; входит в различные комиссии: по реформе белорусского правописания, по изданию произведений классиков марксизма-ленинизма, по изытанию классово враждебной литературы.

Третье. Последняя должность не была пустой формальностью. После войны в редакции журнала «Полымя» Лука Афанасьевич как-то пожаловался, что его обворовывают как ученого. На вопрос, кто же это так поступает, Бенде ответил: «Да почти все, кто занимается белорусской литературой. И замечать - даже ссылок не делают». Добавив: «Кстати, большинства тех материалов и документов, на которые я ссылаюсь, нигде нет, только у меня...» После войны Бенде опубликовал ранее неизвестные стихотворения Винцента Дунина-Марцинкевича. Добавил и кое-что от себя - рассуждения, замечания. Но, как впоследствии оказалось, гонорар публикатор получил не за свою, а за чужую работу. Поиски первоисточника не заставили долго ждать результата: устами критика говорил академик Иван Замотин... И вряд ли были совсем уж беспочвенны послевоенные рассказы «честных и бесчестных болтунов», как отзывался Лука Афанасьевич о сотрудниках АН БССР и музея Янки Купалы, которые «распространяли по Минску и завезли в Ленинград клевету, что Бендэ якобы выкрал из госархивов документы и какие-то рукописи Янки Купалы и Якуба Коласа и торгует ими».

Четвертое. В Минске гроза литераторов был на особом положении. Сначала обитал на Карла Маркса, 30, затем - по Со-

ветской, 35, квартира № 10. Справочник того времени подсказывает, что здание это принадлежало НКВД. Дело в том, что в годы революции Бенде служил кавалеристом в Красной Армии на Урале и в Сибири, в 1922 году переведен на работу в Белоруссию, где летом 1923 года принимал участие «в ликвидации бандитизма» на Борисовщине (был ранен). Связь с людьми в погонах он не потеряет и позже. На этом основании Бенде, как известно, винули в участии в «рейдах» НКВД по квартирам репрессированных писателей, что весьма сомнительно. А то, что в блокадном Ленинграде Бенде работал в архивном управлении НКВД, так это вряд ли повод для осуждения. Ему просто везло. Но еще в 30-е годы на него начинали вешать всех собак. В 1938 году Михась Лыньков, глава сообщества литераторов Белоруссии, впоследствии имевший дружескую переписку с Бенде, сообщает в Ленинград об исключении одного из рядов Союза писателей БССР. Бенде обвиняют в троцкизме, о его работах отзываются как о «полных грубого вульгаризаторства». Лыньков не сдерживается: «Кличка «бендовская дубина» стала среди белорусских писателей синонимом всего отрицательного, всего худшего». Но Лука Афанасьевич уже давно не пишет на литературные темы!.. «Всеобщий мир и благоденствие», о котором так мечтали писатели, когда «идеже несть ни Бэнды, ни Главлита, но всяческое лобызание и ликование», не настали. Зато выражение «бендовская дубина» станет ключиком для многих критиков последующих лет... Ему, «всесильному», с самого начала доставалось от «своих». К примеру, однажды, после пропетых дифирамбов в адрес Андрея Александровича, молодого поэта, призванного в начале 30-х затмить собою «националистического бога» Купалу, Бенде упрекнули: «Есть попытки и в нашей литературной критике к канонизации, тут и т. Бенде руку приложил». Да, Луку Афанасьевича лишь журили. Ведь, кроме него и А.Кучера, не было еще в БССР «настоящих», верных указаним из ЦК критиков. «Когда я писал в 1930-1932 годах о Янке Купале, то, естественно, не мог не учитывать тех указаний, которые исходили от ЦК КП(б)Б», – поведает о тайнах своей «кухни» Бенде в

1949 году Тимофею Горбунову. Лука Афанасьевич не кривил душой, искренне верил в праведность своего дела. В послевоенном откровении говорил: «Каждому из оставшихся в живых и вернувшемуся писателю я могу открыто и прямо смотреть в глаза: моя совесть чиста...» Но иногда хвастался: мол, поработал я старательно – объекты моей критики были «изъяты» НКВД! «И впредь буду выступать против тех взглядов, которые, по моему убеждению, противоречат нашей коммунистической идеологии».

Пятое. «Имел толькі на від за грубасьць тону», – честно признавался Бенде в «единственном» грехе в 1933 году. Не от грубости ли этой был так нелюбим многими? Бил не в бровь, а в глаз, слишком страстно резал правду-матку. Однако всемогущим он выглядит лишь в полубогатых преданиях. Об этом свидетельствует история, включившаяся в самом начале 1933 года... Во время голодомора на Украине в БССР шла кампания заготовок продовольствия. И вот тогда уже известного литературного критика посылают в Житковичский район – отнюдь не оттачивать перо. Правда, недолго пробыл там «писатель». Ослушался, самовольно уехал в Минск, ссылаясь на болезнь. Легкая простуда, температура 37,2. «Понятно, – пишет в жалобе в ЦК Н.Ленцнер, руководивший заготовками (между прочим, в свое время редактор газеты «Рабочий», предтечи «СБ»), – что никаких оснований выехать из района Бендэ не было, тем более без разрешения уполномоченного ЦК. На наш вызов явиться в Агитмасс Бендэ ответил запиской, что он не может явиться по болезни. Истинные мотивы, понятно, тут иные». Жалоба на «дезертира» датирована 5 января, и в тот же день партколлегия Центральной контрольной комиссии КП(б)Б выносит приговор, который звучит почти как фраза «качать нельзя помиловать». Без знаков препинания. За проступок «заключення з парті». Однако: «Прымаючы пад увагу шчырае прызнаньне ім сва, і памылкі, заяву, што с „нъя-ж выязджае > ра, н па нарыхто> кам, – у партыі заставіць!» Подписавший сей приговор тов. Аверин, прежде чем сдать его в набор машинистке, кропотливо вывел формулировку

Бендова Антоніна, актриса
Мінського ТЮГ – 163

Бенеш Едвард (1884-1948) дру-
гий президент
Чехословаччини – 341

Берг Альбан (1885-1883) пись-
менник – 473

Бердяєв Микола (1874-1948)
філософ – 18, 461

на черновиках, зачеркивал, переписывал. Бенде еще мог понадобиться. Поэтому «за грубое парашённое партийной дисциплины» решили ограничиться малым: «аввьясьціць яму суровую вымову з папярадж...» Но из партии Бенде все же исключили – в январе 1937-го, в Ленинграде. Его фамилия два года значилась в списках Главлита с квалификацией «враг народа». Только благодаря помощи, пришедшей из Минска от секретаря ЦК партии Т. Горбунова, он снова попал в фавор. Но и после войны, обвиненный в... космополитизме и буржуазном национализме (!), Бенде был выброшен из АН БССР, где с 1947 года недолго числился сотрудником Института литературы. В 1949 году он уже жаловался, что, не имея возможности печататься, не может поддерживать семью из семи человек. В это время он оценивал свое состояние как «буквально катастрофическое». Достаточно поучительный финал.

Членство в партии, которой Лука Афанасьевич верно служил с 1922 года, вступив в ряды РКП(б) еще в Челябинске, ему восстановят в 1957-м, за несколько лет до смерти... Это был, бесспорно, удивительный человек. Загадочные строки о Бенде оставил Янка Мавр. 16 ноября 1942 г., будучи в эвакуации в Алма-Ате, он писал: «На горизонте снова появился Бэндэ. Доброволец с начала войны. Начальник особого отряда, который состоял из людей «не ниже старшего лейтенанта». Из 75 человек отряда 74 погибло, а спасся (чудом) один начальник. Мимоходом он написал большую книгу о Коласе. Все необыкновенно в этом необыкновеннейшем человеке». (Виктор Корбут «Бенде. Исполнитель и жертва»)

Береговий Георгій (1921-1995)
космонавт – 102

Береговий Георгій (1921-1995)
космонавт – 453

Березанський Юрій (1925 р.н.)
математик, дисидент – 156

Береславський Микола (1924-
2006) учитель, дисидент,
репресований, спроба само-
спалення – 104

Берія Лаврентій (1899-1953)
політичний діяч, розстріля-
ний – 25, 118, 384, 464, 467

Берія Серго (1924-2000)
інженер-конструктор, син
Л. Берії – 464, 466

Берон (псевдонім –
Калиновська) **Діна** (1934-
2008) письменниця – 94

Бетховен Людвіг Ван (1770-
1827) поет – 398, 415

Бехтерев Володимир (1857-
1927) психіатр, лікар Сталіна,
отруєний – 314

Биков Василь (1924-2003) пись-
менник – 48

Бієн Брендан (1923-1964) дра-
матург – 430

Білогородська Ірина (1938 р.н.)
дружина Вадима Делоне – 353

Білодід Іван (1906-1981) мово-
знавець, академік – 96, 131,
133, 422

Білокінь Сергій (1948 р.н.) нау-
ковець (КТМ) – 79-81, 109, 151,
152, 155, 278, 406

- Біляк Василь** (1917 р.н.) політик – 344, 345
- Бірюков (Бірюк) Михайло** (1903-1966) письменник – 458
- Блакитний (Елланський) Василь** (1894-1925) поет – 17, 49, 256, 370, 372
- Бланк Борис** (1938 р.н.) художник – 127
- Блок Володимир** (1918 р.н.) театрознавець – 402
- Блохин (Бойко) Юрій** (1909-2002) літературознавець – 208
- Богачук Олександр** (1933-1994) поет – 170
- Богданович Максим** (1891-1917) письменник – 140
- Богораз-Брухман Лариса** (1929-2004) лінгвіст, правознавчихниця, дисидентка, репресована – 37, 319, 323, 330, 333, 348, 383
- Бодлер Шарль** (1821-1867) поет – 414
- Боднарчук Віктор** (1932 р.н.) кібернетик, дисидент – 155, 324, 328, 349, 353
- Бойко Іван** (1908-1070) письменник, бібліограф – 170
- Боккаччо Джованні** (1313-1357) письменник – 221
- Болт Роберт** (1924-1955) драматург – 429
- Болтін Євгеній** (1900-1981) партійний діяч – 87
- Бомарше Пер Огюстен Арон де** (1732-1799) драматург – 374
- Бондаренко (Литвин) Римма** (1937 р.н.) режисер (КТМ) – 95, 108, 111, 278, 406, 445
- Бонч-Бруєвич Володимир** (1873-1955) партійний діяч – 304
- Борзунов Олексій** (1943 р.н.) актор – 58
- Борисьонок Борис** (1934 р.н.) актор Мінського ТЮГ – 163
- Боровський Давид** (1934-2006) театральний художник – 254
- Бородай Василь** (1917-2010) скульптор – 155
- Босенко Ганна** (1915-2006) актриса Театру ім. Занковецької, дружина Б. Тягна – 159
- Бояджієв Григорій** (1909-1974) театрознавець – 92, 126, 390
- Брайчевський Михайло** (1924-2001) історик, дисидент, КТМ – 155, 306-313
- Братунь Ростислав** (1927-1995) поет – 74
- Браун Єва (Анна Паула)** (1912-1945) дружина Гітлера – 236
- Бредбері Рей Дуглас** (1920-2012) письменник – 170

Брежнев Леонід (1906-1982) – 102, 318, 319, 339, 388, 390, 435, 452

Бретон Андре (1896-1966) письменник, основоположник сюрреалізму – 435

Брехт Бертольт (1898-1956) драматург – 303, 455, 457

Бродський Йосип (1940-1996) поет, репресований – 7, 10-13

Брокгауз Фрідріх-Арнольд (1772-1823) видавець – 75

Брюллов Павло (1840-1914) художник, архітектор – 68

Бубенін Віталій (1939 р.н.) прикордонник, учасник бою на острові Даманському, генерал-майор у відставці – 177, 178

Бубеннов Михайло (1909-1983) письменник – 360

Будьонний Семен (1883-1973) воєначальник – 453, 462

Булатова Лідія (1919 р.н.) лінгвіст, дисидентка – 36

Булгаков Михайло (1891-1940) письменник – 367

Бурлюк Володимир (1886-1917) художник – 441

Бурлюк Давид (1882-1967) поет, художник – 468

Бухарін Микола (1888-1938) політичний діяч, розстріляний – 304, 314, 323, 335, 336

Бучма Амвросій (1891-1848) актор школи Леся Курбаса – 113, 185, 205, 210, 431

Бюцов Володимир, композитор – 174, 291

В

Вагін Євгеній (1938-2009) дисидент, репресований, з 1976 р. жив у Римі – 324

Вайнерти, брати, **Аркадій** (1931-2005) і **Георгій** (1938 р.н.) письменники – 127

Васадзе Акакій (1899-1978) актор – 186

Василенко Андрій (1891-1963) землероб, академік – 422

Васильєв Аркадій (1907-1972) письменник – 320

Васильєв Леонід (1892-1966) психолог, професор – 325

Васильєви, брати, кінорежисери фільму «Чапаєв» – 462

Василько (Миляєв) Василь (1893-1972) режисер, актор – 80, 109, 191, 201, 204, 210, 211, 279, 394, 406

Васильченко (Панасенко) Степан (1878-1932) письменник – 261

Вахтангов Євгеній (1883-1922) режисер – 303, 431, 433

Вацулик Людвик (1926 р.н.) письменник – 344

- Веберн Антон** (1883-1945) композитор – 473
- Вега де Лопе** (1562-1635) драматург – 172, 290
- Величковський Василь-Всеволод** (1903-1973) підпільний єпископ УГКЦ, репресований, розстріл замінили на висилку у Воркуту – 156
- Верді Джузеппе** (1813-1901) композитор – 176
- Верхацький Михайло** (1904-1973) режисер школи Л. Курбаса, педагог – 189, 279
- Верченко Юрій** (1930-1994) секретар Спілки письменників СРСР – 28
- Веселий Артем** (1899-1939) прозаїк, розстріляний – 260
- Виготський Лев** (1896-1934) психолог – 86
- Винниченко Володимир** (1880-1951) письменник – 81, 460
- Висоцький Володимир** (1938-1980) актор, поет, бард – 53, 329
- Вишинський** (1883-1954) політичний діяч – 464
- Вишневський Всеволод** (1900-1951) драматург – 172, 175, 290, 292, 397
- Вишня Остап (Павло Губенко)** (1889-1956) письменник, репресований – 101, 158, 369, 370, 372
- Вінграновський Микола** (1936-2004) поет, кінорежисер, КТМ – 7, 97, 105, 132, 154, 253
- Вінтерштейн Едуард фон** (1871-1961) актор – 86
- Віньковецький Яків** (1938-1984) філософ, геолог, художник, покінчив життя самогубством – 9
- Вітрук Володимир** (1929-1984) інженер, колекціонер і дослідник екслібрису – 74
- Владикін Григорій** (1909-1983) заступник міністра культури СРСР – 89-91, 121, 126, 152, 229
- Влодзимирський Лев** (1905-1953) слідчий-садист, розстріляний – 467
- Вовк (Селянська) Віра** (1926 р.н.) поетеса, перекладач – 445
- Водяний Хома (Тома)** (1886-1970) шкільний товариш Л. Курбаса – 45
- Вознесенський Андрій** (1933-2010) поет – 434
- Волюбувєв Михайло** (1903-1972) економіст, розвідник, репресований – 414, 415
- Володимир Святославович, Хреститель** (960-1015) князь – 308, 310-313
- Володін Олександр** (1919-2001) драматург – 459

- Волошин (Кириєнко) Максиміліан** (1877-1932)
поет – 76
- Волошин Іван** (1908-1993) театрознавець – 94-96, 242
- Вольський (Зейтель) Артур** (1924-2002) діяч театру, поет, згодом – один з лідерів Народного Фронту Білорусі – 20, 22-24, 30, 46, 50, 90, 253, 442
- Вольський Віталій** (1901-1988)
батько А. Вольського, дитячий письменник – 46, 285
- Воробйов Микола** (1941 р.н.)
поет – 132
- Воробйова Сусанна** (1928 р.н.)
– 422
- Ворошилов Климент** (1881-1969) маршал СРСР – 462
- Вронський (Надірадзе) Вахтанг** (1905-1988) балетмейстер – 427
- Всеслав I** (1030-1101) князь київський – 26
-
- Г**
- Габай Ілля** (1935-1973) поет, правозахисник, репресований, покінчив життя самогубством – 229, 236, 329, 383
- Гаєвський Вадим** (1928 р.н.)
критик – 393
- Гаккебуш Валерій** (1912-1984)
театрознавець – 61, 106, 107, 200, 201, 279, 406
- Гаккебуш Любов** (1888-1947)
актриса театру Л. Курбаса – 137, 138, 210
- Галаган Григорій** (1819-1888)
український діяч, меценат, засновник колегії Павла Галагана – 210, 257
- Галан Ярослав** (1902-1949) письменник – 370, 380
- Галансков Юрій** (1939-1972)
поет, репресований, загинув у таборі – 36, 157, 319, 321, 322, 324, 334, 395
- Галич (Гінзбург) Олександр** (1918-1980) поет, актор, режисер, дисидент – 53, 329, 433
- Галушко Тетяна** (1939-1988)
поетеса – 7, 8, 10
- Гамсун Кнут** (1859-1952) письменник – 261-263, 274, 275
- Ганаго Борис** (1928 р.н.) режисер, дитячий письменник, потім православний педагог – 20, 46, 90, 148, 152, 153, 165, 250-252, 285
- Ганецька Ганна** (1917-1976) письменниця, репресована – 118
- Ганшин Віктор** (1903-1959)
актор – 399
- Гартний Тишка (Цішка) (Жилунович Дмитро)** (1887-1937) письменник, академік, закатований у Могилевській психлікарні – 23, 29
- Гастело Микола** (1907-1941)
льотчик – 468

- Гачев Георгій (1929-2008) філософ – 441, 442
- Габус-Баранецька Стефанія (1905-1985) художниця – 74, 75
- Геврик Тит (1936 р.н.) мистецтвознавець – 124, 227, 254, 255, 293, 294
- Гегель Георг (1770-1831) філософ – 219
- Гегечкорі Ніно (1905-1991) дружина Л. Берії – 464
- Гейне Генріх (1797-1856) поет – 31
- Гель Іван (1937-2011) дисидент (КТМ), репресований – 158
- Гендлер Юрій (1936-2011) юрист, дисидент, репресований – 353
- Генріх II Валуа (1519-1559) король Франції – 220
- Гердт (*Герт*) Валеска (1892-1978) актриса – 434
- Гердт Єлизавета (1891-1975) солістка балету – 434
- Гердт Зіновій (*Залман Храпівович*) (1916-1996) актор – 433
- Гердт Павло (1844-1917) соліст балету – 434
- Герцен Олександр (1812-1870) письменник, філософ – 322
- Гете Йоган Вольфганг (1749-1832) – 41, 97, 183, 215, 216, 368, 415, 436
- Гжицький Володимир (1895-1973) письменник, репресований – 193
- Гіляровський Михайло (1934 р.н.) режисер – 445
- Гінзбург Олександр (1936-2002) журналіст, правозахисник, репресований – 157, 319, 321, 322, 324, 334, 335, 384
- Гірняк Йосип (1895-1989) актор «Березоля» учень і однодумець Курбаса, репресований, емігрував до США – 102, 107, 109, 113, 117, 129, 149-151, 182-218, 254, 280, 381, 406, 431, 446
- Гітлер (*Шікльгрубер*) Адольф (1889-1945) – 88, 221, 236, 342-344
- Главак Тамара (1938 р.н.) громадська діячка – 81
- Глазовий Павло (1922-2004) поет-байкар – 65
- Глібов Леонід (1827-1893) поет, байкар – 240
- Глухий Володимир (1938-1988) актор Театру ім. М. Заньковецької, дисидент – 91, 159
- Глушков Віктор (1923-1982) кібернетик, академік – 327, 349
- Гоглідзе Сергій (1901-1953) чекіст, один з організаторів масових репресій, розстріляний – 467
- Гоголь Микола (1809-1852) – 236, 237, 367, 457

- Голдсміт Олівер (1730-1774) драматург – 433
- Голобородько Василь (1945 р.н.) поет – 132
- Головатюк Бонрис (1936-1970) режисер, **покінчив життя самогубством** – 394
- Гольдоні Карло (1707-1793) драматург – 220, 222
- Гонта Іван (?-768) козацький сотник, один з керівників Коліївщини – 366
- Гончар Віктор (1923-1999) редактор видавництва «Мистецтво» – 61, 97, 116, 404, 442
- Гончар Іван (1912-1993) скульптор, етнограф – 156
- Гончар Олесь (1918-1995) письменник – 74, 97, 104, 365, 367
- Горацій Флакк Квінт (65-8 до н.е.) поет – 39
- Горбаневська Наталія (1936 р.н.) поетеса, **дисидентка, репресована** – 348, 349, 356, 357
- Горбач Анна-Галя (1924-2011) письменниця – 315
- Горбунова (*Алексеева*)
Наталія (1898-1998) художник театру і кіно – 15, 256, 389, 433
- Гордін Яків (1935 р.н.) письменник – 9
- Горецький Максим (1893-1938) письменник, громадський діяч, **розстріляний** – 28
- Горинь Богдан (1936 р.н.) мистецтвознавець (КТМ), **дисидент, репресований** – 158
- Городницький Олександр (1933 р.н.) поет, бард, геофізик – 10
- Горська Алла (1929-1970) художниця (КТМ), **вбита за загадкових обставин** – 21, 27, 74, 102, 123, 151, 155, 158, 317, 339, 406
- Горський Олександр (1898-1984) кінодіяч, батько Алли Горської – 115, 117
- Горцева Лариса, актриса Мінського ТЮГ – 163
- Горький Максим (*Олексій Пешков*) (1868-1936) письменник – 169, 359, 437, 457, 465
- Гофман Макс (1869-1927) генерал – 87
- Грабовський Леонід (1935 р.н.) композитор – 473
- Градова Катерина (1946 р.н.) актриса – 437
- Григоренко (*Єгорова*) Зінаїда (1909-1994) журналістка, дружина П. Григоренка, **репресована** – 357
- Григоренко Петро (1907-1987) генерал, **дисидент, репресований** – 158, 229, 289, 332-334, 358, 383, 387
- Гринько Григорій (1890-1938) нарком освіти, голова Держплану, **розстріляний** – 49

- Грільпарцер Франц** (1791-1872) драматург – 217
- Грін Роберт** (1560-1592) драматург – 41
- Грінченко Борис** (1863-1910) письменник – 244, 420, 421
- Грушевський Михайло** (1866-1934) перший Президент України, історик, літературознавець, письменник, **репресований** – 17, 381, 462
- Гумільов Микола** (1886-1921) поет, **розстріляний** – 428
- Гус Ян** (1371-1415) провідник, мислитель, **спалений живцем** – 209
- Гусак Густав** (1913-1991) політичний діяч – 388
- Гуцало Євген** (1937-1995) письменник (КТМ) – 274, 315, 365, 395
- Гюго Віктор** (1802-1885) письменник – 414
-
- Д**
- Д'Арк Жанна** (1412-1431) Орлеанська діва – 401
- Дагер Луї** (1787-1851) один з винахідників фотографії – 466
- Дайреджієва Нінель** (1926 р.н.) редактор – 71, 121
- Дамадіан Чік** (1919 р.н.) румунський графік – 276
- Даніель Юлій** (1925-1988) письменник, перекладач, **репресований** – 30, 121, 320, 334, 395
- Данте Аліг'єрі** (1265-1321) – 364, 398
- Дантес Жорж** (1812-1895) авантюрист – 240
- Данченко Олександр** (1926-1993) художник – 140, 143
- Дарвін Чарльз Роберт** (1809-1882) природознавець – 78
- Дашевська Галина** (1941 р.н.) актриса – 392
- Дворко Генріх** (1931-2012) хімік (КТМ) **дисидент** – 155
- Дебора Файнштейн (Ратова)** (1899-1982) студійка Леся Курбаса – 330
- Дейч Олександр** (1893-1972) літературознавець – 47, 51, 71, 75, 81, 96, 222, 226, 363-365, 390, 393, 451, 467
- Дейч-Малкіна Євгенія** (1919 р.н.) літературознавець – 364, 365, 408
- Деканозов (Деканозішвілі) Володимир** (1898-1953) чекіст, **розстріляний** – 467
- Делоне Вадим** (1947-1983) поет, **дисидент, репресований** – 37, 348
- Джемільов Мустафа** (1943 р.н.) дисидент, політик, **репресований** – 229

- Джонс Брайан** (1942-1969) засновник і гітарист групи «Роллінг Стоун» – 432, 440
- Джонсон Бен** (*Бенджамін*) (1573-1637) драматург – 39-42, 56, 57
- Дзержинський Фелікс** (1877-1926) більшовик, чекіст – 251, 252, 466
- Дзюба Іван** (1931 р.н.) літературознавець (КТМ), **дисидент, репресований, академік** НАНУ – 49, 101, 105, 121, 122, 129, 131, 153, 154, 157, 253, 350, 351, 386, 387, 408
- Дзюбинська Ольга** (1922 р.н.) театрознавець – 393
- Дибенко Павло** (1889-1938) військовий діяч, **розстріляний** – 88, 304
- Диктоніус Ельмер** (1896-1961) поет – 435
- Дмитерко Любомир** (1911-1985) письменник – 17, 166, 330, 408, 418
- Дніпровський** (*Шевченко*) **Іван** (1895-1934) письменник – 376, 454
- Добровольська Олімпія** (1892-1990) актриса школи Л. Курбаса, дружина Й. Гірняка (США) – 117, 182, 190, 199, 201, 207, 208, 218, 280
- Добровольський Олексій**³ (1938 р.н.) громадський діяч, **дисидент, репресований** (табори і каральна психіатрія) – 319, 321, 322
- Довбуш Олекса** (1700-1745) опришок – 154
- Довга Марина** (1939-2006) редактор (КТМ) – 278
- Довгань Борис** (1928 р.н.) скульптор (КТМ) дисидент – 155
- Довженко Олександр** (1894-1956) кінорежисер – 142, 229, 370, 372, 373, 408, 396, 440
- Довлатов Сергій** (1941-1990) письменник – 10, 11
- Доде Альфонс** (1840-1897) письменниця – 445
- Доленго Михайло** (*Клоков*) (1896-1981) поет – 422
- Долина** (*Попиков*) **Павло** (1888-1955) актор, режисер школи Л. Курбаса – 210, 211
- Долина** (*Попиков*) **Павло** (1888-1955) актор, режисер школи Л. Курбаса – 210, 211

³ Тут доречно розповісти його подальшу історію. Сьогодні Добровольський Олексій Олександрович (Доброслав) XIII – Волхв Товариства охорони природи «Стріли Ярила», ідеолог неоязичницького націонал-соціалізму.

У березні 2002 р. отримав вирок у справі про розпалювання міжнаціональної ворожнечі, засуджений до 2 років умовно. Автор чисельних статей і брошур у т.ч. «Природные корни Русского Национального Социализма» і програмового для неоязичників тексту «Стрелы Ярилы».

- Донцов Дмитро** (1883-1973) журналіст, ідеолог українського націоналізму – 122
- Допкюнас Вадим** (1940 р.н.) режисер – 286
- Доронін Віталій** (1909-1976) актор – 58
- Досвітній (Скрипаль-Мищенко) Олень** (1891-1934) письменник, розстріляний – 101
- Достоевський Федір** (1821-1881) письменник, репресований – 18, 55, 127, 274, 457
- Доценко Надія** (1913-1984) актриса Театру ім. Заньковецької – 159
- Драбкіна Єлизавета** (1901-1974) письменниця, репресована – 118
- Драгоманов Михайло** (1841-1895) письменник, фольклорист, громадський діяч – 231
- Драгоманов Михайло** (1841-1895) письменник, фольклорист, громадський діяч – 231
- Драйзер Теодор** (1871-1945) письменник – 343
- Драй-Хмара (Ашер) Оксана** (1925 р.н.) донька М. Драй-Хмари – 202, 207
- Драй-Хмара Михайло** (1889-1939) поет, перекладач, репресований, помер на Коломиї, можливо – розстріляний – 16, 123, 257
- Драч Іван** (1936 р.н.) поет, КТМ – 7, 96, 101, 105, 123, 132, 156, 315, 316
- Дремлюга Володимир** (1940 р.н.) робітник, дисидент, репресований, емігрував 1974 року – 37, 348
- Дроб'язко Євген** (1898-1980) перекладач – 365
- Дрозд Володимир** (1939-2003) письменник (КТМ) – 274, 365, 395
- Дубасов Герман** (1927-2008) театрознавець – 393
- Дубовик Михайло** (1900-1941) письменник, розстріляний – 473, 474
- Дубовка Володимир** (1900-1976) поет, репресований – 29, 30
- Дубчек Олександр** (1921-1992) політичний діяч, репресований, загинув в автокатастрофі – 103, 318, 319, 345, 388
- Дудар (Дайлідович) Алесь** (1904-1937) поет, розстріляний – 29
- Дурилін Сергій** (1877-1954) літературознавець – 232
- Дюма Олександр (батько)** (1802-1870) письменник – 285
- Дюра (Донадьє) Маргаріт** (1914-1996) письменниця, актриса, сценарист – 124

Дюрренматт Фрідріх (1921-1990) драматург – 98, 170, 445, 459

Дюшен Ігор (1917 р.н.) фахівець з французької літератури – 430

Е

Евріпід (бл. 480-406 до н.е.) драматург – 227, 228, 377

Едліс Юліу (1929-2009) драматург – 238, 392

Езоп (VI ст. до н.е.) байкар – 240

Ейзенштейн Сергій (1898-1948) режисер – 103, 229, 440

Ейнштейн (Айнштайн) Альберт (1879-1955) фізик-теоретик – 330

Ейхе Роберт (1890-1940) партійний діяч, розстріляний – 467

Елена (Флавія Юлія Елена Августа) (250-330) матір імператора Костянтина Великого – 312

Еленшлегер Адам Готлоб (1779-1850) драматург – 83

Енгельс Фрідріх (1820-1895) – 19, 47, 50, 219, 361

Еренбург Ілля (1891-1967) письменник – 438

Ерріо Едуар (1872-1957) письменник, державний діяч – 415

Ефрос Абрам (1888-1954) перекладач, мистецтвознавець – 364

Ефрос Анатолій (1925-1987) режисер – 92, 140

Ешпай Андрій (1925 р.н.) композитор – 161

Є

Євтиф'єв Леонід (1938 р.н.) актор – 392

Євтушенко Євгеній (1933 р.н.) поет – 434

Євшан (Федюшка) Микола (1889-1919) критик – 141

Єжов Микола (1895-1940) нарком НКВД, розстріляний – 72, 118

Єнгібаров Леонід (1935-1972) артист цирку, клоун-мім – 53

Єпішин Геннадій (1928 р.н.) художник – 437

Єрмолова Марія (1853-1928) актриса – 222, 359

Єсенін Сергій (1895-1925) поет, за офіційною версією (?), покінчив життя самогубством – 23

Єфремов Олег (1927-2000) актор, режисер – 91, 390

Ж

Жаров Михайло (1900-1981)
актор – 229, 399

Жаров Олександр (1904-1984)
поет – 364

Жданов Андрій (1896-1948)
партійний діяч – 359

Живлюк Юрій (1936 р.н.) док-
тор наук, громадський діяч –
229, 387

Жиленко Ірина (1941 р.н.) пое-
теса, КТМ – 7

Жилка Володимир (1900-1933)
поет, репресований – 31

Жирмунський Віктор (1891-
191971) філолог, академік –
263, 264, 274

Жід Андре (1869-1951) пись-
менник – 229

Жорес Жан (1859-1914) полі-
тичний діяч – 306

Жуховицький Леонід (1932
р.н.) письменник – 436

З

Забара Натан (1908-1975) пись-
менник, репресований – 330

Забашта Любов (1918-1990)
поетеса – 351

Забой Аліса (1946 р.н.) скульп-
птор (КТМ) – 156

Завадський Євгеній (1926-
2006) режисер – 94

Завадський Юрій (1894-1977)
режисер – 56, 89, 91, 94, 95,
111-113, 130, 131, 303, 390,
392, 393, 433

Загаров (Фессінг) Олександр
(1877-1941) актор, режисер –
210

Загоруйко Анна (1902-1975)
дружина В.А. Загоруйка – 229

Загоруйко Василь (1901-1975)
історик – 229

Загоруйко Володимир (1932
р.н.) режисер (КТМ) – 33, 38,
47, 52, 56, 67, 72, 75, 242, 417,
452

Загоруйко Емілія (1930 р.н.)
редактор БСЕ – 34, 38, 47, 52,
227, 417

Загоруйко Кирило (1967 р.н.)
– 34, 38, 47, 417

Загребельний Павло (1924-
2009) письменник – 166, 458

Зайцев Євгеній заступник міні-
стра культури – 226

Заливаха Панас (1925-2007)
художник, КТМ, дисидент,
репресований – 154, 317, 365

Залізник Максим (бл. 1740 –
після 1768) отаман Коліївщини,
гетьман України, ув'язнений –
154

- Заньковецька (Адамовська) Марія** (1860-1934) актриса – 233, 427
- Заремба Володимир** (1941-2010) письменник – 157
- Зарецький Віктор** (1925-1990) художник, КТМ – 151, 152, 155, 317, 406, 408
- Зарудний Микола** (1921-1991) драматург – 92, 166, 394, 458
- Заславська Ірина** (1928-1976) художник, математик, фізик, дисидентка – 155
- Затонський Дмитро** (1922-2009) літературознавець, академік – 330, 403
- Збанацький Юрій** (1913-1994) письменник – 89
- Зверева Наталія** (1939 р.н.) театрознавець – 437
- Землячка (Залкінд) Розалія** (1876-1947) ортодоксальна більшовичка – 134
- Зенкевич Павло** (1886-1942) перекладач, розстріляний – 397
- Зеров Дмитро** (1895-1971) ботанік, академік – 422
- Зеров Микола** (1890-1937) поет-неокласик, перекладач, розстріляний – 16, 257, 381
- Зінов'єв (Радомисльський) Григорій** (1883-1936) партійний діяч, розстріляний – 335
- Змойро Едуард** (1925-1984) художник театру – 297
- Золотарьов Сергій** (1920-1980) актор театру «Ромен» – 236
- Золя Еміль** (1840-1902) письменник – 231
- Зуб Валентин** (1914-1980) білоруський драматург – 251
- Зубков Юрій** (1914-1982) критик – 168
- Зубченко Галина** (1929-2000) художник (КТМ) – 129

I

Іван IV Грозний (1530-1584) московський цар – 76

Іваненко Віктор (1928 р.н.) інженер, керівник хору в інституті кібернетики, професор – 329

Іваничук Роман (1929 р.н.) письменник – 142, 144-148, 350

Іванов Віталій (1941 р.н.) режисер – 170

Іванов Святослав (1918-1984) кінодіяч – 60, 115, 144

Іванова Галина (1928-2008) актриса ЦДТ – 19, 28

Іванов-Муромський Кирило (1923-1995) нейробіонік – 324, 325, 327

- Івченко Валерій** (1939 р.н.) актор – 91
- Ігнатович (Балинський) Гнат** (1898-1978) актор, режисер, школи Л. Курбаса – 111, 135-137, 279
- Ігнатовський Всеволод** (1881-1931) історик, перший президент АН Білорусі, **репресований, покінчив життя самогубством** – 29
- Ігор (?-945) князь Київський** – 310
- Іларіон (?-1055)** письменник, київський митрополит, автор «Слова о законі й благодаті» – 308-313
- Ільєнко Юрій** (1936-2010) кіно-режисер – 60
- Ільєнков Евальд** (1924-1979) філософ, **покінчив життя самогубством** – 390, 446-449
- Ільїн Віктор** (1947 р.н.) лейтенант, вчинив замах на Брежнєва в 1969 році – 453
- Ільїнський Ігор** (1901-1987) актор – 158
- Ільченко Олександр** (1909-1994) письменник – 143
- Іонеско (Йонеско) Ежен** (1912-1990) драматург – 124, 169, 435
- Іоффе Адольф** (1883-1927) більшовик, дипломат, **покінчив життя самогубством** – 335
- Ірчан Мирослав (Андрій Баб'юк)** (1897-1937) письменник, **розстріляний** – 260, 370, 380, 454
- Іскандер Фазіль** (1929 р.н.) письменник – 438

Й

- Йогансен Майк** (1896-1937) письменник, **розстріляний** – 366, 370-372, 381
- Йорданов Недялко** (1941 р.н.) поет, драматург – 94

К

- Кавалерідзе Іван** (1887-1978) скульптор, кінорежисер – 166
- Каганович Лазар** (1893-1991) партійний діч – 101, 414, 415
- Кадиев Ролан** (1937-1990) учасник національного руху кримських татар – 349-351
- Кайдалова (Олідор) Ольга** (1913-1987) театрознавець – 139
- Кайнц Йозеф** (1858-1910) актор – 217
- Калинець Ігор** (1939 р.н.) поет, **репресований** – 157

- Калінін Михайло** (1875-1946) «всеросійський староста» – 406
- Калюга Лукаш** (1909-1937) письменник, **розстріляний** – 31
- Каменев Лев** (1883-1936) партійний діяч, **розстріляний** – 304, 335
- Каплер Олексій** (1904-1979) кінорежисер – 222
- Карапиш Борислав** (1929 р.н.) письменник – 157
- Караффа-Корбут Софія** (1924-1996) художник – 75
- Каргальський (Слинько) Сергій** (1889-1938) актор, режисер школи Л. Курбаса, **розстріляний** – 211
- Карий Василь** – 68, 70, 418-424
- Карл VII** (1403-1461) Король Франції – 220
- Кармелюк Устим** (1787-1835) повстанець – 366
- Карпенко Валентин**, робітник, **репресований** – 131
- Карпов Володимир** (1912-1977) письменник – 48
- Карпова Валентина** (1915-?) головний редактор видавництва «Советский писатель» – 418, 451
- Касаткін Леонід** (1926 р.н.) філолог, лінгвіст – 36
- Катерина II** (1729-1796) імператриця – 48, 240
- Катона Йозеф** (1791-1830) драматург – 222
- Катрушенко Іван** (1925 р.н.) графік – 74
- Кафка Франц** (1883-1924) письменник – 127, 330, 365, 390
- Квітка-Основ'яненко Григорій** (1778-1843) письменник – 232
- Кедров Михайло** (1878-1941) більшовик, **розстріляний** – 466
- Кемп Вільям** (1560-1603) клоун трупі Шекспіра – 40
- Кендзьор Ярослав** (1941 р.н.) журналіст, дисидент – 157
- Кенігсфест Микола** (1873-1937) юрист, дід автора, **розстріляний** – 15, 256
- Кир'ян Надія** (1946 р.н.) поетеса – 131
- Кириченко Ілля** (1889-1955) лексикограф – 422
- Кисельов Йосип** (1905-1980) критик – 165-171, 227, 228, 418, 451-460
- Кисіль (Агеева) Олена**, дружина О. Кисіля – 47, 71, 99
- Кисунько Василь** (1940-2010) мистецтвознавець – 121
- Кід Томас** (1558-1594) драматург – 41, 42

- Кінгісепп Віктор** (1888-1922) революціонер, **розстріляний** – 436
- Кіров (Костриков) Сергій** (1886-1934) більшовик, **застрелений** – 383
- Кісін Віктор** (1933-1997) режисер – 60, 96
- Клодель Поль** (1868-1955) поет, драматург – 440
- Клоков Михайло** (1896-1981) ботанік – 422
- Клушин Олександр**, кібернетик (КТМ) – 130
- Кміт Леонід** (1908-1982) актор – 463
- Кнебель Марія** (1898-1985) режисер – 112, 437
- Кобулов Богдан** (1904-1953) один з керівників НКВД, **розстріляний** – 467
- Коваленко Леонід** (1922-1983) літературознавець – 155
- Ковалів Левко** (1890-1937) боротьбист, **розстріляний** – 49, 50
- Ковалів Леонард**, син Л. Коваліва, **розстріляний** у 20-річному віці – 50
- Ковалів Марко**, син Л. Коваліва, **розстріляний** у 20-річному віці – 50
- Ковальова Клавдія** (?-1919) дружина Л. Коваліва, **розстріляна** денікінцями – 49
- Ковжун Павло** (1896-1939) графік, **розстріляний** – 74
- Коган Ілля** (1921 р.н.) директор театру – 91, 92
- Кожевніков Вадим** (1909-1984) письменник – 360
- Козачковський Даміан** (1896-1967) актор «Березоля» і театру ім. М. Заньковецької – 158
- Кокто Жан** (1889-1963) письменник, художник, режисер – 414
- Колас (Мицкевич) Якуб** (1882-1956) письменник – 23, 26
- Колесник Петро** (1905-1987) літературознавець, **репресований** – 262
- Колесник Тетяна**, актриса Мінського ТЮГ – 161-164, 253
- Коллонтай Олександра** (1872-1952) партійна діячка – 463
- Коломієць Олекса** (1919-1994) драматург – 89, 92, 166, 168, 394, 428, 458
- Кольцов (Фрідлянд) Михайло** (1898-1940) піаніст, **розстріляний** – 304, 306
- Кондрюков Василь** (1937 р.н.) робітник Київської ГЕС **репресований** – 131
- Коновалець Євген** (1891-1938) голова Проводу ОУН, **вбитий** в Роттердамі агентом НКВД П. Судоплатовим – 464

- Конрад Микола** (1891-1970) сходознавець, академік – 81
- Константинов Петро** (1899-1973) актор – 58
- Константинов Федір** (1901-1991) філософ, академік – 385
- Конфорті Йосиф** (1930-1987) театрознавець – 415, 416
- Конюхові Єлена**, зав. Відділом критики при видавництві «Советский писатель» – 418, 451
- Коонен Аліса** (1889-1974) актриса – 396-402, 431
- Копелев Лев** (1912-1997) письменник, філолог, правозахисник, **репресований** – 87, 121-123, 359
- Копиленко Олександр** (1900-1958) письменник – 260
- Корнієнко Антоніна** (1914-2003) – 87
- Корнієнко Неллі** (1939 р.н.) театрознавець, КТМ, філософ, академік НАМУ, директор Національного Центру імені Леся Курбаса – 8, 14, 15, 20, 22, 31-39, 34-47, 50-52, 59-62, 65-67, 71-87, 91, 93, 96-100, 103, 106-117, 128-132, 138-143, 149-151, 191, 224-227, 242, 252, 276-280, 315, 388, 404, 406, 408, 416, 427, 429, 434, 435, 441-445, 451, 461, 466
- Корнійчук Олександр** (1905-1972) драматург – 17, 166, 168, 229, 252, 329, 444, 458
- Коротич Віталій** (1936 р.н.) поет – 60, 150, 276, 315, 408
- Коротюков Олексій** (1932-1990) актор, письменник – 14, 73, 83, 88, 89, 91, 96, 98, 108, 114, 169, 277, 404, 407, 416, 436, 427-429, 459
- Корсунська Берта**, літературознавець – 63
- Коряк (Блюмштейн) Володимир** (1889-1939) критик, **розстріляний** – 261, 274
- Косарев Олександр** (1903-1939) комсомольський діяч, **розстріляний** – 467
- Косач Петро** (1841-1909) громадський діяч – 467
- Косач-Борисова Ізідора** (1888-1980) сестра Лесі Українки, **репресована** з 1937 по 1939 рр – 182, 202, 207
- Косигін Олексій** (1904-1980) державний діяч – 179, 318
- Косинка-Стрілець Григорій** (1899-1934) письменник, **розстріляний** – 101, 258-274, 462
- Косів Михайло** (1934 р.н.) критик, **дисидент** – 74
- Косіор Станіслав** (1889-1939) партійний діяч, **покінчив життя самогубством** у Лук'янівській тюрмі – 49

- Костенко Ліна** (1930 р.н.) поетеса – 74, 102, 105, 132, 315
- Костерина Віра**, дружина О. Костеріна – 289
- Костерін Олексій** (1896-1968) письменник, правозахисник, **репресований** – 333, 334, 383
- Костянтин Великий**, імператор Візантії – 272-337
- Котко (Любченко) Кость** (1896-1937) письменник, **розстріляний** – 65
- Котляревський Іван** (1769-1838) письменник – 97, 231, 232
- Котов (Наум Ейтінтон)** (1899-1981) генерал-майор НКВД – 464
- Кох Іван** (1901-1979) майстер сценічного фехтування – 286
- Коцюбинська Михайлина** (1931-2011) літературознавець (КТМ), **дисидентка** – 156, 279
- Коцюбинський Михайло** (1864-1913) письменник – 17, 261, 262, 303
- Кочерга Іван** (1881-1952) драматург – 454, 455
- Кочубієвський Борис** (1936 р.н.) **дисидент, репресований** – 156
- Кочур Григорій** (1908-1994) перекладач, **репресований** – 60, 76, 157, 277, 278, 363-365, 390, 474
- Кошиць Олександр** (1875-1944) композитор, диригент – 367
- Кравців Богдан** (1904-1975) письменник – 316
- Крамер Стенлі** (1913-2001) кінорежисер – 170
- Красін Віктор** (1929 р.н.) економіст, правозахисник, **репресований** – 319, 321, 322, 323, 330, 332
- Красін Леонід** (1870-1926) більшовик – 119
- Краснопевцев Лев** (1930 р.н.) історик, дисидент, **репресований** – 324
- Крег Гордон** (1872-1966) художник, режисер – 61, 97, 109, 111, 116, 140, 150, 211-216, 254, 403, 427, 443
- Кривицька Леся** (1899-1983) актриса – 159
- Крилов Іван** (1769-1844) байкар – 240, 343
- Кримець Костянтин** (1939-2008) диригент – 239, 438
- Кримова Наталія** (1930-2003) театральний критик – 45, 92
- Крип'якевич Іван** (1886-1967) історик, академік – 75
- Кричевський Василь** (1873-1952) архітектор, художник – 74
- Кромвель Томас** (1485-1540) лорд, правитель Англії – 220

- Кропивницький Марко** (1840-1910) актор, режисер, драматург – 98, 231, 233, 235
- Крупська Надія** (1869-1935) – 332, 335, 336
- Крушельницький Мар'ян** (1897-1963) актор і режисер школи Леся Курбаса – 14, 17, 47, 51, 61, 83, 86, 95, 102, 113, 121, 159, 185, 210, 242, 254, 402, 431
- Крюба Еміль** (1935 р.н.) літературознавець, професор Сорбони – 109, 227, 406
- Крюба Анжела** (1940 р.н.) дружина Е. Крюби – 406
- Кугель Олександр (Ното Ловус)** (1864-1928) театральний діяч – 62
- Кугультінов Давид** (1922-2006) поет, репресований – 30
- Кузнецов Анатолій** (1929-1979) письменник, автор роману «Бабин Яр», загинув в еміграції в автокатастрофі – 156
- Кузнецов Андрій** (1918-1978) письменник – 285, 287
- Кузякіна Наталя** (1928-1994) критик – 368-381, 392, 393, 455
- Куліш Микола** (1892-1937) драматург, розстріляний – 14, 17, 33, 62-65, 69, 71, 121, 123, 129, 158, 159, 188, 193, 198, 206, 254, 257, 366, 370, 373-381, 392, 393, 396-402, 428, 429, 454-457, 460, 462
- Куліш Пантелеймон** (1819-1897) письменник, історик, фольклорист – 157
- Кумпан Єлена** (1938 р.н.) поетеса – 10, 11
- Купала (Луцевич) Янка** (1882-1942) поет, загинув за нез'ясованих обставин – 23-26, 52, 141
- Куперник Лев** (1845-1905) адвокат, публіцист, батько перекладачки Т. Щепкіної-Куперник – 180
- Курбас Леся (Олександр-Зенон)** (1887-1937) режисер, розстріляний – 14, 21, 23, 33, 45, 65, 80, 81, 93, 96, 100, 106, 109-115, 123, 129, 136-138, 140, 149, 150, 158, 159, 173, 174, 185-218, 255, 257, 276, 279, 290, 292, 303, 306, 381, 394, 396, 388, 402, 414, 416, 429, 431, 444, 458, 462, 472
- Курилич Михайло** (1921-1984) художник – 74
- Кутузов Михайло** (1745-1813) полководець – 467
- Кушкова Лідія (Людмила)** (1939 р.н.) актриса – 91

Л

- Лабінський Микола** (1936 р.н.) театрознавець (КТМ) – 109, 279
- Лаврентьев Віктор** (1914-1986) драматург – 170, 459
- Лавренъов Борис** (1891-1959) драматург – 260
- Лазарев Олександр** (1938-2011) актор – 437
- Лайдонер Йохан** (1884-1953) державний діяч Естонії, репресований – 343
- Лакоба Нестор** (1893-1936) абхазький більшовик, отруєний – 464, 466
- Лакоба Рауф** (1922-1937) син Нестора Лакоби – 464
- Лакснесс Халлдор** (1902-1998) письменник – 170
- Лафонтен Жан** (1621-1695) байкар – 240
- Лашкова Віра** (1945 р.н.) друкарка, репресована – 319, 321, 322, 324, 334
- Ле (Мойся) Іван** (1895-1978) письменник – 101
- Лебедев Віктор** (1932-2001) актор Мінського ТЮГ – 163, 288
- Левада (Косяк) Олександр** (1909-1998) драматург – 166-170, 458
- Левенець Станіслав** (1940 р.н.) театрознавець – 157
- Левідов Михайло** (1891-1942) письменник, розстріляний – 315
- Левінсон Борис (Бернгард)** (1919-2002) актор – 437
- Ленін (Ульянов) Володимир** (1870-1924) – 87, 88, 100, 121, 123, 173, 227, 228, 260, 270, 304, 335, 336, 351, 383, 385, 386, 449, 465
- Леннон Джон (Уїнстон)** (1940-1980) музикант, засновник і лідер гурту «Бітлз», вбитий – 404
- Леонов Демократ** (1926-1969) полковник, загинув під час сутички на півострові Даманському – 179
- Леонов Леонід** (1899-1994) письменник – 359
- Лепкий Богдан** (1872-1941) письменник – 17
- Лешковська (Ляшковська) Олена** (1864-1925) актриса – 222
- Линьков Михась** (1899-1975) письменник – 23, 25
- Лисенко Микола** (1842-1912) композитор – 180, 182, 294, 407
- Лисогорський Ондра (Ервін Гой)** поет – 364

- Литвин Борис** (1933-2007) актор – 111, 108
- Литвинов Павло** (1940 р.н.) фізик, дисидент, репресований – 37, 319, 322, 323, 331, 332, 348, 383, 384
- Литовченко Іван** (1921-1996) художник – 155
- Лихачов Дмитро** (1906-1999) літературознавець, академік, репресований – 306, 307
- Лихо Ніна**, актриса – 395
- Лібман Захар** (1911 р.н.) письменник, репресований – 330
- Лівій Тит** (59 до н.е. – 17 н.е.) історик – 219
- Лілі Джон** (1553-1606) драматург – 41, 42
- Ліндгрен Астрід** (1907-2002) письменниця – 124, 161, 164, 285
- Лінницька Любов** (1866-1924) актриса – 233
- Лісовенко Надія**, редактор – 442
- Лобанов Андрій** (1900-1959) режисер – 402, 431
- Логвин Григорій** (1910-2001) мистецтвознавець, архітектор – 408
- Лондон Джек** (1876-1916) письменник – 107, 114, 404
- Лопухов Олександр** (1925-2009) художник – 155
- Лубківський Роман** (1941 р.н.) поет – 225
- Луї Віктор** (1928-1992) журналіст, пов'язаний з КГБ – 341
- Луї XII** (1462-1515) король Франції – 220
- Луї XII Справедливий** (1601-1643) король Франції й Наварри – 220
- Лукавецький Мирон** (1938-2012) режисер – 68, 70
- Лукач Д'єрдь** (1885-1971) критик, філософ-марксист – 359
- Лукаш Микола** (1919-1988) перекладач – 76, 364, 388, 389
- Лукич Василь** (псевдонім *Володимира Левицького*) (1856-1938) нотар, письменник – 231
- Лукіяненко**, останній директор «Березоля» – 150, 196
- Луначарський Анатолій** (1875-1933) критик, драматург, партійний діяч – 296, 303, 374, 394
- Лунц Даниїл** (1912-1977) садист, демагог, психіатр – 356
- Лютославський Вітольд** (1913-1994) композитор – 473
- Лятошинський Борис** (1894-1968) композитор – 473

М

- Мазаріні Джуліо** (1602-1661)
кардинал – 220
- Мазепа Іван** (1639-1709) гетьман
України – 367, 462
- Мазох Леопольд** (*Захер-Мазох*) (1836-1895) письменник – 237
- Макаль Пятрусь** (1932-1996)
поет – 46, 99, 142, 225, 227, 253, 440, 442
- Макарова Антоніна** (1868-1963) вчителька – 235
- Макіавеллі Ніколло** (1469-1527) письменник, політичний діяч – 72, 219-223
- Маковська Олександра** (1837-1915) художник – 68
- Маковський Олександр** (1862-1924) художник, син В.Є. Маковського – 68
- Макух Василь** (1927-1968) дисидент, репресований, покінчив життя самоспаленням – 100, 104
- Малишко Андрій** (1912-1970)
поет – 255, 351
- Малкіна-Дейч Євгенія** (1919 р.н.) літературознавець, дружина О. Дейча – 47, 51, 71, 75, 96
- Мамайсур Борис** (1938-2003)
поет – 434
- Мамлін Геннадій** (1925-2003)
драматург – 285, 286
- Мамонтов Яків** (1888-1940)
драматург – 454
- Мандельштам Осип** (1891-1938) поет, репресований, загинув у таборі – 10, 30, 119
- Мандичевський Іван** (1854-1925) громадський діяч – 262
- Мао Цзе-Дун** (1893-1976) – 177, 221, 465
- Мар'яненко (Петлішенко) Іван** (1878-1962) актор театру Л. Курбаса – 211
- Марамзін (Кацнельсон) Володимир** (1934 р.н.) письменник, репресований – 10
- Марджанішвілі Костянтин** (1872-1933) режисер – 172-175, 183-191, 289-292
- Марецька Віра** (1906-1978)
актриса – 19, 433, 434, 436
- Маркес Габріель Гарсія** (1928 р.н.) – 127
- Марков Павло** (1897-1980) театрознавець – 175-177
- Маркович Петро** (1934 р.н.) художник, скульптор (США) – 74
- Маркс Карл** (1818-1883) – 220, 330, 362, 447
- Марло Крістофер** (1564-1593)
драматург – 41, 42
- Марченко Анатолій** (1938-1986) дисидент, репресова-

- ний, загинув у Володимирській тюрмі після протестного голодування – 229, 324, 349, 353
- Марчук Іван** (1936 р.н.) художник – 154, 253, 254, 317
- Матісс Анрі** (1869-1954) художник – 224
- Маяковський Володимир** (1823-1930) поет, **покінчив життя самогубством** – 23, 31, 58, 72, 87, 125, 415
- Мдівані Бду** (1877-1937) більшовик, **розстріляний** – 464
- Мдівані Георгій** (1905-1981) драматург – 188
- Меделка Павлина**⁴ (1893-1974) громадська діячка – 25
- Мейерхольд Всеволод** (1874-1940) режисер, **розстріляний** – 112, 137, 216, 217, 307, 414, 431, 467
- Мелентьев Юрій** (1932-1997) апаратник ЦК КПРС, згодом міністр культури РСФСР – 8
- Меллер Вадим** (1884-1962) художник театру Л. Курбаса – 138, 188, 189, 195, 198, 204, 205, 414
- Мерзлікін Микола** (1936-2006) режисер – 54, 60, 91, 95, 96, 102, 104, 108, 111, 114, 151, 278, 406
- Мерецков Кирило** (1897-1968) маршал СССР, **репресований** – 467
- Меркулов Всеволод** (1895-1953) чекіст, **розстріляний** – 467
- Метерлінк Моріс** (1862-1949) письменник – 473
- Мехов В.** автор книги «Червоний губернатор» – 285
- Мешин Павло** (1910-1953) чекіст, **розстріляний** – 467, 474
- Мещеряк Микола**⁵ (1931-1996) перекладач – 76
- Микитенко Іван** (1897-1937) драматург, **репресований, покінчив життя самогубством** – 63, 193, 196, 204, 454, 457
- Микола I** (1796-1855) цар – 48, 305

⁴ «Так, есть версия, согласно которой в момент гибели с поэтом (Янка Купала, Л.Т.) видели женщину. Якобы это была та самая Павлина Меделка, первая исполнительница роли Павлинки, а заодно агент ГПУ». (Юрій Костузик)
Вона справді була завербована 1927 р., але потім її судили за участь у «Спілці Визволення Білорусі» (1930). Отже, тут не все так просто. Постаць значна, її біографія потребує детального вивчення (Л.Т.)

⁵ Увійшов в історію скандальними доносами в ЦК КПУ та КГБ на Г. Кочура, М. Лукаша й інших перекладачів, яких систематично звинувачував у націоналізмі. Керівники спілки назвали його божевільним, але жодних заходів не вжили, і його доноси тривали ще кілька років.

- Микулич Борис** (1912-1954) письменник, **репресований** – 30
- Милютін Юрій** (1903-1968) композитор – 444
- Мирний (Рудченко) Панас** (1849-1920) письменник – 17, 232
- Митрович М.** драматург – 285, 286, 288
- Михайличенко Гнат** (1892-1919) письменник, **розстріляний** – 261
- Мізгайло Клара**, актриса Мінського ТЮГ – 163
- Мікоян Анастас** (1895-1978) голова Президії Верховної ради СРСР – 12, 13, 466
- Мілев Гео** (1895-1925) поет, режисер, публіцист – 415, 416
- Мілев Тео** (1895-1925) поет, публіцист, театральний діяч – 43
- Міхоелс (Вовсі) Соломон** (1890-1948) актор, **вбитий** агентами НКВД – 113, 119, 360, 438
- Міцкевич Адам** (1798-1855) поет – 18
- Мовчан Павло** (1939 р.н.) поет – 132, 281-284, 390
- Могилянський Михайло** (1873-1942) письменник, літературознавець, **репресований** – 216
- Мокульський Стефан** (1896-1960) театрознавець – 175
- Молодід Тетяна**, філолог – 422
- Молотов (Скрябін) Вячеслав** (1890-1986) партійний діяч – 343
- Мольєр (Жан-Батист-Поклен)** (1622-1673) драматург – 222, 457
- Моно Мартіна**, письменниця – 170
- Монюков (Франке) Віктор** (1924-1984) режисер – 73, 285
- Мопасан Гі де** (1850-1893) письменник – 262, 278, 279, 445
- Мор Томас** (1478-1535) письменник, державний діяч – 220
- Мордкін Михайло** (1880-1944) артист балету, хореограф – 291
- Мордкін Михайло** (1880-1944) балетмейстер – 174
- Моріц Саксонський** (1696-1750) граф, маршал Франції, полководець – 220
- Моріц Юнна** (1937 р.н.) поетеса – 432, 440
- Мороз Валентин** (1936 р.н.) історик, дисидент, **репресований** – 131
- Морозов Савва** (1862-1905) фабрикант, меценат, **покінчив життя самогубством** – 119

- Моряков Валерій** (1909-1937)
поет, перекладач, **розстріляний** – 29
- Мошинський Казімеж** (1887-1959) етнограф – 69
- Муженко Тамара** (1939 р.н.)
актриса Мінського ТЮГ – 165, 288
- Музика Ярослава** (1898-1973)
художник, **репресована** – 75
- Музичка Андрій** (1886-1966)
критик – 265
- Муравйов Михайло** (1880-1918) політичний авантюрист – 49
- Муралов Микола** (1877-1937)
політичний діяч, **розстріляний** – 304
- Муратов Ігор** (1912-1973) поет – 166, 458
- Мурашко Олександр** (1875-1919) художник, **вбитий** – 389
- Мурашко Павло**, літературознавець, дисидент, **репресований** – 21, 22, 27, 153, 253, 254
- Муссоліні Беніто** (1883-1945)
диктатор Італії, фашист, страчений – 344
- Н**
-
- Н'єпс Жозеф** (1765-1833) винахідник фотографіх – 466
- Назаренко Олесь** (1930 р.н.)
репресований – 131
- Наполеон I Бонапарт** (1769-1821) імператор Франції – 220, 377, 462, 467
- Нарбут Георгій** (1886-1920)
художник, графік – 74
- Недзвідський Андрій** (1908-1984) літературознавець – 62-65
- Некрасов Віктор** (1911-1987)
письменник, **дисидент** – 158, 329, 350, 353, 408
- Некрич Олександр** (1920-1993)
історик, доктор наук – 118
- Немоляєва Світлана** (1937 р.н.)
актриса – 437
- Нероденко Володимир** (1933-2006) етнограф (КТМ) – 316
- Нечерда Борис** (1939-1998)
поет, (КТМ) – 365
- Неізнестний Ернст** (1925 р.н.)
скульптор – 414
- Ніцше Фрідріх** (1844-1900)
філософ – 78, 401
- Новиченко Леонід** (1914-1996)
літературознавець – 225
- Новіков Євгеній** (1931 р.н.)
актор ЦДТ – 103
- Новіна** (псевдонім *А. Луцкевича*) **Антон** (1884-1942)
літературознавець, **репресований** – 140

- Новоселицька Лілія**
(*Шошана*) (1920-1998) театрознавець – 93, 94
- Новоселицька Ніна** (1926 р.н.) театрознавець – 94, 106, 127, 128
- Новотний Антонін** (1904-1975) генсек ЦК КПУ – 318
- Нусінов Ілля** (1920-1970) драматург – 359, 360
- Нусінов Ісаак** (1889-1950) літературознавець, його батько розстріляний – 359, 360
- Нятко (*Табачникова*) Поліна** (1900-1994) актриса школи Л. Курбаса – 279
- О**
-
- Обаль Петро** (1900-1987) художник – 74, 75
- Овчаренко Федір** (1913-1996) хімік, академік АН УРСР, секретар ЦК КПУ з ідеології – 127-129, 131, 142, 394
- Огурцов Ігор** (1942 р.н.) дисидент, засновник ВСХОН, репресований – 324
- Озеров (*Гольдберг*) Лев** (1914-1996) поет – 105, 307
- Ойстрах Давид** (1908-1974) скрипаль – 126
- Оксіюк Петро** (1896-1960) ботанік – 422
- Окуджава Булат** (1924-1997) поет, бард – 53, 464
- Окуджава Михайло** (1883-1937) партійний діяч, розстріляний – 464
- Олег** (?-912) князь київський – 310
- Олійник Борис** (1935 р.н.) поет – 105
- Оно Йоко** (1933 р.н.) художник – 404
- Орджонікідзе Серго** (1886-1937) більшовик, **вбитий** за наказом Сталіна – 464
- Орел Лідія** (1937 р.н.) етнограф – 156
- Орлов Василій** (1896-1974) актор – 57, 58
- Орлов Наум** (1924-2003) режисер – 35, 47, 71
- Орлова Віра** (1918-1993) актриса – 437
- Орнальдо (*Смирнов*) Микола⁶** (1883-?) лікар, гіпотизер, артист цирку – 323
- Осборн Джон** (1929-1994) драматург – 430
- Освальд Лі Харві** (1939-1963) вчинив замах на Д. Кеннеді, **застрелений** – 453

⁶ Співпрацював з НКВД, приятелював з М. Тухачевським, дочка Антоніна – дружина В. Абакумова. Таємниче зник в 30-і роки.

- Осика Леонід** (1940-2001) кіно-режисер (КТМ) – 47, 60
- Остафійчук Іван** (1940 р.н.) художник – 74
- Островський Олександр** (1823-1886) драматург – 232, 286
- Остужев (Пожаров) Олександр** (1874-1953) актор – 35
- Осьмачка Тодось** (1895-1962) письменник, репресований – 274, 462
- Отрощенко Сергій** (1910-1988) художник (КТМ) – 130
- Охлопков Микола** (1900-1967) режисер – 402
- Охлупін Ігор** (1938 р.н.) актор – 437
- Ошеровський Матвій** (1920-2009) режисер, учень М. Крушельницького – 94
- Павличко Дмитро** (1929 р.н.) поет – 105, 408, 418
- Павлов Іван** (1849-1936) фізіолог, академік – 314
- Павловська Зінаїда**, актриса Мінського ТЮГ – 162-164
- Палах Ян** (1948-1969) студент, покінчив життя самоспаленням на знак протесту проти окупації Чехословаччини – 100, 429
- Палієвський Петро** (1932 р.н.) критик – 262, 263, 274
- Панкок Отто** (1893-1966) художник – 450, 451
- Папазян Ваграм** (1888-1968) актор – 35
- Параджанов Сергій (Параджанян Саркіс)** (1924-1990) кінорежисер (КТМ) – 396
- Парра Олександр** (1943 р.н.) актор – 60, 91, 108, 113, 114, 277, 406, 446
- Пастернак Борис** (1890-1960) поет – 18, 33
- Патик Володимир** (1929 р.н.) художник – 74
- Пендерецький Кшиштоф** (1933 р.н.) композитор – 473
- Перельмутер Вадим** (1943 р.н.) поет – 438
- Перепада Анатоль** (1935-2008) перекладач (КТМ) – 279

П

- Перепелиця Петро** (1917-2005) театрознавець – 109
- Петлюра Симон** (1879-1926) політичний діяч УНР, **застрелений** агентом ГПУ – 464
- Петрицький Анатоль** (1895-1964) художник – 150, 203, 204
- Петро I** (1672-1725) – 240, 307, 329
- Петров Михайло** (1937-2005) актор Мінського ТЮГ – 161, 164, 288
- Петрович С.О.**, білоруський театрознавець, згодом – заступник міністра культури – 160-164, 284-288
- Петровський Леонід** (1933 р.н.) історик, правозахисник – 385
- Пилипенко Наталя** (1898-1973) актриса школи Л. Курбаса (США) – 117, 200, 208, 280
- Пилипенко Сергій** (1891-1934) письменник, **розстріляний** – 370, 372
- Підмогильний Валер'ян** (1901-1937) письменник, **розстріляний** – 101, 366
- Пікассо Пабло** (1881-1973) художник – 441, 450
- Пілсудський Юзеф** (1867-1935) політичний діяч – 393
- Піменов Юрій** (1903-1977) художник – 437
- Піранделло Луїджі** (1867-1936) письменник – 374
- Піскунов Володимир** (1925 р.н.) критик – 227
- Платон** (бл. 427-347 жл н.е.) філософ – 376
- Платонов (Климентов) Андрій** (1899-1951) письменник – 366
- Плетньов Аркадій** (1908-1978) театрознавець – 279
- Плотин** (205-270) античний філософ – 311
- Плошевський Владислав** (1853-1892) актор – 69
- Плужник Євген** (1898-1936) поет, **репресований** – 462
- Плутарх** (бл. 45-127) письменник, історик – 390, 391, 442, 448
- Плучек Валентин** (1909-2002) режисер – 433
- Плющ Леонід** (1939 р.н.) математик, **дисидент** (КТМ), **репресований** – 156, 317-358, 360
- По Едгар** (1809-1849) письменник – 145
- Погружальський Віктор** (1925 р.н.) палій бібліотеки – 239-251

- Под'япольський Григорій** (1926-1976) дисидент, репресований – 333
- Покальчук Володимир** (1897-1982) філолог, батько Юрія та Олега Покальчуків, репресований – 17
- Покотило Михайло** (1906-1971) актор – 395
- Поленова Олена** (1850-1898) сестра Василя Поленова – 68
- Поліщук Валер'ян** (1897-1937) письменник, розстріляний – 133, 134
- Положій Георгій** (1914-1968) математик – 156
- Полоз Михайло** (1891-1937) державний діяч, розстріляний – 49
- Полторацький Олекса** (1905-1977) письменник – 76, 89, 100, 101, 105
- Полудень Микола**, генерал КГБ – 121
- Пономаренко Пантелеймон** (1902-1984) партійний діяч – 23, 25
- Попов Андрій** (1918-1983) актор, режисер – 139
- Попов Валерій** (1939 р.н.) письменник – 10
- Попов Олексій** (1892-1961) режисер – 402
- Попова Марія** (1896-1981) боєць чапаєвської дивізії, прототип «Анки-кулеметниці» – 463
- Попович Євген** (1930-2007) перекладач, дисидент (КТМ) – 60, 407
- Постишев Павло** (1887-1939) партійний діяч, розстріляний – 194, 196-199
- Поступальський Ігор** (1907-1989) письменник – 364
- Потебня Олександр** (1835-1891) – філолог – 418, 424
- Поюровський Борис** (1933 р.н.) театрознавець – 75
- Пришедько Григорій** (1927-1978) художник (КТМ) – 130
- Прокоф'єв Сергій** (1891-1953) композитор – 473
- Прокоф'єва Софія** (1928 р.н.) дитяча письменниця – 161
- Прудников Алесь** (1910-1944) поет, репресований, загинув на фронті – 29
- Прудников Павло** (1911-2000) поет, репресований – 29
- Пруст Марсель** (1871-1922) письменник – 365
- Прядко Володимир** (1942 р.н.) скульптор (КТМ) – 156
- Пулюй Іван** (1845-1918) фізик – 462

- Путов Валерій** (1954 р.н.) генерал-полковник – 180
- Пухов Георгій** (1916-1998) енергетик, академік – 327
- Пушкін Олександр** (1799-1837) – 18, 72, 351, 360
- Пушча Язеп** (1902-1964) письменник, репресований – 31
- Пчілка Олена** (*Косач Ольга*) (1869-1930) письменниця, мати Лесі Українки – 277, 230-236, 467
-
- Р**
- Рабинович Ісаак** (1894-1961) художник – 172
- Рабле Франсуа** (1494-1553) монах, письменник – 221
- Равенських Борис** (1914-1980) режисер – 36, 95
- Радзинський Едуард** (1936 р.н.) драматург – 170, 171
- Радзієвський Павло** – 319, 321, 322
- Радзінський Едуард** (1936 р.н.) драматург – 392, 459
- Райнгард Макс** (1873-1943) режисер – 216, 218
- Райт Френк** (1867-1959) архітектор – 409-413
- Раковський Христіан** (1878-1941) політичний діяч, розстріляний – 49
- Раневська Фаїна** (1896-1984) актриса – 57, 111, 399
- Рапп Ірина**, правозахисник – 157
- Расін Жан** (1639-1999) драматург – 62
- Ревуцький Валеріян** (1911-2010) театрознавець – 201
- Рем Ернст Юліус** (1887-1934) поплічник Гітлера, ліквідований ним під час «ночі довгих ножів» 30 червня 1934 року – 221
- Репін Ілля** (1844-1930) художник – 151
- Репін Леонід** (1937 р.н.) письменник – 409-413
- Рехельс Марк** (1915-1975) режисер – 61, 285-287
- Рибак Натан** (1912-1978) письменник – 329
- Рибаков Юрій** (1931-2006) театральний критик – 33, 61, 418, 451
- Риков Олексій** (1881-1938) партійний діяч, розстріляний – 304
- Риленков Микола** (1909-1969) поет – 364
- Рильський Богдан** (1930-1991) син М. Рильського, директор музею – 23
- Рильський Максим** (1895-1964) поет, академік – 16, 23, 256, 264, 303, 364, 368

- Риндін Вадим** (1902-1974) художник театру – 397, 399
- Рівера Прімо де Мігель** (1903-1936) диктатор Іспанії – 221
- Рільке Райнер Марія** (1875-1926) поет – 18, 255, 450
- Рішельє (Арман-Жан дю Плессі)** (1585-1622) кардинал – 220
- Робесп'єр Максиміліан** (1758-1794) – 220, 305
- Родіна Тетяна** (1914-1989) театрознавець – 44
- Родос Борис** (1905-1956) слідчий НКВД, садист, **розстріляний** – 467
- Розов Віктор** (1913-2004) драматург – 242
- Романов Михайло** (1896-1963) актор – 24, 429, 462
- Ромашин Анатолій** (1931-2000) актор – 437
- Ромм Анна** (1913-1984) літературознавець – 57
- Россіхіна Ольга**, редактор видавництва «Искусство» - 121
- Роттердамський Еразм** (1469-1536) богослов, гуманіст, сатирик – 221, 222
- Руденко Роман** (1907-1981) генеральний прокурор – 464
- Рудницький Костянтин (Лев)** (1920-1988) історик театру – 35, 44, 116, 139, 403
- Рудницький Михайло** (1888-1975) письменник, літературознавець – 105
- Русин Іван** (1937 р.н.) геофізик (КТМ), дисидент, **репресований** – 21
- Русовський Анатолій** (1927-2012) актор – 59
- Руставелі Шота** (XII ст.) поет, державний діяч – 183-187
- Ручимський Г.**, актор Мінського ТЮГ – 163
- Ряшенцев Юрій** (1931 р.н.) поет – 284, 390
-
- ## С
- Савченко Яків** (1890-1937) поет, критик, **розстріляний** – 135-138, 259, 265, 274
- Садо Михайло** (1934 р.н.) сходиознавець, **дисидент, репресований** – 324
- Садовський (Тобілевич) Микола** (1856-1933) актор, режисер – 212
- Садовський Михайло** (1908-?) український художник з Австралії – 317
- Саєнко Юрій** (1912-?) перекладач – 144-148
- Саксаганський (Тобілевич) Панас** (1859-1940) актор – 215, 233

- Сакулін Павло (1868-1930) – 264
- Салтиков-Щедрін (1826-1889) письменник – 246
- Самійленко Поліна (1888-1984) актриса школи Л. Курбаса – 109, 207
- Самойлов Євгеній (1912-2006) актор – 437
- Сандлер Леонід (1937 р.н.) музикознавець, телевізійник – 239, 432, 440
- Сарду Віктор'єн (1831-1908) драматург – 80
- Сароян Вільям (1908-1981) драматург – 330
- Сартр Жан-Поль (1905-1980) письменник – 12, 13, 392, 445
- Сахаров Андрій (1921-1989) фізик, академік, лауреат Нобелівської премії, репресований – 348, 383, 386, 387, 461
- Свердлов Андрій (1911-1969) син Я. Свердлова, полковник НКВД, на побігеньках у Берії – 118, 119
- Свердлов Яків (1885-1918) більшовик – 61, 118-121
- Свердлова Віра (1913-?) дочка Я. Свердлова – 118
- Сверстюк Євген (1928 р.н.) літературний критик, дисидент (КТМ), репресований – 21, 243-251, 326, 354
- Світлична Леоніда (Льоля) (1924-2003) правозахисниця (КТМ) – 32, 60, 103
- Світлична Надія (1939-2006) правозахисниця (КТМ), репресована – 157
- Світличний Іван (1928-1992) літературний критик (КТМ) дисидент, репресований – 21, 27, 30, 32, 36, 60, 74-76, 96, 101, 103, 121, 123, 130-132, 158, 277, 318, 361, 366, 382, 395, 406
- Свіфт Джонатан (1667-1745) письменник – 364
- Свобода Людвик (1895-1979) президент Чехословаччини – 346
- Святослав Великий (942-972) князь київський – 310
- Северянин (Лотарев) Ігор (1887-1941) поет – 364
- Севрук Галина (1929 р.н.) художниця (КТМ), дисидентка – 32, 103, 104, 155
- Селівановський Олексій (1900-1938) критик, розстріляний – 134
- Семенко Михайль (1892-1937) поет, розстріляний – 195, 205, 206
- Семерджієв Іван (?-1937) особистий лікар Н. Лакоби, розстріляний – 466

- Семикіна Людмила** (1924 р.н.)
художник (КТМ) – 104, 155, 317
- Семичастний Володимир**
(1924-2001) партійний діяч –
388
- Семущкін Анатолій** (1898-
1938) секретар С. Орджоні-
кідзе, **розстріляний** – 464, 467
- Сенека Луцій Анней** (бл. 4 р.
до н.е. – 65 р. н.е.) – 17, 42
- Сенченко Іван** (1901-1975)
письменник – 123, 396
- Серафимович (Попов)**
Олександр (1863-1949)
письменник – 119
- Сербський Володимир** (1858-
1917) основоположник судової
психіатрії в Росії – 356
- Сервантес Сааведра Мігель**
де (1547-1616) письменник –
41, 221, 388
- Сергеева Інна** журналістка –
140, 225
- Сердюк Лесь (молодший)**
(1940-2010) актор – 108
- Сердюк Лесь (старший)**
(1900-1988) актор школи
Л. Курбаса – 33, 95, 211, 444
- Серов Володимир** (1910-1968)
художник – 414
- Сечин Василь** (1926 р.н.) теа-
трознавець – 32, 33, 51, 52, 71,
139, 390
- Сильвестров Валентин** (1937
р.н.) композитор – 473
- Симоненко Василь** (1935-1963)
поет – 123, 355
- Симонов Рубен** (1899-1968)
режисер – 393
- Синиця Григорій** (1908-1996)
художник – 130
- Синявський Андрій (Абрам**
Терц) (1925-1997) літерату-
рознавець, **дисидент, репре-**
сований – 30, 320, 334, 384, 395
- Скаба Андрій** (1905-1986)
секретар ЦК КПУ – 155, 306
- Скалій Раїса** (1938 р.н.) театро-
знавець – 94, 95, 149
- Скляренко Володимир** (1907-
1984) режисер школи Л. Кур-
баса – 189, 204
- Скоблін Микола**⁷ (1894-?)
генерал-майор, агент ГПУ – 341
- Скорик Михайло** (1940 р.н.)
журналіст, **дисидент** – 157
- Скороход Анатолій** (1930-
2011) математик, **дисидент**
(КТМ) – 156
- Скрипник Микола** (1872-1933)
політичний діяч, нарком осві-
ти, **покінчив життя самогуб-**
ством – 134, 196, 197, 244
- Скуратов-Бельський**
Малюта (?-1573) опричник
Івана IV – 76

⁷ Викритий, втік в Іспанію, після чого зник.

- Сланський (Зальцман)**
Рудольф⁸ (1901-1952) діяч
 робітничого руху, страчений
 - 340
- Сліченко Микола** (1934 р.н.)
 актор, співак – 236
- Смирнов Анатолій** (1925-2009)
 історик – 179
- Смолич Юрій** (1900-1976) пись-
 менник – 33, 49, 61, 86, 125,
 195, 242, 368-382
- Собко Вадим** (1912-1981) пись-
 менник – 17
- Сократ** (470-399 до н.е.) філософ
 – 449
- Сокульський Іван** (1940-1992)
 поет, дисидент, репресова-
 ний – 157
- Солженіцин Олександр**
 (1918-2008) письменник, дис-
 идент, лауреат Нобелівської
 премії, репресований – 341,
 383, 390
- Соловцов (Федоров) Микола**
 (1857-1902) антрепренер –
 173
- Сологуб (Тетерников) Федір**
 (1863-1927) поет – 473
- Солодовников Олександр**
 (1904-1990) директор театру
 – 226, 229, 238, 444
- Сорокін Валентин** (1936 р.н.)
 поет – 119, 120
- Сосюра Володимир** (1897-
 1965) поет – 255
- Сперантова Валентина** (1904-
 1978) актриса ЦДТ – 19, 36, 45,
 56, 75, 91
- Спіноза Барух** (1632-1677) філо-
 соф – 450
- Стаднікова Софія** (1888-1959)
 актриса, оперна співачка
 (сопрано) – 200, 207
- Сталін (Джугашвілі) Йосиф**
 (1878-1953) – 23, 24, 50, 72, 87,
 88, 121, 149, 174, 183, 221, 227,
 229, 241, 247, 320, 329, 335,
 340, 341, 343, 383, 384, 386,
 414, 462, 465, 466, 472
- Станіславський Костянтин**
 (1863-1938) актор, режисер,
 реформатор театру – 111, 112,
 140, 176, 431
- Станкевич Владислава** (1891-
 1960) дружина Я. Купали – 25
- Старицька-Черняхівська**
Людмила (1868-1941) пись-
 менниця, репресована – 17
- Старицький Михайло** (1840-
 1904) письменник, театраль-
 ний діяч – 180-182, 231, 234,
 235
- Стебун (Кацнельсон) Ілля**
 (1911-2005) літературозна-
 вець – 100, 101
- Стельмах Михайло** (1912-1983)
 письменник – 166, 242, 458

⁸ «Процес Сланського» як акт радянського антисемітизму

- Степаненко Римма** (1923-?)
режисер, виключена з партії і звільнена з роботи за постановку п'єси М. Стельмаха «Кум королю» – 157, 239, 390
- Стефаник Василь** (1871-1936)
письменник – 183, 258, 261, 264, 266
- Стефаник Юрій** (псевдонім – *Ю. Гаморак*) (1909-1985)
громадський діяч, письменник, син В. Стефаніка, емігрант – 183
- Шешенко Ірина** (*Орися*) (1898-1987)
актриса школи Л. Курбаса, перекладач, онука М. Старицького – 54, 59-61, 77, 81, 83, 86, 91, 92, 97, 100, 103, 150, 151, 154, 180-218, 227, 276-280, 264, 295, 403-408, 415-417, 427, 428, 442, 474
- Стравінський Ігор** (1882-1971)
композитор – 473
- Страдіварі Антоніо** (1644-1737)
майстер струнних інструментів – 127, 395
- Стрельников Іван** (1939-1969)
ст. лейтенант, загинув під час сутички на півострові Даманському – 178
- Строева Мар'яна** (1917-2006)
театрознавець – 35, 44, 45, 47, 51, 83, 138
- Ступак Ярослав** (1943 р.н.)
письменник, дисидент – 104
- Ступка Богдан** (1941-2012)
актор – 91
- Стус Василь** (1938-1985)
поет, КТМ, репресований, убитий у в'язниці – 7, 100, 101, 123, 131, 132, 154, 155, 366
- Судоплатов Павло** (1907-1996)
генерал-лейтенант, чекіст, вбивця – 464
- Сумбатшвілі** (*Сумбатов-Южин*) **Олександр** (1857-1927)
актор – 93
- Сун Ят-Сен** (1866-1925)
китайський революціонер – 69
-
- ## Т
-
- Т'єр Адольф** (1797-1877)
політичний діяч – 220
- Таїров** (*Корнбліт*) **Олександр** (1885-1950)
режисер – 112, 192, 397-402, 431
- Тамерлан** (*Тімур*) (1333-1405) – 42
- Танюк Микола** (1936-1998) – 15, 16, 17, 20, 41, 50, 82, 452
- Танюк Наталія** (*Кенігсфест-Алексєєва*) (1900-1969) – 14-19, 38
- Танюк Оксана** (1964 р.н.)
театрознавець – 8, 15, 32-36, 48-52,

- 59, 61, 67, 73, 77, 82, 92-98,
116, 133, 139, 150, 227, 242,
315, 441
- Танюк Степан** (1901-1982) вчитель – 18, 452
- Тарівердієв Мікаел** (1931-1996)
композитор – 392
- Татлін Володимир** (1885-1953)
художник, бандурист – 441
- Таубін Юрій** (1911-1937) поет,
розстріляний – 31
- Тейлор Мік** (1949 р.н.) гітарист
– 432, 440
- Тельнюк Станіслав** (1935-1990)
поет – 429
- Тенессі Уільямс** (1911-1983)
драматург – 176
- Терещенко Маргарита** (1928
р.н.) режисер, учениця М.
Крушельницького – 95
- Терещенко Марко** (1894-1982)
режисер – 204, 216
- Тимофєєва Людмила** (1934
р.н.) актриса Мінського ТЮГ –
163
- Тихонов Микола** (1896-1979)
поет – 69, 360
- Тичина Павло** (1891-1967) поет,
академік – 17, 69, 123, 198,
225, 256
- Тісо Йозеф** (1887-1947) теолог,
президент Словачії, страчений – 344
- Тобілевич (Карпенко-Карий)
Іван** (1845-1907) драматург –
183, 460
- Товстоногов Георгій** (1913-
1989) режисер – 46, 126, 171,
427, 428
- Толлер Ернст** (1893-1939) дра-
матург, покінчив життя само-
губством – 135-138
- Толстой Лев** (1828-1910) пись-
менник – 263, 461
- Толстой Олексій** (1882-1945)
письменник – 285, 307
- Тоом Андрій** (1942 р.н.) матема-
тик, син Леона Тоома – 432
- Тоом Леон** (1921-1969) перекла-
дач, покінчив життя самогуб-
ством – 432-436
- Тоом Лідія** (1890-1976) перекла-
дачка – 433
- Трапезніков Сергій** (1912-
1984) історик, партійний діяч
– 388
- Троцький (Бронштейн) Лев**
(1879-1940) – 88, 121, 304-306,
314, 332, 335, 336, 388, 464,
462
- Тупікін Анатолій** (1938 р.н.)
апаратник Ленінградського
обкому ВЛКСМ – 8
- Тур Юрій** (1937 р.н.) театраль-
ний художник – 47, 161
- Тургенєв Іван** (1818-1883) пись-
менник – 18, 472

Турмович Віктор актор – 149,
161, 164, 288

Турчак Стефан (1938-1988)
диригент – 469-471

Тухачевський Михайло (1893-
1937) військовий діяч, мар-
шал, розстріляний – 323, 341,
471

Тютюнник Григор (1931-1980)
письменник, покінчив життя
самогубством – 367, 394-396

У

Уайльд Оскар (1854-1900) поет
– 151

Уборевич Ієронім (1896-1937)
воєначальник розстріляний
– 471

Ужвій Наталя (1898-1986)
актриса школи Леся Курбаса
– 113, 198

Уїтмен Уолт (1819-1892) поет –
36

Українка Леся (*Косач-
Квітка Лариса*) (1871-
1913) – 79, 169, 222, 233-235,
303, 365, 460

Ульманіс Карліс (1877-1942)
президент Латвії – 342

Ульріх Василь (1889-1951) юрист,
голова Військової колегії
Верховного Суду – 50, 472

Ульянов Дмитро⁹ (1874-1943)
брат В. Леніна – 332

Ульянова Марія (1835-1916)
мати В. Ульянова – 59

Успенський Гліб (1843-1902)
письменник – 78

Утехін Микола (1940 р.н.) кри-
тик – 8-12

Уфлянд Володимир (1937-
2007) поет – 10, 11

Ф

Фадеева Єлена (1914-1999)
актриса – 59

Файнберг Віктор (1933 р.н.)
фізіолог, дисидент, репресо-
ваний – 348

Фальк Роберт (1886-1958)
художник – 414

Фальківський (*Скрипаль-
Мищенко*) **Олесь** (1891-
1934) письменник, розстріля-
ний – 101

Фащенко Василь (1929-1999)
критик – 258-274

Федорцева (*Сабат*) **Софія**
(1900-1988) актриса школи Л.
Курбаса, репресована – 114,
183, 185, 199, 202, 207

Федотов Георгій (1886-1951)
філософ – 360-363, 387

⁹ Який був за однією з версій коханцем
Ф. Каплан.

- Фелліні Федеріко** (1920-1993) кінорежисер – 396
- Фельзенштейн Вальтер** (1901-1975) актор, режисер опери – 176
- Феопемпт** (?-1051) митрополит київський – 309
- Филипович Павло** (1891-1937) поет, перекладач, **розстріляний** – 254-257, 389
- Філін Федот** (1908-1932) лінгвіст – 36
- Філіп Жерар** (1922-1959) кіноактор – 72
- Фінкельштейн Мораух** (псевдонім *Мартич Юхим*) (1910-1981) письменник – 330
- Фольварочний Василь** (1941 р.н.) драматург – 428
- Фоменко Петро** (1932-2012) режисер – 297
- Форд Генрі** (1863-1947) інженер-винахідник, бізнесмен – 280
- Франко Зіновія** (1925-1991) літературознавець – 131, 155, 350
- Франко Іван (1856-1916) – 71, 169, 350, 451, 457
- Фрейд Зігмунд** (1856-1939) психіатр – 401
- Фрідріх II Великий** (1712-1786) король Пруссії – 220
- Фрунзе Михайло** (1885-1925) політичний діяч, **вбитий** за наказом Сталіна – 333
- Фуллер Томас** (1608-1661) священник – 39
- Фурманов Дмитро** (1891-1926) письменник – 463
- Фурцева Катерина** (1910-1974) міністр культури СРСР, **покінула життя самогубством** – 89

X

- Хадика Володимир** (1905-1940) поет, **репресований** – 31
- Халимоненко Григорій** (1941 р.н.) перекладач, сходознавець (КТМ) – 152, 390, 442, 446
- Хамаза**, працівник міністерства культури РСФСР – 226, 227, 239
- Ханджян Агасі** (1901-1936) політичний діяч, **розстріляний** – 464
- Хвиля (Олімтер) Андрій** (1898-1937) партійний діяч, **розстріляний** – 50
- Хвильовий (Фітільов) Микола** (1893-1933) письменник, **покінув життя самогубством** – 388, 396
- Хвильовий Микола** (1893-1933) письменник, **покінув**

життя самогубством – 17, 23,
65, 102, 123, 129, 193, 196, 205,
261, 365-367, 372-374

Хитров Володимир, журналіст
– 180

Хікмет Назим (1902-1963) поет
– 170, 276, 459

**Хмельницький Богдан
Зіновій** (1595-1657) – 329

Холодний Микола (1939-2006)
поет – 154

Хоменко Іван (1919-1968) пись-
менник – 238, 239

Хорава Акакій (1895-1972)
актор – 35, 186

Христос – 111, 307, 311, 313, 320,
399, 465

Хрущов Микита (1894-1971) –
177, 179, 241, 245, 332, 341,
383, 414, 434, 435, 465

Ц

Цветаєва Марина (1892-1941)
поетеса, **покінчила життя
самогубством** – 18, 144

Цвіркунов Василь (1917-2000)
директор кіностудії ім. О. Дов-
женка, чоловік Ліни Костенко
– 96, 144

Ценін Сергій (1884-1964) актор
– 399

Цицерон Марк Тулій (106-43
до н.е.) політичний діяч, реч-
ник, письменник – 132

Ч

Чабаненко Іван (1900-1972)
театральний діяч – 242

Чайка Ніна (1944 р.н.) філолог,
перша дружина В.
Яворівського – 142, 144, 225,
394

Чан Кай-Ші (1887-1975) полі-
тичний діяч Китаю – 344

Чапаєв Василь (1887-1919) ком-
див, **загинув** – 462, 463

Чарот Михась (*Михайло
Кудзелька*) (1896-1938) поет,
розстріляний – 23

Чемберлен Невілл (1869-1940)
прем'єр-міністр Англії – 204

Чемерис Валентин (1936 р.н.)
письменник – 157

Чендей Іван (1922-2005) пись-
менник – 105

Черві Джіно (1901-1974) актор
– 176

Чернишевський Микола
(1828-1889) письменник – 199

Чернишов Андрій (1920-1991)
критик – 230-236

Чернов (*Малосийченко*)

Леонід (1899-1933) письменник – 371

Чернявський Микола (1868-1946) письменник, репресований – 261

Чехов Антон (1860-1904) письменник – 258, 263, 274, 320, 359, 457

Чехов Михайло (1891-1955) актор – 111-113, 433

Чжоу Ень-Лай (1898-1976) прем'єр КНР – 179

Чистякова Валентина (1900-1984) актриса, дружина Леся Курбаса – 107, 110, 195, 224, 400

Чкалов Валерій (1904-1938) льотчик, загинув – 126

Чорновіл Вячеслав (1937-1999) журналіст, КТМ, дисидент, репресований, політичний діяч, вбитий в інсценованій автокатастрофі – 7, 14, 74, 131, 158, 324, 365, 382

Чубар Влас (1891-1939) партійний діяч, розстріляний – 467

Чуковський Корній (*Корнейчуков*) (1882-1969) письменник – 258

Чупринка Григорій (1879-1921) письменник, розстріляний – 123

Ш

Шагінян Марієтта (1888-1982) письменниця – 364

Шайда Галина (1923-2003) актриса Театру ім. М. Заньковецької – 159

Шаляпін Федір (1873-1978) співак – 180-182

Шаміонок Едуард актор – 288

Шах-Азізов Костянтин (1903-1977) директор ЦДТ – 19, 20, 28, 72, 89, 91, 126, 127, 229

Шах-Азізова Тетяна (1937 р.н.) театрознавець – 127

Шварц Євгеній (1896-1958) драматург – 285, 286

Швец Іван (1901-1980) теплоенергетик, ректор КДУ – 155

Шевельов (*Шерех*) **Юрій** (1908-2002) лінгвіст, літературознавець – 78, 79, 122, 125

Шевченко Ігор (1922-2009) історик-візантолог – 207

Шевченко Йона (1887-1940) театральний критик, розстріляний – 211

Шевченко Тарас (1814-1861) – 18, 79, 122, 123, 141, 154, 156, 181-183, 209, 237, 234, 240, 241, 247, 249, 250, 251, 260, 270, 292, 295, 325, 326, 441, 457, 462, 466

- Шевчук Валерій** (1939 р.н.)
письменник (КТМ) – 274, 367
- Шевчук Володимир** (1931 р.н.)
майор КГБ, потім генерал-майор – 27, 28
- Шейко Микола** (1939 р.н.)
режисер – 116, 117
- Шейна Ян** генерал, 1968 р. емігрував на Захід – 319
- Шейнін** (псевдонім – *Ширяєв*)
Семен, журналіст, згодом – член спілки письменників – 156
- Шекспір Вільям** (1564-1616) – 17, 35, 39-42, 54, 107, 127, 215, 359, 374, 457
- Шелепін Олександр** (1918-1994) державний діяч – 388
- Шелест Петро** (1908-1906) перший секретар ЦК КПУ – 122, 350
- Шемякін Іван** (1921-2004) письменник – 285
- Шенберг Арнольд** (1874-1951)
композитор – 435, 473
- Шеффер Богуслав** (1929 р.н.)
польський композитор, драматург – 473
- Шеффер Нінель** (1925-2012)
актриса ЦДТ – 19
- Шиндлер Анон** (1790-1864)
музикант, письменник, друг Бетховена – 415
- Ширинський-Шихматов Олександр** (1822-1884)
князь – 240
- Шифрін Ніссон** (1892-1961)
художник театру – 222, 389
- Шіллер Фрідріх** (1759-1805)
поет – 41, 205, 217, 396
- Школьник Аркадій** (1916-1986) письменник, репресований – 168, 457
- Шкурупій Гео** (1903-1937) поет, розстріляний – 205
- Шмідт Петро** (1867-1906) лейтенант, страчений – 113, 359
- Шнітке Альфред** (1934-1998)
композитор – 239, 438, 473
- Шостакович Дмитро** (1906-1975) композитор – 473
- Шоу Бернард** (1856-1950) драматург – 457
- Штайнер** (*Штейнер*)
Рудольф (1861-1925) антропософ – 112, 113, 146, 433
- Штеменко Сергій** (1907-1976)
воєначальник – 384
- Штраух Максим** (1900-1974)
актор – 437
- Шумило Микита** (1903-1982)
письменник – 273
- Шумський Олександр** (1890-1946) нарком освіти, репресований – 49, 414
- Шурупов Володимир** (1936-1992) – 392

Щ

- Щасна Нінель** (1933 р.н.) художник, архітектор – 51
- Щедрін Борис** (1939 р.н.) режисер – 392
- Щепкін Михайло** (1788-1863) актор – 58
- Щербаков Валентин** (1937-1994) керівник літсекції Ленінградського клубу «Росія» – 8-12
- Щорс Микола** (1895-1919) воєначальник, **застрелений** за наказом Троцького – 462
- Щупак Самійло** (1895-1942) критик, **репресований, помер у засланні** – 259, 261, 265, 267

Ю

- Юра Гнат** (1888-1966) актор, режисер – 191, 204, 455
- Юрєнева (Шадурська) Віра** (1876-1962) актриса – 173, 290, 291
- Юрчишин Володимир** (1935-2010) графік – 143

Я

- Яблонська Марина** (1938-1980) актриса, письменниця – 437
- Яворівський Володимир** (1942 р.н.) письменник – 142-145, 224, 225, 394, 395, 425
- Яворівський Святослав** (1964 р.н.) син В. Яворівського – 225
- Якимович Тетяна** (1905-наприкінці 80-х) літературознавець – 83, 430
- Яків І Стюарт** (1566-1625) король Англії – 39
- Якір Ірина** (1948-1999) історик, **дисидентка** – 329
- Якір Йона** (1896-1937) командарм, **розстріляний** – 16, 323, 471
- Якір Петро** (1923-1982) історик, **репресований** – 321. 322, 329, 330, 331, 348, 353, 356, 358, 383
- Якубовський Фелікс** (1902-1937) критик, **розстріляний** – 261, 265, 166
- Яновичева Ванда** (1867-1950) актриса, матір Л. Курбаса – 193
- Яновський Юрій** (1902-1954) письменник – 205, 395
- Яременко Василь** (1932 р.н.) літературознавець (КТМ) – 96

- Ярослав Мудрий** (980-1054)
великий князь Київський –
308, 309, 310, 437
- Ярошенко Володимир** (1898-
1937) драматург, **розстріля-**
ний – 205
- Яхимович Іван** (1931 р.н.) вчи-
тель, голова колгоспу, диси-
- дент, **репресований** – 334,
335, 353, 383
- Яцків Михайло** (1873-1961)
письменник – 262
- Яценко Леопольд** (1928 р.н.)
музикознавець, **дисидент**
(КТМ) – 155

ПРОТОКОЛ обшуку

м. Київ

28 березня 1969 року

Ст. слідчий слідчого відділу КДБ при РМ УРСР майор Лисенко та співробітники КДБ при РМ УРСР Юрас І.Я., Ком'яков М.І., Філінський М.А., Кольчик М.М., Смирнов В.І. з участю понятих: Державець Леоніда Ізрайловича, який проживає в м. Києві, проспект 40-річчя Жовтня буд. 88 кв. 3 і Приходько Павла Петровича, який проживає в м. Києві проспект 40-річчя Жовтня буд. 110 кв. 4, в присутності господарів квартири Світличного Івана Олександровича і його дружини Світличної Леоніди Павлівни та брата Світличного І.О. - Світличного Івана Васильовича, який мешкає в м. Сіверо-Донецьк Луганської області по вул. Леніна буд. 33 кв. 8, що приїхав до м. Києва на сесію в технікум громадського харчування, та Радчук Миколи Свиридовича, який мешкає в м. Києві по вул. Ломоносова 33, гуртожиток №5 кімната №5, він прийшов в квартиру Світличного І.О. під час обшуку, з додержанням вимог ст.ст. 180, 181, 183, 185, 186, 188 і 189 КПК УРСР провів обшук в двох кімнатній квартирі Світличного Івана Олексійовича за адресою м. Київ, вул. Уманська буд. 35 кв. 20, з метою відшукування та вилучення документів антирадянського змісту.

Вищезазначеним особам роз'яснена їх право бути присутніми при всіх діях слідчого та осіб, які проводили обшук і робити заяву з приводу тих чи інших дій.

Понятим крім того роз'яснено на підставі ст. 127 КПК УРСР їх обов'язок засвідчити факт, зміст і результати обшуку.

Обшук розпочато у 18 годин

Обшук закінчено о 22 годин.

Перед початком обшуку Світличному І.О. було пред'явлено постанову про проведення обшуку від 28 березня 1969 року і запропоновано видати документи антирадянського змісту.

Світличний І.О. заявив, що у нього таких документів немає. Після цього був проведений обшук, в результаті якого була виявлена та вилучена фотокопія книги Абдурахмана Авторханова під назвою "Технологія влади. Процес

образования КПСС". (Мемуарно-исторические очерки). Издание центрального объединения политических эмигрантов из СССР (ЦОПЭ).

Ця фотокопія на 175 сторінках. Титульний лист цієї фотокопії і перші 39 сторінок мають розмір 9 на 12 см; наступні сторінки з 41 до 175 розміром 12x18 см. Після передмови та короткої довідки про автора на сьомій сторінці фотокопії текст починається словами: "Часть первая. Бухарин против...", на 175 сторінці текст закінчується словами: "Кто на подчиняется этой игре..."

Дана фотокопія була знайдена в папці коричневого кольору, яка лежала на кріслі в передній кімнаті. Фотокопія була загорнута в "Литературную газету" №12 от 19 марта 1969 г.

Після виявлення фотокопія була сфотографована, а потім поміщена в політиленову торбочку, яка опечатана сургучною печаткою №346.

При цьому ніхто із присутніх големи руками не торкався фотокопії.

З приводу вилучення фотокопії книжки Авторханова "Технология власти" Світличний І.О. пояснив, що до сьогодні ця фотокопія кілька днів знаходилась у нього, він її прочитав і сьогодні, 28 березня 1969 року, мав повертати власникові і попросив це зробити брата І.В. Світличного. Але він не встиг це зробити, в зв'язку з чим вищезгадана фотокопія знаходилась в його папці і була знайдена під час обшуку.

Більш нічого при обшуці не виявлено.

Заяв і зауважень від понятих та присутніх не надійшло.

Протокол оголошено слідчим.

Записано правильно

Поняті

(Державець)

(Приходько)

Присутні: Світличний І.О.

Світлична Л.П.

Світличний І.В.

Радчук М.С.

Ст. слідчий КДБ при РМ УРСР
майор (Лисенко)

Співробітники КДБ при РМ УРСР
(Юрас)
(Ком'яков)
(Філінський)
(Смирнов)
(Кольчик)

Копію протоколу обшуку
одержав 28 березня 1969 рока

(Світличний І.С.)

P.S.

Химерна катавасія з цим Авторхановим. Мені Іван сказав, що запустив цього міченого примірника хтось з Ленінграду. А з мемуарів Льоні Плюща виходить – приніс книжку Іванові – він. Отже, підсунули саме йому. Хто?

Важливо й те, що це – фотокопія. Я мав книгу, нормальне видання, а не фотокопію.

Мабуть, були й інші випадки «міченого самвидання», а ми не дуже в тому тямали...

P.P.S.

Високого письменства протоколіст! Свіличний у нього спочатку чомусь «Олександрович», а Миколу Рачука перетворили на якогось Радчука...

**НАВКОЛО СПРАВИ
ПОГРУЖАЛЬСЬКОГО**

(МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ)

Київ-2012

**ДЕРЖАВНИЙ
КОМІТЕТ АРХІВІВ
УКРАЇНИ**

Держархів України
вул. Солом'янська, 24, м. Київ, 03110
Тел. 275-27-77, факс 275-36-55
E-mail: mail@archives.gov.ua
Web: http://www.archives.gov.ua
Код ЄДРПОУ 00018490

17.10.2005 № 02-1260

На № _____

Верховна Рада України

Голові
Комітету з питань культури
і духовності

Танюку Л.С.

Шановний Лесю Степановичу!

На Ваше прохання надсилаємо копії документів ЦДАГО України, пов'язаних з підпалом 24 травня 1964 р. В. В. Погружальським (Погужельським) Державної публічної бібліотеки АН УРСР.

Додаток: на 20 арк.

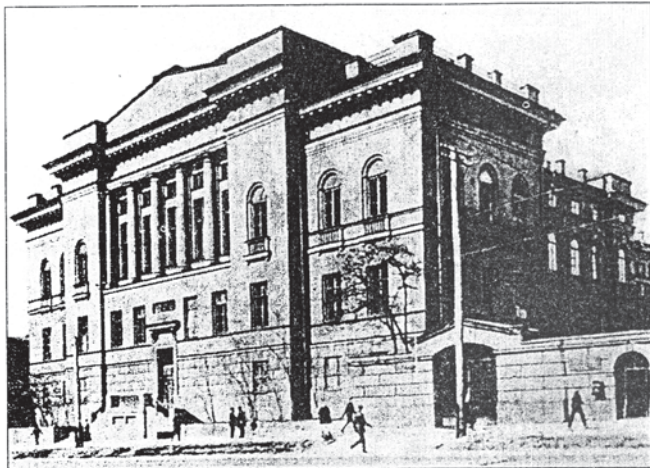
З повагою

Перший заступник Голови
Державного комітету

К. С. Новохатський

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

КИЇВ 2003

Л. А. Дубровіна
О. С. Онищенко

**ІСТОРІЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ
імені
В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
1941—1964**

ПРОЕКТ
«НАУКОВА КНИГА»

НАУКОВА ДУМКА

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

По свіжих слідах тоді – 30 травня 1964 року я записав («Щоденники без купюр». т. 9, К., 2006):

«Біда!!!

Але ось як це виглядає в радянській хроніці:

Пожежа в бібліотеці 24 травня в приміщенні державної публічної бібліотеки АН УРСР виникла пожежа. Завдяки рішучим діям пожежних частин м. Києва пожежу вдалось локалізувати і загасити.

За повідомленням керівництва Академії Наук УРСР весь рукописний фонд і картотека не пошкоджені, а основні книжкові фонди постраждали незначно і можуть бути поповнені за рахунок дублетної літератури.

Створено урядову комісію, яка веде розслідування причин пожежі та розробляє заходи щодо відбудови бібліотеки.

(«Радянська культура» 28 травня 1964 року)»

Насправді це була жакітна подія, про яку вже не «гомоніла», - кричала, водала вся Україна!

Мовчали – Бажан, Гончар, Стельмах⁴⁰, Патон, Новиченко...

Борис Дмитрович Антоненко-Давидович додзвонився до Гончара. Його спитали – про що він хоче говорити з Олесем Терентійовичем?

– Про підпал бібліотеки! – відповів він.

⁴⁰ З «Щоденника» за 2 червня 1964 р.

«Є ще один гвіздок, уже не для мене сьогоднішнього – на завтра. Я був у Стельмаха. Проблема бібліотеки, а перед тим – вітражу. З вітражем він розібрався й підписав, каже, тоді протесаного листа – сподівається, щось вийде, йому неприємно усвідомлювати, що нікого з них влада не послухала – повернула бюст Шевченка у вестибюль, ще й пофарбувала, кажуть, для іноземних гостей... Бібліотека йому теж проти логіки, проте він вважає, що забагато пліток. Брайчевський сказав, спалили архів Центральної Ради, - «нічого подібного», Стельмахові дали довідку, що цей архів ніколи там не лежав, він у Москві. Чорновіл говорить, згорів архів Грінченка – «теж неправда, хоч деякі стародруки пішли димом».

Я спитав, чи знає він, скільки згоріло книжок і документів?

Стельмах, подумавши: - Більше ніж півмільйона...» (т. 9 ст. 314)

— Олеся Терентійовича нема... — сказали йому по павзі.

В його «Щоденниках» (т. 1, 1963-1967) я не знайшов жодного рядка про цю пожежу. 30 травня він записує багато важливіше: «Саме прекрасне є насущним хлібом людського духу. (З виступу на Шевченківському форумі). «Стилістична відвага» — так хтось сказав з іноземних дослідників про творчість Т. Шевченка».

Про пожежу — ні слова. Теж своєрідна «стилістична відвага»...

У «ЩОДЕННИКУ» П. ШЕЛЕСТА: «Багато шуму навколо підпалу бібліотеки в Академії Наук України. За доповідями, загинуло багато унікальних книг». (К., «Генеза», 2003, ст. 174).

Тут було принаймні про загибель «багатьох унікальних книг»... Але лада є влада, від неї нічого доброго не дочекаєшся... Їм аби менше клопоту. А від книжок самі лише прикрощі...

Між тим в цій історії не все так просто. Погружальський справді подавав заяву про виїзд ш родиною з СРСР за кордон. Він справді мав проблеми з Кирилівською лікарнею. Григорій Кіпніс розповідав мені (уже в Москві), що Погружальський писав до них в столичну «Литературную газету» — про варварське ставлення до старих книжок і про нищення українки. Він, Кіпніс, підготував тоді до друку цей матеріал, але після консультації з Києвом йому сказали: «Отставить, несвоевременно...». Готовий набір зарізали. Кіпнісові не могу не вірити, який йому резон було фантазувати — адже йшлося про 1960 рік. А якщо так — конфлікт був **тривалий**...

Отож усі ці роки справа Погружальського не йшла мені з голови. Звичайно, насамперед тому, що вона стала для України знаковою. І завдала стільки лиха... У тому числі багатьом моїм друзям...

Навіть на початку нашої Незалежності, коли про цю справу було стільки написано й наговорено, доступу до неї не було.

Лише наприкінці 2005 року, скориставшись своїм статусом Голови Комітету Верховної Ради з питань культури, я наполіг на наданні мені архівних матеріалів про підпал Бібліотеки. Сьо-

годні я переконаний — вони заслуговують на оприлюднення, — надто вже промовиста сама їхня фактура.

Отже, погортаймо ці сторінки з печатними й архівними штампами — повернімося до цієї історії. Звісно, розуміючи, що це далеко не повний їх набір. До вироку від 4.09.64 було пришпилено папірці: «Судова справа Погружальського В.В. складається з 8 томів».

Читайте — й робіть висновки. Я намагався дотримуватись хронології подій. І лише доповнив документальну частину кількома фаховими публікаціями.

Л.Т.

6.9. ПОЖЕЖА В ДПБ 24 ТРАВНЯ 1964 р.

День 24 травня 1964 р. пов'язаний з драматичною подією в історії ДПБ АН УРСР – навмисним підпалом книгосховища співробітником Бібліотеки В.В. Погружальським. Як завжди буває в таких випадках, пожежа викликала бурхливе обговорення, що спиралося на чутки та домисли щодо мети підпалу, кількості та змісту втрачених фондів, давало суб'єктивну оцінку і, зазвичай, відображало гонитву за скандальними фактами.

Деякі журналісти писали про непоправні наслідки трагедії для української культури, спираючись на спогади та розповіді «свідків», які спостерігали за пожежею з вулиці, на абсолютно упереджені та недостовірні твердження людей, які ніколи не мали доступу до фондів Бібліотеки і тому, за влучним висловом С.І. Білоконя, їхні «мало фахові реляції» зробили вкрай шкідливу справу у формуванні громадської думки та висвітленні об'єктивних фактів⁴¹.

Для розвитку культури й бібліотечної справи принципово важливим є «погляд із середини» як за відомостями офіційних документів, так і за свідченнями безпосередніх учасників гасіння та рятування фондів, у т.ч. бібліотекарів та науковців, які були засучені до ліквідації наслідків пожежі. Необхідно проаналізувати факти, встановити об'єктивні причини, реальні обсяги та наслідки цієї трагічної події. Трагедія, що відбулася, має набагато глибші за змістом і наслідками корені, однак вони розміщені в зовсім іншому структурному плані, аніж це висвітлюється в газетних публікаціях та спеціальних статтях у т.зв. самвидавах⁴².

⁴¹ Білокінь Сергій. Пожежі київської публічної бібліотеки АН УРСР 1964 та 1968 років // Пам'ятки України. – 1998. - № 3-4. – С. 145 – 148.

⁴² Різні безпідставні твердження про «сіоністську руку», або «руку агентів КДБ» (Іванчук Роман. Благослови, душе моя, Господа. – К., 1993). Ще більше голословними є абсолютно неправдиві твердження журналіста Бориса Рогози, що згоріли стародруки, рідкісні книжки, рукописи, архіви, напр. архів Бориса Грінченка, Київської старовини, Центральної Ради та ін. Він стверджує, що частина цих архівів не була описана, ніхто не знав, що згоріло. «Згоріли фонди "україніки", що до 1932 р. були зібрані за вказівками Скрипника, а після усунення Скрипника були засекречені, як і вся «україніка», згоріла картотека тощо. Див.: Рогоза Борис. Історичний калейдоскоп: Пожежа на Володимирській // Хрещатик, 11 січ. 1997. С. 5. Слід зазначити, що фонди відділу рідкісних видань, рукописів, архіви, в т.ч. архів Бориса Грінченка і архів «Киевской старины» і видавництва «Рада» повністю збереглися в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління в Києві, а в НБУВ зберігаються документи та видання газети «Рада». – Л.Д., О. С.).

Історія, пов'язана з пожежею, почалася ще наприкінці 1962 р. Користуючись важким становищем Бібліотеки, вимушеної працювати у вкрай тісному приміщенні, миритися з наявністю значної кількості законсервованих дублетних і резервних фондів, В.В. Погружальський, керований переважно особистими мотивами (він був переведений з посади завідуючого залом марксистсько-ленінської літератури на посаду бібліотекаря за непрофесійне використання своїх обов'язків), написав кілька заяв до ЦК КПУ, ВЦСПС та Президії АН УРСР про недбале ставлення керівництва Бібліотеки до зберігання книжкових фондів.

Факт перевантаженості сховищ, де зберігалася значна частина поточної літератури, неопрацьованих остаточно історичних колекцій, великих за обсягом фондів концентрації та обмінно-резервних фондів, підручної бібліотеки, радянської періодики, був добре відомим не лише співробітникам Бібліотеки, а й керівництву Президії, яке не порушувало питання про будівництво нового приміщення⁴³. Вперше воно було поставлене в середині 30-х рр. і піднімалося багато разів і після війни. Розбудову ДПБ було закладено в плани капітального будівництва в 1961 р.⁴⁴.

З огляду на обмежене фінансування та постійне перекидання грошей на більш пріоритетні об'єкти будівництво так і не розпочалося, хоча Президія розширювала площі обмінно-резервного фонду ДПБ і надавала їй орендовані АН УРСР підвальні приміщення у різних кінцях Києва, тобто Академія як могла виходила з цього скрутного становища.

Унаслідок заяв В.В. Погружальського були створені спеціальні комісії Комітету партійно-державного контролю Радянського району м. Києва та Президії АН УРСР, що працювали наприкінці 1962 – початку 1963 рр. Члени комісій детально оглянули приміщення, умови зберігання книжкових і газетних фондів, фондів унікальних і рідкісних видань, рукописів, а також вивчили можливості вдосконалення організації їхнього розміщення.

У січні 1963 р. було прийнято постанову Комітету «Про незадовільне зберігання книжкових фондів в Державній публічній бібліотеці АН УРСР» (доповідав М.Г. Іванов-Куцицький). Цілком закономірно, що, за визначенням комісії, значна частина книжкового фонду

⁴³ Уперше питання про необхідність нового будинку було поставлене ще до війни, коли був підготовлений перший варіант проекту, що розглядався Урядом. Війна скорегувала цей план в перший раз. Після війни проекти розглядалися 4 рази до цього часу, і навіть приймалися рішення про розбудову нового будинку.

⁴⁴ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 1104.

зберігалася в незадовільному стані, внаслідок чого відбувалося псування книжок і здача їх в утиль. Перевірка також показала, що облік значної частини незадіяних книжкових фондів вівся неретельно, частина ж їх була зовсім не облікована. У Філії на Подолі, де було зібрано цінну колекційну літературу, зокрема, Київської духовної академії, Київського університету св. Володимира тощо, а також іноземну літературу, матеріали хоча й вважалися діючим фондом і видавалися читачам за старими інвентарними книжками, однак були незаінвентаризовані і неправильно оформлені. Фіксувалося, що в підвалах і приміщеннях церков література складена в стоси, і її опрацювання не проводиться, а обмінний та резервний фонди не були відмежовані від основних. Хоча комісія й визнала об'єктивність такого стану, Президія АН УРСР тримала догану. Було визнано за необхідне при плануванні на наступну п'ятирічку закласти відповідні кошти на зведення нового приміщення⁴⁵.

У жовтні 1963 р. на підставі нової заяви В.В. Погружальського такого ж змісту, направленої на ім'я Президента АН УРСР акад. Б.Є. Патона, організовано спеціальну комісію, яка знову обстежила приміщення Бібліотеки. Комісія Секції суспільних наук перевірила звинувачення В.В. Погружальського, висунуті на адресу керівництва Бібліотеки і розглянула стан зберігання книжкових фондів. Наслідки були невтішними, хоча заява В.В. Погружальського і не була визнана об'єктивною.

На час перевірки з'ясувалося, що книжкові, журнальні та газетні фонди Бібліотеки розміщені у восьми непристосованих і перевантажених приміщеннях у різних кінцях міста. Загальна площа книгозховищ була надто мала, щоб забезпечити в ній належне зберігання літератури, а в низці приміщень матеріали взагалі лежали в стосах, частина приміщень не мала вентиляції і системи опалення. Тим часом, фонди Бібліотеки щорічно збільшувалися на 400 000 од. зб., що мали терміново опрацьовуватися і видаватися читачам.

Для розміщення нових надходжень Бібліотеці доводилося вивчати попит на книжки, частину їх так і залишали в стосах, а частину постійно перекладали для звільнення площ, що негативно позначалося на обслуговуванні читачів, розподілі робочого часу та праці бібліотечних працівників. Хоча керівництво Бібліотеки і вживало всіх можливих заходів, воно без нового приміщення не могло кардинально вирішити це питання.

⁴⁵ Там само, спр. 1181, арк.. 83-86, спр 1216, арк.. 21.

Передбачалося в 1965 р. добудувати книгосховище по вул. Володимирській, 62, а також було прийняте рішення про надання в тимчасове користування ДПБ складських приміщень. Ухвалено також ввести Бібліотеку до титульного списку об'єктів, спорудження яких планувалося розпочати в 1965 р. (це вже було передбачено постановою Президії в січні 1962 р.), а директоріві ДПБ вжити додаткових заходів щодо забезпечення зберігання фондів⁴⁶.

Унаслідок перевірок Бібліотека отримала згоду на оренду підвальних приміщень по вул. Д.Бедного 7, 11, 13, 15 площею 2100 кв. м під книгосховище, фінансування на ремонт приміщень, даху та обладнання; було організовано сектор концентрації фондів⁴⁷.

Такий розвиток подій, здається, не дуже влаштував В.В. Погружальського. Будучи черговим у книгосховищі в п'ятницю 23 травня, в ніч на суботу 24 травня він залишився в приміщенні і вранці підпалив книжки у найвіддаленішому від входу кутку четвертого поверху фасадної частини центрального корпусу. Зникнути В.В. Погружальському не вдалося: після підпалу він при спробі розбити скляні двері порізався і був доставлений у лікарню, де його практично відразу й затримали.

24 травня вранці, коли спалахнула пожежа, зібралося надзвичайне засідання Президії, а вже 25 травня почала діяти комісія з евакуації, розбору й систематизації книжкових фондів з Центрального корпусу Бібліотеки та книгосховища на чолі з віце-президентом АН УРСР акад. І.К. Білодідом у складі В.С. Дончака, заст. директора М.П. Рудя, керуючого справами АН УРСР І.А. Пузанова, начальника I відділу АН УРСР О.І. Врадія, секретаря парторганізації ДПБ і заввідділом Ф.З. Шимченка. Вони мали терміново підготувати план евакуації книжкових фондів, які не було пошкоджені вогнем, знайти можливості їхнього розміщення, залучивши до цих робіт всіх співробітників АН УРСР. Перший секретар Київського обкому партії В.І. Дрозденко відразу дав вказівку начальникові Штабу цивільної оборони полковнику Ахматчину і першому секретареві райкому КПУкраїни Баньковському про відповідальність за проведення евакуаційних робіт і матеріальне їх забезпечення⁴⁸. У той самий день на допомогу мобілізовано значну кількість працівників Академії та виділено військові частини.

⁴⁶ Там само, арк. 60-61.

⁴⁷ Там само, спр. 1216, арк. 19-22.

⁴⁸ Там само, спр. 1228, арк. 1, 2.

Завдяки оперативним діям керівництва Президії АН УРСР за 24 години вдалося локалізувати й ліквідувати основний осередок пожежі та здійснити термінову евакуацію вцілілих фондів, після чого було вирішено припинити використання води, яка також сприяла пошкодженню книжок. Гасіння продовжувалося фактично три дні, і щоб врятувати книги від вогню і води, чергові пожежники, бібліотечні працівники та військові своєчасно накривали їх брезентом.

Упродовж двох днів – 25 і 26 травня – комісія попередньо встановила наслідки пожежі: повністю було втрачено орієнтовно бл. 500 тис. од. зб., що становило бл. 10% фонду. Пожежа виникла в книгосховищі, де розміщувалися фонди основного зберігання, тому від вогню загинула значна частина вітчизняних періодичних видань, російських та українських книжок радянського й дореволюційного періодів, незначна кількість зарубіжних журналів переважно ХХ ст., а також та частина українських книжок з фонду «україніки», що була сформована з дублетних примірників, топографічно виокремлених ще наприкінці 20 – початку 30-х рр.⁴⁹

Загальна вартість втраченого книжкового фонду за попередніми підрахунками становила 117 тис. крб.⁵⁰ Упродовж наступних днів співробітникам Бібліотеки вдалося вручну відібрати для реставрації бл. 120 тис. книжок, через що загальна кількість втрат зменшилась до 388 тис. од. зб., хоча затрати на дезінфекцію, просушування та реставрацію значно збільшилися.

Пожежа не торкнулася тих книжкових фондів, втрата яких була б непоправною: рукописних фондів, фондів стародруків і рідкісних видань, історичних колекцій та зібрань, а також інших спеціалізованих фондів (музичний, образотворчого мистецтва, спец видів технічної літератури, спецфонду, куди була вилучена значна частина української літератури, визнаної буржуазно-націоналістичною тощо, підручної бібліотеки), що були оперативно вивезені.

У цих умовах щасливим можна визнати й те, що переважна більшість загального фонду зберігалася в інших приміщеннях (у противному разі наслідки для української культури були б фатальнішими). Це – частина фонду основного зберігання, обмінний та резервний фонди, значна частина дублетів, яку виокремили при суцільному пе-

⁴⁹ Детально про концепцію фонду «україніки» та її долю див.: Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918-1941 рр. – К., 1998. – С. 168-178.

⁵⁰ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 1228, арк. 4, 5.

регляді основних фондів (кінець 50 – початок 60-х), а також т. зв. Неосвоені фонди (зазвичай дореволюційні, які не становили актуальності за радянських часів, вони не опрацьовувалися і чекали кращої долі, оскільки поточні знаходження вимагали повної завантаженості колективу). Понад 2 млн. видань, історичних колекцій XVIII-XX ст., періодики (у т.ч. й дореволюційної відомчої літератури), архівного примірника містилося у Філії №1 на Подолі. У приміщенні Софійського собору був увесь газетний фонд.

Своєчасна евакуація, що почалася 25 травня, дала змогу повністю зберегти найцінніші фонди, а також частину фондів основного зберігання, що належала дублетному резервному та обмінному фондам.

За даними офіційних документів та спогадами безпосередніх учасників евакуації, 25-29 травня було вивезено:

Рукописи (відповідальна М.П. Візир) і довідкові фонди бібліографічного відділу (О.Д. Ульянова) – до газетного відділу та території Софійського заповідника;

Підручну й довідкову бібліотеку (М.С. Ракушина), фонди абоне-мента, картографічні видання (В.В. Василенко), генеральний алфавітний та систематичний каталоги, читацький каталог (М.І. Баженова і М.Я. Каганова) – до приміщення клубу Київського технологічного інституту харчової промисловості;

Каталоги й картотеки бібліографічного відділу (О.Д. Ульянова) – до Інституту загальної та неорганічної хімії;

Наукову бібліотеку Київського університету ім. св. Володимира (В.М. Маслов) і відділ рідкісних і цінних видань (О.В. Молодчиков) – до будинку Філії №1 на Подолі;

Фонди кабінету образотворчих мистецтв (А.М. Турченко) – в приміщення залу Інституту електродинаміки АН УРСР;

Марксистсько-ленінську літературу (Я.Д. Бірюк) і сільськогосподарську (І.Г. Петренко) – в приміщення Інституту гідромеханіки;

Науково-методичний кабінет бібліотекознавства (В.О. Рєзнікова) – до Інституту теплофізики;

Відділ вітчизняного комплектування (А.П. Шкваркін) – до будинку Філії №1 на Подолі;

Фонди основного книгосховища (Ф.З. Шимченко і В.М. Маслов) – до Інституту проблем лиття;

Літературу основного фонду, що була частково пошкоджена і потребувала реставрації (Т.Я. Павличенко) – до приміщення буд. 7 на вулиці Дем'яна Бедного;

Фонди основного зберігання, що не були пошкоджені вогнем, з допомогою співробітників АН УРСР наукових інститутів, які дали транспорт і людей, були перевезені в надані Бібліотеці приміщення (підвали житлових будинків по вул. Дем'яна Бедного, 7, 11, 13, 15 та Великий конференц-зел Президії АН УРСР);

Бібліотечне устаткування відділів і кабінетів було вивезено у Філію №1 на Подолі⁵¹.

На початок червня у Бібліотеці не залишилося ні книжок, ні устаткування.

150 співробітників наукових установ АН УРСР були відряджені на допомогу ДПБ. При переїзді організовано на допомогу військовий підрозділ київського гарнізону, задіяно дружинників для охорони книжкових фондів⁵². Наказ Президії від 26 травня 1964 р. ще раз підкреслив необхідність відбудови приміщення Бібліотеки та виявлення додаткових можливостей фінансування⁵³.

5 червня 1964 р. виходить Постанова ЦК КП України «Про пожежу, що мала місце в Державній публічній бібліотеці Академії наук УРСР». Вона одногослосно визнала зловмисний підпал і винесла суворі вказівки й догани всім керівникам Бібліотеки, причетним до цього. 12 червня 1964 р. В.С. Дончака знімають з посади, тимчасово в. о. директора призначають М.П. Рудя⁵⁴.

Одночасно Президія проводить перевірку всіх академічних інститутів і оголошує розпорядження Управління справами АН УРСР від 16 липня 1964 р. суворо дотримуватися правил протипожежної охорони і забезпечувати їх виконання⁵⁵.

Співробітники Бібліотеки у повному складі були залучені до ліквідації наслідків пожежі. Вони несли цілодобове чергування з охорони книжок і господарства Бібліотеки, брали участь в урятуванні книжок, терміновому їх сушінні, перевозках, розбиранні стосів, перегортанні книжок з метою виявлення пошкодження, ремонті тощо. Сушили з допомогою виробної вентиляції вручну гортаючи сторінки під тентами на дерев'яних нарах в приміщеннях і дворі, наданих Бібліотеці Інститутом хімії високомолекулярних сполу АН УРСР в Дарниці. Приміщення, у зв'язку з загрозою ураження грибком, піді-

⁵¹ Там само, арк. 6-9, 69-71.

⁵² Там само, спр. 1216, арк.. 25-27, 32, 34, 37.

⁵³ Там само, арк. 41.

⁵⁴ Там само, арк. 39.

⁵⁵ Там само, арк. 48, 49.

грівали з допомогою системи опалення і авіаційних моторів, які нагнітали в приміщення тепле повітря (60-70°) і переганяли його через поверхи. Масового поширення грибка вдалося запобігти⁵⁶. Силами співробітників було здійснено три контрольні перевірки фонду, що вимагав реставраційних робіт та оправлення⁵⁷.

Напружена робота велася і з евакуйованими фондами, що не були пошкоджені вологою. За тиждень після пожежі Бібліотека вивезла майже 2 млн книжок з центрального корпусу. 20 грудня 1964 р. було завезено до приміщення на Володимирській, звірено з каталогами, упорядковано 1 млн кн., відібрано для оправлення 43 тис. кн., із яких 20 тис. реставровано й переплетено, а всього 50 тис.⁵⁸

Комісія Президії АН УРСР з вилучення непридатної для користування літератури на чолі з ст. наук. Співробітником Інституту літератури ім. Т.Шевченка В.Г. Беляєвим, а згодом П.І. Гнипом (Інститут літератури АН УРСР) розглянула питання про загальні збитки (в т.ч. й будівлі), нанесені бібліотечному устаткуванню й обладнанню, оцінила витрати на переміщення фондів, реставрацію тощо. Загальні затрати були оцінені у 883 тис. крб.⁵⁹

Впродовж червня-липня комісія переглянула пошкоджену літературу, внаслідок чого було списано 28 куб. м. літератури, непридатної для відновлення, а загальні витрати, за даними відділів комплектування, фондів та обслуговування, зроблені ними за переліком шифрами, складала загалом 600 тис. літератури⁶⁰.

Крім того, оцінюючи необхідність швидкого поповнення втраченого книжкового фонду, Президія виділяє Бібліотеці додатковий штат – 35 бібліотекарів у відділі вітчизняного комплектування створює сектор для ліквідації лакун у фондах, пошкоджених пожежею. Співробітники цього сектору за каталогами складала картотеку втрачених книжок і проводили доукомплектування фонду. Поповнено сектор резервного фонду для виділення літератури з резервного та обмінного фондів⁶¹.

Наприкінці липня почалася підготовка підручних та довідкових фондів для обслуговування читачів. Протягом серпня книжки були

⁵⁶ На жаль майже через тридцять років подібна пожежа повторилася у Бібліотеці АН у Ленінграді (нині Санкт-Петербург).

⁵⁷ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 1223, арк. 142, 143.

⁵⁸ Там само, спр. 1222, арк. 42.

⁵⁹ Там само, спр. 1216, арк. 24.

⁶⁰ Там само, спр. 1223, арк. 33, 34.

⁶¹ Там само, спр. 1216, арк. 63, 64, 82, 83.

описані, звірені з алфавітним каталогом. 15-20 вересня 1964 р. підручна й довідкова бібліотеки були повернуті до основного книгосховища.

28 вересня 1964 р. Бібліотека відкрила відділи та кабінети, приміщення яких було відбудовано в першу чергу, два читальних зали 229 місць, відділ цінної та рідкісної книги, кабінет музичної літератури, науково-методичний кабінет бібліотекознавства, кабінет з обслуговування підручною та довідковою бібліотекою⁶².

Дирекція ДПБ на чолі з І.С. Черненком підготувала й затвердила в Президії АН УРСР план з відновлення діяльності Бібліотеки в повному обсязі; для тимчасового збереження фондів Президія виділила додаткові приміщення у корпусі Інституту хімії високомолекулярних сполук АН УРСР, де частина фондів проходила дезінфекцію⁶³.

Велика дублетність фондів радянського періоду та значна кількість дореволюційних видань в дублетах і фондах концентрації уже на той час давали змогу припустити, що впродовж деяких років втрачений фонд буде відновлено завдяки фондам концентрації, обмінного та резервного, а також з допомогою бібліотек СРСР. Оскільки майже всі іноземні партнери відгукнулися на прохання про допомогу, була надія і на відновлення іноземної періодики. Наявність своєчасно вивезених каталогів (зокрема топографічного та облікових книжок) уможлилювала досить повно виявити прогалини й лакуни, що потребували додаткового доукомплектування.

У жовтні 1964 р. Президія заслухала доповідь віце-президента АН УРСР акад. І.К. Білодіда, який проінформував про хід робіт з відновлення й ремонту приміщення і введення в дію Бібліотеки⁶⁴. У IV кварталі 1964 р. передано 120 тис. пошкодженої літератури до реставрації та опрацювання 7 друкарням і цехам. Вдалося відремонтувати 96 тис. 725 книжок.

11 лютого 1965 р. читачі отримали доступ до видань, розміщених на п'яти поверхах книгосховища⁶⁵. Хоча колектив Бібліотеки працював самовіддано і організував обслуговування читачі, генпідрядчик (Київміськбуд-2) виконував свій договір повільно, у термін, встановлений урядом – березень 1965 р., не вкладався.

Важливим напрямом діяльності Бібліотеки на кілька років стало відновлення втрачених фондів, яких було, як остаточно визнано,

⁶² Там само, арк. 68, спр. 1223, арк. 150.

⁶³ Там само, арк. 68.

⁶⁴ Там само, спр. 1228, арк. 29, 30.

⁶⁵ Там само, арк. 32.

бл. 400 тис. За довідкою, підготовленою Бібліотекою для Президії АН УРСР, станом на 1 січня 1964 р. у ній зберігалось 5 млн. 156 тис. облікованих од. книжкової продукції, в т.ч.: 2 млн 883 тис. книг, 1 млн 428 тис. журналів, 181 тис. патентів і стандартів, 31 тис. фірмових каталогів, 127 тис. од. зображувальних матеріалів, 144 тис. нотних і 21 тис. картографічних видань. У складі фонду було 67 тис. річних комплектів газет від часів Петра I і до наших днів, понад 300 тис. од. зб. рукописних матеріалів і 200 тис. – спеціалізованих видань⁶⁶.

Від вогню загинули книжки, що містилися у 12 кімнатах основного книгосховища на четвертому поверсі фасадної частини центрального корпусу. Хоча, за декларацією Погружальського, він знищував «радянську літературу, пошкоджену культом особи», серед втрат була література, що складалася з вітчизняних дореволюційних і радянських монографічних видань кін. XIX – 20-х рр. XX ст., юридична та дореволюційна краєзнавча література («україніка»), твори українського радянського друку, дореволюційних та радянських письменників, наукові праці, вчені записки наукових установ, рішення з'їздів ВКП(б), профспілок, художні альбоми, атласи, пам'ятні книжки тощо⁶⁷.

На восьми поверхах основного книгосховища знищено приблизно 109 тис. книг та журналів: на першому поверсі – 2 тис. дореволюційних російських журналів, на другому – 12 тис. зарубіжних журналів, що надійшли до Бібліотеки впродовж 1948-1964 рр.; на третьому – 4,2 тис. Дореволюційних російських та українських журналів, зокрема, «Современник», «Столица и усадьба», «Русская мысль», «Север», «Столица России», «Огонек», «Наблюдатель», «Артист», «Нива», «Телеграф», «Основа», «Украинская жизнь», «Украинская хата»; На четвертому – 5 тис. номерів періодичних видань радянського часу, зокрема, «Новый мир», «Октябрь», «Радио», «Смена», «Известия Академии наук СССР», «Журнал экспериментальной медицины и биологии», «Советская юстиция», «Доклады сельскохозяйственной академии», «Клиническая медицина»; на п'ятому – бл. 3 тис. книг підручного фонду з питань мовознавства, мистецтвознавства, літературознавства; на шостому – 7,5 тис. книжок, зокрема, російські та українські радянські монографії 1951-1963 рр.; на сьомому – бл. 20 тис. багатотомної літе-

⁶⁶ Там само, арк. 12.

⁶⁷ Там само, арк. 13, 23.

ратури і збірників наукових праць; на восьмому – серійні видання радянського часу, підручники, монографічні видання⁶⁸.

Що стосується оцінки втрати для науки унікальних українських книжок, можна зазначити, що архівний примірник, який забезпечував повноту українського фонду з 1924 р., не постраждав, дореволюційна література, в т.ч. й дореволюційна «україніка», була відновлена за рахунок дублетів і зібрання бібліотеки Київського університету св. Володимира. Література спецхрану, де зберігалися видання української революції 1917-1921 рр., а також авторів, що підпали під політичні репресії, – не постраждала.

Відновленням втрати займався Сектор поповнення лакун. Уже на весну 1965 р. з різних джерел, і передусім з дублетів та резервів Бібліотеки, було збільшено фонд на 86 тис. кн. од. Переважна більшість літератури складалася з книжок і журналів післявоєнних років, тому основним шляхом поповнення стали резервні та дублетні фонди Бібліотеки, які давали змогу провести відновлення практично в повному обсязі. Так, на березень 1965 р. з 55 тис. втраченої «українки» було знайдено понад 30 тис. книжок, 3,5 тис. було відібрано Книжковою палатою на замовлення Бібліотеки. Переглядалися дореволюційні фонди і з'ясувалось, що більшість книжок існує в цих збірках в дублетах⁶⁹.

Водночас налагоджувалося й листування з вітчизняними та іноземними бібліотеками, видавництвами, науковими центрами, що щиро відгукнулися на прохання бібліотеки і безплатно надіслали необхідну літературу.

У черговій постанові Президії АН УРСР від 17 липня 1964 р. було дано завдання БК (І.К. Білодід) подати пропозиції щодо зміни статусу ДПБ АН УРСР на Фундаментальну бібліотеку АН УРСР, переглянути її організаційну структуру і норми внутрішнього розпорядку, трудову та виконавчу дисципліну, порядок допуску й перебування в приміщенні працівників в понадурочні часи (лише за письмовим дозволом), добір кадрів, а також вимоги щодо умов зберігання з дотриманням стандартів⁷⁰.

Від 1945 р. Бібліотека не отримала жодного додаткового приміщення, хоча продовжувала поповнюватися книжками (до 100 тис.) й газетами і тому мала займатися переміщенням та списанням літератури для звільнення площ під нові надходження. Після пожежі, коли,

⁶⁸ Там само, арк. 23.

⁶⁹ Там само, арк. 35, 36.

⁷⁰ Там само, спр. 1216, арк. 60, 61.

за вимогами пожежної охорони, було здійснено перестановку фондів, Бібліотека втратила ще 1000 м площі⁷¹. Внаслідок цього вона не змогла повернути 700 тис. книжок, що залишилися в підвалах.

На 1965 р. в Бібліотеці було 7,5 млн од. зб., із них 1 млн 800 тис. складені в стоси в непристосованих для зберігання приміщеннях⁷². Перевірка штатів була не на користь ДПБ, напр., у БАН СРСР зберігалось 5 млн од. зб., а штат був 529 од. Бібліотека мала відповідно 7,5 млн і 291 од., враховуючи при цьому, що і БАН СРСР, і ЦНБ АН УРСР в 1965 р. обслуговували рівну кількість читачів – бл. 30 тис на рік⁷³. Об'єктивно необхідно було збільшити площу на 1500 кв. м для розміщення діючого фонду і 4600 кв. м для упорядкування нерозібраних фондів, що, за попередніми розрахунками, вимагало збільшення асигнувань з 21 тис. до 57 тис. крб.⁷⁴

Бібліотеці допомогли швидко поповнити фонди виданнями союзних Академій наук (повний комплект видань АН УРСР, подарованих на святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією, як колекційний, зберігся) інші бібліотеки України: у Харків їздив Ф.К. Сарана, який провів спеціальні зустрічі та домовився про підтримку в доукомплектуванні з боку книжкової палати УРСР, яка виділила весь резервний фонд довоєнних українських видань (понад 5 тис. книг); Бібліотеки ім. В.Г. Короленка; Наукової бібліотеки Харківського університету, Республіканської сільськогосподарської бібліотеки, а також численних бібліотек України та СРСР⁷⁵. Значна кількість книжок українською мовою була надіслана з академічних бібліотек СРСР, причому надсилалися не лише замовлені, а й дублетні примірники українською мовою, що дало можливість укомплектувати фонди повноцінною україномовною книжкою.

Із втратою книжок і їх відновлення порушилася відповідність між каталогами та книжковими фондами, виникло питання по черговий переоблік літератури. До кінця 1964 р. проведено значну роботу з підготовки топографічного каталогу для перевірки книжкових фондів і каталогів ДПБ АН УРСР (відп. завсектором опрацювання М.Я. Діжур); складено повний опис шифрів для розміщення літератури ДПБ АН УРСР, перевірено правильність розстановки всіх карточок за шифрами, забезпечено збереженість каталогу шляхом реє-

⁷¹ Там само, спр. 1228, арк. 36.

⁷² Там само, арк. 37.

⁷³ Там само, арк. 39.

⁷⁴ Там само, арк. 40.

⁷⁵ Там само, спр. 1230, арк. 5.

страції виданих тек. Група з поповнення лакун повинна всі книги, не відображені в топографічному каталозі внаслідок неправильного їх зашифрування, передавати у відділ комплектування, який мав перевірити їх за генеральним, алфавітним та іншими каталогами, виправити помилки і лише після цього повернути назад.

Книжки з резервного фонду, не відображені в каталогах, спочатку передавали до відділу спецфондів. Від практики внесення неописаних в топографічному каталозі видань до складу книжкових фондів без перевірки за генеральним каталогом відмовились. Одночасно провадилося вдосконалення опису: на картках дописувалися відомості заголовка, від яких залежала звірка топографічного каталогу з генеральним алфавітним; також прізвище автора та упорядника, якщо воно було відсутнє на титульному аркуші, в примітках вказувалося найменування колективу, виправлялися помилки. Було вирішено відмовитися від топографічних каталогів на фонди Подільської філії та абонементів, оскільки вони були складені за алфавітним принципом, фонди інших філій та їх абонементів – організовані за систематичним⁷⁶.

В обговоренні засобів прискорення ліквідації наслідків пожежі та вдосконалення роботи брали участь керівники та співробітники Бібліотеки. Відділ опрацювання й каталогізації (заввідділом О.П. Дараган), на який лягла основна робота з підготовки каталогів, запропонував вдосконалити структуру відділу: поряд з секторами опрацювання та систематизації ввести до штатного розпису сектор алфавітних каталогів з групами ведення генерального й читацького алфавітних каталогів, каталогу книг архівного примірника⁷⁷. За пропозицією заввідділом книжкових фондів і обслуговування читачі Ф.З. Шимченка, було прийнято рішення перед встановленням лакун за каталогами розібрати резервний фонд і поповнити втрати, розставити літературу, після чого провести звірку каталогів та діючого фонду і встановити методику поповнення прогалин. Хоча втрачений книжковий фонд фактично був відновлений за кілька років, у т.ч. й іноземної літератури, що була надіслана до Бібліотеки безплатно, ліквідація наслідків пожежі тривала фактично до 1972 р., коли закінчився загальний переоблік фондів, книжки були описані, поставлені на полиці, каталоги опрацьовані, відредаговані, звірені всі облікові документи, акти, інвентарні книги тощо.

Пожежа поставила крапку на питанні будувати чи не будувати новий будинок, а чи надати нові приміщення для обмінного та ре-

⁷⁶ Там само, арк. 9, 10, 22, 23.

⁷⁷ Там само, арк. 16, 17.

зервного фондів. Було вирішено терміново добудувати книгосховище центрального корпусу, а також висунуто клопотання про проектування та побудову нового корпусу. Однак пройшло 27 років, доки Бібліотека отримала новий будинок для розміщення основних фондів.

Матеріальні збитки Бібліотеки не обмежувалися втратою та відновлення книжкового фонду та фонду періодики. Сюди долучилося: переміщення фондів, ремонт, перегляд обмінно-резервних фондів з метою виявлення дублетної літератури, що в умовах тісноти були складені в стоси, відновлення загубленої літератури шляхом ретроспективного комплектування, звірка каталогів, листування з різними організаціями щодо поповнення фондів тощо.

Відбудова фонду на кінець 1964 р. характеризувалася наступними відомостями: внаслідок обміну на видання АН УРСР отримано 3933 кн. од.; як дар з установи України – 4054, інших республік – 1717, поповнення фонду концентрації – 26 617 книжок і журналів⁷⁸. В 1964 р. сектор поповнення книжкових фондів працював із фондами концентрації та обмінно-резервним. Було відібрано, зашифровано і заінвентаризовано – 24561; проведено звірку з топографічним каталогом, передано відділу фондів – 8000 книг⁷⁹. Після пожежі робота з резервними фондами прискорилося і вони почали розвантажуватися. Сектор концентрації (4 працівники) та сектор поповнення лагун (15 штатних од.) разом почали працювати з літературою. У зв'язку з тим, що однотипна література перебувала в різних приміщеннях, багато часу пішло на її перевезення для поповнення фондів та додатково звірку. За наданими відділом обслуговування сектору поповнення лагун шифрами втраченої літератури поодинокі примірники її (включаючи випуски періодичних видань) складала бл. 600 тис. Лише за півроку надійшло 50 тис. книг з резервного фонду, з них: російської книжки, виданої в 1963-1964 рр. – 3841 (з резервного фонду – 3675; купівля – 166); української книжки, виданої в 1963-1964 рр. – 3623 (в т.ч. купівля у магазинах – 205; у видавництва – 1129; дар Головліту – 1700); видання до 1963 р. складала 42103 тис.⁸⁰

На 1 січня 1965 р. у діючих фондах Бібліотеки було обліковано 5 млн 343 тис. 708 од. зб., у т.ч., газетний фонд в річних комплектах. Якщо порівнювати з відомостями на поч. 1964 р., які подавалися на 5 млн 156 тис. фонду (разом з газетами), то можна бачити, що за півроку опрацювання книжкових та резервних фондів, книгообмінних операцій та пожертв на користь бібліотеці її загальний фонд,

⁷⁸ Там само, спр. 1223, арк. 11, 12.

⁷⁹ Там само, арк. 13, 14.

⁸⁰ Там само, арк. 34, 35.

хоча й не повністю ще заповнив лакуни від пожежі, загалом виріс на 187 тис. од. зб.

Фонд Бібліотеки містив: книжки – 2 млн 995 тис. 873 од. зб. (у т.ч. рідкісні книжки – 12 тис. 419; матеріали колективного опрацювання – 98 тс. 981); журнали (в номерах) – 1 млн 477 тис. 161; газети (в річних комплектах) – 69 тис. 795; спеціальні види літератури – 800 тис. 909; у т.ч. рукописи – 261 тис. 524 од. зб., в т.ч.: російською – 3 млн 204 тис. 570, українською – 458 тис. 860, мовами народів СРСР – 21 тис. 570, іноземними мовами – 788 тис. 480 од. зб.⁸¹

Отже, пожежа спричинила значні матеріальні витрати на ліквідацію її наслідків, що тривала до 1972 р. Хоча книжковий фонд був відновлений та завдяки добровільним пожертвам збагачений, наслідки були набагато ширшими і викликали не лише ґрунтовне переопрацювання фонду, купівлю літератури, проведення його обліку, а й додаткові матеріальні витрати, пов'язані з ремонтом та відновленням будівлі тощо. Хоча приміщення Бібліотеки і розширювалося (добудовано сховище, надані додаткові підвали для резервно-обмінного фонду), до нового будинку на Московській пл. вона переїхала лише в 1990 р.

Важливо відзначити, що крім політичної пропаганди, рішень пленумів і з'їздів, партійної лінії в питаннях науки та культури, що проявилось в постійній виставковій та лекційній роботі, підготовці відповідних бібліографічних довідників та, частково, в політиці формування фондів суспільно-політичною літературою, цей період справді проявляв значний інтерес до національно-культурного питання. Це видно передусім з різкого пожвавлення бібліографічної роботи та тематичного розмаїття бібліографічних покажчиків, наукових статей, оглядів. До Бібліотеки прийшла і почала активно працювати молодь і професійні працівники, які разом з досвідченими змогли організувати бібліографічну діяльність в системі АН УРСР, координувати її, різко підвищити якість робіт та направити на найактуальніші питання розвитку науки, техніки, природокористування, соціокультурної сфери. Це проявилось в підготовці бібліографічних покажчиків не лише з обслуговування науки, а й з важливої сфери культури, зокрема, в урочистому святкуванні шевченківських ювілеїв, проведенні виїзних виставок і складних робіт з підготовки цінних з наукової точки зору довідників, збірників статей і публікації документів з фондів рідкісної книги та рукописів.

Період 1959-1963 рр. відрізняється тим, що в Бібліотеці сформувався міцні напрями бібліографічної, науково-інформаційної діяль-

⁸¹ Там само, спр. 1222, арк. 39.

ності. Розвиток їх пов'язаний з кристалізацією її органічних функцій як бібліотеки АН УРСР, поступовим звільненням від обов'язків масової бібліотеки. Постійні пристосування до різних функцій, а також напливи читачів різного профілю не сприяли вдосконаленню діяльності Бібліотеки.

Разом з тим, загальні процеси науково-методичної централізації в бібліотечній справі, перетворення ДБЛ в науково-методичний центр, з одного боку, нівелювали місцеві особливості, з іншого – сприяли об'єднанню в єдину мережу і на єдиних засадах діяльності, що дало змогу економити сили в умовах браку кадрів та фінансування. Передусім, перехід на уніфіковані правила опису друку й каталогізації творів друку, побудову систематичних каталогів з принципами радянської системи ББК певною мірою спростили роботи з опрацювання літератури та каталогізації.

Важливе значення мала й реформа в АН УРСР структури академічних установ та надання права іноземного комплектування окремим інститутам. Це уможливило частково розвантажити відділ іноземного комплектування, який фактично до цього брав на себе винятково всі функції комплектування, обліку, опрацювання іноземної літератури системи академічних бібліотек.

Однак період існування Бібліотеки як ДПБ завершувався: вона виконала функції публічної, тимчасово покладені на неї після війни. Її виживання в умовах зруйнованої бібліотечної системи, поєднання без зміцнення відповідної матеріальної бази функцій як наукової, так і публічної бібліотеки, задоволення як потреб масового читача, так і забезпечення розвитку науки, закінчилося. На базі Київської державної обласної бібліотеки ім. ВКП(б) було відкрито ДРБ УРСР ім. КПРС, Медичну бібліотеку, відновлено фонди й запряцювали масові бібліотеки. У республіканських масштабах здійснився розподіл бібліографічної діяльності з забезпечення розвитку науки й техніки, народного господарства, освіти та культури.

У цих умовах Бібліотека працювала з великим перевантаженням, були переповнені книгосховища й робочі кімнати, значна частина фондів лежала в стосах, не вистачало приміщення для читальних залів і читачів. Постійні пропозиції ДПБ та Президії АН УРСР щодо побудови нового приміщення, хоча й не раз обговорювалися, все ж відкладалися, штати не відповідали темпам росту обсягів фонду, навантаження на книгосховища перекидали всі норми. У 1964 р. Бібліотека пережила трагедію – пожежу, яка завдала істотних матеріальних збитків. Однак колектив Бібліотеки з допомогою академічних інститутів, інших відомств країни зміг швидко ліквідувати її наслідки.

ПОГРУЖАЛЬСЬКИЙ ЯК ЗАСІБ НООЦИДУ

У травні наступного року – сумна дата. Минає тридцять років з часу підпалу найбільшої київської бібліотеки – ЦНБ імені Вернадського. Імперія зробила ще один злочинний крок в етноциді українців. До етнічної чистки, випробуваної у перші двадцять років російської радянської влади, особливо під час голодомору, додався нооцид.

Бібліотеку було підпалено у ніч на неділю 24 травня 1964 року. Співробітника відділу фондів Віталія⁸² Погружальського застукали на місці вдосвіта, коли, розбивши скло у дверях і порізавшись, він виходив поспіхом зі сховища. Поки викликали швидку, поповз дим, з'явився вогонь.

Горіло довго, приблизно три доби. Пожежники води не жаліли, проте вогонь не стихав, розгорався. У визначених місцях був розкладений фосфор або інший подібний матеріал. Між туго спресованих книжок злочинні руки повпихали безліч тонких плівок, які допомагали радянській владі нищити одне з кубел «українського буржуазного націоналізму». Малоювірно, щоб велику за обсягом роботу виконала одна особа. За свідченнями очевидців, у ту ніч В.Погружальський мав двох спільників, які також проникли у відділ україніки з першого поверху. Напередодні увечері Погружальський, минувши контроль, увійшов до сховища через відділ абонементу і залишився там на ніч.

Потужний струмінь води завдав більшої шкоди, ніж вогонь. В загальному було знищено майже 414000 одиниць. Цю кількість склала в основному україніка. Було втрачено особливо цінні видання, що є на сьогодні бібліографічною рідкістю – твори української літератури 20-х – початку 30-х років та українська періодика того часу. Найцінніші колекції практично не відновлені.

Підпальувач залишав про себе, на перший погляд, враження людини замкнутої, трохи не такої, як усі, дивакуватої. Навіть підпал свій на суді пояснив бажання помститися директорові бібліотеки. В той же час завше підкреслював свою любов до літератури та історії. Щоправда, не уточнював, якої.

⁸² Віктора - (Л.Т.)

Не зовсім логічно виглядала і його «війна» з директором бібліотеки за підвищення зарплати. Він відверто уникав роботи: то протягнеться на стільцях у кімнаті, то «захворіє» раптом, жалючись на слабкість. Колишні його колеги таку поведінку охарактеризували одним словом – ледар.

Дивне враження залишилися у свідків і від самого суду. Подорож «країною навпаки» чи то краєм «кривих дзеркал» продовжувалась. Колегам В. Погружальського говорити не давали, перебуваючи, збиваючи і заплутуючи їх. Про фосфор уже не йшлося, а попередня інформація, зазначалось, була помилковою. Були присутні його три чи чотири жінки – усі, крім однієї, очевидно, колишні. Вони, ніби змовившись, в один голос давали йому прекрасну характеристику. Підсудний не забув згадати чомусь про своїх надцять коханок, так ніби в ту ніч вони допомагали йому в тій справі. А останні його слова, виголошені на суді ритмічно і римовано, були такими: «Враги культури на свободі – в тюрму попався тільки я». І далі: «Родина-мать, прости меня!»

Зі слів очевидців, Вітюті, як Погружальського називали за його згодою, присудили 15 років ув'язнення без права подальшого мешкання у Києві та щомісячне відшкодування збитків, завданих бібліотеці. Стягнення ці були мізерними і надходили до минулого року. Відсидів підпалювач років із вісім, потім начебто жив (живе?) у Тирасполі. У першій половині вісімдесятих років його бачили у ЦНБ. Очевидно, точнішою інформацією відає одне відоме відомство.

На особу В. Погружальського проливає світло свідчення Михтодя Волинця, який у 1948 році, відбуваючи військову службу у Володимирі на Клязьмі, познайомився з ним. Обое були родом із Дунаєвського району Кам'янець-Подільської області. В. Погружальський (а саме таким було його прізвище, пізніше спрощене з польського звучання до совкового волапюку) на той час був начальником бібліотеки. Намагаючись увійти в довір'я свого земляка, заводив з ним розмови про Грушевського і подібне. Невдовзі М. Волинець вистежив В. Погружальського і з'ясував, що той є сексотом «Смершу», карального підрозділу НКВД.

У системі, в якій панувала тотальна підміна понять, де Слово, що було Богом, стало просто словом, заміна справжнього прізвища на зручну вимову улягало цій системі. Відколи Погружальський трансформувався на Погружальського, почалося, що називається, «погружение» любителя історії, літератури, жінок і коханок у трясовини злочинної безодні. А от у злочині він виявився професіоналом.

Те, що підпал був спланованою акцією, а не справою маніяка-одинака, стає зрозумілим з деяких непрямих доказів. Уже в перший день пожежі дзвонили з англійського посольства в Москві. Тоді обов'язки директора бібліотеки виконував Рудь Микола Потапович. Телефонували і з інших посольств.

Кілька років підряд у річницю пожежі до фасаду бібліотеки підкидали вінки. Щоб зрозуміти причини підпалу, необхідно взяти до уваги також і загальнополітичний контекст у тодішньому есересері. Залишалось якихось п'ять місяців до жовтневого пленуму ЦК КПРС, на якому усунули Хрущова. Починався новий льодовиковий період.

Думаю, що і дату підпалу було вибрано не випадково. Два з половиною місяці назад відшуміли офіційні ювілейні шевченківські урочистості. Саме в ці травневі дні 1861 року перенесли і перепоховали тіло Шевченка. Ніч з суботи 23 травня на неділю 24 травня виявилася найближчою до заборонюваної радвладою дати.

Приблизно в той самий час, на початку березня 1964 року, згорів будинок культури в Каневі, де розташувалася центральна бібліотека імені Шевченка. Сказане дає підстави говорити про політичні причини спалення найцінніших для української культури книжкових і газетних збірок. Тут напрошується паралель з голодом на Україні. Причини його також політичні. Як зазначив консул Італії в Харкові Серджіо Граденіго у своєму звіті від 31 травня 1933 року під заголовком «Голод й українське питання», мор було спровоковано, щоб «провчити селянина», і, згідно із заявою «однієї великої риби, з ГПУ», провести модифікацію «етнічного матеріалу» на Україні, оскільки з наявного там не можна було зробити добрих комуністів. Зміни етнічного матеріалу, - продовжив консул, - реальні і в стадії здійснення.

Погружальського називають іноді Геростратом. Це, думаю, неточно. На відміну від грека, який шляхом спалення храму Артеміді прагнув увічнити себе, своє ім'я, Погружальський навіть від свого справжнього прізвища відмовився.

У випадку з ним ішлося зовсім не про марнославство, не про славу, хай і ганебну. Підпалення ЦНБ – то був тонко поставлений спектакль, в якому головну роль виконавця віддано В. Погружальському. А за пріоритет і авторське право на режисуру можуть посперечатися КГБ та КПСС, якщо можливо їх роз'єднати, не загубивши істини.

12.11.1993 р.

Тарас МАРУСИК

ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМИТЕТУ КПСС

И Н Ф О Р М А Ц И Я

24 мая с.г. около 6 часов утра был обнаружен пожар в здании Государственной публичной библиотеки Академии наук Украинской ССР в Киеве.

Библиотека АН УССР одна из крупнейших в СССР и самая большая на Украине. В ее фондах насчитывалось более 6 млн. книг, 10,5 млн. газет, 200 тыс. рукописей и др. Библиотека осуществляет книгообмен более чем с тысячей зарубежных организаций 60 стран мира.

Установлено, что очаги пожара возникли одновременно во многих местах здания библиотеки и ее 8-и этажного книгохранилища. По предварительным данным пожар вызван умышленным поджогом, найдены вещественные доказательства. Ведется следствие.

В течение суток пожар был ликвидирован. Большая часть книг и ценные рукописи спасены. Пострадало около 1/3 книжного фонда, серьезно повреждено здание библиотеки.

В настоящее время уточняются размеры причиненного ущерба, ведется расследование обстоятельств, связанных с возникновением пожара, разрабатываются мероприятия, направленные на сохранение спасенных фондов и восстановление здания библиотеки.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП УКРАИНЫ

П.ШЕЛЕСТ

25 мая 1964 года

№ 1/54

Манюк
25.5.64г.

Секретно

ака. № /

ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМИТЕТУ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ
У К Р А И Н ЫС О О Б Щ Е Н И Ео пожаре в здании Публичной библиотеки Академии Наук
Украинской С С Р

24 мая с.г. в 5 ч. 50 м. на 5-м этаже библиотеки, во время уборки вестибюля уборщицей ДЕНИСЮК Ефимией Матвеевной был обнаружен пожар в помещении книгохранилища.

Прибывшие пожарные части в 6 часов обнаружили очаги пожара одновременно в нескольких местах, на каждом этаже восьмиэтажного здания книгохранилища.

По предварительным данным, пожар возник от умышленного поджога, о чем свидетельствуют обнаруженные у очагов пожара на 5-м этаже коробки со спичками, сожженные спички и следы крови.

В поджоге подозревается гр. ПОГРУЖАЛЬСКИЙ Виктор Владимирович, 1925 года рождения, беспартийный, украинец, с высшим образованием, работавший библиотекарем с 1951 года.

В период Отечественной войны ПОГРУЖАЛЬСКИЙ проживал на оккупированной территории, был угнан в Германию, где работал на заводах Крупа, затем находился в американской зоне и с конца 1945 года по 1950 год служил в Советской Армии.

ПОГРУЖАЛЬСКИЙ на протяжении последних двух лет систематически пишет в различные организации заявления, в которых обвиняет руководство библиотеки в плохом содержании книжного фонда и неправильном к нему, ПОГРУЖАЛЬСКОМУ, отношении.

Проверками эти заявления подтверждения не находили.

По объяснениям работников библиотеки, ПОГРУЖАЛЬСКИЙ 23 мая работал в библиотеке в I-ю смену до 15 часов. Однако ра-

ботники 2-й смены подтверждают, что видели его между седьмым и пятым этажами книгохранилища около 21 часа.

24 мая уборщица библиотеки ДЕНИСЮК Е.М., после того, как она обнаружила пожар, увидела ПОГРУЖАЛЬСКОГО выходящего с 5 этажа книгохранилища на 3-й этаж вестибюля библиотеки. У него шла кровь из правой ноги.

ПОГРУЖАЛЬСКИЙ задержан.

Будучи допрошенным, свое нахождение в библиотеке в столь ранний час объясняет тем, что всю ночь провел в Ботаническом парке, недалеко от здания библиотеки с девушкой по имени Валя, с которой познакомился вечером 23 мая.

Около 6 часов Валя, якобы заметила пожар в здании библиотеки и он, оставив ее, побежал к книгохранилищу, проник в него через окно второго этажа, пытался гасить огонь, но почувствовав себя плохо, вышел в вестибюль, где и был замечен уборщицей.

В результате пожара частично уничтожены и повреждены книги библиотечного фонда. Здание библиотеки больших повреждений не имеет.

Ущерб от пожара будет определен созданной комиссией.

По факту пожара возбуждено уголовное дело. Расследование проводит прокуратура города Киева.

ПРОКУРОРА УКРАИНСКОЙ С С Р

М. С а м а е в
М. САМАЕВ

"25" мая 1964 г.
№ 0446/ГД
г. Киев.

МИНИСТР ОХРАНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО ПОРЯД
У К Р А И Н С К О Й С С Р

И. ГОЛОВЧЕНКО

И. Головаченко

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП УКРАЇНИ**Товаришу СОБОЛЮ М.О.**

**До питання про розгляд листа Погружальського В.В.
про незадовільний стан зберігання книжкового фонду
в Державній публічній бібліотеці Академії Наук
УРСР**

Співробітник Державної публічної бібліотеки АН УРСР Погружальський В.В. 4 жовтня 1963 року надіслав завідувачому Українським відділенням газети «Известия» тов. Козлову листа, в якому вказував на вкрай незадовільне збереження і облік книжкового фонду в Державній публічній бібліотеці.

Корпункт «Известий» 5.X-1963 року цей лист направив голові комітету партійно-державного контролю Київського промислового обкому КПУ Країни і облвиконкому тов. Лободіну П.С. Лист надійшов в обласний КПДК 9 жовтня 1963 року, а 10 жовтня він був пересланий для розгляду голові Радянського районного комітету парт держконтролю м. Києва тов. Печерозі В.П.

Для перевірки фактів, викладених в листі Погружальського, районний комітет парт держконтролю створив спеціальну комісію в складі кваліфікованих спеціалістів бібліотечної справи. Комісія з 20 жовтня по 25 грудня 1963 року докладно вивчала стан збереження і обліку книжкового фонду Державної публічної бібліотеки.

Перевірка показала безвідповідальне ставлення до збереження книжкових фондів. Значна частина книг, особливо тих, що розміщені в підвалах і приміщеннях церков, внаслідок незадовільного збереження, прийшла в непридатність. Тільки за останній рік зіпсувалось понад 100 тисяч примірників літератури.

В бібліотеці не наведено належного порядку в обліку книг. Немає даних навіть про кількість книжок резервного фонду і фонду концентрації. Здача непридатних книжок в утиль проводиться без належно-

го опису і обліку, а по загальній вазі. Відсутність будь-якого обліку створила умови для розкрадання книжкових фондів.

Дирекція Державної публічної бібліотеки протягом багатьох років не вживала заходів до пристосування приміщень для збереження книжок, обліку їх, наведенню порядку в списанні непотрібних примірників. Виділені для цієї мети кошти витрачались не за призначенням.

Результати перевірки 28 грудня 1963 року були обговорені на засіданні Радянського районного комітету партдержконтролю м. Києва. Комітет відмітив безвідповідальне ставлення керівництва бібліотеки до впорядкування і збереження книжкового фонду, що призводить до значних збитків і розцінив такий стан як нестерпний.

За невжиття належних заходів до збереження і обліку книжкового фонду на заступника директора бібліотеки Стьопкіна А.А. та головного бухгалтера Пасторську П.А. накладено суворі стягнення. Комітет запропонував керівництву бібліотеки вжити дійових заходів до пристосування наявних приміщень під книгосховища, створити необхідні умови для збереження книг, навести порядок в обліку і списанні їх; звернув увагу Президії Академії Наук УРСР на необхідність надання допомоги бібліотеці в поліпшенні умов зберігання книжкового фонду.

Свою постанову районний комітет парт держконтролю надіслав керівництву Державної публічної бібліотеки, Президії Академії Наук УРСР та парткому Академії для вжиття заходів.

Відповідно до постанови комітету, дирекція бібліотеки в січні 1964 року розробила заходи по упорядкуванню книжкових фондів концентрації та поліпшенню умов для їх збереження.

Питання про стан зберігання книжкових фондів Державної публічної бібліотеки 31 березня 1964 року було обговорено Президією Академії Наук УРСР. Президія АН УРСР визнала, що комітет партдержконтролю правильно оцінив стан збереження недіючих книжкових фондів бібліотеки та прийняла до виконання пропозиції комітету.

Президія АН УРСР вказала директору бібліотеки т. Дончаку В.С. та його заступнику Рудю М.Я. на недостатній контроль і вимогливість до працівників бібліотеки, зобов'язала господарські організації Академії виготовити необхідне обладнання для книгосховищ,

забезпечити в 1964–1965 рр. добудову основного книгосховища і вирішила порушити питання перед Урядом республіки про виділення асигнувань на проведення найневідкладніших робіт по Державній публічній бібліотеці.

З матеріалами комітету партдержконтролю були ознайомлені районний прокурор тов. Зуров В.М. та працівники міської прокуратури. Проте вони не вжили належних заходів до проведення розслідування по цих матеріалах.

Постанова районного комітету партдержконтролю була направлена також КПДК Київського промислового обкому КП України і облвиконкому, який погодився з заходами, вжитими Радянським районним комітетом партдержконтролю.

У відповідності з рішення Радянського районного комітету партдержконтролю, його голова т. Печерога поставив перед т. Солодким І.І. – завідуючим відділом партдержконтролю по установах народної освіти, науки, вищих учбових закладах, культури та охорони здоров'я Комітету партдержконтролю ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР питання про необхідність втручання республіканських організацій у виділення коштів для будівництва нового і розширення діючого приміщення бібліотеки, а також про передачу під книгосховища приміщення Покровського монастиря.

27 січня 1964 року матеріали перевірки стану збереження книжкового фонду Державної публічної бібліотеки районним КПДК були надіслані тов. Солодкому І.І., який одержавши їх, зайнявся вивченням можливостей виділення коштів для будівництва приміщення бібліотеки. Тов. Солодкий пояснює, що до розгляду цього питання він мав намір повернутись в червні-липні цього року з тим, щоб домогтись включення будівництва бібліотеки в план 1965 року, тому матеріали Радянського КПДК не повертав районному комітету. Вважаємо неправильним, що тов. Солодкий не доповів керівництву республіканського КПДК по цій справі.

Як видно з викладеного, Радянський районний комітет партдержконтролю глибоко розібрався зі станом справ збереження та обліку книжок в Державній публічній бібліотеці АН УРСР, прийняв, в основному, правильне рішення, яке спрямовувало увагу дирекції бібліотеки та Президії Академії Наук УРСР на усунення фактів недбало-злочинного ставлення до народних цінностей. Комітет встановив контроль за здійснення свої пропозицій.

Проте, вважаємо, що з цим питанням необхідно було б розібратись Комітету партдержконтролю Київського промислового обкому КП України і облвиконкому, а не передоручати його районному комітету. В такому разі питання роботи бібліотеки були б вирішені більш принципово і гостро, вплив на поліпшення стану обліку і збереження книжкових фондів були би більш дійовими.

Відповідальність за безгосподарність і відсутність належного порядку в збереження народних цінностей повинні нести директор Державної публічної бібліотеки АН УРСР тов. Дончак та його заступники, які на протязі довгого часу знали і мирились з розбазарюванням та знищенням літератури.

Не вжили належних заходів до наведення державного порядку в збереженні книжкових фондів, до надання допомоги в пристосуванні та обладнанні приміщень книгосховищ Президія Академії Наук і зокрема віце-президент тов. Білодід І.К., який за розподілом обов'язків несе відповідальність за роботу бібліотек.

Вважаємо, що винні у вкрай незадовільному стані збереження книжкових фондів в Державній публічній бібліотеці повинні нести відповідальність.

З свого боку, Комітет партійно-державного контролю ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР доручив КПДК Київського промислового обкому партій і облвиконкому взяти під контроль здійснення заходів по наведенню порядку в обліку і збереження книжкових фондів в Державній публічній бібліотеці Академії Наук УРСР. Ближчим часом на засіданні республіканського Комітету буде розглянуте питання про поведінку тов. Солодкого І.І.

Заступник Голови Комітету

А. Маленкін

30.05.64

№ 51

Секретно

каз. № /

ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМИТЕТУ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ
У К Р А И Н ЫС О О Б Щ Е Н И Ео пожаре в здании Публичной библиотеки Академии Наук
Украинской С С Р

24 травня 1964 року в м. Києві у приміщенні Державної публічної бібліотеки Академії наук УРСР сталася пожежа, яка тривала понад добу і завдала великої шкоди. Як встановлено попереднім слідством, пожежа виникла внаслідок навмисного підпалу, вчиненого співробітником бібліотеки Погружальським, який в неробочий для нього час безперешкодно проник у книгосховище і вчинив тяжкий злочин.

ЦК КП України відмічає, що цей надзвичайний випадок міг статися лише в результаті того, що директор бібліотеки т. Дончак та його заступники, знаючи про грубі порушення правил обліку, збереження і охорони книжкових фондів, викриті в кінці минулого року Комітетом партійно-державного контролю Радянського району м. Києва, майже нічого не зробили по їх усуненню, не забезпечили елементарного порядку та належної протипожежної охорони приміщення бібліотеки, не приділяли постійної уваги зміцненню дисципліни в колективі, занедбали роботу з кадрами.

Партійна, профспілкova та комсомольська організації не приділяють належної уваги вихованню працівників бібліотеки в дусі високої вимогливості та дисципліни, суворого дотримання правил внутрішнього розпорядку. В колективі слабо розгорнута критика і самокритика, мають місце факти безпринципності, підлабузництва і кругової поруки. Директор бібліотеки т. Дончак, його заступник т. Рудь, секретар партбюро т. Шимченко, голова місцевому т. Петренко та деякі завідуючі відділами неправильно, хворобливо реагують на критику недоліків у роботі бібліотеки.

Президія Академії наук УРСР глибоко не вникала і некритично оцінювала стан справ у бібліотеці, не вимогливо ставилась до її керівників. Знаючи про серйозні недоліки в роботі бібліотеки, навіть розглядаючи це питання на своїх засіданнях, президія Академії не вжила необхідних заходів, здійснення яких забезпечило б належний облік, збереження та надійну охорону книжкових фондів.

ЦК КП України постановляє:

1. За проявлену безпечність і безвідповідальність в роботі, грубі порушення правил внутрішнього розпорядку, що мали місце в бібліотеці, невжиття заходів до забезпечення належного порядку в обліці і збереженні книжкових фондів, протипожежної охорони приміщення та занедбаність в роботі з кадрами – директора бібліотеки т. Дончака В.С. з роботи зняти.

Питання про партійність т. Дончака В.С. доручити розглянути Київському промислово-обкому КП України.

2. Вказати Президії АН УРСР на те, що вона, знаючи про серйозні недоліки в роботі бібліотеки, грубі порушення в обліці, збереженні та охороні книжкових фондів, довгий час мирилась з таким неприпустимим станом, не вимогливо ставилась до керівників бібліотеки, вчасно не вжила рішучих заходів до наведення в ній належного порядку.

Віце-президенту т. Білодіду І.К., який за розподілом обов'язків відповідає за роботу бібліотеки і не вжив рішучих заходів до усунення недоліків в її роботі, допустив безпринципність і терпимість до порушення порядку обліку, збереження і охорони книжкових фондів, - оголосити догану.

3. Доручити Київському промислово-обкому партії розглянути питання про партійну відповідальність інших працівників бібліотеки та пожежної охорони, винних в порушенні правил і порядку збереження і охорони книжкових фондів та приміщення бібліотеки.

4. Зобов'язати Урядову Комісію (т. Андріанов) та Президію Академії наук УРСР (т. Патон) до 10 червня ц.р. подати на розгляд ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР пропозиції про відбудову будинку бібліотеки, відновлення її книжкового фонду та розпочаток нормаль-

ної роботи. Розробити заходи по усуненню виявлених недоліків в роботі бібліотеки та недопущенню їх в майбутньому.

Президії АН УРСР глибоко перевірити у підвідомчих наукових установах стан роботи з кадрами, виправити недоліки і помилки, припущені в цій справі, зміцнити провідні ділянки досвідченими перевіреними працівниками.

5. Зобов'язати Київський промисловий обком КП України та райкоми партії м. Києва в найближчий час розробити і здійснити заходи по докорінному поліпшенню діяльності партійних організацій наукових установ і творчих організацій, піднести їх бойовитість і організуючу роль у виробничому і громадсько-політичному житті колективів. Регулярно заслуховувати на своїх засіданнях звіти про роботу первинних партійних організацій, систематично надавати їм практичну допомогу в посиленні організаторської і масово-політичної роботи по здійсненню рішень ХХІІ з'їзду партії та Програми КППС, звернувши особливу увагу на виховання працівників в дусі політичної пильності, високої дисципліни і відповідальності за доручену справу, нетерпимого ставлення до недоліків.

6. Зобов'язати Міністерство охорони громадського порядку УРСР (т. Головченко) здійснити заходи по посиленню протипожежного нагляду в республіці, значно поліпшити роботу органів протипожежної охорони, підвівши вимогливість до керівників підприємств, будов, установ і організацій за дотримання правил протипожежної безпеки.

Відділу адміністративних органів ЦК КП України підготувати і внести в липні ц.р. на розгляд ЦК КП України питання про стан і заходи по посиленню протипожежної охорони в республіці.

7. Зобов'язати Прокуратуру УРСР (т. Глух) провести ретельне і всебічне розслідування по факту пожежі, а також по допущених фактах безгосподарності, занедбаності обліку, збереження і списання літератури та винних притягти до суворой відповідальності.

ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМІТЕТУ КП УКРАЇНИ

ДОПОВІДНА ЗАПИСКАпро причини пожежі, що мала місце в
Державній публічній бібліотеці АН УРСР

24 травня 1964 року в приміщенні Державної публічної бібліотеки Академії наук УРСР (Київ, Володимирська, 62) сталася пожежа, яка тривала понад добу і завдала великої шкоди.

За попередніми підрахунками пожежею знищено близько 500 тис. книжкових одиниць, що становить 20 процентів фонду основного книгосховища. Серед цих книг були цінні вітчизняні і зарубіжні видання політичної, наукової, художньої та спеціальної літератури. Значної шкоди завдано також приміщенню бібліотеки, для відбудови якого потрібно витратити орієнтовно понад півмільйона карбованців.

Як встановлено попереднім слідством, пожежа виникла внаслідок навмисного злочинного підпалу, вчиненого співробітником бібліотеки Погружальським на всіх восьми поверхах основного книгосховища та III і IV поверхах фасадної частини будинку.

Погружальський В.В., 1925 року народження, уродженець села Слобідка-Іванківська, Дунаєвського району, Хмельницької області, українець, безпартійний, освіта вища, в 1956 році заочно закінчив Харківський бібліотечний інститут. До червня 1943 р. перебував на тимчасово окупованій території по місцю народження, а потім знаходився у Німеччині, де працював на заводах Круппа в м. Ессен, Верзель, Ферде та інших. Після капітуляції фашистської Німеччини деякий час він перебував у таборі в американській зоні окупації. Потім разом з іншими радянськими громадянами був переведений у Штернбергський пересильний пункт, звідки після перевірки був мобілізований до лав Радянської Армії. В грудні 1950 року після демобілізації оселився у м. Києві. На слідстві виявилось, що справжнє прізвище злочинця не Погружальський, а Погужельський, яке він, за його словами, змінив у 1938 р. після арешту батька.

Аналіз обставин виникнення пожежі показує, що свій злочинний намір Погружальський зміг здійснити внаслідок відсутності пильності та безвідповідального ставлення керівництва бібліотеки до забезпечення умов, які б виключали будь-яку можливість порушення правил збереження і охорони книжкових фондів. Цими правилами передбачено, що на вхід до книгосховища навіть його працівникам у неробочий час потрібен спеціальний дозвіл. Але цей порядок нерідко грубо порушувався. Скориставшись цим, Погружальський 23 травня ц.р. ввечері, в неробочий для нього час, безперешкодно проник у книгосховище, переховувався там вночі і на світанку вчинив підпал. Будучи поміченим в приміщенні бібліотеки після виявлення пожежі, Погружальський не був затриманий охоронником.

Про порушення елементарного порядку в охороні приміщення бібліотеки свідчить і той факт, що двері на горище не зачинялись, і туди могли проникати сторонні особи. Під час пожежі на горищі були знайдені матрац та деякі особисті речі С.Тарана, який у 1958-1962 роках працював опалювачем бібліотеки.

Перевіркою встановлено, що керівництво бібліотеки припускає серйозні недоліки і в доборі кадрів. В багатьох випадках працівники добирають без належної перевірки і вивчення їх ділових і політичних якостей. Тому нерідко на роботу до бібліотеки потрапляють нездатні працівники, а інколи і випадкові особи. Навіть після того, як у процесі роботи виявляється непридатність того чи іншого працівника, дирекція проявляє неприпустиму терпимість і безпринципність, не звільняє таких осіб від роботи.

Встановлено, зокрема, що Погружальський в 1951 р. без будь-якої перевірки був прийнятий на роботу, хоч керівництву бібліотеки було відомо, що його батько на той час був засуджений, а сам він під час війни перебував у Німеччині. До того ж у Києві він не мав ні житлової площі, ні прописки, а також не мав спеціальної бібліотечної освіти. Стало відомо також, що його дядько Погужельський А.І за активне співробітництво з німецько-фашистськими окупантами та каральну діяльність в 1944 році засуджений до розстрілу.

За час роботи в бібліотеці Погружальський виявив себе політично нестійким, морально розбещеним. Він залишив дві дружини з дітьми, мав інтимні зв'язки з багатьма жінками. Неодноразово порушував трудову дисципліну, за що мав адміністративні стягнення, зневажливо ставився до співробітників бібліотеки, нерідко вдавався до шантажу. Питання про негідну поведінку Погружальського в 1959 р. розгля-

далось місцевкомом. Коли в 1960 р. справа Погружальського розглядалась товаришським судом, він демонстративно зачитав свою заяву, адресовану Президії Верховної Ради СРСР, такого змісту: «Прошу дозволити мені і моїй сім'ї (дружина і дитина одного року) виїхати з Радянського Союзу в одну з європейських соціалістичних держав, де б я міг за чесну та ініціативну працю одержувати відповідні кошти, що дали б мені можливість мати їжу, одяг, житло і лікування. Це все, що мені потрібно». Цей зухвалий випад викликав обурення колективу. Товаришський суд поставив питання перед дирекцією про неможливість залишення Погружальського на роботі в бібліотеці.

Незважаючи на все це директор бібліотеки т. Дончак не звільнив Погружальського від роботи. Свою безпринципність у цьому питанні зараз т. Дончак намагається пояснити тим, що Погружальський писав на нього заяви в різні організації, і звільнення його з роботи могло бути розцінено як помста за критику.

Слід також відмітити, що окремі відповідальні працівники Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР, розглядаючи 1960 і 1961 роках листи Погружальського, в яких він просив дозволу на виїзд з Радянського Союзу, не надали цьому політичного значення і всебічно не вивчили його справжнє обличчя. Лише тепер, коли в ході слідства розглянуто архівні оперативні матеріали, стало відомо, що Погружальський ще в період проходження служби в Радянській Армії проявляв нездорові настрої, допускав грубощі та погрози на адресу окремих командирів.

Про занедбаність роботи з кадрами свідчить і те, що в бібліотеці довгий час працюють Шидаєва Л.І., Бінявська Л.Б., Хохол П.Т., які в період німецько-фашистської окупації міста працювали в бібліотеці штабу Розенберга.

В бібліотеці укорінилась порочна практика, коли частина працівників оформляється ніби на тимчасову роботу, а фактично вони протягом багатьох років працюють як постійні штатні співробітники. Ці особи весь час переміщуються з однієї посади на іншу, з відділу у відділ. Так, наприклад, Гольденберг З.М. на тимчасових посадах працювала три роки, а Самілова В.М. вважалась тимчасовим працівником протягом семи років, тільки за один рік з лютого 1961 р. по лютий 1962 р. – вона призначалась на 10 різних посад.

В 1954 році після закінчення Харківського бібліотечного інституту без призначення Міністерства культури УРСР була прийнята на роботу до бібліотеки Цихонь Л.І. Протягом шести років вона перебу-

вала на тимчасових роботах, змінивши 21 посаду: табельниці, бібліографа, зав. канцелярією, бібліотекаря, помічника бібліотекаря тощо. Постійно залучаються до подібної «тимчасової» роботи Гільбух, Геллер, Флакс, Рутштейн, Каціна та інші. Це призводить до безвідповідальності і знеосібки в роботі та нездорових взаємин в колективі.

Партійна, профспілкova та комсомольська організації не приділяють належної уваги виховній роботі серед працівників. В колективі слабо розгорнута критика і самокритика, що не сприяє зміцненню дисципліни і підвищенню відповідальності кожного працівника за доручену справу, породжує кругову поруку, безпринципність і підлабузництво. Директор бібліотеки т. Дончак, його заступник т. Рудь, секретар парторганізації т. Шимченко, голова місцевому т. Петренко та деякі завідуючі відділами неправильно, хворобливо реагують на критику недоліків у роботі бібліотеки. В кінці минулого року Комітет партійно-державного контролю Радянського району м. Києва, перевіряючи стан збереження літератури, викрив серйозні недоліки в обліці та збереженні книжкових фондів. Замість того, щоб вжити дійових заходів до негайного усунення виявлених недоліків, тт. Дончак, Рудь, Шимченко, Петренко, посилаючись на деякі труднощі з розміщенням книжкових фондів, у свої листах до Комітету партдержконтролю намагалися безпідставно спростувати правильні і принципові висновки комісії, звинуватити її в необ'єктивності і тенденційності.

За час, що минув після проведеної Комітетом партдержконтролю перевірки, дирекція бібліотеки мала можливість усунути ряд недоліків, але цього не було зроблено. Ще й до цього часу в книгосховищах, що розміщені в приміщеннях колишнього Видубецького монастиря, вікна не остеклені, освітлення не проведено, не встановлено стелажів, внаслідок чого книги продовжують псуватись. Значна частина книжкового фонду бібліотеки не взята на облік, не заінвентаризована, що створює широкі можливості для розкрадання і знищення книг. Навіть у філії №1 бібліотеки (Нікольсько-Набережна, 2) інвентаризація цінної колекції рідкісних книг також не розпочата, хоч ці книги видаються читачам.

Президія Академії наук УРСР, зокрема віце-президент т. Білодід, який за розподілом обов'язків відповідає за роботу бібліотеки, та партійний комітет АН УРСР (секретар парткому т. Короткоручко) глибоко не вникали і некритично оцінювали стан справ у бібліотечі, не вимогливо ставились до її керівників, не вжили необхідних заходів, здійснення яких забезпечило б належний облік, збереження та надійну охорону книжкових фондів.

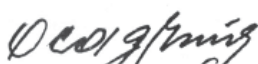
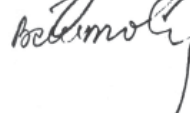
Оцінюючи стан протипожежної безпеки в бібліотеці, слід відмітити, що її керівництво, президія АН УРСР та органи протипожежної охорони розглядали цю установу як звичайний об'єкт. В штаті бібліотеки не було передбачено круглодобового протипожежного поста. Органи держпожнадзора при обслідування обмежувались дріб'язковими зауваженнями, ен ставили корінних питань щодо обладнання приміщення бібліотеки новими засобами сигналізації та пожежогасіння. В бібліотеці та пожежній команді, за якою закріпленний даний об'єкт, не було оперативно-технічної карти приміщення з визначенням під'їздів, місць водопостачання, планівки і конструкторських особливостей будинку. Все це в певній мірі негативно позначилось на організації тушіння та локалізації окремих вогнищ.

Частини пожежної охорони, які першими прибули на місце пожежі, не провели належної розвідки приміщення, зокрема IV поверху фасадної частини будинку, і недооцінили всієї серйозності обставин пожежі, вчасно не викликали необхідної кількості особливого складу і техніки. Внаслідок цього пожежа прийняла затяжний характер і була повністю ліквідована лише через 31 годину після початку тушіння, хоча особливий склад протипожежних частин працював самовіддано, проявив високу дисципліну і організованість.

Зараз президія АН УРСР та Радянський райком партії м. Києва вживають заходи до впорядкування книжкових фондів, які вдалося зберегти. Передбачається, що евакуація книжкових фондів в інші приміщення для тимчасового зберігання буде закінчена до 5 червня ц. р. За дорученням Урядової комісії інститут «Діпроцивільпромбуд» розробляє проектно-кошторисну документацію по відбудові бібліотеки.

На період відбудови головного будинку бібліотеки Академією наук УРСР передбачається організувати обслуговування читачі в інших приміщеннях.

По матеріалах перевірки нами підготовлено проект постанови, який вноситься на розгляд ЦК КП України.

 ОНДУФОР
 БЕГМА
 ПАНАСЮК
 ОСАДЧИЙ
 ПІТОВ

" 2 " червня 1964 року.

ЛЕНІНСЬКИЙ ШЛЯХ

14 вересня 1944 р. № 16

ГРУДЯЩІ ДУНАЄВИЧНИНИ ВІГАЮТЬ, ВИРОК ВІЙСЬКОВОГО ТРИБУНАЛУ

ВИРОК

НАРОДНА КАРА

Військового трибуналу

Вирок вчинено:

— Вандата — зречити

Військовий трибунал розглянув справу 28 зрадників Батьківщини, що перейшли на сторону німецьких окупантів і разом з німцями приймали участь у масових розстрілах радянсько-партійних активістів і мирних громадян, засудив:

28 зрадників Батьківщини, які приймали участь у масових розстрілах радянсько-партійних активістів і мирних громадян, засудив до арміяльного покарання — розстрілу, а якщо — до каторжних робіт кожних:

ВИРОК

Військового трибуналу

Військовий трибунал, розглянувши справу 28 зрадників Батьківщини, що перейшли на сторону німецьких окупантів і разом з німцями приймали участь у масових розстрілах радянсько-партійних активістів і мирних громадян, засудив: Войтюка, Кушніса, Огородніка, Магеру, Підгурського, Кривоносюка, Жеребкова, Ігнат'єва, Танасюка Ів., Мельника, Недзельського, Танасюка Вас., Ковбасюка, Константюка, Кобиляра, Ющешена, Попушоя, Рудько, Лещинського, Лезвинського, Погоржельського, Керничного, Христіана — до вщої міри кримінального покарання — розстрілу. Підсудних Войціха, Сушинського, Куляса, Йосипова та Котика — до 20 років каторжних робіт кожного.

Вирок суду зустрінутий присутніми бурхливими оплесками.

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Державний архів

21 листопада 2005 р.

№ 24/1 – 3135

01034, м. Київ, вул. Володимирська, 33
тел. (044) 256-92-96

Голові Державного комітету

архівів України

Боряку Г.В.

03110, м. Київ,
вул. Солом'янська, 24

на № 01-1247 від 19.10.2005 р.

Шановний Геннадію Володимировичу!

У Державному архіві СБ України зберігаються окремі документи, які стосуються підпалу Погружальським Віктором Володимировичем 24 травня 1964 року Державної публічної бібліотеки АН УРСР (ксерокопії додаються). На підставі цих та інших матеріалів у 1997 році в науково-документальному журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КДБ» (№1/2) О. Бажаном і Ю. Данилюком надруковано статтю «Правда про «Справу Віктора Погружальського» або Хто і чому здійснив підпал Державної публічної бібліотеки АН УРСР» (ксерокопія додається).

За даними МВС України, Погружальського В.В. було заарештовано 24.05.1964 р. за рішенням прокуратури Радянського району м. Києва і 01.09.1964 р. Верховним Судом УРСР засуджено за ст. 89 ч. 2 КК УРСР до 10 років позбавлення волі. З них 5 років він провів у тюрмі, а інші 5 років – у виправно-трудовій колонії посиленого режиму. Звільнений 24.05.1974 р. із Дарьївської виправної колонії Херсонської області (№ 10). Вибув до м. Тирасполь Молдавської РСР.

Відомостей про місце зберігання кримінальної справи на Погружальського В.В. у МВС та СБ України немає.

Як нами з'ясовано, батько Погружальського В.В. – Погужельський Володимир Іванович, 1899 року народження, уродженець с. Вихровка Дунаєвського району Кам'янець-Подільської області, був засуджений постановою особливої трійки УНКВС Кам'янець-Подільської області від 20.09.1938 р. до вищої міри покарання. Ухвалою Військового трибуналу Прикарпатського військового округу

від 25.03.1958 р. постанову особливої трійки УНКВС Кам'янець-Подільської області від 20.09.1938 р. відмінено і справу провадженням припинено за відсутністю складу злочину. Архівна кримінальна справа на Погужельського В.І. зберігається в Державному архіві Хмельницької області за № П-5699.

Дядько Погружальського В.В. – Погоржельський (так у справі) Антон Іванови, 1913 року народження, уродженець с. Вихровка Дунаєвцького району Кам'янець-Подільської області, у 1944 р. був засуджений Військовим трибуналом військ НКВС Кам'янець-Подільської області за ст. 54-1 «а» (зрада батьківщині) до вищої міри покарання. Вирок виконано у грудні 1945 року. Архівна кримінальна справа на Погоржельського А.І. зберігається в управлінні СБ України в Хмельницькій області за № 11825.

Додаток: за текстом, на 44 аркушах, тільки в адресу.

З повагою,

Начальник Державного архіву

С. Богунов

Копия.

Экз. № _____

ВЫПИСКА

Из передачи радиостанции «Свобода» на украинском языке
за 25 мая 1964 года в 19.00

Агентство Пресс Интернэйшэл сообщило, что в ночь на воскресенье в Киеве в здании Библиотеки АН УССР возник пожар. Несколько пожарных команд ведут борьбу с огнем, который продолжается и на сегодня.

Библиотека эта насчитывает более 6 миллионов книг и большое количество журналов и брошюр. В книгохранилище сохраняются более 200 тысяч ценных рукописей и книг, которые имеют большое историческое и культурное значение.

Официального подтверждения об этом пожаре в советских источниках до сих пор еще не было.

Известие о пожаре в Библиотеки АН УССР такое ужасное, что тяжело в это поверить. Если это правда, то можно представить себе, что украинская культура понесла страшную утрату. Не только украинская культура, мировая культура потеряла, так как в Библиотеке АН УССР сохраняются ценности, которые имеют всенародное значение.

Библиотека АН Украинской ССР – это наибольшая библиотека Украины.

По данным 1958 г., она имела около 6 млн. книг, 10 млн. газет, 200 тыс. рукописей и 140 тыс. нотных книг.

В фондах библиотеки берегаются ценные коллекции с различных областей знаний. В библиотеке хранится переписка и рукописные материалы выдающихся ученых, писателей и других деятелей культуры. Там были неоценимые по стоимости инкунабулы, т.е. первые печатные книги на Украине и вообще много славянских старопечатаний (стародруков).

Неоценимым сокровищем являлись старинные рукописные книги и документы, универсалы украинских гетманов, письма славных людей Украины.

Какая участь этих сокровищ, что собственно случилось, сколько правды в информации Юнайтед Пресс Интернейшэл? Эти вопросы волнуют до глубины души каждого украинца, кто услышал о пожаре в Академии.

Почему вновь должны высказывать укор в адрес официальных чиновников в Киеве, почему такое несерьезное отношение к собственному обществу?

Если правда, что огонь в здании библиотеки Академии наук вспыхнул в ночь на воскресенье, то уже в воскресенье нужно было подробно проинформировать о катастрофе.

Когда правители Украины в Киеве и в Москве поймут свои обязанности информировать народ?

УРСР | У С С Р
Г Е Т Д Е Р Ж А В Н О Й Б Е З П Е К И | К О М И Т Е Т Г О С У Д А Р С Т В Е Н Н О Й Б Е З О П А С Н О С Т И
О Д И М І Н І С Т Р І В У К Р А І Н С Ь К О Ї Р С Р | П Р И С О В Е Т Е М І Н І С Т Р О В У К Р А І Н С Ь К О Ї С С Р

ма я 1964 г.

№ _____

г. Киев.

ЗАВЕДУЮЩЕМУ ОТДЕЛА АДМИНИСТРАТИВНЫХ ОРГАНОВ
ЦК КП УКРАИНЫ -

тов. ОПАНАСЬКУ Д.Г.

Согласно Вашего запроса направляем меморандум по
материалам рассмотрения жалоб ПОГРУЖАЛЬСКОГО Виктора Владимиров
ча.

ПРИЛОЖЕНИЕ: меморандум на 29-ти листах.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ КОМИТЕТА ГОСБЕЗО-
ПАСНОСТИ ПРИ СМ УКРАИНСКОЙ ССР

Заш.

Д. Брашко

/ Д. Б Р А Ш К О /

гл 2.

МЕМОРАНДУМ
по материалам рассмотрения жалоб
ПОГРУЖАЛЬСКОГО Виктора Владимировича

<i>Наименование документа, дата</i>	<i>Содержание</i>
Заявление Погружалъского на имя директора Государственной библиотеки СССР ...1.58 г.	Я работаю в Государственной публичной библиотеке УССР с 1951 г. и в настоящее время состою в должности ст. библиотекаря отдела марксистско-ленинской литературы. С обязанностями ст. библиотекаря справляюсь, о чем может подтвердить зав. отделом тов. Панченко И.Е. и одновременно выполняю целый ряд более сложных и трудоемких процессов работы отдела, а именно: даю читателям библиографическую работу по составлению рекомендательных карточек, принимаю участие в составлении письменных справок и списков литературы, выполняю основную работу по комплектованию отдела новой литературой и пр. Учитывая 10-летний опыт библиотечной работы и то, что я фактически в отделе выполняю работу ст. редактора, прошу вас перевести меня с должности ст. библиотекаря на должность ст. редактора.
Заявление Погружалъского на имя директора Государственной библиотеки СССР 5.6.58 г.	В предыдущем заявлении, где я просил перевести меня на должность ст. редактора и на котором имеется положительная резолюция заведующего отделом, я вынужден был под давлением последнего писать, что только могу выполнять те процессы работы, которые, как правило, в библиотеке выполняются ст. редактором. На самом же деле я в течение 18-ти месяцев выполняю в отделе самые сложные и трудоемкие процессы работы. Например, индексирую отражаемую в картотеках литературу, веду библиографическую и редакторскую работу над картотеками, подбираю материалы для расписывания и отражения их в картотеке, создаю новые рубрики и целые тематические

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>карточки, пополняю и очищаю картотеки, составляю письменные справки и тематические списки литературы, обслуживаю читателей библиографическими консультациями и справками, свободно подбираю лучшую литературу по любым вопросам и темам марксистско-ленинской теории, веду комплектование отдела новой литературой, составляю отчеты и много др.</p> <p>Кроме этого мне ежегодно не мене 3-х месяцев приходилось выполнять работу гл. библиографа, когда заведующий отделом находился на лечении, или с гл. библиографом – в отпуску. Учитывая еще и то, что заведующий отделом психически больной человек и значительное время года совершенно непригоден к умственному труду, мне приходилось много лет выполнять за него значительную часть работы. Однако, мне ни разу не была оплачена эта работа.</p> <p>В результате такой нагрузки в прошлом году у меня было обнаружено тяжелое заболевание сердца. Больно, не имея своего угла, выполняя самые сложные в отделе процессы работы, я много раз обращался к администрации с просьбой повысить мне заработную плату, но все мои просьбы оставались безрезультатными.</p> <p>Кроме того, последний раз (февраль 1958 г.), когда т. Панченко И.Е. находился месяц на лечении, администрация грубо обманула меня тем, что, заставив работать меня за гл. библиографа и пообещав выплатить заработанные деньги, до сих пор своего обещания не выполнила.</p> <p>Обижен и обманут, больной и измучен несправдливостью, я все еще верю, что только труд определяет место в жизни человека при социализме, а не родственные или иные связи с начальством.</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>Опираясь на принципы социализма, записанные в Конституции СССР, я, как гражданин Советского Союза, требую от вас, как от представителя государства, их строгого соблюдения по отношению ко мне. Поэтому прошу возместить мне материальный ущерб и перевести на должность ст. редактора, обязанности которого я длительное время выполняю.</p>
<p>Заявление Погружалевского в партийную организацию ПБ АН УССР1.59 г.</p>	<p>Прошу помочь мне получить квартиру в первую очередь. Обстоятельства для этого следующие:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. У меня развивается тяжелое заболевание сердца. Остановить болезнь можно путем улучшения условий моей жизни. 2. Мы с женой находимся в очень тяжелых жилищных и материальных условиях, а именно: Живем в помещении размером в 6,5 кв.м., которое даже нельзя назвать человеческим жильем и за которое приходится платить 250 руб. в месяц. В результате таких расходов на жилье, я не могу обеспечить себе нормальное питание, а это в свою очередь еще более способствует развитию моей болезни. 3. Жена находится в состоянии беременности, и я прихожу в ужас от мысли, что с появлением ребенка нам втроем негде будет разместиться. 4. Многие годы я обращался с просьбой предоставить мне жилье, но все безрезультатно. Я не в силах так больше мучиться. Поэтому прошу помочь мне. Мне очень тяжело. Данное заявление прошу разобрать в моем присутствии.
<p>Справка председателя ГПБ УССР2.59 г.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Местный комитет включил т. Погружалевского В. в первую очередь на получение квартиры. 2. МК выдал т. Погружалевскому В. путевку в дом отдыха «Дубки» (Ирпень) сроком на 2 недели – с 12 по 21 сентября 1958 г. (путевка №К04227) 3. Дирекция и МК ГПБ УССР в октябре 1958 г. возбудили ходатайство перед Президиумом АН УССР о предоставлении жилплощади т. Погружалевскому В. (№ 37/687 от 24.10.58 г.).

Найменування документа, дата	Содержание
	<p>4. В ноябре 1958 г. председатель МК Молодчиков В. вместе с т. Погружальским В. посетил управляющего делами АН УССР тов. Сизоненко Н. и ходатайствовал о предоставлении места в общежитии тов. Погружальскому В.</p> <p>5. По просьбе председателя МК директор библиотеки В. Дончак вторично обратился к т. Сизоненко В. с просьбой поместить т. Погружальского в общежитие АН УССР (вторая половина ноября 1958 г.).</p> <p>6. Президиум АН УССР в начале 1959 г. оказал т. Погружальскому материальную помощь в сумме 500 рублей.</p>
<p>Справка директора и секретаря парторганизации ГПБ АН УССР по заявлению Погружальского2.59 г.</p>	<p>Т. Погружальський В.В., народження 1925 р., українець, б/п, освіта вища – в 1956 р. закінчив заочне відділення Харківського бібліотечного інституту. Працює в ДПБ АН УРСР з січня 1951 р. на посаді бібліотекаря в книгосховищі відділу фондів і обслуговування, а в березні 1952 р. переведений у відділ марксистсько-ленінської літератури.</p> <p>1. Незважаючи на те, що по існуючому положенню бібліотекарем у Бібліотеці I категорії, до якої належить ДПБ, може бути особа, що має вищу освіту, т. Погружальський вже в 1951 р. був на посаді бібліотекаря, а в 1955 р. ще до закінчення інституту (в 1956 р.) був переведений на посаду ст. бібліотекаря.</p> <p>2. Т. Погружальському за вислугу років (понад 10 років) належна надбавка до зарплати. Він подав про це заяву 11.11.1957 р., пропустивши з своєї вини 10 місяців. Дирекція, маючи законне право встановити йому надбавку з 11.11.1957 р. (з моменту подачі ним заяви), встановила йому оклад з надбавкою з 1.8.1957 р., тобто на 3,5 місяців раніше, ніж він подав про це заяву.</p> <p>3. МК бібліотеки в вересні 1958 р. видав т. Погружальському путівку в будинок відпочинку (Ірпінь) терміном на 2 тижні.</p>

Найменування документа, дата	Содержание
	<p>4. Місцевий комітет і дирекція включила т. Погружальського восени 1958 р. при розгляді заяв всіх співробітників бібліотеки в першу чергу на одержання житлової площі.</p> <p>5. Дирекція і МК ДПБ в жовтні 1958 р. порушило клопотання перед Президією АН УРСР про надання т. Погружальському житлової площі (лист від 24.10.1958, №37/687).</p> <p>6. В листопаді 1958 р. голова МК т. Молодчиков разом з т. Погружальським був у керуючого справами АН УРСР т. Сизоненка з питання надання т. Погружальському місця в гуртожитку АН.</p> <p>7. У другій половині листопада 1958 р. директор ДПБ вдруге звернувся до керуючого справами АН УРСР про надання т. Погружальському місця в гуртожитку.</p> <p>8. В січні 1959 р. Президія АН видала т. Погружальському грошову допомогу в сумі 500 крб.</p> <p>Всі ці факти спростовують твердження т. Погружальського про бездушне до нього ставлення з боку дирекції та громадських організацій ДПБ АН УРСР.</p> <p>До цього слід додати таке:</p> <p>а. т. Погружальський одружився десь у 1956 р. і проживав з своєю сім'єю на житлоплощі дружини і тещі. Затим у 1958 р. влітку він розвівся з дружиною, сам пішов з квартири, не претендує на свою житлоплощу, а через кілька місяців восени 1958 р. одружився вдруге на дівчині, що в Києві не прописана. З цього часу він і став ставити питання про необхідність надання йому житлоплощі, а не 8 років, на протязі яких він працює в ДПБ УРСР.</p> <p>б. т. Погружальський кілька років подавав на ім'я дирекції цієї заяви про те, щоб його перевести на вищу посаду. Ці заяви не мали під собою ніяких підстав,</p>

Найменування документа, дата	Содержание
	<p>відзначались абсолютною відсутністю скромності. Так, він в заяві від 5.6.58 р. писав: «...свободно підбираю лучшую літературу по любым вопросам и темам марксистско-ленинской теории».</p> <p>І в цьому випадку, як і раніше, т. Погружальський запрошувався в дирекцію і в присутності голови МК йому давалась обґрунтована відповідь про неправильність його заяви.</p> <p>в. З доводами він погоджувався і визнавав свої заяви необґрунтованими.</p> <p>г. Директором, секретарем партійної організації, головою МК, завідуючим відділом т. Погружальському роз'яснювалась його неправильна поведінка, з чим він завжди погоджувався, а затим слідувала нова заява в нову інстанцію, причому в цих заявах т. Погружальський інколи ставав на шлях огульного наклепу і огуджування дій керівництва дирекції, Президії АН УРСР, профспілкової і партійної організації.</p> <p>д. Як виробник т. Погружальський являється середнім працівником, кругозір його невеликий, посаду ст. бібліотекаря, що він займає, - це деякий аванс, який він ще повинен виправдати.</p> <p>е. Безумовно важке становище т. Погружальського плюс деякі його особисті дивовижності посилюють неправильність його поведінки.</p>
Сопроводительный документ к заявлению Погружальского из редакции газеты «Киевская правда»	Надсилаємо вам на розгляд копію листа В.В. Погружальського. Про результати просимо повідомити редакцію і автора.

<i>Наименование документа, дата</i>	<i>Содержание</i>
<p>Заявление Погружальского в редакцию газеты «Киевская правда»8.59 г.</p>	<p>В редакцию газеты «Київська правда». Дорогая редакция! Прошу защитить меня от произвола и незаконных действий со стороны директора Государственной Публичной Библиотеки АН УРСР т. Дончака В.С. Мне совершенно негде жить, живем с женой почти на улице, страдаю я тяжелым заболеванием сердца, жена находится на последнем месяце беременности. Горсовет хотел предоставить мне квартиру, но тов. Дончак оклеветал меня, заявив письменно и устно в Президиуме АН УССР о том, что я имел квартиру, что противоречит истине. По этому мне сейчас не предоставляют квартиры, а мне совершенно негде жить. Тов. Дончак совершает и другие незаконные действия по отношению ко мне, которые противоречат социалистическим нормам нашей жизни.</p>
<p>Объяснение Погружальского на запрос редакции газеты «Киевская правда»9.59 г.</p>	<p>В библиотеке я работаю (после демобилизации и рядов Советской Армии) с января 1951 г. С этого времени я прописан в гор. Киеве. Проживал в чужих углах, за которые приходилось платить от 100 до 150 руб. в месяц. После женитьбы в 1954 г. ввиду отсутствия у меня и жены своей жилплощади, мы согласились временно пожить у ее матери и тети, которые располагают одной комнатой размером около 30 кв. м., и согласились выделить нам сроком на один год 10-11 кв. м., поставив временную перегородку. Когда прошел год и у нас появился ребенок, хозяева квартиры потребовали освободить жилплощадь, но поскольку жена отказалась это выполнить, то начались скандалы и неприятности. Меня такая жизнь не могла устроить, и я начал добиваться получения для семьи квартиры. Однако это было не так просто. Я столкнулся с бюрократизмом директора библиотеки тов. Дончаком В.С. В течение года я ничего определенного не мог ни добиться, ни выяснить. Все было покрыто тайной и так запутано, что я решил обратиться в вышестоящие инстанции.</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>К сожалению, ни обращения мои в Президиум, ни в Горсовет, которые я начал писать в 1956 г. мне ничего не дали. Требовалась поддержка с места работы, а тов. Дончак В.С. явно не хотел этого сделать. И лишь только в начале 1958 г. было составлено отношение в железнодорожный райисполком, получить которое я могу только при условии, если выполню определенное поручение МК (!)</p> <p>После того как у меня начало развиваться тяжелое заболевание сердца (миокардиодистрофия с явлениями коронароспазмы), жить мне в чужой семье стало невыносимо. Тов. Дончак В.С. прекрасно все это знал, но несколько не реагировал.</p> <p>В начале сентября 1958 г. мы с женой официально разошлись, не имея своего угла, я оказался на улице и без прописки. Спустя несколько месяцев мне удалось (благодаря ходатайству МК) прописаться, после чего женился вторично. Жизнь налаживалась тяжело. Неоднократные обращения тов. Дончаку В.С. и тов. Визиру с просьбой оказать мне помощь были отвергнуты. Тов. Дончак В.С. начал всячески препятствовать мне, когда я подымал вопрос о том, что мне негде жить. Так, осенью 1958 г., когда намечалось рассмотрение квартирного вопроса в масштабе библиотеки, меня заранее в известность не поставили, в результате чего я даже не успел подготовить и предоставить самых необходимых документов. Кроме этого, перед тем как обсуждать мой вопрос тов. Дончак В.С. с целью настроить против меня других товарищей распустил слух о том, что я с бывшей тещей строил и, дескать, имею дачу, тем самым достиг того, что меня в первый список как остронуждавшегося не включили.</p> <p>Однако этот факт тов. Дончак В.С. от меня старался скрыть, всячески обманывая меня. Когда обман был раскрыт, я обратился с просьбой в парторганизацию помочь мне, однако безрезультатно. Жалоба в Партийный комитет АН только обозлила тов. Дончака В.С.</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>Руководствуясь чувством личной мести, тов. Дончак В.С. направляет в Президиум АН документ, в котором говорится, что у меня, якобы, уже была квартира, а, следовательно, все мои жалобы необоснованны.</p> <p>Содержание этого документа в общих чертах мне изложили: управляющий делами Президиума АН тов. Сизоненко, председатель жилищной комиссии тов. Гулый, инструктор ЦК КП Украины тов. Кифора это же подтверждали в Горсовете, подтвердил так же тов. Молодчиков А.В. и тов. Дончак В.С., хотя длительное время отрицал.</p> <p>Учитывая то, что у меня после развода сложились недружелюбные отношения с семьей бывшей жены, тов. Дончак В.С. решает натравить эту семью на меня и мою жену. Для этого на квартиру бывшей жены специально направляется человек, или же туда идет сам тов. Дончак В.С. (личность пока не установлена) с целью уточнить отношения между двумя семьями и при возможности меня скомпрометировать. Этим он достиг того, что для меня большого человека прибавились новые трудности и неприятности.</p> <p>Тов. Дончак В.С. отказался направить ходатайство в Президиум АН о предотвращении мне жилья, хотя на других сотрудников Библиотеки (которые меньше в этом нуждаются) такие ходатайства были направлены.</p> <p>Длительное время я не мог добиться того, чтобы ко мне направили на обследование жилищную комиссию, так как тов. Дончак В.С. вялчески этому препятствовал. Больной, измученный я вынужден был писать массу жалоб в различные инстанции, так как в Библиотеке никто этим заняться не хотел. И лишь только после того, как у меня на квартире побывали представители Райисполкома, Горсовета и Горкома партии, тов. Дончак В.С. дал указание послать ко мне на дом комиссию из Библиотеки.</p>

<i>Наименование документа, дата</i>	<i>Содержание</i>
	<p>Примерно в июне месяце в.г. в Горсовете мне сообщили, что мой квартирный вопрос будет решен положительно как только поступит ответ на запрос с места работы. Когда я зашел через несколько дней мне сообщили, что с ответом почему-то задержка, но ходят слухи о том, что у меня уже была своя жилплощадь.</p> <p>Когда однажды я в беседе с тов. Дончаком В.С. сопоставил ряд фактов и попросил объяснения, он признал, что писал в Президиум о том, что я имел уже жилплощадь. Я ответил, что буду жаловаться. Тов. Дончак В.С. после этого начал мне угрожать и запугивать.</p>
Заявление Погружалевского в партийную организацию ГПБ АН УССР. 12.09.59 г.	<p>При разборе моей жалобы на директора ГПБ АН УССР тов. Дончака В.С., направленную в редакцию газеты «Киевская правда», я пришел к выводу, что она написана в преувеличенном тоне.</p> <p>Дело в том, что мы с женой проживаем в очень тяжелых жилищных условиях, я страдаю тяжелым заболеванием сердца, многие годы мне совершенно негде больному отдохнуть после работы. Такая жизнь изматывает силы и еще больше подрывает здоровье. Длительное время я безуспешно добиваюсь получения квартиры. В результате этих обстоятельств я стал раздражительным, стал болезненно реагировать на некоторые действия по отношению ко мне со стороны администрации Библиотеки. Это и сказалось на характере моей жалобы. В устной беседе я извинился перед директором.</p> <p>Одновременно, пользуясь случаем я еще раз обращаюсь в партийную организацию с просьбой оказать мне всяческую помощь и содействие в быстрейшем получении квартиры, ибо мне совершенно некуда забрать из больницы после очень тяжелых родов больную жену с ребенком.</p>

<i>Наименование документа, дата</i>	<i>Содержание</i>
Объяснение Погружальского на имя зав. отделом обработки и каталогизации ГПБ АН УССР. 31.08.60 г.	30 августа 1960 года по разрешению заведомо я вынужден был посетить поликлинику в связи с тем, то у меня после трех-четырёх часов напряженной работы (алфавитизация каталожных карточек 1500 шт. в течение 8 часов) - сильно устают глаза; и что я себя вообще плохо чувствую, когда против меня систематически ведется травля и шантаж, и не в состоянии работать. Врач объяснил усталость глаз тем, что у меня новые очки и глаза еще не привыкли. Освобождения от работы я не получил, так как врачи считают, что в любом советском учреждении должны на месте разобраться как лучше использовать специалиста. В поликлинике я находился с 14.00 до 17.45. Был также у главврача.
Напоминание редакции газеты «Киевская правда» на имя директора ГПБ АН УССР об ответе по существу заявления Погружальского. 1.10.59 г.	Редакция газеты «Київська правда» 14.08.1959 р. послала Вам матеріал за №7776 копію листа В.В. Погружальського, але до цього часу відповіді не одержала. Вдруге нагадуємо про це і чекаємо відповіді не пізніше 12.10.1959 р.
Письмо главврача детской соматической больницы на имя директора ГПБ АН УССР.	Администрация детской больницы Сталинского района сообщает, что Ваш сотрудник Погружальский В.В, отказывается взять своего ребенка из больницы из-за плохих жилищно-бытовых условий. Ребенок г. Погружальского находился в больнице по поводу катара верхних дыхательных путей и в настоящее время может быть выписан домой.

Наименование документа, дата	Содержание
Заявление Погружальского в ЦК КПУ. 11.07.60 г.	Прошу защитить меня от зверского издевательства со стороны директора Библиотеки тов. Дончака В.С.
Рапорт зав. отделом обработки и каталогов на имя директора ГПБ АН УССР. 31.08.60 г.	<p>Довожу до Вашего сведения, что 30 августа 1960 г. ст. библиотекарь Погружальский В.В. заявил мне, что он заболел и не может работать и что поэтому ему нужно пойти в поликлинику.</p> <p>Я его предупредил, что если он болен и не может работать, то он должен представить за время болезни бюллетень. Погружальский ушел якобы в поликлинику и отсутствовал четыре часа, до конца рабочего дня.</p> <p>Утром 31 августа он вышел на работу и бюллетеня не предоставил. Поэтому прошу Вас, за обман и симуляцию, наложить взыскание на ст. библиотекаря Погружальского В.В., вычетом денежного содержания за четыре часа, которые он отсутствовал на работе.</p>
Объяснительная записка зав. сектором каталогов директору ГПБ. 2.09.60 г.	<p>29-го серпня 1960 року, плануючи роботу на наступний день, я повідомив старшого бібліотекаря групи організації алфавітних каталогів т. Погружальського В.В., що 30 серпня 1960 року він буде займатися підготовкою каталожних карток до їх розміщення в генеральному алфавітному каталозі.</p> <p>На другий день, 30 серпня 1960 р., о 9-й годині 15 хвилин я виявив, що т. Погружальський ще не розпочав роботу по алфавітизації карток. Я змушений був нагадати йому про необхідність виконання покладеного на нього завдання, і при цьому пояснив, що ця робота є терміною, бо за час відпустки ряду працівників групи організації каталогів та в наслідок переміщення частини працівників в сектор обробки на опрацювання літератури, нагромадилося більше 5 тисяч карток, які потрібно було негайно включити до каталогів.</p>

Найменування документа, дата	Содержание
	<p>Тов. Погружальський відповів мені, що він виконує іншу роботу, а саме: готується до розміщення в генеральному і читацькому алфавітних каталогах карток, яких у нього залишилося з вчорашнього дня біля 300 штук. Оскільки алфавітизація карток потребує менше уваги і напруження, ніж їх розміщення в каталозі, а т. Погружальський декілька разів підкреслював, що його «болять очі», коли він включає картки до каталогу і робить це повільніше, ніж інші працівники, - я передав його картки т. Спанаревич, а йому запропонував приступити до алфавітизації карток, прийнятих напередодні з сектору обробки.</p> <p>О 9 годині 30 хвилин ранку т. Погружальський приступив до цієї роботи і виконував її до обідньої перерви. Після обідньої перерви він не повернувся на своє робоче місце. Почекавши деякий час, я запитав у т. Врублевської, робоче місце якої знаходиться поруч з робочим місцем т. Погружальського, чи не знає вона, що трапилось з ним і чому його немає на роботі. Тов. Врублевська відповіла, що нічого не знає з цього приводу.</p> <p>Тоді я звернувся до завідуючого відділом т. Плахотнього з запитанням, чи не відпускав він з роботи т. Погружальського. Тов. Плахотний підтвердив, що він відпустив його в поліклініку, бо він скаржився, що від сильного напруження у нього «заболіли очі».</p> <p>Я висловив незадоволення з того, що ні т. Погружальський, ні т. Плахотний не сказали мені своєчасно про те, що працівник сектора збирається покинути робоче місце і термінова робота може залишитися незробленою.</p> <p>У цей день т. Погружальський не повернувся на роботу. За 3 години 30 хвилин робочого часу т. Погружальський встиг виконати лише первинний процес алфавітизації – розібрати картки по перших літерах прізвищ авторів, назв установ і заголовків видань.</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>Детальна ж алфавітизація масиву карток (1500 штук) в межах денної норми не була зроблена т. Погружальським оскільки робочий день не був ним повністю використаний в зв'язку з тим, що він був відпущений до лікарні, де знаходився 4 години. Проте, як виявилось на другий день лікар не дав йому звільнення від роботи, більш того, не знайшов необхідним навіть надати йому допомогу.</p>
<p>Заявление Погружальского в партийное бюро ГПБ АН УССР и в комиссию по рассмотрению трудовых споров. 2.09.60 г.</p>	<p>Прошу защитить меня от произвола и незаконных действий со стороны директора ГПБ АН УССР тов. Дончака В.С., выражающихся в грубом ущемлении моих гражданских и человеческих прав, в организации против меня шантажа, травли и издевательства, в принуждении меня выполнять непосильную работу, в результате чего я потерял трудоспособность и превратился в инвалида. С 1951 года, после демобилизации из рядов Советской Армии, я работаю в ГПБ АН УССР, имею специальное высшее образование по специальности библиотковедения, звание учителя средней школы по специальности история и 13-летний стаж библиотечной работы в следующих должностях: библиотекарь, начальник библиотеки, ст. библиотекарь. За это время проявил себя как знающий свое дело специалист.</p> <p>В 1956 году бывший зав. отделом марксистско-ленинской литературы тов. Панченко И.Е. поручил мне выполнить серьезную работу по улучшению систематической картотеки отдела. Если это поручение, заявил он, будет успешно выполнено, то я буду переведен с должности ст. библиотекаря на должность ст. редактора с увеличением зарплаты на 250 рублей в месяц, на что имеется согласие и одобрение директора Библиотеки тов. Дончака В.С.</p> <p>В течение года, работая в большинстве случаев по 10-12 часов в день, зачастую без выходных, мной была проделана соответствующая работа, которая получила положительную оценку.</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>Однако директор Библиотеки т. Дончак В.С. отказался перевести меня на должность ст. редактора, несмотря на то, что имелось письменное и устное ходатайство зав. отделом. Как потом выяснилось эти деньги т. Дончак В.С. выплачивал другим лицам, которые только фиктивно числились в штате отдела, но никогда в нем не работали. И только после моего вторичного заявления, где я высказал свое возмущение, т. Дончак В.С., избегая конфликта, путем обманных обещаний добился от меня согласия немного обождать.</p> <p>В течение последующих двух лет, с 1957 по 1959 гг., я выполнял в отделе по поручению директора и зав. отделом работу главного библиографа (разница в окладе 550 руб.) однако в этой должности длительное время фиктивно числился приятель директора т. Гринюк, работавший в других местах, и только для формального учета приходил на несколько часов в Библиотеку. Несмотря на то, что т. Гринюк П.З. в библиотечном деле совершенно ничего не понимает, и своими неквалифицированными распоряжениями приносит только ущерб производству (это все подтверждается документами) тов. Дончак В.С. в 1958 году сделал его зав. отделом марксистско-ленинской литературы. Поскольку мне было поручено выполнять самую сложную и трудоемкую работу гл. библиографа отдела, то т. Гринюк П.З. в течение мая-августа 1958 года три или четыре раза обращался с просьбой к т. Дончаку В.С. перевести меня на вышеоплачиваемую должность. Однако и на этот раз т. Дончак В.С. выплачивал заработанные мной деньги своим приятелям и друзьям, которые никакого отношения не имели к отделу марксистско-ленинской литературы.</p> <p>Я неоднократно возмущался таким положением, подвергая критике т. Дончака В.С.</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>В ответ тов. Дончак В.С. начал ко мне придирааться, устраивать различные неприятности. Сначала мне деликатно предлагали уйти из Библиотеки, затем т. Дончак В.С. стал препятствовать мне в получении квартиры, а когда я обжаловал его действия тов. Дончак В.С., через т.т. Визира Н.П., Молодчикова А.В., Гринюка П.З. и Панкову А.П. (связанных между собой круговой порукой) – организовал против меня клевету, травлю и издевательство. В результате мне пришлось написать около 30 жалоб в различные инстанции. Характерно то, что в Библиотеке только один раз пытались разобрать одну мою жалобу – все остальное хранилось в тайне. Учитывая то, что я страдаю опасным для жизни заболеванием сердца, т. Дончак В.С. создал вокруг меня нервную обстановку, умело натравливая на меня тех лиц, которых я когда-либо критиковал. Стремясь получить основание для расправы надо мной тт. Дончак В.С. и Гринюк П.З. спровоцировали меня на скандал, чтобы скомпрометировать в глазах коллектива.</p> <p>Разбор дела на заседании МК вылился в жестокую расправу, без соблюдения советских законов и советских моральных принципов. Я считаю это несправедливо и прошу пересмотреть мое дело. Тов. Дончак В.С., руководствуясь чувством личной мести перевел меня на такую работу, выполнять которую я не могу по состоянию здоровья.</p> <p>Я пытался получить справки о состоянии здоровья, но мне в течение семи месяцев препятствуют в этом я подал в МК заявление с просьбой выделить мне путевку еще в июне месяце, но его до сих пор не рассматривали.</p> <p>Мелкие придирки, клевета, травля, надзор и преследование отравили мне жизнь и отняли радость труда. Таким образом, я стал жертвой жульнических махинаций человека лишенного всякой партийной совести и стыда, но занимающего пост директора Библиотеки.</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>Все то, что у меня отняли – это равносильно отнять у меня Родину, советский паспорт и звание советского гражданина.</p> <p>Я не могу так жить, у меня не осталось никакой цели в жизни. Опираясь на Конституцию СССР, советские законы и неоднократные разъяснения Советского Правительства о том, что только труд определяет место в жизни человека при социализме, и то «все советские граждане располагают равными правами при выдвижении на высшие должности» (газета «Известия» от 30.07.59 г.) – я обращаюсь в Партбюро Библиотеки и в Комиссию по расследованию трудовых споров с просьбой защитить мои права советского гражданина и добиться от администрации:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. восстановить меня на работе в отделе марксистско-ленинской литературы. 2. перевода на должность ст. редактора. 3. Выплаты мне честно заработанных в течение 3-х лет 16200 рублей денег, которые тов. Дончак В.С. незаконно выплатил своим друзьям и др. лицам. 4. Установления мне компенсации за потерю трудоспособности по вине т. Дончака. 5. Обеспечить меня за счет т. Дончака В.С. санаторно-курортное лечение. 6. Снять с меня надзор и предисловие. <p>P.S.: Данное заявление прошу разбирать только в моем присутствии и в присутствии представителя вышестоящей организации или корреспондента какой-либо газеты.</p>
<p>Письмо Погружалевского (в стихах) в дополнение к заявлению от 2.9.60 г. 3.09.60 г.</p>	<p>Прошу подшить к моему заявлению от 2 сентября 1960 года мой ответ клеветникам, интриганам и помпадурам, сорвавшим вчера своим возмутительным поведением разбор вышеуказанного заявления.</p> <p style="padding-left: 40px;">Я не чета обывательской братии! И катитесь вы к чертовой матери» Мой путь не избран наугад – Еще 15 лет назад</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>Социализма притягательная сила Вырвала меня из объятий Капиталистического мира! И сегодня Я коммунист! Коммунист поэт! Мне по праву положен Партийный билет! Облаченный я эти бесценным мандатом Дам энергии Родине больше чем атом! Я – коммунист! Иначе какой было смысл Мне рваться из буржуазного «рая», Где мог я на социализм Свободно собакою лаять. Я – коммунист! – Это высшая честь! Человек отчужденных взглядов На жизнь смотрю не как она есть, А как ее переделывать надо! Я – коммунист! И жизнь для меня борьба! Как для Маркса и для Ленина! Разница только та, Что они величайшие гении! Я же простой только мастер труда! Я – коммунист! Труд для меня вдохновенье! И зная в чем сила народа, Кричу от нетерпенья – Давай семилетку в четыре года! Давай побольше такого новшества, Где родственные связи отомрут! Идеалом будущего общества, Мы считаем знание и труд! Я – коммунист!</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>И высшая моя награда, Когда меня знобит и лихорадит При виде бюрократа И место где он гадит. Я – коммунист! Человек беспокойной души! И вам не удастся меня заглушить! Ни сегодня, ни завтра! Нет! Мне партия вручит Партийный билет! Я коммунист! Но пока У меня Партбилета нету! Я обязан писать в ЦК! Писать! И ждать ответа!</p>
<p>Ответ из больницы Ленинского района на запрос директора ГПБ о Погружальском 6.09.60 г.</p>	<p>На Ваш запрос от 30 августа сообщаем, что гр. Погружальский В.В. осмотрен консилиумом врачей в составе терапевта, окулиста, психиатра. Установлен диагноз: миокардиодистрофия с явлением ангиоспазма, близорукий астигматизм, реактивно-невротическое состояние. Больной Погружальский госпитализации в больницу и направлению на ВТЭК не подлежит. По состоянию здоровья работу старшего библиотекаря выполнять может. Направляется психиатром на консультацию в психоневрологический диспансер.</p>
<p>Заявление Погружальского в партийное бюро РПБ АН УССР 25.09.60 г.</p>	<p>Второй раз обращаюсь в партбюро с просьбой защитить меня от произвола и незаконных действий со стороны директора библиотеки тов. Дончака В.С. При рассмотрении моего первого заявления от 2.9.60г. на заседании МК вместо того, чтобы разобрать содержание заявления по существу меня огульно обвинили в клевете и склоках. На меня натравили новых членов коллектива, им была предоставлена возможность клеветать на меня и разжигать ко мне неприязнь. В то же время мне не давали возможности опровергать явные извращения фактов, мне не завали возможности говорить, тов. Петренко И.И.</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>много раз прерывал мое выступление. В этом факте еще раз, как в зеркале, отражается та ненормальная обстановка в библиотеке которую создал т. Дончак В.С., и о которой я так много пишу.</p> <p>Кто-то позаботился о том, что при разборе моего заявления т. Дончак В.С. Даже не присутствовал в то время, в то время, как только он, а не кто либо иной, имеет прямое отношение к этому делу, а поэтому прятался за спину заместителя не подобает. И все же жалобы, что я написал вызваны только поведением и личными качествами тов. Дончака В.С.</p> <p>Перед заседанием МК я заявил, что поскольку не соблюдаются элементарные условия организации разбора моей жалобы, то я не смогу согласиться с любым решением МК.</p> <p>В предыдущей жалобе я старался на основании некоторых фактов, имеющих отношение только ко мне, показать какими личными качествами обладает наш директор. Но поскольку меня обвинили в клевете и склоке, и вынесли несправедливое решение (которое я прошу отметить), то я должен написать в партбюро более подробно.</p> <p>И хотя я формально считаюсь беспартийным, но для меня далеко безразлично какими личными качествами обладает, скажем, директор или секретарь парторганизации. Я вернулся из капиталистического мира строить коммунизм, а успех этого строительства во многом зависит от того, о чем я сегодня пишу. Я воспитан партией быть нетерпимым к нашим недостаткам. Многие готовы меня за то растерзать, и им я отвечаю:</p> <p style="padding-left: 40px;">Вы придираетесь к словам! А мне как наказание За то, что недоступно вам Понять простое содержание.</p> <p>Тов. Дончак В.С., находясь на посту директора библиотеки, не пользуется, к сожалению, большим</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>авторитетом среди значительного числа опытных специалистов, но стремясь любой ценой удержаться, он стал на путь преступного отношения к интересам государства, на путь обмана партии, финансовых органов и коллектива.</p> <p>Так, тов. Дончак В.С., игнорируя интересами производства, заменил большое количество хороших работников и опытных специалистов людьми бесполезными для библиотеки.</p> <p>Тов. Дончак В.С. очень ловко, используя свои знакомства с высокопоставленными лицами, добился фактически такого положения, при котором его деятельность как директора не подвергается ни контролю, ни критике как со стороны общественных организаций, так и со стороны коллектива.</p> <p>Тов. Дончак В.С. окружил себя карьеристами подхалимами и пьяницами, которые не только своими хулиганскими выходками, развратным образом жизни позорят высокое звание коммуниста, но и своими пьяными сборищами оскверняют стены святейшего храма науки – библиотеки, пропивая тут же в ее стенах государственное имущество.</p> <p>Мне известны случаи, когда такие подхалимы и пьяницы в угоду директору, обманывая коллектив, протаскивали в МК тов. Молодчикова А.В., занимавшего два года незаконно место председателя МК, и отказавшегося на мои уговоры сообщить об этом коллективу. Крайне удивительно то обстоятельство, когда в счетные комиссии стараются протаскивать лиц, связанных какими-либо прочными связями с тов. Дончаком В.С. К счастью еще никто не отменял ленинского декрета о том, что нежелательно, когда в одном советском учреждении работают родственники.</p> <p>Тов. Дончак В.С. усиленно внедряет в библиотеке чуждый социализму принцип, в результате которого людей ценят не по труду, а по степени личной преданности директору. Это очень плохое явление, оно расхолаживает энтузиазм молодых и инициативных кадров, уродует сознание молодежи.</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>Только обыватель может равнодушно смотреть на такие явления, а я себя к обывателям не отношу, и всегда остро реагировал на любую форму безобразий. Это подтверждается содержанием всех моих выступлений устно или письменно в течение десяти лет работы в библиотеке.</p> <p>И до тех пор, пока я не подвергал критике тех мероприятий, ха которые отвечает тов. Дончак В.С. со мной все было благополучно. Но стоило мне было затронуть более важные вопросы, как на меня градом посыпались обвинения, травля и шантаж. Меня даже стали обвинять в том, то я якобы с неуважением отношусь к коллективу и партбюро, когда я дал достойный ответ тем, которые сорвали обсуждение моей первой жалобы, а именно: т.т. Визирь Н.П. и Молодчиков А.В.</p> <p>У меня нет возможности перечислять все те безобразные факты, которые имеют место, и я надеюсь что со мной об этом будут говорить более серьезно, чем это имело место до сих пор. Ведь нельзя же закрывать глаза на то, что тов. Дончак В.С. разогнал полностью штат кабинета искусств и заменил его людьми, которые никакого отношения к искусству не имеют. Уже были предприняты попытки проделать то же самое с отделом библиографии. В течение ряда лет существует ненормальное положение в отделе марксистско-ленинской литературы. А в целом через призму своих чувств и мировоззрения я вижу в библиотеке следующую картину:</p> <p style="text-align: center;">БЮРОКРАТ</p> <p style="text-align: center;">Сам, своей персоной лично – Кум министру, черту сват, Выбрит, выхолен отлично – Бесподобный бюрократ.</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p> Подмигнет он вам лукаво, И улыбкой подарит – Врет налево и направо Будто правду говорит: Тот построил с тещей дачу, Тот купил машину «Зим», Мы же с вами сей задачи До сих пор не разрешим. Обманщик опытный и тут, Людей он Производительность труда Ему давно уже чужда. Специалисты, как бельмо В его глазах сидят – Сожрать бы их давным-давно, Да зубы заболят. Но выдвинув лозунг: «Я – закон», Все таки многих слопал он. Лишил их радости труда, Поэзии и вдохновенья. Без совести партийной и стыда Он полон только самомненья. Его не раз куда-то вызывали И, говорят, по шапке надавали. Сейчас он многих ненавидит. Другим за что-то злобно мстит, А третьих вечно где-то видит И слышит кто что говорит. Подхалимов обожает И с ними часто вместе пьет, По службе быстро повышает, «На чаевые» им дает. Хотя обходятся вдвойне, Зато всегда ему нужны. Головотяпы – же дороже, Он за вами их делать может – Они в работе мало понимают, Зато других отлично выживают. </p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>Дармоеды – сущий клад, Получают и молчат – Каждый ценит свой оклад, Потерять не шутка, брат. Что бы делал он без них? Удержался бы едва ли – Прокатят на вороных... Поминай тогда как звали. Каждый год он чинит штаты – Рвутся старые заплаты, И приходится впустую Ставить одну на другую. Нет ни толку, ни работы – Только лишние хлопоты. Государству пользы мало От такого раззевалы. Пользы не – убыток есть! Бюрократов надо мечь!</p> <p>Это я так понимаю бюрократизм и борьбу с ним в условиях нашей библиотеки. И не моя вина если мою непримиримость к нашим недостаткам, мой боевой задор кто-либо пытается использовать в своих личных карьеристских целях, как это имело место, когда мне поручал тов. Визир П.Н., облеченный высоким доверием, выступать с критикой в адрес руководства библиографического отдела.</p> <p>Ведь я ему верил так же как и тов. Дончаку В.С., но в последствии «король то оказался гол». Мне обидно, когда меня несправедливо обвиняют вместо того, чтобы дружески поправить и если же я занимаюсь не тем, чем надо, то неужели нельзя направить мою кипучую энергию на более полезное дело.</p> <p>А пока прошу защитить меня от произвола и незаконных действий со стороны директора библиотеки тов. Дончака В.С.</p>

Наименование документа, дата	Содержание
Заявление Погружальского в партбюро и МК ГПБ АН УССР9.60 г.	Прошу перенести разбор моего дела на общественный суд до возвращения меня из профотпуска, так как я в настоящее время очень болен и нуждаюсь в срочном отдыхе и лечении. Кроме этого месячный отдых дает мне возможность еще раз хорошо продумать свое поведение за последнее время, и найти какой-то благоразумный выход из создавшегося положения.
Заявление Погружальского в Президиум Верховного Совета СССР9.60 г.	Прошу разрешить мне и моей семье (жена и ребенок один год) выехать из Советского Союза в одно из европейских социалистических государств, где бы я мог за честный и инициативный труд получать соответствующие средства, дающие мне возможность иметь пищу, одежду, жилье и лечение. Это все, что мне нужно.
Стих Погружальского 30.9.60 г.	<p> Был и я когда-то молод, Полон радости и сил, Но тяжелый жизни молот, Все безжалостно разбил! Меня лишили радости труда! Поэзии и вдохновенья! У них нет совести и нет стыда, Одно пустое самомненье! Прощай, святейший храм науки! Мечта несбывшихся надежд! И вы, кощунственные звуки, Развратных пьяниц и невежд! </p>
Заявление Погружальского в Прокуратуру УССР 16.4.63 г.	<p> В библиотеке Академии наук Укр. СССР в результате халатности администрации (директор тов. Дончак В.С.) залито водой помещение с ценными книжками сокровищами и книги гибнут. Это уже третий раз такое случается за последние годы. Государству нанесен непоправимый ущерб. Требуется срочное и решительное вмешательство – иначе погибнут книги изданные в 18-19 веках. Администрация всеми силами пытается скрыть от общественности этот позорный фронт. Был случай, </p>

<i>Наименование документа, дата</i>	<i>Содержание</i>
	когда тов. Дончак В.С. не допустил даже ознакомиться с методом хранения литературы корреспондентов московских газет. Спасите книги и накажите людей, причинивших государству непоправимый ущерб.
Препроводительный документ Прокуратуры УССР в Президиум АН УССР к заявлению Погружальского 18.4.63 г.	При цьому надсилається заява гр. Погружальського В.В. о серьезных не порядках в сбережении книжного фонда в библиотеке Академии наук. Про наслідки розгляду повідомте заявника. ДОДАТОК: заява на 2 арк.
Препроводительный документ Прокуратуры УССР в Президиум АН УССР к заявлению Погружальского 4.63 г.	При цьому надсилається заява гр. Погружальського В.В. в дополнение то 18.4.63 г. Прошу создать комиссию проверки фактов и о результатах сообщить в Прокуратуру УССР. ДОДАТОК: заява на 5 арк.

Наименование документа, дата	Содержание
Заявление Погружалевского Прокурору УССР 18.4.63 г.	<p>Уважаемый тов. Прокурор!</p> <p>16 апреля с.г. я Вам сообщил о некоторых фактах гибели книг в Государственной публичной библиотеке Академии наук Укр. ССР.</p> <p>Однако для более ясного представления о том, что делается в Библиотеке, и для расследования причин гибели книжных фондов я считаю своим долгом довести до Вашего сведения следующие факты.</p> <p>О неблагополучном положении в Библиотеке уже неоднократно писали сотрудники в различные инстанции, была даже опубликована критическая статья в газете «Киевская правда». Однако директор Библиотеки тов. Дончак В.С. за такие вещи очень злобно мстит. Об этом заявил на общем собрании бывший сотрудник Библиотеки т. Третьяк Григорий Моисеевич (позже секретарь парторганизации Библиотеки им. КПСС).</p> <p>В течение последних 8-10 лет из Библиотеки вынуждены были уйти десятки сотрудников с высшим специальным образованием, так как они были неуютны тов. Дончаку В.С. А на их место были приняты в Библиотеку лица, не имеющие никакого отношения к библиотечному делу.</p> <p>В результате такого антигосударственного подхода к кадрам, целые производственные участки оказались запущенными и свергнутыми и Библиотека порой (бывали случаи) не в состоянии выполнить простого запроса читателей.</p> <p>Осенью 1957 года администрация, обманывая коллектив, руками подхалимов, пьяниц и бездельников протасила пост председателя МК интригана и карьериста Молодчикова А.В.</p> <p>Происходило это так: тов. Панкова А.П. перед тайным голосованием печатает 14 фальшивых бюллетеней, а тов. Феклисов Ю.А. будучи членом счетной комиссии, обманывая 300 человек сотрудников, заменяет эти фальшивки на настоящие бюллетени – в</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>результате Молодчиков А.В. дополнительно получает 14 голосов и становится председателем МК.</p> <p>После окончания собрания тов. Феклистов Ю.А. рассказал хвастливо об этом случае в присутствии бывших тогда сотрудников Библиотеки тт. Казиминова А.А., Ливенцова В.А., Титаренко В.А., который даже заявил: «Это неважно. Главное, что победила наша линия» и др.</p> <p>Когда я сообщил об этом позорном факте администрации, меня стали запугивать и шантажировать. А однажды т. Дончак В.С. в присутствии своего заместителя тов. Рудя Н.П. и бывшего тогда зав. кабинетом искусства т. Казиминова А.А. мне заявил: что если я посмею куда-либо писать, то он, как директор, уволит меня из Библиотеки при таких обстоятельствах, что я уже больше нигде и никогда не смогу устроиться на работу и буду фактически безработным, несмотря на то, что в Советском Союзе безработицы нет. Это его дословное заявление. Были и другие подобные заявления в этот раз.</p> <p>Боясь разоблачения на общем собрании, администрация отчетно-выборные профсоюзные собрания заменила конференциями, куда могут попадать только те сотрудники, в которых администрация абсолютно уверена.</p> <p>В конце 1960 года я принимал участие в перевозке литературы из Печерской Лавры в непригодное подвальное помещение по ул. Госпитальная. На этот раз за какие-нибудь 15-20 дней погибло (превратилось в утиль) около 50 тысяч старинных ценных книг. Эту цифру я вывел при погрузке автомашин. В среднем на автомашину попадало (методом бросания) 700-800 совершенно разбитых на части, перепутанных книг. Количество машин было более 60. Об этом факте я сообщил Киевскому корреспонденту «Литературной газеты» (по фамилии, кажется, Григорьев), который вместе с фотографом выехал на место происшествия, и видел все своими глазами.</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>Однако администрация, спасая свой престиж, не дала возможности им ни детально познакомиться, ни сфотографировать это преступление.</p> <p>После этого мне т.Панкова А.П. заявила, что если я еще раз осмелюсь на что-либо подобное, то со мной поступят как с полоумным человеком.</p> <p>От меня требовали подать заявление об увольнении, не давали возможности нормально работать, и не допускали к работе, был направлен запрос в поликлинику: могу ли я в Библиотеке работать? Таким образом, чтобы скомпрометировать меня в глазах коллектива, меня унизили, оскорбили и надругались надо мной.</p> <p>Администрация очень боится разоблачения того факта, что по ее вине погибло за последние 8-10 лет примерно в общей сложности 100 тысяч книг, среди них уникальные издания прошлых веков, неоценимые государственные сокровища. Сейчас говорят, что виноват якобы Горсовет, предоставивший плохие непригодные помещения. Но как же тогда директор Библиотеки тов. Дончак В.С. согласиться поместить в такие помещения литературу, если было заранее известно, что книги там погибнут?</p> <p>Сейчас катастрофическое положение в трех местах, где хранится литература: 1. Выдубицкий монастырь, 2. подвальное помещение по ул. Госпитальная и 3. подвальное помещение в районе Печерской Лавры. Третий раз случаются крупные аварии, книги заливают вода, а администрация стыдливо прячет свою бездарность, боится обсудить это на открытом общем собрании, выслушать мнение коллектива, чтобы принять разумные меры.</p> <p>Сотрудник Библиотеки тов. Гурина Тамара с возмущением рассказывала, как ей приходилось быть свидетельницей гибели тех книг, которые побывали в воде. Много интересного мог бы рассказать т. Ткаченко Федор Романович, но он предпочитает молчать.</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>В последнее время для спасения книг привлекаются в основном договорники (временные сотрудники), чтобы легче скрыть от коллектива эти позорные факты.</p> <p>Товарищ Прокурор, я написал далеко не все (для этого надо много времени), есть еще такие факты, которые необходимо показать, как, например, припрятываются уничтоженные книги, в каком состоянии, скажем, действующие фонды на 1-м этаже книгохранилища, как ежегодно растаскивают книги и как это все скрывают и т.д.</p> <p>Надеюсь, что в ходе расследования я смогу добавить еще ряд дополнительных показаний.</p>
Препроводительный документ зав. украинским отделением «Известия» в Президиум АН УССР к анонимному заявлению 15.5.63 г.	<p>Направляем Вам тревожное письмо сотрудника библиотеки о гибели ценных книг.</p> <p>О принятых Вами мерах просим сообщить нам.</p>
Анонимное заявление в газету «Известия»	<p>В библиотеке Академии наук Украинской ССР очень плохо организовано хранение и сбережение богатейших книжных фондов.</p> <p>Так, только в последние 2-3 года в результате халатности администрации погибли десятки тысяч редкостных изданий, преимущественно 18-19 веков, представляющих собой исключительную государственную ценность.</p> <p>Государству нанесен непоправимый ущерб.</p> <p>Вчера или позавчера вновь (уже третий по счету раз) затоплено водой помещение с книгами, которые были неразумно свезены в это помещение несколько лет назад (за Дворцом спорта).</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>Старая бумага и старинный переплет гибнут от малейшего соприкосновения с водой.</p> <p>Требуется принятие немедленных мер. Однако администрация библиотеки старается скрыть это и делают все для того, чтобы никто об этом не узнал.</p> <p>Был случай, когда было отказано корреспонденту «Литературной газеты» в посещении непригодных помещений где гибнут книги. Спасите книги!</p> <p>Ведь их более ста лет люди хранили. Почему же сейчас они должны погибнуть.</p>
<p>Письмо руководства ГПБ главному ученому секретарю АН УССР Август 1963 г.</p>	<p>З приводу листів Погружальського В.В. до прокурора УРСР і в газету «Известия» повідомляємо таке.</p> <ol style="list-style-type: none"> Співробітник ДПБ АН УРСР Погружальський В.В, на протязі 5-6 років написав кілька десятків наклепницьких листів до різних центральних та республіканських організацій і редакцій газет, в яких спалюжував діяльність дирекції, партійної та профспілкової організацій і багатьох окремих співробітників бібліотеки. <p>Неодноразові перевірки авторитетними комісіями факти, викладені у листах Погружальського, не підтверджувались.</p> <p>Негідна поведінка Погружальського була засуджена рішенням товариського суду ДПБ АН УРСР.</p> <ol style="list-style-type: none"> Зокрема заяви у останніх 3 листах до прокурора УРСР та редакції газети «Известия» також безпідставні. <p>З-за відсутності належного приміщення, бібліотека змушено протягом усього післявоєнного часу зберігати частину книжкових фондів у кількох приміщеннях в різних районах міста. Але дирекція бібліотеки здійснює постійний нагляд за належним їх збереженням для чого регулярно проводить необхідні профілактичні заходи.</p> <ol style="list-style-type: none"> Погружальський В.В. пише про випадок, коли було відмовлено кореспонденту «Литературной

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>газеты» у відвідуванні приміщення, де зберігаються книги.</p> <p>Повідомляємо, що кореспондент «Літературної газети», про якого йдеться в заяві, ніколи до дирекції не звертався.</p> <p>4. Вважаємо необхідним додати, що консилиум лікарів лікарні Ленінського району м. Києва у вересні 1960 року, встановивши у Погружальського реактивно-невротичний стан, направили його на консультацію в психоневрологічний диспансер.</p>
<p>Заявление Погружальского секретарю партбюро ГПБ АН УССР 10.9.63 г.</p>	<p>В течение последних лет мне закрыт доступ в нашу стенгазету. Так, критические мои заметки, направленные против недостатков в нашей работе, выступления за поднятие производительности труда, улучшения качества работы, выступления в стихотворной форме были использованы против меня.</p> <p>Были случаи, когда администрация даже натравливала на меня лиц, которых я критиковал за недобросовестную работу. Поэтому я вынужден обратиться к Вам с просьбой положить конец этим неприемлемым методам, и оказать содействие в помещении в стенгазете следующих стихотворений, если они приемлемы.</p> <p style="text-align: center;">Народы хотят мира!</p> <p style="text-align: center;">Десятки подписей твердят, Что мир народы отстоят! Но к грубой фальши прибегая, В ЦК Компартии Китая Твердят как раз наоборот, Что, дескать, требуют народы, Чтоб в мире рвались водороды, Свершая жизни «поворот».</p> <p style="text-align: center;">Пилулю горькую глотая, Поймите евнухи Китая, Что вот неумный разговор Вам принесет один позор.</p>

Наименование документа, дата	Содержание
	<p>Коммунисту от беспартийного по поводу блока</p> <p>Наша сила – когда Я и ТЫ... Без чьей-либо помощи Очищаем ряды От партийной сволочи!</p> <p>Я верю пролетарским гениям, И часто сыну говорю: Ты свято чти заветы Ленина! И поклоняйся Октябрю!</p> <p>Там, где польза Отчизне, Там и польза моя! В этом смысл моей жизни, В этом радость моя!</p> <p>Надпись на фотографии дурака!</p> <p>Тупица ты или болван, Иль что-то в этом роде, Тебе ферзя я в форы дам, И при любой погоде!</p> <p>Портрет библиотечного бездельника</p> <p>Эта жалкая горилла, Или даже шимпанзе, Бродит целый день без дела В наизнанку неглиже.</p> <p>Автору-плагиатору библиографических указаний</p> <p>Одному сей «труд» ему, Как видать не по уму, Поэтому за плагиат Кольнем пером его под зад.</p>

<i>Наименование документа, дата</i>	<i>Содержание</i>
Заявление Погружальского секретарю партийного комитета АН УССР 12.10.63 г.	Прошу Вас принять меры воздействия на коммуниста т. Дончака В.С., директора библиотеки АН УССР, и защитить меня от издевательства с его стороны. В течение ряда лет т. Дончак В.С., руководствуясь чувством личной мести за мои критические выступления в адрес администрации, злобно мстит, систематически на меня клеветает и шантажирует, натравливает на меня сотрудников. Он добился от Президиума АН, чтобы мне предоставили непригодную для жилья квартиру, где зимой невозможно жить. В своей мести он дошел до такой низости, что стал направлять на меня бывшую жену. Учитывая мое тяжелое состояние здоровья (заболевание сердца), требует от меня выполнения непосильной физической работы. Стремясь во что бы то ни стало выжить меня из библиотеки, он применяет самые утонченные иезуитские методы издевательства, не дает возможности работать. Прошу защитить меня от этого человека, который потерял перед партией всякую совесть и стыд.
Письмо зам. главврача клинической больницы Ленинского р-на г. Киева на запрос председателя МК ГПБ о Погружальском 7.12.63 г.	На Ваш запрос сообщаю, что гр-н Погружальский Виктор Владимирович 25.11.63 г. был в поликлинике на приеме у врача-терапевта, который направил его на консультацию в психоневрологический диспансер. С 26.12.63 г. ему оформлен больничный лист.

ЗАМЕСТИТЕЛЬ НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛЕНИЯ КОМИТЕТА
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ ПРИ СМ УССР

КАЛЛАШ

В ПРЕЗИДИУМ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР

Прошу разрешить мне и моей семье (жена и ребенок один год) выехать из Советского Союза в одно из европейских социалистических государств, где я мог за честный и инициативный труд получать соответствующие средства, дающие мне возможность иметь пищу, одежду, жилье и лечение. Это все что мне нужно.

Погружальский Виктор Владимирович,
сотрудник Государственной публичной
библиотеки АН УССР.

Домашний адрес:

г. Киев, ул. Ленина, д. 16-18, кв. 12

СПРАВКА

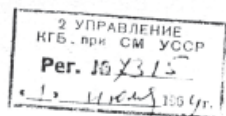
В беседе с директором Государственной библиотеки АН УССР т. Дончаком выяснил, что Погружальский В.В. проходит лечение в 1 рабочей поликлинике, которая направила его на исследование в психбольницу им. Павлова (на Подоле). В декабре э. г. Погружальский был подвергнут тщательному обследованию в этой больнице, в результате чего было вынесено заключение, что он страдает тяжелым прогрессирующим психическим заболеванием опасным для его здоровья

Справка.

В беседе с директором государственной библиотеки АН УССР т. Дончаком выяснил, что Погружальский В.В. проходит лечение в 1 рабочей поликлинике, которая направила его на исследование в психбольницу им. Павлова (на Подоле). В декабре э. г. Погружальский был подвергнут тщательному обследованию в этой больнице, в результате чего было вынесено заключение, что он страдает тяжелым прогрессирующим психическим заболеванием, опасным для его здоровья.

А. Романюк

15.12.60 год.

Справка

по материалам архивно-следственного дела на Погужельского В.И., которое хранилось в УАО УКГБ Хмельницкой области.

Погужельский Владимир Иванович, 1899 года рождения, уроженец с. Вихровка, Дунаевецкого района, Кам. Подольской области, поляк (по паспорту украинец), гр-н СССР, из крестьян-середняков, малограмотный, беспартийный.

Постановлением особой тройки УНКВД Кам. Подольской области от 20 сентября 1938 года Погужельский В.И. был подвергнут ВМН — расстрелу.

По обвинительному заключению Погужельский значится осужденным за то, что он в 1931 году агентом польской разведки Шостацким Петром был завербован для шпионской работы и по его заданию собирал и передавал сведения шпионского характера, в частности, о состоянии колхоза, а также о настроениях населения и проводимым партией и правительством мероприятиям на селе.

В обвинительном заключении также указано, что в 1937 году Доманским Петром Погужельский был завербован в антисоветскую организацию «ПОВ» и по его заданию занимался вредительством, гноил хлеб в копнах, умышленно затягивал молотьбу и хлебосдачу государству.

Из дела видно, что расследование по нему было проведено с грубейшими нарушениями норм УПК. Какие основания послужили для ареста Погужельского в деле не отражено.

Обвинение Погужельского было обосновано только на его показаниях, данных им на предварительном следствии, однако эти показания не внушают доверия, т.к. они являются крайне противоречивыми и путано освещают время, место и обстоятельства вменяемого ему обвинения.

Дополнительно допрошенные в 1958 году свидетели показали, что Погужельского они знают как односельчанина. С момента организации в и селе колхоза он вступил в колхоз и работал до момента ареста на разных работах, к работе относился хорошо. О вредительской и антисоветской деятельности Погужельского, как заявили свидетели, им ничего не известно и вообще в их колхозе никогда никакого вредительства не было.

На основании протеста Военного прокурора Прикарпатского военного округа от 12.03.58 г. Военный Трибунал Прик ВО своим определением от 25.03.58 г. признал привлечение к уголовной ответственности Погужельского В.И. необоснованным, а поэтому постановление особой тройки УНКВД Кам. Подольской области от 20.9.38 г. отменил и дело в отношении Погужельского В.И. производством прекратил за отсутствием состава преступления.

Ст. оперуполномоч. 2 Упр. КГБ – УСССР
майор

А. РОМАНОВ

9.06.64 года

ВЫПИСКА

из протокола допроса Погружальского

от 30 мая 1964 г.

О плохом отношении администрации библиотеки ко мне я сообщал в редакцию газеты «Извести», сообщая в Партгосконтроль, в прокуратуру и партбюро библиотеки и АН УРСР. Об этом своим знакомым я старался не говорить, но может быть я кому либо и рассказывал. О своих намерениях отомстить администрации библиотеки, которые у меня возникли года три тому назад — 1960 году, когда я работал в отделе обработки, — я никому не говорил и вынашивал эти мысли в себе. Правда, мог быть случай, что в разговоре с секретарем партийного бюро библиотеки ШИМЧЕНКО я мог сказать, что отомщу им, но этого утверждать я не стану. О том, что у меня появилась мысль отомстить путем поджога библиотеки я никому никогда не говорил...

В конце 1960 года я сообщил в редакцию «Литературной газеты» о безобразном хранении книг в книгохранилище на территории Печерской лавры. Корреспондент газеты хотел сфотографировать, как хранятся книги, но ПАНКОВА, зав. Отделом обработки, с ним переговорила, и он ушел, не сфотографировав книг. После этого она мне сказала, что назвала меня сумасшедшим корреспонденту, и он поверил, и что вообще у меня ничего не выйдет, так как они меня сделают ненормальным. На другой день, на работе около раздевалки библиотеки ко мне подошел МОЛОДЧИКОВ — главный библиотекарь и тихо на ухо начал мне говорить: «ну, что ты еще не сошел с ума, может быть ты погавкаешь, а может быть ты еще и книги подожжешь». Но тогда у меня промелькнула мысль о поджоге и сразу исчезла. После этого в течение года — с 1960 по 1961 годы — МОЛОДЧИКОВ и ПАНКОВА, а в особенности МОЛОДЧИКОВ, ежедневно внушали мне, что я сумасшедший, что мне пора уже проявлять себя, гавкать на людей, пойти в Кирилловку. Он говорил, что

я зарекомендовал себя как сумасшедший и об этом знают все и даже в Президиуме и меня все равно упрячут в психбольницу. Не было ни одного дня, чтобы МОЛОДЧИКОВ, а иногда и ПАНКОВА не об этом не напоминали.

Осенью 1963 года на работе на 3 этаже книгохранилища ПЕТРЕНКО — председатель месткома начал натравливать на меня работников библиотек. ПЕТРЕНКО в присутствии НИКОЛАЕВОЙ Е.И., , БОЛДЫРЕВОЙ Л.М, ДОБРОМ-СКОЙ В.И. назвал меня шизофреником и заявил, что в месткоме есть об этом документ. Когда ПЕТРЕНКО об этом заявил, я сильно разволновался, обозлился и там впервые у меня возникла мысль и желание поджечь библиотеку и спалить его вместе с книгами. Но эту мысль я тогда поборол и поджога не совершил.

ВЫПИСКА ИЗ СПРАВКИ

Киевского городского психоневрологического
диспансера от 17.XII.60 г. №2706

... Больной Погружальский Виктор Владимирович консультирован проф. Абашевым А.Л.

Заключение: у больного отмечается болезненное уклонение в психической сфере.

Подписали: главврач диспансера (Сиченко)
лечврач (Завилянская)

Верно: А. Романов

18.03.61 года.

ВИРОК

ІМ'ЯМ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

1964 року вересня місяця 1 дня

Верховний Суд УРСР в складі:

Головуючого – т. Столярчук М.Г.

Народних засідателів – тт. Дончука П.П. і Вукаловича С.П.

При секретареві – т. Проворній Л.П.

За участю Прокурора т. Суркова В.В.

та адвоката т. Шафранського М.О.

Розглянувши у відкритому судовому засіданні кримінальну справу про обвинувачення – ПОГРУЖАЛЬСЬКОГО Віктора Володимировича, народження 29 травня 1925 року, уродженця села Слободка Іванківська Дунаївецького району, Хмельницької області, жителя міста Києва, вул. Леніна, 16/18 кв.12, українця, безпартійного, з вищою освітою (закінчив Харківський бібліотечний інститут), одруженого, до арешту працював старшим бібліотекарем Державної публічної бібліотеки Академії Наук УРСР, виходця з селян, раніше не судимого –

в злочині, передбаченому ч. 2 ст. 89 КК УРСР, -

УСТАНОВИВ:

Підсудний Погружальський В.В., працюючи старшим бібліотекарем Державної публічної бібліотеки Академії Наук УРСР, з метою помсти адміністрації бібліотеки, яка, на його думку, відносилась до нього несправедливо, став на шлях знищення належних бібліотеці цінностей шляхом підпалу книгосховища

зазначено бібліотеки, який вчинив 24 травня 1964 року при таких обставинах:

Погружальський приблизно о 21 годині 23 травня 1964 року пройшов у книгосховище і, дочекавшись кінця робочого дня бібліотеки, залишився в книгосховищі на ніч. Там він знімав зі стелажів книги, рвав їх і складав напір в купи. Розклавши біля 30 вогнищ на всіх 8 поверхах книгосховища, підсудний біля 5 години 15 хвилин ранку 24 травня 1964 року підпалив їх сірниками послідовно з 1 до 8 поверху.

Після підпалу книгосховища Погружальський розбив скло в дверях, проліз в основне приміщення бібліотеки, де підпалив картки каталогів.

Внаслідок пожежі знищено біля 500.000 книг на суму 117.000 крб., частина бібліотечного обладнання і меблів, заподіяно значної шкоди приміщенню бібліотеки, а всього Державній публічній бібліотеці Академії Наук УРСР завдано матеріальної шкоди на суму 558.190 крб.

Вина Погружальського в навмисному знищенні державного майна стверджується його ж поясненнями на попередньому слідстві і в судовому засіданні, показаннями свідків Денисюк, Олецького, Бройдо, висновками технічної і біологічної експертиз та речовими доказами по справі.

Так, підсудний пояснив в ході розслідування по справі і в суді, що він ввечері 23 травня зайшов в приміщення бібліотеки, пройшов в книгосховище, сховався на площадці сходів запасного виходу, пробув там до 23 години (до кінця роботи бібліотеки) і, таким чином, залишився в книгосховищі на ніч.

Погружальський ствердив, що для підпалу він знімав зі стелажів літературу, рвав її і підкладав зім'ятий папір під стелажі з книгами, а потім підпалював вогнище сірниками. Підсудний пояснив також, що в приміщення каталогів він вліз через розбите ним скло в дверях, нанісши при цьому собі тілесне ушкодження в області правої ноги; на місці підпалу карток каталогів з рани ноги натекла калюка крові, і там же він викинув дві пачки з сірниками, якими підпалював книгосховище і картки, а також ключ від

замка одних з дверей бібліотеки. Будучи доставленим в Жовтневу лікарню м. Києва з приводу ушкоджень ноги, викинув на купу з сміттям ключ, який взяв з дверей, що вели на площадку, де він ховався ввечері 23 травня 1964 року, чекаючи кінця роботи бібліотеки.

Свідок Бройдо пояснила, що після 20 години напередодні пожежі Погружальський пройшов у книгосховище бібліотеки і звідтіля не повернувся.

Свідок Олецький О.С. ствердив, що він біля 21 години 23 травня 1964 року бачив, як підсудний сховався з 7 на 6 поверх книгосховища.

Свідок Денисюк Є.М. (прибиральниця) на попередньому слідстві і в судовому засіданні показала, що вона, прибираючи приміщення бібліотеки, о 6 годині 24 травня особисто бачила, як Погружальський виходив з приміщення каталогів і йшов у вестибюль основного приміщення бібліотеки, з правої ноги підсудного текла кров.

При огляді місця події на кожному з 8 поверхів книгосховища виявлено по 3-4 вогнища, а всього вогнищ було 30, що стверджено висновком технічної експертизи на попередньому слідстві і в суді.

В приміщенні, де знаходились підпалені картки каталогів, виявлена кров людини, дві сірникових пачки, використані сірники і ключ від замка (т.5 а.с.....-30)

З висновку судово-біологічної експертизи вбачається, що кров на підлозі в кімнаті каталогів, а також на знайдених там сірникових пачках і обгорілому клапті паперу по групі ідентична з кров'ю підсудного Погружальського.

Слідчим експериментом встановлено, що ключ, який Погружальський викинув на території Жовтневої лікарні, вільно відкриває замок в дверях, що ведуть з 2 поверху книгосховища на площадку сходів запасного виходу (т.5 а.с.46-55).

Посилання підсудного в судовому засіданні на те, що він заздалегідь не мав наміру підпалювати бібліотеку і вчинив вищезаз-

начений злочин в стані, коли не міг повністю усвідомлювати свої дій і керувати ними, з'являються безпідставними.

Погружальський в ході розслідування по справі пояснив, що думка про помсту адміністрації бібліотеки шліхом підпалу бібліотеки у нього виникла ще восени 1963 року (т.1 а.с.59)

З висновку стаціонарної судово-психіатричної експертизи, проведеної трьома спеціалістами Київської психоневрологічної лікарні ім. Павлова, видно, що на момент інкримінованого Погружальському злочину і на час проведення експертизи він з'являвся осудним.

Поведінка підсудного в судовому засіданні також не викликає сумнівів в осудності Погружальського.

Крім того, матеріалами справи встановлено, що Погружальський, направляючись надвечір 23 травня 1964 року в бібліотеки, взяв з собою 2 пачки сірників, хоч сам він не палить цигарок. В бібліотеці він ховався на площадці запасного виходу, бажаючи залишитись там на ніч непоміченим.

Вищезазначені докази в їх сукупності свідчать про те, що підсудний заздалегідь продумав підпал книгосховища Державної публічної бібліотеки Академії Наук УРСР і вчинив зазначений злочин навмисно, в стані осудності.

Кваліфікація злочинних дій Погружальського з ч. II ст. 89 КК УРСР визначена органами попереднього слідства правильно.

Враховуючи виключну суспільну небезпечність і тяжкі наслідки вчиненого підсудним злочину, Верховний Суд УРСР вважає необхідним обрати йому максимальний строк позбавлення волі, передбачений ч. II ст. 89 КК УРСР, і визначити відбуття першої половини строку покарання в тюрмі.

Цивільний позов Державної публічної бібліотеки обґрунтований повністю.

Одна, враховуючи те, що стягнення з підсудного понад 500.000 крб. практично з'являється нереальним, суд вважає можливим стягнути на відшкодування заподіяного збитку лише 15.000 крб.

На підставі наведеного та керуючись ст.ст. 323, 324 КПК УРСР, Верховний Суд Української РСР

ЗАСУДИВ:

Погружальського Віктора Володимировича за ч. II ст. 89 КК УРСР до 10 (десяти) років позбавлення волі, з яких перших 5 (п'ять) років відбувати в тюрмі, а решту 5 років – у виправно-трудовій колонії посиленого режиму.

Стягнути з засудженого Погружальського В.В, на користь Державної публічної бібліотеки Академії Наук УРСР у відшкодування заподіяного збитку 15.000 (п'ятнадцять тисяч) крб. та в дохід держави судових витрат по справі 31 (тридцять один) крб.

Речові докази по справі – обгорілі дошки стелажів, паперу і дерева, 2 пачки сірників, куски паперу знищити; халат і 2 ключі повернути Державній публічній бібліотеці Академії Наук УРСР, а штани, сандалі і носки повернути засудженому Погружальському.

Строк відбуття міри покарання засудженому Погружальському рахувати з 24 травня 1964 року.

Вирок остаточний і оскарженню та опротестуванню в касаційному порядку не підлягає.

Головуючий – Столярчук
Народні засідателі – Вукалович, Дончук

Згідно: Член Верховного Суду УРСР (Столярчук)

4.9.64 р.

тир. 25 прим.

По делу 3-238

ОПРЕДЕЛЕНИЕ

... декабря 1966 года Златоусовский городской народный суд Челябинской области в составе:

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩЕГО	КАЯГИНА
НАРОДНЫХ ЗАСЕДАТЕЛЕЙ	ГУШТЫН И УЛЬЯНОВОЙ
С УЧАСТИЕМ ПРОКУРОРА	УСТИНОВА
ПРЕДСЕДАТЕЛЯ ТЮРЬМЫ №2	ПЕРЕВАЛОВА
ПРИ СЕКРЕТАРЕ	ГУСТОКАШИНОЙ

Рассмотрел в судебном заседании представление администрации о замене тюремного заключения на содержание в колонии ПОГРУЖАЛЬСКОМУ ВИКТОРУ ВЛАДИМИРУ 1925 года рождения, не судимого.

Ознакомившись с личным делом и характеристикой Погружальского, выслушав заключение прокурора Устинова, полагавшего удовлетворить ходатайство суд

УСТАНОВИЛ:

Верховным судом УССР 1 сентября 1964 года осужден Погружальский по ст.89 ч. II УК РСФСР к лишению свободы сроком на 10 лет, с отбыванием первых пять лет в тюрьме, из которых отбыл 2 года 6 месяцев 28 дней.

Находясь в тюрьме, Погружальский режим не нарушал, к труду относился добросовестно, примерно вел себя среди заключенных, за что ему объявлено 2 поощрения.

Учитывая, что Погружальский встал на путь исправления, отбыл более половины срока в тюремного заключения, руководствуясь ст. 364 УПК РСФСР, суд

ОПРЕДЕЛИЛ:

На основании ст. 24 УК РСФСР Погружальскому Виктору Владимировичу не отбытый срок 2 года 5 месяцев 2 дня тюремного заключения заменить на содержание в исправительно-трудовой колонии усиленного режима.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩИЙ – ПОДПИСЬ:
НАРОДНЫЕ ЗАСЕДАТЕЛИ – ПОДПИСИ:

Копия верна:

копия:

ОПРЕДЕЛЕНИЕ:

судебного заседания

26 мая 1967 года Народный суд Шепетовского р-на
Хмельницкой области

В составе:	Народного судьи	САВЧЕНКО
	Народных заседателей	ХАРУСЬ и КУКУРОСКОЙ
	при секретаре	КИРИЛЕВИЧ
	с уч. прокурора	БРЕНЦУНА

Рассмотрев в открытом судебном заседании в с. Климентовичи Шепетовского района представление Начальника п/я 128/98 об условном освобождении из мест заключения для работы на стойках предприятий народного хозяйства осужденного Погружальского Виктора Владимировича 1925 г. Рождения.

УСТАНОВИЛ:

По приговору Верховного Суда УССР от 1 сентября 1964 года Погружальский осужден по ст. 89 ч.2 УК УССР на 10 лет лишения свободы. По состоянию на 26 мая 1967 года фактически отбыл 3 года и 2 дня. Учитывая большую общественную опасность совершенного преступления и особо тяжкие последствия преступления с одной стороны и сравнительно небольшой фактически отбытый срок наказания, суд не находит оснований для условного освобождения Погружальского В.В. от наказания, а поэтому руководствуясь ст. 407 УПК УССР

ОПРЕДЕЛИЛ:

Отказать в условном освобождении от наказания Погружальского Виктора Владимировича.

Определения окончательное и обжалованию не подлежит.

Копия верна: подписи:

..... СУДА

Я. САВЧЕНКО

СЕКРЕТАРЬ

З НЕДАЛЕКОГО МИНУЛОГО

Олег БАЖАН

Юрій ДАНИЛЮК

(Київ)

ПРАВДА ПРО «СПРАВУ ВІКТОРА ПОГРУЖАЛЬСЬКОГО»

або

Хто і чому здійснив підпал Державної публічної бібліотеки АН УРСР

Подія, що сталася того дня, сколихнула без перебільшення все українське суспільство. 24 травня 1964 року в самому центрі Києва протягом доби палала Державна публічна бібліотека Академії наук України. Невблаганне полум'я за лічені хвилини пожерло раритетні видання, рукописи, все, чим могла б пишатися кожна культурна нація. Наслідки пожежі були катастрофічними. Як довідуємось з доповідної записки відділів ЦК Компартії України, стихією було знищено близько 500 тисяч одиниць літератури, що становило приблизно 20% всього книжкового фонду⁸³.

Пожежа в столиці України не залишилась непоміченою і для світової громадськості. Вже 25 травня до президії Академії наук УРСР звернулися посольства Сполучених Штатів Америки, Франції, які намагалися з'ясувати масштаби втрат однієї з найбільших книгозбірень Європи. Радіо «Свобода» щогодини передавало в ефір повідомлення такого змісту: «Звістка про пожежу в бібліотеці АН УРСР настільки жахлива, що можна уявити собі, що українська культура понесла непоправні втрати. Не лише українська культура, а й світова культура чимало втратила, оскільки в бібліотеці АН України зберігаються цінності, які мають всенародне значення»⁸⁴. Повідомлення аналогічного змісту

⁸³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 6, спр. 3749. – арк. 28.

⁸⁴ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Колекція документів

поширювало в засобах масової інформації агентство «Рейтер», яке серед іншого висловлювало здивування відсутністю необхідних коментарів з боку українських владних структур.

А офіційний Київ продовжував зберігати мовчанку, наче пожежа стосувалася цілком ординарного об'єкта, який не заслуговував на увагу. Лише після звернення голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Нікітченка до ЦК КПУ 26 травня 1964 р. київська міська газета «Вечірній Київ» опублікувала коротеньке повідомлення про пожежу, яке ставило за мету хоча б частково заспокоїти громадську думку. Витримане в стилі «а так все добре, чарівна маркізо» воно намагалось переконати читачів в дріб'язковому характері цієї події. Такої ж позиції дотримувався перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест, який у власному щоденнику без тіні сумніву записав: «Багато галасу навколо пожежі бібліотеки в Академії наук України»⁸⁵.

Одночасно з цим до Комітету держбезпеки, центральних та місцевих партійних органів надходила інформація про тих, хто вчиняв «цей непотрібний галас». Одним з таких став активний учасник правозахисного руху, психолог за фахом Михайло Горинь, письменник, багаторічний політв'язень Борис Антоненко-Давидович, які вважали загибель унікальних фондів академічної бібліотеки однією з найбільших трагедій української нації, що поступово втрачала свій інтелектуальний генофонд, губила все краще, здобує багатьма минулими поколіннями⁸⁶. Чому так сталося?

Очевидно, відповіді на це та інші питання мав дати суд, що відбувся над сучасним Геростратом української культури Віктором Погружальським, який власноручно розпалив це страшне багаття. Однак умови якоїсь дивної і незрозумілої таємності, в яких проходив процес, не стільки відповіли, скільки поставили нові запитання.

Відповісти на них намагався відомий літературний критик, публіцист Євген Сверстюк в своєму талановитому памфлеті «З приводу процесу над Погружальським», який вважав, що проведені слідчі дії та й сам судовий процес не відповідали масштабам

⁸⁵ Шелест П.Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. – М., 1995. – С. 196.

⁸⁶ УСБУ в Львівській обл. – спр. П-26984, т. 2.- арк. 109.

тієї трагедії, якої зазнало українське суспільство. Невиправдано м'яким вважав Є. Сверстюк і винесений вирок В. Погружальському, який отримав за свій варварський вчинок лише 10 років ув'язнення. Все це давало підставу йому розглядати підпал наукової бібліотеки як спеціальну акцію, організовану і сплановану радянськими спецслужбами⁸⁷.

Характерно, що памфлет Є. Сверстюка тривалий час залишався одним з вагомих аргументів опозиційних сил, які рішуче і безкомпромісно виступали проти існуювшої тоталітарної системи. Сам факт його зберігання і поширення розглядався як небезпечний державний злочин, який карався на основі сумнозвісних «політичних» статей кримінального кодексу.

Так, поширення памфлету в Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка стало приводом для порушення кримінальних справ в серпні 1965 року проти львівських інакодумців Михайла та Богдана Горинів, Михайла Осадчого, Івана Геля, Михайла Косіва, Мирослави Зваричевської та ін.⁸⁸

Органами КДБ була припинена спроба житомирського лінотипіста, початкуючого поета, брата відомого українського письменника Валерія Шевчука – Анатолія Шевчука, розтиражувати памфлет на обладнанні місцевої друкарні. У вересні 1966 р. Житомирський обласний суд засудив А. Шевчука до п'яти років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах суворого режиму⁸⁹.

Протягом тривалого часу будь-яка згадка про справу Віктора Погружальського здавалася неможливою, оскільки пов'язані з цим документальні матеріали були практично недоступними для дослідників і широкого загалу. Лише сьогодні ми можемо сказати всю до останку правду про історію підпалу академічної бібліотеки, яка виглядає знано прозаїчніше, ніж її змальовували національно-свідомі кола української інтелігенції.

Отже, Віктор Володимирович Погружальський... Власне не Погружальський, а Погружельський. Своє прізвище він власноручно поміняв, бажаючи відмежуватися від батька – «заклятого ворога народу», розстріляного за постановою особливої трійки

⁸⁷ З приводу процесу над Погружальським // Сучасність.-1965.-№2.-С. 78-84.

⁸⁸ УСБУ в Львівській обл.-спр. П-26250, т.1.-арк.3

⁸⁹ УСБУ в Житомирській обл.-спр.28834-П., т.2.-арк.69-71

УНКВС Кам'янець-Подільської області від 20 вересня 1938 року у справі сумнозвісної «Польської організації військової». Нічого спільного не хотів він мати і з рідним дядьком, засудженим у вересні 1944 року до вищої міри покарання за співробітництво з фашистським окупаційним режимом.

Не прикрашала біографії Віктора Погружальського й мати – Юлія Йосипівна, яку в 1948 році намагалися виселити з Поділля на основі Указу Президії Верховної Ради СРСР за невиконання мінімуму трудовнів. Лише тяжка хвороба врятувала 50-річну жінку від позбавлення власної домівки⁹⁰.

Цілком очевидно, що в умовах радянської дійсності подібні біографічні відомості значною мірою обтяжували життя молодого людини, перекривали їй шлях до просування по службовій драбині.

На В.Погружальського малися й інші компрометуючі матеріали. Весною 1943 року, його, 18-річного юнака, було вивезено до Німеччини, де він працював на заводах Круппа в мм. Ессен, Верзель, Ферде та ін. Після капітуляції фашистської Німеччини, деякий час перебував у таборі в американській зоні окупації. Потім разом з іншими радянськими громадянами був переведений у Штернбергський пересильний пункт⁹¹.

Таким чином, тавро «людини другого сорту» В. Погружальський отримав на все життя. Реально відчув його на собі, перебуваючи в лавах Радянської Армії. Постійні перевірки, виклики до особливого відділу, недовіра з боку командирів і товаришів нерідко виводили В.Погружальського з стану рівноваги, ставили осноронь колективу.

Після демобілізації в грудні 1950 р. Віктор Погружальський намагався всіляко себе ствердити. Навчався на історичному факультеті Київського державного університету, поступив на заочне відділення Харківського бібліотечного інституту. Багато читав, шукав розради в художній літературі. Сподівався, що його зусилля по самоудосконаленню, отриманню фахової освіти будуть помічені керівництвом Державної публічної бібліотеки АН УРСР, в якій він працював з 1951 року.

⁹⁰ ДА СБУ.-Колекція документів.

⁹¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 6, спр. 3749. – арк.28

Однак в бібліотеці щодо Погружальського формувалася надзвичайно негативна думка. І директор бібліотеки В.С. Дончак, і інші співробітники вважали В. Погружальського грубою, сварливою людиною, здатною породжувати суцільні конфлікти. Причому для цього в них були свої підстави. Лише в 1958-63 рр. Погружальський написав до центральних, партійних та радянських органів, редакцій газет, інших засобів масової інформації понад 30 різноманітних заяв і скарг, в яких викривав всілякі негаразди в бібліотеці. Деякі скарги, наприклад написані у віршах, виглядали як дивацтво. Прочитуємо лише кілька рядків:

Я не чета обывательской братии!
И катитесь вы к чертовой матери!
Мой путь не избран наугад –
Еще пятнадцать лет назад!
Социализма притягательная сила
Вырвала меня из объятий
Капиталистического мира
Я – коммунист.
Коммунист – поэт!
Мне по-праву положен
Партийный билет
Облаченный я этим безценным мандатом
Дам энергию Родине больше чем атом.
Эта высшая честь!
Человек отчужденных взглядов
На жизнь смотрю не как она есть,
А как ее переделывать надо.
Я – Коммунист!
И жизнь для меня борьба!
Как для Маркса и Ленина
Разница только та,
Что они величайшие гении!⁹²

Звичайно, подібна форма листування породжувала недовіру до скарг і заяв В.Погружальського. Однак далеко не всі вони

⁹² ДА СБУ.-Колекція документів.

були такими безпідставними. Так, майже повністю підтвердилася скарга Погружальського до українського корпункту газети «Известия» від 4 квітня 1963 р. Повідомляючи про це секретаря ЦК КПУ М.О. Соболя, заступник голови Комітету партійного контролю при ЦК КПУ А. Маленкін писав: «Перевірка показала безвідповідальне ставлення до збереження книжкових фондів. Значна частина книг, особливо тих, що розміщені в підвалах і приміщеннях церков, внаслідок незадовільного збереження, прийшла в непридатність. Тільки за останній рік зіпсувалось понад 100 тисяч примірників літератури. Немає даних навіть про кількість книжок резервного фонду і фонду концентрації. Задача непридатних книжок в утиль проводиться без належного опису і обліку, а по загальній вазі. Відсутність будь-якого обліку створило умови для розкрадання книжкових фондів»⁹³.

Досить дивну форму обрав В. Погружальський і для вирішення власних питань. Так, напередодні одного з травневих свят, вимагаючи отримання квартири, він разом з тещею, дружиною, дитиною, численним господарським начинням самочинно оселився в конференц-залі ДПБ АН УРСР.

Коли ж вчинки В. Погружальського в 1960 р. засудив товариський суд, він тут же в залі засідання демонстративно оприлюднив заяву на адресу Президії Верховної Ради УРСР такого змісту: «Прошу дозволити мені і моїй сім'ї (дружина і дитина одного року) виїхати з Радянського Союзу в одну з європейських соціалістичних держав, де б я міг за чесну та ініціативну працю одержувати відповідні кошти, що дали б мені можливість мати їжу, одяг, житло і лікування. Це все, що мені потрібно»⁹⁴.

Отже, конфлікт між Погружальським і керівництвом бібліотеки загострювався. В колі своїх друзів Віктор не раз повторював, «що все це кодро (бібліотеку) треба розігнати і взагалі пару каністр бензину — і всі справа».

Пізніше, на допиті 30 травня 1964 р., очевидно, не бажаючи підводити товаришів, В. Погружальський визнавав: «Про свої наміри помститись адміністрації, які виникли у мене років з три тому, коли я працював у відділі обробки, я нікому не говорив і

⁹³ ЦДАГО України. — Ф.1, оп.24, спр.5925. — арк.81.

⁹⁴ Там само. — оп.6, спр.3749. — арк.31.

виношував ці думки в собі. Про те, що в мене народилася думка помститися шляхом підпалу бібліотеки я нікому ніколи не говорив»⁹⁵.

Чи могла б народитися думка про підпал національної святині у психічно нормальної людини? На це питання дає відповідь акт медичного обстеження В. Погружальського від 15 грудня 1960 року, в якому чітко зазначено, що «Погружальський страждає тяжким прогресуючим психічним захворюванням». В іншому консультативному заключенні, підготовленому в тому ж році, В.Погружальському ставився більш конкретний діагноз — реактивний невротичний стан.

За всіма морально-етичними нормами хвору, психічно неврівноважену людину, необхідно було оточити увагою в колективі, створити навколо неї нормально атмосферу. Однак натомість його все активніше втягували у різні інтриги, не забували нагадувати про минуле, на кожному кроці і у вічі, і за очі називали шизофреніком. Все це штовхнуло В. Погружальського на безпрецедентний і відчайдушний крок.

Звернемося знову до кримінальної справи В. Погружальського, в ході розслідування якої останній похвилинно відтворив подробиці тієї страшної події. «В ніч з 23 на 24 травня 1964 р., — говорив він на допиті слідчому, — я залишився в будинку бібліотеки АН УРСР, де 24 травня 1964 р. приблизно о 5 год. 30 хв. здійснив підпал. Підпал зробив з метою помсти директору бібліотеки Дончаку, його заступнику Рудю, працівникам бібліотеки Петренку, Молодчикову, Шимченку, Пашковій, Павличенку, які всіляко травили і знущались наді мною, намагалися зробити з мене душевнохворого, дорікали тим, що був на окупованій території, що в мене репресований батько.

Для здійснення підпалу бібліотеки 23 травня 1964 р. я взяв дві коробки сірників і приблизно о 20 год. 30 хв. зайшов у будинок бібліотеки. Там я піднявся на IV поверх в приміщення абонементу і звідти на VII поверх книгосховища.

На площадці запасних сходин біля дверей II поверху книгосховища я простояв з 21 години до 23 години 23 травня 1964 р. до кінця роботи бібліотеки, коли в книгосховищі було виключено

⁹⁵ ДА СБУ. — Колекція документів.

світло. В 12 годин ночі я вийшов на II поверх книгосховища, підійшов до свого робочого місця. Там одягнув халат, ліг на стіл і намагався заснути до ранку.

24 травня, приблизно о 5 годині, з III поверху книгосховища я спустився на I поверх і там спалив свої документи. Документи я знищив тому, що сподівався загинути у вогні і не хотів, щоб залишилися мої документи.

О 5 год. 30 хв. 24 травня на I поверсі я підійшов до одного з стелажів, взяв декілька книг, порвав їх і підпалив. Потім на II поверсі підпалив в двох-трьох місцях. Таким же чином я підпалив на III, IV, V, VI, VII, VIII поверхах, підпалював в двох-трьох місцях. В приміщенні каталогу намагався підпалити каталожні картки. Після підпалу каталогу я вийшов в вестибюль головного будинку, звідкіля каретою швидкої допомоги був доставлений до Жовтневої лікарні, де і був затриманий. Підпал книг на всіх восьми поверхах книгосховища здійснив за допомогою сірників»⁹⁶.

На пожежників, що прибули до будинку бібліотеки о 6 год. 04 хв. чекала справді розбурхана стихія. Виявлених 30 вогнищ зусиллями 17 оперативних відділень, 152 пожежників вдалося ліквідувати лише через 31 годину. 25 травня о 13 год. 27 хв. при ліквідації пожежі 26 пожежників отримали важкі отруєння і опіки рогової очей.

Водночас події, пов'язані з пожежею, відкрили цілий ряд слабких місць і показали, що бібліотека до подібних випадків була практично не підготовлена. В доповідній записці спеціальної комісії ЦК КПУ не двозначно говорилося: «Оцінюючи стан протипожежної охорони в бібліотеці, її керівництво, президія АН УРСР та органи протипожежної охорони розглядали цю установу як звичайних об'єкт. В штаті бібліотеки не було передбачено цілодобового протипожежного поста. Органи держпожежнагляду не ставили корінних питань щодо обладнання приміщення бібліотеки новими засобами сигналізації та пожежогасіння. В бібліотеці та пожежній команді, за якою закріплений даний об'єкт, не було оперативно-технічної карти приміщення визначенням під'їздів, місць водопостачання, розташуванням, конструкторських особливостей будинку. Все

⁹⁶ УСБУ в Львівській обл. – спр. П-26250, т.3.-арк.325.

це негативно позначилось на організації гасіння та локалізації окремих вогнищ»⁹⁷.

Збитки від пожежі біли величезними. Вогнем та водою було знищено більше півмільйона книг на суму 117 тис. крб. Значно постраждало приміщення бібліотеки, на відбудову якого потрібно було витратити понад 500 тис. крб.

Винятково швидко на пожежу в бібліотеці відреагувало вище політичне керівництво республіки. Вже 5 червня 1964 р. президія ЦК КПУ прийняла постанову, в якій визнавала діяльність керівництва бібліотеки та президії Академії наук УРСР вкрай незадовільною. За серйозні недоліки в роботі директора бібліотеки В.С. Дончака було звільнено з роботи, партійне стягнення оголошувалося віце-президенту АН УРСР академіку І.К. Білодіду. Одночасно з цим урядовій комісії під головуванням заступника голови Ради Міністрів УРСР Андріанова спільно з президією АН України доручалося в п'ятиденний термін розробити заходи по відбудові приміщення бібліотеки, відновлення її книжкового фонду. Відділ адміністративних органів зобов'язувався до липня 1964 р. внести на розгляд ЦК КПУ питання про стан і заходи по посиленню протипожежної охорони в республіці⁹⁸.

Проведена робота по ліквідації наслідків пожежі вже через кілька місяців дала свої позитивні результати. Як повідомляв 21 листопада 1965 р. президію ЦК КПУ академік І.К. Білодід, за півтора роби було:

- повністю відбудовано основне приміщення бібліотеки, переобладнані сучасним устаткуванням читальні зали і книгосховища;
- створена надійна система протипожежної охорони;
- підготовлені до видачі читачам наукові фонди бібліотеки;
- за рахунок дублетного і резервного фондів з числа 500 тисяч втрачених книг поновлено і повернуто на полиці 250 тисяч одиниць літератури;
- придбано ряд унікальних книжкових колекцій.

⁹⁷ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 6, спр. 3749. – арк.34.

⁹⁸ Там само. – арк. 24-26.

Однак повернімося до нашого героя, який лише в слідчому ізоляторі усвідомив всю ганебність свого вчинку. Та каяття вже було запізнілим. У вересні 1964 р. Віктора Погружальського було засуджено до десяти років позбавлення волі. Так і увійшов він в історію як сучасний Герострат, який завдав величезних втрат українській культурі.

Що ж до самої історії з підпалом бібліотеки, то вона потребує цілого ряду уточнень і спростувань, які супроводжують справу Погружальського вже протягом трьох десятиріч. Так, не витримує ніякої критики версія, що підпал бібліотеки було сплановано і організовано радянськими спецслужбами з метою знищення унікальної колекції україніки, рукописних фондів, які зберігалися в академічній бібліотеці. На наше щастя, саме ці колекції постраждали щонайменше. Найбільш ушкодженими були фонди літератури з географії, медицини, деяких технічних дисциплін.

Не підтверджується архівними документами і наявність під час пожежу якихось спеціальних речовин, які завадили як найшвидшому гасінню.

Всі ці чутки породила сама система, яка невинувато утаємничувала будь-які екстраординарні події в житті суспільства.

Замість епілогу

За притаманною мені звичкою оцінювати будь-які «позитиви» з часткою здорового скепсису (в Одесі жартують: «Поділи на шістнадцять!») я не дуже вірю, що бібліотечна Україна нарешті оговталась од своїх бід і зализала завдані їй жахливою пожежею 1964 року рани. Приємно спостерігати ознаки «бібліотечного патріотизму» як у Л.А. Дубровіної з О.С. Онищенко, так і в Олега Бажана з Юрієм Данилюком; але найменше його у державі: радянської — і вже нашої, незалежної. Бібліотечні приміщення перехоплюють рейдери, на закупівлю літератури для бібліотек коштів виділяється вдесятеро менше за потрібне, книгосховища в депресивному й навіть загрозливому стані, зарплати бібліотекарям і працівникам архівів — на жебрацькому рівні, обіцяна комп'ютеризація — на рівні «Обіцянка-цяцянка, а дурневі радість», комунальні витрати зростають...

Підкреслю відоме: у нове приміщення на Московській площі Бібліотека переїхала тільки в 1990 році — хоч розбудову ДПБ було закладено в плани капітального будівництва ще тридцять років тому, в 1961 році (!)...

Між тим ця непроста історія мала для мене ще один фінал, не зовсім сподіваний. І, скажемо так, навіть химерний... 2004 року вийшла книжка «Великий терор на Хмельниччині» (Поділля, НВП «Єврика»). Там очільник Хмельницького Народного Руху, відомий не лише як політик, а і як сумлінний науковець і дослідник, надрукував (у своєму перекладі з російської) сповідь одного з «репресованих радянським режимом», «політв'язня» — майже 80-річного на той час Віктора Погужальського — під символічною назвою «Іду мститися!».

Не переказуватиму свого враження від цієї сповіді «месника за ідею». Краще прочитайте її самі. Без упередження.

Віктор ПОГРУЖАЛЬСЬКИЙ

«ІДУ МСТИТИСЯ!»

Однієї літньої ночі 1938 року я прокинувся від нестямного голосіння матері: «О Боже! За що ти нас караєш? За що осиротив моїх дітей? Йо, діточки, забрали батька! Як тепер будемо жити? Та помремо від голодної смерті!»

Мати у судамах впала на долівку. Я намагався її підняти і почув, що тільки що прибігав посильний з сільради і повідомив, що батька заарештували, тому треба негайно віднести йому квартиру, ложку і пару білизни.

Ми вийшли з хати у темінь. Від нашого двору до сільради, яка знаходилася в селі Іванківці, було два кілометри. Щоб зробити шлях коротшим, пішли напряду — попід сусідні городи, через невелику річку. Ми спішили. Мати не переставала плакати, та ще через темноту не було видно, куди ступає нога. Біля річки, мати зі стогоном впала — виявляється, вдарилася колінами на зрубане дерево. Сама піднятися не могла. Мені вдалося виламати довгу палку, і спираючись на неї та на мене, мати поволі рушила далі.

Все це зайняло у нас чимало часу, тож коли ми, нарешті, дошкутильгали до сільради, батька вже не застали. Сказали, що його вже повезли в Дунаївці, а добиратися туди — марна річ, це, мовляв, нічого не дасть. Отже, ще одне потрясіння для нас. Більше батька я не бачив.

... Ще вчора я був, можна сказати, щасливим. Усе в житті здавалося надійним і міцним. У мене є батько і мати, маємо половину хати і господарство. З упевненістю дивлюся у майбутнє. І ось в одну ніч усе полетіло шкереберть. Нема більше батька, яким я гордився, починав жити його турботами. Він був чи не єдиною грамотною в Слобідці людиною. Пройшов у рядах Червоної гвардії всю громадянську війну, тривалий час очолював комітет бідноти, до нього постійно зверталися за порадою, допомогою. Батько постійно їздив у район «вибивати» таку сяку поміч зубожілим сім'ям. Село наше невелике, всього півсотні

дворів, тому його приєднували то до одного, то до іншого більшого села, а в результаті не було ні захисту, ні допомоги. Убогість виглядала майже з кожної хати. По сусідству з нами жила вдова на прізвище Гладка з п'ятьма малими дітьми. Всі вони тулилися в маленькій кімнатці, майже голі. І коли батько привіз їм з району тілогрійку, пару калош і якусь дитячу одежинку, то можна уявити, яка то була для них радість.

І ось нема батька, мого захисника. Невимовний біль стискував моє серце, а страждання матері виривали мене з підліткового віку і занурювали у жорстоку дійсність з відчаями і беззахисністю. Вже вдень з'явилися представники влади і конфіскували все наше майно – свиноматку з поросятами, продукти, теплий одяг. Навіть залишки їжі, що була на столі. Врятувалася тільки корова, наша єдина годувальниці, яку я вранці вигнав у ліс. Він був тоді пасовищем, бо всі польові пасовища і навіть яри були оголошені недоторканою колгоспною власністю.

Після цих нелюдських випробувань мати украй розхворілася і злягла, тому всі турботи лягли на мої незміцнілі плечі. Це посилювало страх, відчай, безнадію. Знову і знову в пам'яті зринали жахливі картини 1933 року. Через наше село проходила автотраса, і по ній десятками і сотнями пленталися голодні люди. Вірніше, тіні людей, напівголі кості, обтягнуті жовтою шкірою, з чорними обличчями і запалими очима без жодної життєвої іскорки. Вони приходили і на нашу вулицю. Господарі ділилися чим могли: хто кусень хліба дасть, хто миску борщу чи кілька картоплин. Та потік голодних не зменшувався, голод підступив і до наших порогів, тому нічого вже було подавати. Всі в селі затаїлися, зачинилися і тільки через вікна споглядали на живі трупи, мимоволі готуючись до такої же долі. Нашу сім'ю – матір, мене і маленьку сестричку – врятувало від голодної смерті тільки те, що перед тим батька мобілізували на роботу в Донбас, де він працював зчіплювачем вагонів, і зарплату переказував нам. Крім того, перед від'їздом він обладнав під піччю схованку, яку засипав пшеницею.

Коли батько повернувся з Донбасу, його, як активіста, завантажили громадськими дорученнями. З Дунаєвечь він привозив кипи плакатів, листівок, газет і розповсюджував по хатах. Агітки закликали зміцнювати на селі радянську владу, виявляти

ворогів народу, добиватися високих врожаїв, вчасно сплачувати податки. А за вечерею обговорювали житейські проблеми і був гордий, що і до моєї думки дослухаються. В той останній безтурботний рік батько вчився в Дунаївцях на комбайнера, мати працювала в колгоспі та поралася по хазяйству, я ж ходив до школи, а влітку пас корову і свиноматку.

І от мій любий батько виявився ворогом народу, а я, його син, буду змушений відчувати в школі презирство школярів. Та найстрашніше — це примара голодної смерті. Поки ще є овочі на городі і корівка, ми ще живемо. Але що буде завтра, коли заберуть корову, картоплю і кукурудзу в рахунок непосильних податків? Ходять чутки, що восени будуть висилати ти, -то не виробив колгоспний мінімум — 200 трудоднів. А ще треба з кожного звору здати 32 кілограми м'яса, 250 літрів молока, 250 яєць, сплатити прибутковий податок, страховку.

Вдосвіта бригадир Грибовський в'їжджав на коні у двір, гримав рукояткою канчука у вікно і називав поле, на яке має іти наша мати працювати. Це, зазвичай, було п'ять-шість кілометрів від села. Спираючись на палку, мати ішла відробляти повинність. Я супроводжував її, щоб допомогти виробити трудодень, на який жінці молодій і здоровій треба було півтора-два дні.

Грибовський (в народі Гриб) був повновладним хазяїном в селі, уособлював радянську владу. Він вів суворий контроль за виходом на роботу і її результатом. Увечері щось записував, та ніхто не насліювався запитати, що він там занотовує. І тільки наприкінці року люди визнавали, що більшість з них мінімуму не виробила, тому підлягає висилці. Щоб уникнути цього лиха, треба було відкупитися. Кожен відкупався як міг: грошима, продуктами, молоді жінки тілом чи роботою в його великому господарстві. Хоча за законом тоді дозволялося мати не більше тридцяти соток, Гриб тримав цілий гектар. Величезна пасіка, доглянутий сад, кам'яні господарські споруди (вони, до речі, збереглися до сьогодні), незорий город — все це потребувало робочих рук. Півсела працювало на Гриба як штрафники, і жив він не гірше середньовікового феодала чи поміщика-кріпосника. Дружина його в колгоспі не працювала, тільки наглядала за роботою рабів. Усе це я бачив на власні очі, бо ми жили по сусідству.

Якось під вечір я з товаришем повертався з лісу (ходили по гриби і ягоди) по стежці через пшеничне поле. Раптом товариш, який ішов попереду, відскочив убік і шез у пшениці, а я відчув пекучий удар вузлуватого канчука. Гриб вхопив мене за волосся і шмагав доти, поки я не звалився. Потім схопив мене за руку і направив коня на колгоспний двір. Я, збитий, ледве волік ноги. На ніч Гриб замкнув мене у свинарнику. Рятуючись від потривожених свиноматок, я усю ніч пересидів на перекладині. Ранком, коли на колгоспний двір зійшли люди, Гриб вивів мене, ні живого ні мертвого, поставив на коліна і змусив тричі поцілувати землю і поклястися, що я ніколи не буду красти колгоспне добро і витоптувати урожай.

Таким я і залишився в пам'ять односельчан: у порваній і закривавленій сорочці, свинячому гною стою навколішки, а наді мною вирає канчуком і торжествуюче оскалюється мій кат. Після того я поклявся: все витримаю і виживу, щоб помститися. Не тільки конкретному Гриму, а й системі, яка породжує таких езуїтів.

Та був іще 38-й рік. Влітку — просапування овочевих культур, потім збирання з допомогою серпів колосових, обмолот під пекучим сонцем, а восени — вручну збирати і очищати цукрові буряки, уже під дощем або й снігом. Хоча я й допомагав матері, виявилось, що мінімуму трудоднів вона не виробила. Покарання не забарилося. «Добрый дядя» з сільради сповістив, що маму включили у список на виселення. Та є вихід: якщо вона недорого продасть йому корову, то мама залишиться дома і борги будуть погашені.

Ми мусили згодитися, внаслідок чого залишилися без корови. Та, як мовиться, дурний думкою багатіє: незабаром матері прийшла повістка з'явитися на збірний пункт в Дунаївці для виселення. Сонячного жовтневого дня ми з сестричкою проводжали заплакану матір в невідомі краї.

Коли повернулися додому, побачили на подвір'ї підводу, на яку вантажили заготовлену на зиму картоплю — єдиний наш порятунок від голодної смерті.

Отже, ми з сестрою вступали у зиму без матері, корови і продуктів. Голод, холод і хвороби все міцніше брали нас у кліщі. Якби

не сусідка, бабуся Тернавська, ми б не вижили. Врятувало нас і те, що в Дунаївцях працювала в якійсь організації секретарем-друкаркою наша далека родичка. Вона від нашого імені надсила-ла в різні інстанції прохання. Одна з них ніби дійшло до Н. Крупської, що допомогло матері весною повернутися додому.

До війни я працював в колгоспі — спочатку свинопасом, потім на конюшні, орав, сів, жнивував. Німці увійшли в село днів через двадцять після початку війни. І зразу з'явилися три поліцаї та староста, та всі вони підпорядковувалися Грибовському. Він своєю владою не афішував, зліз з коня і закинув канчук, та продовжував міцно тримати в своїх руках село і керувати колгоспом, який німці зберегли. Більше того, прислали два хороші трактори. Хоч майже все врожай забирали, та кожному виділили земельну ділянку. Багато хто вперше досхочу наїлися хліба.

У 1942 році почали відправляти молодь в Німеччину. Наш двір виявився затиснутим з двох боків — садибами поліцая Оліневича і садиста Грибовського. Двічі вони ловили мене, та я тікав. Утретє таки піймали, зв'язали і завезли на збірний пункт в Дунаївці. Потрапив я в м. Ессен на круповські заводи, де пробув два роки. Важку працю і напівголодне харчування я, порівняно з іншими, переносив майже безболісно — що то бути загартованим комуністичним режимом!

Весною 1945 року нас звільнили американські війська. Я поривався на Батьківщину, де не мене чекали хвора мати і сестричка. Підганяла також жадова помсти за батька, за сім'ю.

Проходячи фільтраційну комісію в радянській зоні окупації, я вказав, що мій батько загинув під Сталінградом. Тож замість концтабору чи уранових рудників я потрапив в Червону Армію. Пройшов курси молодших командирів-артилеристів. Як відмінник бойової і політичної підготовки, член бюро комсомолу, капітан шахової команди, організатор громадсько-політичних заходів (і це з семикласною освітою!) був призначений начальником бібліотеки полку гаубичної артилерії РККА особливого призначення. А це капітанська посада. Та річ у тім, що попереднього начальника демобілізували за станом здоров'я, то його вирішили замінити тим, хто більше усіх прочитав книг. Ним виявився я, бо потяг до знань у мене був невиситимий.

Через рік-півтора наша бібліотека стала кращою у Московському військовому окрузі. Про неї писала окружна газета, до мене їздили переїмати досвід. За це мені неодноразово надавалися відпустки. Коли приїздив додому, бачив те ж саме колгоспне рабство і ще Гриба – знову на коні і з канчуком. Кілька разів про «подвиги» бригадира писав у районний КДБ, заходив і розповідав особисто. Обіцяли розібратися, та все залишалось як і раніше – діжка меду кадебістам вирішувала все на користь Гриба.

Мене готували в політпрацівники і я повинен був подати заяву для вступу у партію. Це стало б моїм кінцем, бо почнеться перевірка мого родоводу і виявиться, що я приховував правду про батька. Тому я відтягував час, мотивуючи це тим, що малограмотний недостойний і т.п. Це сприймалося як скромність і чесність перед партією. Мені оперативно зробили атестат зрілості, а з Москви добилися дозволу здати екстерном державні екзамени у Владимирському вчительському інституті. Завдяки цьому вдалося виграти ще рік, протягом якого я здав 36 екзаменів і курсових робіт.

І ось знову наполягають, щоб я подав заяву у кандидати в члени партії. Та через кілька днів уночі викликають в особливий відділ:

– Як син ворога народу, ви обманули радянські органи і заслуговуєте 25 років ув'язнення. Та водночас ви довели свою відданість партії Леніна-Сталіна і своєю працею заслужили відомість в Червоній Армії, тому ми вас милуємо. Ось ваш проїзний квиток, кошти, і протягом 24 годин ви повинні покинути територію частини.

Я встиг зайти в бібліотеку і зробити на себе три характеристики, тим більше що у мене була печатка. Через два дні я уже був у Києві на квартирі у дядька, котрий працював на авіазаводі. Він допоміг оформити прописку. Це було у січні 1951 року.

Київський міськком комсомолу, куди я з'явився, направив мене в Державну публічну бібліотеку АН УРСР – побачили мої характеристики і публікації про мою роботу. Директор бібліотеки Євгенія Глуховська прийняла мене по-дружньому і відразу зарахувала мене в штат. Тут я відчув себе, як риба у воді. За рік

познайомився з діяльністю усіх відділів, з багатьма працівниками (а їх було 250 чоловік).

Та ось директором призначають Віктора Дончака, якого «попросили» з ЦК КПУ. Нічого не тямлячи у бібліотечній справі, він почав роботу з чистки кадрів. Деякі відділи оголилися майже повністю. Так, у відділі марксизму-ленінізму залишилися тільки дві жінки-ветерани. Мене і ще трьох працівників кинули їм на допомогу. Та крім солідного партійного стажу і механічної видачі читачам книг вони нічого не могли. Постійно телефонували з вищих партійних і державних органів і вимагали інформації, консультацій, довідок з історії партії, держави. Найчастіше отримували відмови, що не додавало авторитету академічній бібліотеці. Я зрозумів, що коли буду працювати так само, то мене першого, як єдиного комсомольця, турнуть з цього відділу. Тому засів за навчання. Через деякий час хоч поверхово, знав твори класиків від Маркса до Мао Цзедуну і керівників зарубіжних компартій. Звичайно, усе досконало знати неможливо, але думаюча людина повинна знати, де можна почерпнути необхідну інформацію.

І до мене, обминаючи бібліотечне начальство, почали як до консультанта звертатися чиновники різних рангів, пропонували перейти на роботу в ЦК. Тож насувалася чергова катастрофа. Вона не забарилася.

Коли в ЦК КПУ дізналися, що у відділі марксизму-ленінізму працює безпартійний, та ще з такою біографією (там усе стає рано чи пізно відомо), мене одразу перевели у книгосховище. Це було принизливо і образливо – з консультанта перейти у піднощика, робота якого полягала у тому, щоб доставити замовлену літературу до ліфта і вивезти нагору.

Ще коли я працював у відділі марксизму-ленінізму, бібліотеці стало тісно у старих приміщеннях. Нову літературу ніде було розміщати, бо центральне восьмиповерхове книгосховище було вщерть заповнене дореволюційною і довоєнною літературою. А при Хрущові запрацювали нові полицні видавництва і потік новоспеченої партійної літератури скидався на справжню повінь. Два потужних відділи – обробки і комплектування – не встигали обробляти книги.

Замість того щоб добиватися будівництва нового книгосховища, В. Дончак оголосив цінну стару літературу буржуазно-націоналістичною, ідеологічно шкідливою, і почали її вивозити у непристосовані приміщення по всьому Києву. Ці книги перенесли евакуацію, але такої наруги ще не бачили – на бортових автомобілях, самоскидах їх везли на страту. Працівники бібліотеки, спостерігаючи це, тишком і мовчки втирали сльози.

Я написав кілька заяв про це варварство в різні інстанції. Та ніякої реакції. Нарешті відгукнулася прокуратура, створила комісію для перевірки фактів. Був виділений автобус, і я показував результати злочину. Коли відчинили двері одного з підвальних приміщень, в обличчя вдарила гаряча пара – воно було заповнено водою і каналізаційними викидами. Гинули тисячі рідкісних книг. Я вимагав присутнього фотографі зафіксувати це, але двері зачинили, фотограф і члени комісії попросилися, пообіцявши письмово відповісти на мої заяви.

У відповіді, що надійшла, повідомлялося, що директору оголошено сувору догану. Бібліотека гула як весняний вулик: такого ще не було. Дончак вимагав, щоб я подав заяву про звільнення. Звичайно, я відмовився. Тоді він вирішив провести через товариський суд та рішення профкому – тоді вже на роботі не поновлять.

На товариський суд зібрався весь колектив. Колишній кадебіст говорив у стилі своїх колег з 30-х років: «Ми судимо відступника, клязника, який заважає адміністрації нормально працювати, ганьбить Академію Наук; син ворога народу (хоч батька давно реабілітували), проживав на окупованій території, працював під час війни в Німеччині на німців, звільнювався американськими військами. Хто може поручитися, що він не пов'язаний з іноземними спецслужбами?» І далі у тому ж дусі.

Наприкінці надали слово мені для каяття. Я був готовий до такого сценарію, тому зачитав заяву до Президії Верховної Ради СРСР: «Відмовляюся від звання громадянина Радянського Союзу і прошу надати мені можливість назавжди залишити його межі». І покидаю зал, у якому мертва тиша, навіть шок.

У мене в запасі кілька днів, поки в партійних органах будуть радитися, що зі мною робити. Певно, зроблять усе, щоб сховати

мене у психушку. Цього не можна допустити, тому в бібліотеці більше не з'являюся. Хоча дзвонять, що Дончак хоче зі мною зустрітися. Та це пастка. Потім друзі сповістили, що мене оголосили божевільним і на понеділок, 24 травня 1964 року, запланована акція по моїй ізоляції. У мене залишається два дні, щоб випередити ворогів. Життя втратило сенс, стало нестерпним. Ненавидячи цю владу, я терпляче, як раб, переносив від неї удар за ударом. Де ж моя гордість і гідність? Чому забув клятву помститися за батька, за своє скалічене життя?

Уявив страшну картину. Зимою 1943 року в 30-градусний мороз в районі Сталінграда, по той бік Волги, повільно рухається півсотні людських тіней в порваному одязі, деякі босі. Навкруги автоматники з собаками. Жертв ведуть в яр рити собі могилу. Вони провалюються в глибокому снігу... Їх пристрілюють, абиак присипають снігом...

Про це розповів мені у 1956 році один з такої команди. А через рік у КДБ України мені повідомили про реабілітацію батька. Час і місце смерті співпадали...

Який же я син, що досі не помстився за батька?! Вистачить! Тремтливою рукою пишу заповіт, який закінчується словами: «Ви довели мене до такого стану, коли жадова помсти стала сильніше прагнення життя. Іду мститися!»

23 травня 1964 року о 23-й годині я уже в центральному книго-сховищі, де зосереджена новітня комуністична література. О 4-й годині всі вісім поверхів сховища палали щосили.

... Згідно з вироком суду, тоді згоріли 500 тисяч книг. Та це були не книги, бо до книг я ставився і ставлюся з великою шанобою, — горіли людиноненависницькі ідеї, за допомогою яких жорна історії перемололи або скалічили десятки мільйонів життів.

Переклад з російської Ігоря КЛЮСА

(«Великий терор на Хмельниччині», «Поділля», 2004.)

Post-scriptum:

Який з усього цього може бути висновок? Хто тут був правдивий, хто ні, — кожен вирішить на свій лад. Так само й те, які саме книжки палили в найбільшій бібліотеці України — раритети, стародруки, україніка — чи комуністична макулатура. На мою думку, було й того, й іншого — вогонь не вибирав собі поживи; але палити книжки — варварство, найнижчий ступінь цивілізації. Або її мазохістський виверт, якщо мати на увазі середньовічні багаття інквізиції, енкаведистські оргії із заборонаю «достоевщини», «підривної троцькістської літератури», «видань українського націоналістичного змісту»; корчилися у полум'ї книжки на площах гітлерівської Німеччини й маоїстського Китаю... Добрих мав попередників Віктор Погружальський...

Психічна хвороба не може бути виправданням. Вона — ще одне підтвердження того, що було для радянської влади пріоритетом, а що — ні. До ракетного комплексу чи до супутника Погружальського з його маніями не підпустили б і на гарматний постріл. А книжки? Україна? Історія? Раритети? Це все, як вони тоді казали — «до лампочки». «Лампочка Ілліча» важливіша. І доки грім не гряне, мужик не перехреститься — комунізм спокійненько може без усього цього обійтись. Без книжок. Без бібліотек. Без України. Зрештою, і без усіх тих, кому це болять. Без нас із вами...

Тут уже не так важливо, був Погружальський агентом «Смершу» чи потерпав од нього, був він українофілом чи українофобом, душевно хворим чи талановито прикидався, мстив за розстріляного батька чи це йому тільки заднім числом примарилось, коли Україна стала іншою й критерії змінились; розкався наприкінці життя чи з головою увійшов у роль «репресованого тоталітарним режимом» — тішачись наостанку тим, що виходить цим у лави героїв, рівняє себе з Євгеном Сверстюком, Михайлом Горинем, В'ячеславом Чорноволом і сонмом інших, які провели за ґратами кращі роки свого життя — в тому числі й завдяки йому, Погружальському...

Не піддаю сумніву його люті на систему. Вона калічила без розбору — катованих і катів, усі вони, скалічені, мали так чи інакше

її ненавидіти; одні — розуміючи, інші — зі страху. Але свою ненависть на конкретних людей, які не дали йому квартири, зарплати й визнання, Погружальський спрямував не за призначенням — і завдав непоправної шкоди не системі — людству, Україні, культурі в цілому.

Проте добре, що й такий несподіваний людський документ вплив з небуття. Хоч не хоч — він дає ще один відблиск на всю цю трагедійну історію.

Хоч в останні чотири рядки цієї сповіді я все одно через притаманний мені скепсис — не вірю. Тим страхітнішою виглядає вся картина — і геростратівського підпалу бібліотеки, і скаліченого людського життя.

Л.Т.

Зміст

Лесь Танюк. Замість передмови	1
К. Новохатський, Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко. Історія Національної Бібліотеки України. Розділ 6.9: Пожежа в ДПБ 24 травня 1964 р.	1
Тарас Марусик. Погружальський як засіб нооциду	1
П. Шелест. Інформація Центральному Комітету КПСС от 25 мая 1964	1
И. Головченко. Сообщение в ЦК КПУ о пожаре в здании Публичной библиотеки АН УССР от 25.05.64	1
А. Маленкін. Секретарю ЦК КПУ тов. Соболю М.О. від 30.05.1964	1
Проект Постанови ЦК КПУ від 5.06.1964	1
Кондуфор, Бегма та ін. Доповідна до ЦК КПУ від 2 червня 1964	1
З газети «Ленінський шлях» за 14 вересня 1944 р.	1
С. Богунов (СБУ). Лист до Г. Боряка від 21.11.2005	1
Виписка з передачі радіо «Свобода» за 25.05.1964	1
Д. Бражко (КГБ). Лист до Д. Опанасенка від ... травня 1964 р.	1
Л. Каллаш (КГБ). Меморандум по рассмотрению жалоб Погружальского В.В.	1
Заявление В. Погружальского в Президиум Верховного Совета СССР от 1 октября 1960 г.	1

А. Романов (КГБ). Справка по материалам архивно-следственного дела на Погружальского В.И. от 9.06.64 г.	1
Выписка из протокола допроса Погружальского от 30 мая 1964 г.	1
А. Романов (КГБ). 18.03.61. Выписка из справки Киевского городского психоневрологического диспансера от 17.12.60 г.	1
Вирок Верховного Суду УРСР від 1.09.1964 р.	1
Определение Златоусовского городского народного суда Челябинской обл. от ... декабря 1966 г.	1
Определение Шепетовского народного суда от 26 мая 1967 с отказом в ходатайстве об условном освобождении Погружальского от наказания	1
Олег Бажан, Юрій Данилюк. Правда про «Справу Віктора Погружальського»	1
Лесь Танюк. Замість епілогу	1
Віктор Погружальський. Іду мститися!	1
Лесь Танюк. Post scriptum	1

Додаток

У довідниковому XX томі моїх «Щоденників» було надруковано спогад Г. Бегічевої про Леся Курбаса і коротку інформацію про неї. Прочитавши це, один з моїх постійних інтернетних кореспондентів Артур Рудзицький переслав мені цікавий архівний документ. Я й раніше – від родини Дейчів – був начуваний про негідну поведінку Г. Бегічевої під час сталінського погрому «космополітів», але то були радше натяки, ніж реалії. Наданий А. Рудзицьким документ, датований 8 грудня 1948 року (майже через рік після жахливого вбивства С. Міхойєлса), дає інший, ніж я знав, портрет Ганни Бегічевої. Про антисемітську кампанію Сталіна 50-х років у мене в «Щоденниках» є чимало згадок, роздумів і свідчень; але звернення Г. Бегічевої до Сталіна – в цьому ряді особливе.

Вважаю за свій моральний обов'язок ознайомити з ним моїх читачів.

21.01.2013

**ПИСЬМО РАБОТНИКА ГАЗЕТЫ «ИЗВЕСТИЯ»
А. БЕГИЧЕВОЙ И.В. СТАЛИНУ О ЗАСИЛЬЕ
«ВРАГОВ – КОСМОПОЛИТТОВ» В ИСКУССТВЕ.**

8 декабря 1948 г.

Товарищ Сталин!

В искусстве действуют враги. Жизнью отвечаю за эти слова.

На творческой конференции московских драматургов, критиков и деятелей театра (29 и 30 ноября)¹ были враждебные вылазки против партийных советских пьес и спектаклей. В «умном» докладе А. Борщаговского был дан старт для нового организованного нападения на народное искусство.

Докладчик и некоторые выступавшие замаскированные формалисты, эстеты и западники довольно неприкрыто пытались сделать вывод, что:

1. Советская драматургия, идейно и художественно беспомощная, не принята народом и не нужна ему.

2. Театры переживают очередной кризис.

3. Русские драматурги Ромашов, Леонов, Погодин, Первенцев, Суков, Вирта, Софронов, Нилин, Слепян и др. производят идейно убогие, художественно примитивные пьесы без «нужной интеллигентности в фактуре и ткани пьес и без психофизического комплекса в психологическом раскрытии героя» (Борщаговский). Он же заявил, что Софронов в своих пьесах не готов к обличению действительности (!), амнистирует советских дураков.

Докладчик ловко столкнул лбами драматургов и театры. Между ними возникла грызня и обоюдные обвинения в «провале» сезона. Критика осталась в стороне. Они обвинители.

¹ Имеется в виду конференция, проведенная 29-30 ноября 1948 г. под эгидой Агитпропа ЦК. См. также документы №№ 97, 98, 112.

Главным виновником провала оказалась «директивность» (режиссер Каверин) и «наглое вмешательство в драматургию даже работников райкома» (!) (режиссер Попов и драматург Малюгин).

Грубой ревизии подвергалось награждение сталинскими премиями пьес: «Великая сила», «Хлеб наш насущный», «В одном городе». Их пытались расценить как идейно-художественный брак, который народ не желает смотреть.

Малюгин открыто взял под защиту пустые развлекательные пьесы, в которых до предела оглулены наши советские люди, особенно партийные руководители: «Таймыр», «О друзьях товарищах», «Не от мира сего». Автор западной пьесы «Дорога на Нью-Йорк», сценария – плагиата из американского, пьесы «Старые друзья», где вместо комсомольцев переодетые гимназисты, и книжки о Хмелеве, порочной по своим концепциям, – Малюгин восхищен спектаклем «Счастье» потому, что в нем «налицо подлинная правда, люди живут без квартир» (!).

Враждебно настроенные к советскому новому искусству люди утверждали, что МХАТ и Малый театр в тупике и что их «катастрофа» происходит от того, что они работают над низкопробным материалом вроде пьес Софронова, Сурова, Вирта и т.д. Но о театрах Красной Армии, Камерном, Вахтангова, где идут ненужные народу пьесы, пошлые и процветают низкопоклонничающие перед западными образцами методы игры, – не говорилось. А эти театры требуют к себе пристального внимания.

Многие из выступавших (Каверин, Попов, Малюгин, Борщаговский, Берсенев) скорбели о падении театров, об утере ими перспективы, об отсутствии жанров, стилей и новых форм. С горечью вспоминали добрые старые времена свобод в искусстве, когда кипели творческие силы и создавались шедевры (это, очевидно, имелись в виду времена расцвета деятельности Мейерхольда и тайного

исповедания жрецами искусств откровений Троцкого в искусстве и литературе).

Заключительное слово докладчик посвятил разносу выступления художественного руководителя Малого театра – Зубова, взявшего под горячую защиту советскую драматургию, которая дышит солнечной верой и любовью в нашу жизнь, Борщаговский назвал выступление Зубова профсоюзным.

Попов (художественный руководитель Театра Красной Армии) требовал свободы запрещенных пьес, которые его именно и устраивают. Советских актеров он назвал циниками «в хорошем смысле слова потому, что они хотят играть людей, а не советских ангелов с крылышками».

Многое можно увидеть в стенограммах, но дух отношения к делу выразался в отдельных репликах, в дружной обструкции тем, кто пытался повернуть конференцию на верный партийный путь.

Виновники дезориентации театров, растерянности и молчания крупных драматургов, молчание прессы – группа «ведущих» критиков, замаскированных космополитов, формалистов, занимающих основные позиции в критике, направляющих мнение недалеких руководителей даже таких газет, как «Советское искусство» и «Известия». Их главари: Юзовский, Мацкин, Гурвич, Альтман, Бояджиев, Варшавский, Борщаговский, Гозенпуд, Малюгин. Эти критики поднимают низкопробные пьесы, пристраивают в театры таких пасквилянтов на нашу действительность, таких ловкачей и дельцов, как: Масс, Червинский, братья Тур, Прут, Фин, Ласкин и проч.

Космополиты пробрались в искусстве всюду. Они заведуют литературными частями театров, преподают в ВУЗах, возглавляют критические объединения: ВТО, Союза Писателей, проникли в «Правду» – Борщаговский, в «Культуру и жизнь» – Юзовский, в «Известия» – Бояджиев, Борщаговский и т.д.

Эта группа крепко сплочена. Скептицизмом, неверием, презрительным отношением к новому они растлевают театральную молодёжь и людей недалеких, прививая им эстетические вкусы (чему, кстати, очень помогают пошлые заграничные фильмы, заливающие экраны, низкопоклонничество перед Западом, отрицательное отношение к явлениям нового в нашей жизни).

Мацкин дал сигнал в «Советском искусстве» для похвалы порочной пьесы «Все мои сыновья» – Бояджиев в двух газетах «Советское искусство» и «Известия» выступил против нового прочтения «Бесприданницы» Малым театром, расценив это как рецидив вульгарного социализма. Борщаговский заявил, что никто из уважающих себя критиков не будет писать рецензии на дрянную пьесу Софронова «Московский характер».

Примеров можно найти множество.

Бороться с ними трудно. Они уважаемые и занимают ответственные посты. Людей, осмелившихся выступить против них, подвергают остракизму через своих приверженцев и ставленников во всех нужных местах, создают вокруг протестующих атмосферу презрения, а их принципиальную борьбу расценивают как склочничество.

Вокруг советских партийных пьес сознательно устраиваются заговоры молчания. На спектакли «Великая сила», «Хлеб наш насущный», «Обида», «Московский характер» эти знатоки не рекомендовали писать рецензии, а в газете слушались их «квалифицированных советов». Стремление привлечь в газету новых авторов (Вагин, Иосилиани, Бегичеву, Войткевич и др.) настораживало «профессионалов», и они убеждали руководство газеты в безграмотности, беспомощности этих авторов, говоря, что неприлично помещать рецензию Бегичевой на пьесу Сурова «Обида», т.к. это же не рецензент и ничего не понимает в искусстве. Положительная рецензия на «Обиду» была снята. Подобные приемы повторяются и с другими людьми.

Украина хорошо помнит Борщаговского — повивальную бабу искусства, удушившую при рождении не один народный талант (Корнейчук знает это хорошо), его они пытались ликвидировать как бездарность.

Все эти космополиты-деляги не имеют любви к советскому «мужичьему» (Юзовский о Леонове) искусству. У них нет национальной гордости, нет идей и принципов, ими руководит только стремление к личной карьере и к проведению европо-американских взглядом о том, что советского искусства нет. Эти «тонкие» ценители страшно вредят, тормозят развитие искусства.

В театральной искусствоведческой науке еще хуже, чем было недавно в биологической. Все теории тут зиждутся на идеалистической философии и эстетике. До сих пор в печати не был дан достойный отпор вреднейшей книге Сахновского о режиссуре и псевдонаучным трудам Маркова, Волкова, Малюгина и им подобных.

Самое страшное, что вредительская работа этой группы как раковые метастазы глубоко распространилась по всему телу искусства. Ее не ликвидируют. Уличенные на одном месте, эти «идеологи» не предаются суду как бракоделы, а, отсидевшись понемногу, переключиваются на другие места, хотя их брак — это часто исковерканные человеческие жизни.

Бывший редактор газеты Ильичев не печатал в «Известиях» [членов] группы формалистов и эстетов (Юзовский, Бояджиев, Мацкин), за что про него распускали злобные сплетни, обвиняли его в антисемитизме, ограниченности, бездарности. Сейчас эта группа ловко и настойчиво влияет на малоопытных и слабых людей и через них проникает в газеты и журналы.

За последнее время чуждые элементы действуют в искусстве смелее. Особенно после смерти тов. Жданова. Сейчас они злорадствуют, что мол-де после разгрома в музыке некому писать ни музыки, ни критических статей. Отсиживаясь, они ждут, что их снова позовут, т.к. писать некому. И действительно новых, честных критиков они не пропускали никуда, клеветца, что таковых в стране нет.

* * *

Обращаюсь к Вам, товарищ Сталин, потому, что мои многочисленные сигналы на летучках расценивают как результат плохого неуживчивого характера, личной заинтересованности, некультурности. С моими предложениями о своевременных оценках новых и интересных явлений искусства не считаются, хотя формально мне отделён участок театра. Дважды уже пытались уволить из газеты за отсутствие квалификации и «политиканство». Для рецензии на пьесу Сурова «Обида» потребовали найти квалифицированного автора, хотя мою рецензию признали правильной.

Подобные характеристики создают ставленники, «свои люди» «уважаемых» авторов, естественно возмущенных, что в центральной газете сидит какая-то невежда, мешающая им проводить свою линию. Кажется мне, что наш ответственный секретарь Сутоцкий, раньше работавший ИМЭЛе, как и многие честные люди, попал под влияние эстетов, поэтому поддерживает этих «квалифицированных» авторов и не рискует доверяться молодым.

Товарищ Сталин!

Личных интересов я уже не имею. Мне 50 лет. Жизнь прожита. Даже мое богатырское здоровье больше не выдерживает той борьбы, которую честно веду с врагами в искусстве всю свою сознательную жизнь. Лично я ничего не достигла, потому что меня хоть и считали везде талантливой, но отовсюду изгоняли за нетерпимый характер.

Иголкой копаю колодезь, но тем радостнее бывает, когда вдруг брызнет из него животворная вода, если Ваше око направляется в ту сторону.

Пьесу Ромашова «Великая сила», Сурова — «Обида», Софронова — «Московский характер», Леонова — «Ле-

нушка» считаю достижением в драматургии, созданием новых путей в советском народном искусстве. За них боролась открыто, зная, что за мною стоит человек, в чистое ленинское учение которого я верую и исповедую всем сердцем и умом. Это и давало мне убеждение в моей правоте и силу в борьбе. Как я радуюсь, что не ошиблась.

Биография

Из крестьян, украинка. Вдова. 50 лет. 33 года работаю в искусстве. 10 лет — артистка и режиссер Государственного Украинского театра — Березиль (выгнали).

3 года — художественный руководитель и организатор Украинского театра в Москве (театр разогнали, меня выгнали).

8 лет — художественный руководитель записей творчества народов СССР на фабрике звукозаписи ВРК (выгнали, восстала против уничтожения записей народного творчества и выступления Горького) под видом брака.

4 года — литературный сотрудник «Известий» (последние 2 года не печатают). Дважды пытались уволить.

2 года ходила без работы — нигде не брали.

Закончила с отличием два института — Музыкально-драматический им. Лысенко в Киеве (режиссура) и Литературный институт ССП им. Горького в Москве.

Я та женщина, которая по Вашему распоряжению записывала на пленку украинские народные песни на Украине.

8 декабря 1948 г.

БЕГИЧЕВА АННА

РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 132. Д. 237. Л. 75-81.

Машинопись. Подпись-автограф.

Источник: Сталин и космополитизм. 1945-1953.

Документы Агитпропа ЦК. М.: МФД:

Материк, 2005, с. 196-200.

Зміст

1969

(січень–червень)

Січень–лютий

7 березня померла мама (14), Мінськ, вистава й московські візитери (14), Лист Неллі до Мінська від 15.01 (31), Лист Неллі від 22.01 (33), Лист Неллі від 25.01 (34), Лист Неллі в Луцьк від 1.02 (38), Лист Неллі до Мінська від 15.02 (43), Ще один лист (44), Мій лист до Неллі з Мінська від 14.01 (46), Знайомство з В. Карповим (48), Біла Русь і Катерина (48), Мій лист до Неллі з Мінська від 17.01 (51), Від 19.01 – до Неллі у Москву (52), «Портрети» Висоцького й Галича (53), Від 21.01 – з Мінська (54), Лист з Мінська до Неллі – про Київ (59), Лист з Мінська до Луцька від 26.01 (62), Лист з Мінська до Москви від 27.01 (65), Лист з Мінська до Москви від 28.01 (71), Лист з Мінська від 31.01 (73), Львівський книжний знак («Дружба народів») (74), Лист до Москви від 1.02, від 3.02 (75), Лист від Сергія Білоконя до Н.К. 28.01 (79), Лист мій з Мінська до Неллі від 6.02 (80), Лист від Сергій Білоконя до Н.К. 12.02 (81), Лист мій з Мінська від 25.02, від 18.02 (81), Лист мій від 21.02 до Неллі (84), Від 22.02 (86), Від 23.02 (87), Від Олексія Коротюкова – мені 25.02 (88), Візит до Владикіна (89), Лист від Ігоря Безгіна 7.01 (91),

Березень

Лист від Веріко Анджaparідзе (93), Лист від Новоселицької Лілі з Одеси (93), Лист Р. Скалій до Неллі від 15.01 (94), Від Дейчів. Від М. Терещенко. Мій з Києва (96), Мій лист №3

від 30 березня до Неллі (97), Від Олени Кисіль. Попіл з Праги (99), Молодь з Теробовлі (20), Лист від Світличного (103), Василь Макух і Микола Вериславський (104), Анекдота Рудницького про постріл Беляєва (105), Два листи від п. Орісі до Неллі: 14 січня, 19 січня (106), Річниця Я. Свердлова; його син (118), Лист до Титуса Геврика від 23.03 (124)

Квітень

Зустріч з Шах-Азізовим (126), Обікрадено Ойстраха (126), Лист від Н. Новоселицької від 6.04 (127), День народження Неллі (129), Вірш Стуса (131), Лист від Неллі – 6.04 (мені до Києва) (138), Білоруський національний Рух (141), Художник і книга (О. Данченко) (143), Мій лист до Яворівського від 10 квітня (143), Стаття «Знаменіе лета» для «Л.Г.» Р. Іваничук (144), Лист до мене від Б. Ганаго (148), Листування з паном Юзком (149), Моя відповідь йому від 10 квітня (152), Берлінський театр «Дружба» (153), «Прапор» з Аполлінером (154), Вірш В. Стуса (154), Квітневі тези про Київ (155), На Пасху згадався «Гуска»... (158)

Додатки:

1. С. Пятровіч «Малыш і Карлсан, які жыве на даху». Рецензія (160),
2. Проблеми драматичного письменства. Рецензія на книжку нарисів Кисельова «Герой і час» – для «Вітчизни» (165),
3. «П'ятдесят років тому». Про «Фунте Овехуна» Марджанова у Києві (172),
4. П. Марков «В театрах ранних стран» (175),
5. «Красный снег Даманского» (177),
6. «Шляпин и Старицький». Чернетка і публікація в «Дружбе народов» (180),
7. Сім листів Йосипа Гірняка до Ірини Стешенко (183),
8. «Титан відродження» (Маккіавеллі) (219),

Травень-червень

Лист від п. Орісі – 26.V.69 (226), Лист Й. Кисельова (228), ЮЖ про арешт Петра Григоренка: Ташкент (229), Андр. Чернишов про Олену Пчілку (230), «Не зарікайся!» Сліченко й «Ромен» (236), Торік у Києві спалили бібліотеку (239), Лист від Б. Ганаги з Мінська (251), Моя відповідь Б. Ганазі від 19.V.69 (252), Мама, дід і вірші Филиповича (255), Василь Фащенко «На зламі епох» (258), Лист від П. Орісі з Києва – під 26.05 (277), Три поезії П. Мовчана («Юность», №5) (281), Білоруська рецензія від 27.05.69 (284), Лесь Танюк: «З вистави – в бій» («Ранок», №5) (289), Лист від Титуса Геврика (293), Лесь Танюк: «Малюки прийшли до театру» (294), «Л.У.», 19.03.68 «Перший, хто взяв перо» (308), «Серед атщепенцев» (318), «З Георгія Федотова» (Передовиця з ж-лу «Свободные голоса» (360), Н. Кузякіна «Віч-на-віч з власним життям» (368), Із спогадів А. Коонен про «Патетичну сонату» (396), Лютневий лист від П. Орісі (405), Ще одна – лютнева листівка від П. Орісі (416), Лист від В. Загоруйка (квітень) (417), Лист від Олекси Коротюка від 4.06.69 (426), Лист до П. Макаля від 12 червня (440), Лист до П. Орісі – від 12 червня (443), «Похвальное слово филологии» (фрагменти) (449), Лист до Й. Кисельова про його книжку (451), (Надруковано: «Театр», № 10-69) «Вчера и сегодня украинской драмы» (454)

Показчик (475)

Додатки: «Навколо справи Погружаласького» (мовою документів) (526), «письмо работника газеты "Известия" А. Бегичевой И.В. Сталину о засилье «врагов-космополитов» в искусстве (643)

Літературно-художнє видання

ТАНЮК Лесь Степанович

ТВОРИ

ЩОДЕННИКИ

без купюр

В 60-и томах

XXIV том

1969 р. (січень-червень)

Відповідальний редактор	<i>Л. Фурта</i>
Редакційна група	<i>В. Скачко, Т. Сінькова</i>
Комп'ютерна верстка	<i>Л. Фурти</i>
Дизайн обкладинки	<i>П. Фурти</i>

Підписано до друку 25.01.2013. Формат 84x108/32. Папір офсетний.
Гарнітура TextBook. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 34,34. Обл.-вид. арк. 35,7.
Наклад 500 прим. Замовлення №13-02

«Альтерпрес», 01025 Київ, вул. В. Житомирська, 28.
Свідоцтво про реєстрацію ДК №177 від 15.09.2000 р.

Надруковано в ТОВ «Альтерпрес», 04112 Київ, вул. Шамрило, 23